سۆزان کەریم مستەفا

بەعسیزم و کورد

١٩٤٧ـ ١٩٧٥

' توێژینەوەیەکی مێژوویی، سیاسی یە'

هاوینی ٢٠٠٧

مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك)
سلێمانی ـ گەرەکی ئەندازیاران ـ ١٠٥
کۆلانی ـ ٣٢
ژ.خانوو ـ ١٠

www.hoshyari.org
govarynovin@yahoo.com

* **ناوی کتێب:** بەعسیزم وکورد
* **نووسینی:** سۆزان کەریم مستەفا
* **نەخشەسازیوبەرگ:** فەهمی جەلال
* **تایپ:** محەمەد بابۆلی
* **چاپی یەکەم:** ٢٠٠٧سلێمانی
* **تیراژ:** (١٠٠٠) دانە
* **ژمارەی سپاردن:** (٥٦) ی سالّی ٢٠٠٧
* **ژمارەی زنجیرە:** (٢٣٢)
* **چاپ:** دەزگای چاپو پەخشی حەمدی

لەبلاّوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك) سالّی ٢٠٠٧

پێشکەشە

*-بەو کەسەی کە ژینی دەوێ لەگەڵ منا
لە بەهاری ژینی شادی و لە مردنا
لەگەلمایە لە پیادەبیم رووەو ناسۆ
لە بێداری و لە نارەقەی رەش رشتنا

*-بە کزەی جەرگم
تا من مابم
لە منالێت وەڕس نابم

سەرنج

ئەم کتێبە لە بنچینەدا تێزی ماستەرنامەیەکە بە سەرپەرشتی بەڕێز پرۆفیسۆری یاریدەدەر(د.کەمال عەلی موحەممەد) بە هەمان ناونیشان پێشکەشی بەشی مێژووی کۆلیجی زانستە کۆمەلایەتیەکانی زانکۆی کۆیە کراوە و لە رۆژی ٢٠٠٦/٩/٢٠ گفتوگۆی لەسەر کرا و بە پلەی (بالا)پەسەند کرا.

لیژنەی هەڵسەنگاندنەکە پێکهاتبوو لە بەڕێزان:

١- پ.ی.د.دلێر ئیسماعیل حەقی شاوەیس	سەرۆکی لیژنە
٢- پ.ی.د.دلێر ئەحمەد حەمەد	ئەندام
٣- د.عبدالمصور سلێمان بارزانی	ئەندام
٤- پ.ی.د.کەمال عەلی موحەممەد	ئەندام و سەرپەرشتیار

سوپاس و پێزانین

- سوپاس و ڕێزی تایبەتیم بۆ مامۆستاو سەرپەرشتیاری بەڕێزم (پ.ی.د.کەمال عەلی) کە ئەرکی سەرپەرشتی کردنی توێژینەوەکەی گرتە ئەستۆو بەسەرنج و تێبینیەکانی بابەتەکەی دەوڵەمەندتر کردم و بەردەوام لەخەمی تەواو کردنی توێژینەوەکەدا بووە.

- سوپاس و ڕێزی تایبەتیم بۆ مامۆستایانی قۆناغی خوێندنی ماستەر بەڕێزان (د. دلێر ئەحمەد، د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، د.دلێر ئیسماعیل حەقی شاوەیس، د.محسن محمد حسین).

- سوپاس و ڕێزی تایبەتیم بۆ هاوسەری خۆشەویستم (م. سەروەر عەبدولڕەحمان) کە ئەرك و ماندووبوونێکی زۆری لەگەڵ کێشاوم بۆ تەواو کردنی خوێندن و زۆر هاندەرم بووە.

- سوپاس بۆ براو هاوڕێی خۆشەویستم (محەمەد بابۆڵی)کە ئەرکی تایپ کردنی بابەتەکەی گرتە ئەستۆو ماندوو بوونێکی زۆری لەگەڵدا کێشا.

- سوپاس و ریزی تایبەتم بۆ کاك موممتاز حەیدەری کە بە پێدانی سەرچاوە هاوکاری کردم.

- سوپاس بۆ هەریەك لەم بەڕێزانە کە هەریەك بە جۆرێك یارمەتیان داوم: بەڕێزان (م. ئاراس فەریق، م.سەلاح کانەبی، م. ئاکۆ عەبدولکەریم و م.سەرکەوت حەمە غەفور، م.جەمال فتح اللە، م.پشکۆ حەمەتاهیر، کاك مەلا ئاوات، کاك سامی قادر، م.هۆشەنگ فاروق، م. کامەران محمد جلال، م.ڕامیار احمد سابیر، زریان حاجی،مستەفا حسین ، م.هۆشمەند عەلی، شیلان جەمال، م.رفیق سالح، هەستیار محمد علی، عومەری مەکتەبە، هەژار محمد).

- سوپاس بۆ کتێبخانەی گشتی سلێمانی، کتێبخانەی کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سلێمانی، کتێبخانەی کوردستانی نوێ، کتێبخانەی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی، کتێبخانەی ڕێکخراوە دیموکراتیەکانی ی. ن. ك، کە زۆر هاوکاری و ئاسانکاریان بۆ کردوم.

لیستی هێماو ناوە کورتکراوەکان

سەرچاوەی پێشوو= .... س. پ.
هەمان سەرچاوە=.. ه. س.
هەمان سەرچاوەی پێشوو=................................. ه. س. پ.
لاپەڕە= .... ل.
بەرگ= .... ب.
چاپ= .... چ.
زایینی=.. ز.
هەتاوی=... ه.
وەرگێڕ=... و.
ترجمه= ....ت.
جلد .... ج.
مجلد .... مج.
طبع= .... ط.
دوکتۆر – الدکتور=... د.
بێ ساڵی چاپ= .... ب. س.
بێ شوێنی چاپ=.. ب. ش.

ناوەڕۆك

بابەت	لاپەڕە
پێشەکی	١١
بەشی یەکەم: سەرهەڵدان و بڵاوبوونەوەی بیری بەعسیزم	٢١
باسی یەکەم: بارودۆخی سیاسیی عیراق بەر لە سەرهەڵدانی بیری بەعسیزم	٢٣
باسی دووەم: دامەزراندنی پارتی بەعس	٤٧
باسی سێیەم: بنەما ئایدیۆلۆژیەکانی پارتی بەعس	٧٥
بەشی دووەم:بەعسیزم و کورد	١٠٧
باسی یەکەم: کورد لە ئایدیۆلۆژیای بەعسدا	١٠٩
باسی دووەم: خوێندنەوەی کورد بۆ بەعسیزم	١٣٩
باسی سێیەم: دوو جیهانبینینی جیاواز (بەعس – کورد) و هەوڵەکانی گفتوگۆ	١٧١
١-کودەتای شوباتی ١٩٦٣	١٧١
٢-کودەتای تەمموزی ١٩٦٨	١٩٣
٣-بەیاننامەی ١١ی ئازار ١٩٧٠-١٩٧٤	٢١١
بەشی سێیەم:سیاسەتی بەعس لە کوردستاندا	**٢٢٩**
باسی یەکەم: سێ کوچکەی بەعسیان (ڕاگواستن، بەعەرەب کردن، بەبەعسی کردن)..	٢٣١
باسی دووەم: بارودۆخی ڕۆشنبیری و سیاسی کوردستان لە یاسا دەستوریەکانی بەعسدا	٢٦٥
باسی سێیەم: کورد لە سیاسەتی دەرەوەی بەعسدا	٢٨٥
دەرئەنجام	٣١٧

بابەت	لاپەڕە
لیستی سەرچاوەکان	٣٢١
پوختەی توێژینەوەکە بەزمانی عەرەبی	٣٦١
دەکۆمێنتەکان	٣٦٧
پاشکۆ	٣٧١
پوختەی توێژینەوەکە بەزمانی ئینگلیزی	A- D

پێشەکی

ئەگەرچی توێژینەوە لە بابەتێکی وەك (بەعسیزم) کارێکی گرنگو پێویستە، لە هەمان کاتدا بابەتێکی سەختو دژواریشە، چونکە (بەعسیزم) خۆی وەك ئایدۆلۆژیایەك کۆمەڵێك ئامانجو لێکدانەوەی وای لە خۆ گرتووە کە هەرچی چۆنێ تاوتۆێ بکرێتو لێك بدرێتەوە ئەنجامێکی ترسناك ساغ دەکاتەوە، ئەویش دوو پات کردنەوەی خەتەرناکی تاوانەکانی داگیرکردن وبە تالاَن بردنو کوشتنو مەرگەساتە دەرهەق بەگەلانو هەموو ئازادیو دیموکراتخوازێك.

لە سەرەتای چلەکاندا و لەبارودۆخێکی ئابوری، سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی دواکەوتودا ، بە قۆستنەوەی ئەو بۆشاییە سیاسی و ئایدۆلۆژییەی ئەو کات و لەدەروازەیەکی نەتەوە پەرستانەی شەختەبەستوودا و لەناو بۆتەی نازیزمدا، جولاَنەوەیەکی رەگەزپەرستانە بەناوی (جولاَنەوەی بەعسی عەرەبی)ەوە لە سوریا سەری هەڵداو هاتە ناو ژیانی سیاسی نەتەوەیی عەرەبەوە.

ڕژێمی بەعس هەر لەسەرەتای درووست بوون و دەسەڵات گرتنە دەستییەوە لەسەردەمی (عەبدولسەلام عارف)و براکەی تا دارمانی لە ٢٠٠٣/٤/٩دا هەمیشە خەریکی لەناوبردنی کوردو داگیرکردنی خاکەکەی

بووە، بۆ ئەم مەبەستەش چەندان ڕێگەیان گرتە بەر، هەر لە ڕاگواستنی بە زۆرە ملیٚو بەعەرەب کردنو گۆڕینی ناسنامە و جینۆسایدو گرتنو کوشتنو زیندانی کردنی کورد هەموو ئەم کارانەش لەپێناوی سەپاندنی ناسنامەی عەرەبیدا بووە. بەعس وەك جولانەوەیەکی پەڕگیری قەومی رەگەزپەرست خۆی بەخاوەنی بیرو باوەڕێکی هەمە لایەنە دادەنا، ئاواتو ئارەزووەکانی باڵی نەتەوە پەرستی بەرچاو تەنگو توندڕەوی بۆرژوای عەرەبی دەردەبڕی، بۆ جێ بەجێ کردنی ئەو خواستەشی درووشمو بانگەشەی جیاوازی هەڵگرتبوو، وەك بانگەشەی ئاینیو مێژوویيو یەك چارەنووسیو یەك وولاَتیو یەك ڕەگەزیو چەندان یەکێتیی هاوبەشی دیکە، کە ئەمەش هەر بۆ لەناو بردنو سڕینەوەی نەتەوەکانی تری ناوچەکە بوو، لەبەرامبەر ئەمەشدا بەعس پەیامێکی هەڵگرتبوو کە خۆی لە (رسالە خالدە)دا بۆ مرۆڤایەتی بەرجەستە دەکرد، چونکە بە بۆچوونی بەعس لەڕووی بیرو هۆشەوە عەرەب لە میلەتانی تر ژیرترەو لە بواری شارستانیەتدا کۆنترەو لەڕووی ئاینییەوە ئەو شانازییەیان بەرکەوتووە کە ئاینە ئاسمانییەکانی دیکە لەخاکی ئەواندا سەریان هەڵداوەو لەڕووی زانستو تەکنەلۆژیاوە ئەوان خاوەنی یەکەم داهێنان بوونو پێشکەوتوویيان بەجیهانی دەرەوە ناساندووەو خاوەنی توانایەکی مرۆیی گەورەو سەرزەمینێکی جوگرافی بەپیتو فراوانن، بەو شێوەیەش عەرەب دەتوانێ ببێتە زلهێزێکی گەورە لە جیهاندا. ئەمانە کۆمەڵێك ئەفسانە بوون کە لەمێشکی بەعسیەکاندا دەخولانەوەو کردبوویان بە سەرچاوەی کارو بۆچوونەکانیان.

دروست کردنی ئەفسانەی عێراقێکی یەکگرتوو یەکێکی تر بوو لە خەونەکانی بەعس، لەکاتێکدا بەچاوخشاندن بەمێژووی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە لەمێژووی کۆن و نوێیدا هەرگیز مێژووی دەولەتێك بەدی ناکرێت کە ناوی عێراق بووبێ، چونکە عێراق بەو سنوورە تازەیەو بەو پێکهاتە نەتەوەیی و ئاینی و مەزهەبییەوە دەوڵەتێکی تازە دروست کراوی داتاشراوی دەستی ئینگلیز بووە، بۆیە هەوڵدان بۆ لەقاڵبدانی نەتەوە جیاوازەکانی ناوچەکە لە بۆتەی عێراقێکی ئەفسانەییدا کارێکی مەحاڵ بوو.

کورد وەك نەتەوەی دووەم لەناوچەکەدا لەئاست ئەو گۆڕانکاریانەدا بێ دەنگ نەبوو، کەشکۆڵی خەباتێکی بێ پسانەوەی لەپێناوی گەیشتن بە مافە ڕەواکانی خۆی لەشانگرتووە ، لەو پێناوەشدا قوربانیەکی زۆری بە خاکەکەی بەخشیووە.

لێرەدا دەمانەوێت ئاماژە بە هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم بابەتە بکەین، کە دەگەڕێتەوە بۆ خودی گرنگی بابەتەکەو ناساندنی مێژووی پارتێك کە هەڵگری ئایدۆلۆژیای نەتەوەیەك بوو لەخاکێکدا بە هاوبەشی لەگەڵ کوردا ژیاوە و خۆی بەخاوەن خاك و وولاتی ئەوانیش دەزانێ.

لەگەڵ ئەمانەشدا هۆکاری سەرەکی هەڵبژاردنی بابەتەکەش بۆ نەبوونی یاخودکەمی لێکۆڵینەوەکان لەو بوارەدا دەگەڕێتەوە، چەند توێژینەوەیەکی کەم لەسەر ئەو بابەتە کراون، بەلام لە چوارچێوەیەکی بابەتانەی ئەکادیمیدا نەبووە و لە هەمان کاتیشدا لێکۆڵینەوەیەکی ووردی بیری بەعسیزم نەکراوە، هەروەها مەبەست لەم نوسینە شارەزابوون و

تێگەیشتنی بیری پارتێکی سیاسییە کە ڕۆڵێکی یەکجار گرنگی لەمێژووی کورددا بینیووەو ببووە مایەی مەینەتیەکی گەورە بۆی، شارەزابوونی ئەو بەشەی مێژووی کوردو خستنە ڕووی تێڕوانینی پارتی بەعسە سەبارەت بە کوردو هەولدان و پلانەکانیان بۆ سڕینەوەی ناوی کوردو بەستنەوەی ئەم پارچەیەی کوردستان بەعێراقی عەربیەوە. لە لایەکی دیکەوە مەبەست لەم نوسینە تێڕوانینی کوردە بۆ بەعس و هەڵوێستی سەرکردایەتی سیاسی کورد لە ئاست ڕووداو گۆڕانکارییەکان و مامەڵە کردن لەگەڵ کێشەکەدا، لەمەش بترازێ خستنەڕووی ئامارە گشتیەکانی تێکدان و ویران کردنی کوردستان پێویستی بەتوێژینەوەیەکی لەو جۆرە هەبوو.

لە لایەکی دیکەوە ئامانجمان لەهەڵبژاردنی ئەم بابەتە شیکردنەوەی بیری سیاسی سەرکردایەتی بەعسە بەرامبەر بە کوردو خستنە ڕووی نەخشەو پلانەکانیان لە وێران کردن و سڕینەوەی مۆرکی نەتەوەیی کورد لەم بەشەی کوردستانداو پەند وەرگرتن لە هەڵەو کەمو کوڕییەکانی سەرکردایەتی کورد کە لەماوەیەکی مێژوویی زۆر گرنگدا ڕووی داوەو کاریگەری چارەنووس سازانەی هەبووە بەسەر خەباتی گەلی کوردەوە، جگە لەمەش دەرخستنی بێ چەندو چوونی ئەو ناوچە کوردیانەیە کە بەعس بەهەموو شێوازێك هەولی بەعەرەب کردنی داوە، هەروەها خستنە ڕووی سیاسەتی نامرۆڤانەو دڕندانەی ئەو پارتەیە بەرامبەر بە نەتەوەکانی تری ناوچەکەو تێڕوانین و بێ دەنگی و بێ هەڵوێستی سیاسەتی نێو دەوڵەتیە بەرامبەر بەکێشەی کورد.

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە بەپێی میتۆدێکی زانستی توێژینەوەکە دابڕێژین‌و بنەما زانستیەکانی توێژینەوە پەیڕەو بکەین بۆ زیاتر بە زانستی کردنی بابەتەکە، کە ئەو میتۆدەی پشتی پێ بەستراوە میتۆدێکی زانستیی مێژوویی شیکاریە.

گومانی تێدا نییە، هەموو کارێك کۆمەڵێك کێشەو ئاستەنگ دێتەڕێی، ئەم توێژینەوەیەش وەك هەموو توێژینەوەکانی تر دووچاری ئاستەنگ بۆتەوە، لەوانە دەست نەکەوتنی سەرچاوەی پێویست بە زمانە جیاجیاکان تائەم بابەتە بە بیرو بۆچونی جیاجیا دەوڵەمەند بکرێ، جگە لەمانە دەست نەکەوتنی زۆربەی ئەو سەرچاوانەی کە لەلایەن خودی بەعسەوە لەو بارەیەوە نووسرابوون بەهۆی فەوتاندن‌و سووتاندنیان، بۆیە بە ناچاری بۆ وەرگرتنی هەندێك ووتەی سەرکردەکانی بەعس پەنامان بردۆتە بەر سەرچاوەی دیکەو لەوانەوە وەرمان گرتووە.

بۆ نووسینەوەی ئەم بابەتە ژمارەیەك سەرچاوە بەکار هاتوون کە دەتوانین بۆ چەند بەشێك پۆلێنیان بکەین:-

– ئەو سەرچاوانەی کە لەلایەن خودی سەرکردەکانی بەعسەوە نووسراوان‌و بیرو بۆچوونی نەتەوە پەرستانی عەرەب دەخەنە ڕوو لەوانە (میشیل عەفلەق، شبلی العیسمی، فائز ئیسماعیل، الیاس فرح‌و صەدام حسێن...هتد) کە زۆربەیان لەدامەزرێنەرە یەکەمەکانی بەعس بوون.

– ئەو سەرچاوانەی کە بڵاوکراوەی خودی حیزبی بەعس بوون وەك پەیڕەوو پرۆگرام و ئەو کتێب و نامیلکانەی تێڕوانینەکانی بەعسیان لە خۆ گرتووە و بڵاوکراونەتەوە.

– ئەو سەرچاوانەی لەلایەن نووسەرە بێگانەکانەوە نووسراون کەهەندێکیان خۆیان سەردانی کوردستانیان کردووەو زانیاریان لەسەرکردەکانی کوردەوە وەرگرتووە. وەك (جوناثان راندل، کریس کۆچێرا، گوێنتەر دیشنەر...هتد) ژمارەیەکی دیکەش کە لە دەزگە نهێنی‌و موخابەرایەتیەکاندا کاریان کردووە، وەك (هینری کیسنجەرو...هتد).

– هەروەها سوودمان لەیاداشت‌و بیرەوەرییەکانی چەند کەسایەتیەك وەرگرتووە کە ڕۆڵیان لە ڕووداوەکاندا گێڕاوە لەوانە (نەوشیروان مستەفا، فاتح رەسوڵ، تالب شەبیب، عەبدلستار تاهر شەریف...هتد).

– ئەو سەرچاوانەی لەلایەن سەرکردەکانی کوردەوە نووسراون‌و بەشداری ڕاستەوخۆی ڕووداوەکان بوون وەك (جەلا تاڵەبانی، مەسعود بارزانی).

– هەروەها ئەو سەرچاوانەی کە کۆمەڵێك نووسەر بە شێوەیەکی زانستی نووسیویانەو گرنگیەکی زۆریان هەیە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوویی وەك (صلاح خرسان، حامد محمود عیسی، منوچهری پارسادۆست).

ئەم توێژنەوەیەی لەبەر دەست دایە ناوەڕۆکەکەی لە سێ بەشی سەرەکی پێك دێت:-

بەشی یەکەم: تایبەتە بەسەر هەڵدان‌و بڵاوبوونەوەی بیری بەعسیزم‌و ئەمەش دابەش کراوە بەسەر سێ باسی سەرەکیدا:-

باسی یەکەم: لە بارودخی سیاسی عێراق دەدوێت بەر لە دامەزراندنی پارتی بەعس. لەم باسەدا هەوڵدراوە بەکورتی باس لە چۆنیەتی دروست بوونی دەوڵەتی عێراق بکرێت‌و شێوەو پێکهاتەی عێراق خراوەتە ڕوو

دوای جەنگی جیهانی یەکەمو چۆنیەتی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقی عەرەبییەوە، هەروەها کورتەیەك لەڕووداوەکانی ئەو ماوەیە خراوەتە ڕوو، بەتایبەتی ئەو ڕووداوانەی کە تایبەت بوون بەعێراقەوە، چۆنیەتی پێکهێنانی حکومەتو وەزارەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراقو دانانی مەلیك فەیسەڵ وەك یەکەم مەلیکی عێراقو دواتر باس لەو ڕێکەوتننامانە کراوە کەلەو ماوە مێژووییەدا لەنێوان حکومەتە عێراقییەکانو دەوڵەتی بەریتانیادا مۆرکراون.

باسی دووەم: سەبارەت بە چۆنیەتی سەرهەڵدانی بیری بەعس دەدوێت، سەرەتا وەك جوڵانەوەیەکی فکری دەستی بەبڵاوبوونەوە کردووە، هەروەها باس لەسەرکردە یەکەمەکانی ئەم پارتە کراوە، لەگەل ئەو بارودۆخەی ئەم پارتە تێیدا گەشەی کردووە، پاشان بڵاوبوونەوەیان لەعێراقداو دروست بوونی شانە یەکەمەکانی ئەم پارتە لەناوچە جیاجیاکانداو ئەو کەسانەی کە لێپرسراوێتی ئەم شانانەیان گرتۆتە ئەستۆو ئەو کارو چالاکیانەی ئەنجامیان داوە، هەروەها شێوازی داڕشتنی ڕێکخستنەکانی ئەم پارتە ڕوون کراوەتەوە.

باسی سێیەم: لە ئایدیۆلۆژیای بەعس دەدوێت، قۆناغەکانی گەشە کردنو فراوانبوونی ئەو ئایدۆلۆژیەو ڕوونکردنەوەی ئەو پەیامەی بەعس هەڵی گرتبوو کە خۆی لە دروشمە سەرەکیەکانی (یەکێتیو ئازادیو سۆسیالیستی)دا دەبینیەوە.

بەشی دووەم: تایبەتە بە بیری بەعسیزمو کورد، کە لە سێ باسی سەرەکی پێکهاتووە:

باسی یەکەم: باس لە پێگە و شوێنی کورد دەکات لە ئایدۆلۆژیای بەعسداو چۆنیەتی ڕوانینی سەرکردەکانی بەعس بەرامبەر بە کورد، بەیەك پارچە تەماشاکردنی خاکی کوردستانو عێراقو بەعەرەب لەقەڵەم دانی کوردستانو بە میوان تەماشا کردنی کورد لەسەر خاکی خۆی.

باسی دووەم: تایبەتە بە خوێندنەوەی کورد بۆ بەعسو هەڵوێستی سیاسی کورد بەرامبەر بە بەعس، ڕوونکردنەوەی ئەو گۆڕانکاریانەی کە لەهەڵوێستی کورددا ڕوویداوە بەرامبەر بە بەعس.

باسی سێیەم: تایبەتە بەشیکردنەوەی دوو جیهانبینی جیاواز کوردو بەعس، ئەو هەوڵانەی کە داویانە بۆ گفتوگۆ کە ئەویش لە سێ تەوەرە پێك دێت:-

١- باس لە کودەتای ساڵی ١٩٦٣ دەکاتو چۆنیەتی هاتنە سەرکاری بەعسو پەیوەندییەکانیان لەگەڵ کورددا.

٢- باس لە کودەتای ١٩٦٨ دەکاتو دووبارە هاتنەوە سەرکاری بەعسو سەرەتایەکی تری پەیوەندی نێوان کوردو بەعسو تێکچوونی پەیوەندییەکانی نێوانیان.

٣- تایبەتە بەدەست پێ کردنەوەی گفتوگۆو گەیشتن بە بەیاننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠، کە تیایدا کورد توانی بەشێکی کەمی مافەکانی بەدەست بهێنێ.

بەشی سێیەم: تایبەتە بە سیاسەتی بەعس لە کوردستانداو ئەمەش لە سێ باسی سەرەکی پێك دێت:-

باسی یەکەم: لەو سێکوچکەیەی بەعسیان دەدوێت کەخۆی لە (بەعەرەبکردن‌و بەبەعسی کردن‌و ڕاگواستن)دا دەبینیەوەو سێ بنەمای سەرەکی بوون کە سیاسەتی بەعسیان لەسەر وەستابوو لەپێناوی سڕینەوەی سیمای کوردانەی کوردستان.

باسی دووەم: تایبەتە بە سیاسەتی دەرەوەی بەعس‌و نەخشی کورد لەو سیاسەتەدا بۆ ڕێك کەوتن‌و هاریکاری لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا بۆ لەناوبردن‌و سەرکوت کردنی شۆڕشی کورد.

باسی سێیەم: لە چەمکەکانی ئازادی سیاسی‌و مافی مرۆڤ دەدوێت لە روانگەی بەرنامەو کاری بەعسەوە، لەڕووی سیاسیەوە بەعس وەك تەنها پارت کاری کردووەو ڕێگەی نەداوە بەهیچ پارتێك کە کاری سیاسی بکات، لەڕووی مافی مرۆڤیشەوە پابەندی هیچ یەکێك لەو ڕێکەوتنامە نێو دەوڵەتیانە نەبووە کە تایبەت بوون بەمافی مرۆڤ و هەموو جۆرە کارێکی نامرۆڤانەی دژ بە کورد ئەنجام داوە.

لە کۆتایی دا ئەنجامی باسەکە بە دەستەوە دراوە لەگەل لیستی ئەو سەرچاوانەی کە بۆ ئەم نوسینە سوودیان لێ وەرگیراوە.

بەشی یەکەم:

سەرهەڵدان و بڵاوبوونەوەی بیری بەعسیزم

باسی یەکەم

بارودۆخی سیاسی عیراق پێش دامەزراندنی پارتی بەعس

عێـراق دەوڵـەتێکی تـازە درووسـتکراوە، لـە هـیچ کاتێکـدا دەوڵـەتێك بـەناوی (عێـراق)ەوە لەئارادانـەبووە، بگـرە عێـراق وەك کۆلۆنیایـەکی یـەکگرتوو، یـاخود ویلایـەتێکی یـەکگرتووش لـەژێر دەسـەڵاتی عوسمانییەکاندا نەبوو، بەڵکو لەچەندین ویلایەت پێکهاتبوو.[١]

عیراقـی ئێـستەش کـە پێکهـاتووە لـە زەویـەکانی هەرسـێ ویلایـەتی (بەصـرەو بەغـدادو موسـڵ)، پـێش جـەنگی یەکـەم بەشـێك بـوو لـە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، دواتر ئەم بەشەی ئیمپراتۆریـەتی عوسمانی لە

[١] ئەمین قادر مینە: سێکوچکەی بەعسیان (تەرحیل، تەعریب، تەبعیس)، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، چ٢، ١٩٩٢، ل٧٩.

نێوەراستی سەدەی حەڤدەوە بوو بەهۆکارێکی زۆر گرنگ لەسیاسەتی نێو دەوڵەتیدا، چونکە هـەر دەوڵـەتێك بەرژەوەندیـەکی فراوانی لـەم هەرێمـەدا هـەبوو.[٢] بەتایبـەتی بـەریتانیا پـێش هاتنـە نـاوەوەی بەچـەند سـەدەیەك بەیەکێك لەو هێزە ئیستعمارییە گرنگانە دادەنرێت، کەبیری لـەم ناوچـەیە کردبـۆوە ، بۆئـەوەی وەك ناوچـەیەکی نفـوز و دەسـەڵاتی خـۆی بـەکاری بهێنێ.[٣]

بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجەش سەرەتا لە ڕێگەی دروستکردنی پێوەندی بازرگانیـەوە دەسـتی کـرد بـە خـۆ نزیـك کردنـەوە، ئەمـەش بەدامەزرانـدنی کۆمپانیاو بنکەی بازرگانی تیایدا، ئەم کارە بووە هـۆی درووسـت بـوونی دەسەڵاتی سیاسی بۆیان.[٤]

گرنگـی ئـەم ناوچـەیە ئەوکاتـە زیـاتر دەرکـەوت، کـە بـەریتانیا لـەبوونی لێشاوی کانە نەوتی یەکان دڵنیا بوو ، بەتایبەتی لەویلایەتەکانی موسڵ و بەغداددا، ئەمە جگە لەبوونی توانایەکی کشتوکاڵی فراوان و بەرژەوەندییە سیاسیو سەربازیەکانی بەریتانیا لە ناوچەکەدا، کەوای لێکرد هەموو ئەو کارانـــە ئـــەنجام بـــدات کـــەپارێزگاری لەئیمپراتۆریەتەکـــەی دەکـــەن لەرۆژهەڵاتدا.[٥]

[٢] کمـال مظهـر احمـد: کردسـتان في سـنوات حـرب العالميـة الاولى، ت/ محمـد مـلا کـريم، ط٢، بغداد،١٩٨٤، ل١٣.

[٣] عبدالرحمن البزاز: العراق من الاحتلال حتى الاستقلال، دار البراق، ط٤، لندن، ١٩٩٧، ل٤٧.

[٤] کمال مظهر احمد: سەرچاوەی پێشوو، ل١٣.

[٥] جاسم محمد حسن العدول،طالب محمد وهيم، غانم محمد الحفو، عونى عبدالرحمن السجادى: تاريخ الوطن العربي المعاصر، دار الكتب للنشر، جامعة موصل، ١٩٨٦، ل٤٦.

تێکچوونی هاوسەنگی تەرازووی هێزەکانی نێوان دەوڵەتە سەرمایەدارە ئیمپرالیستەکانی دنیا، لەئەنجامی بەهێزبوون و گەشەکردنی هەندێکیان و لاوازبوون و گەشەنەکردنی هەندێکی تریاندا بووە هۆیەك کە سەرلەنوێ بیر لەدابەشکردنەوەی دنیا لە نێو خۆیاندا بکەنەوە، لەئەنجامی ئەمەشدا یەکەمین جەنگی جیهانی هەڵگیرسا، دەوڵەتی عوسمانی ئەوکاتە دەوڵەتێکی فراوان بوو، چووە پاڵ ئەڵمانیاو دەوڵەتەکانی ناوەند، دەوڵەتە سوێندخۆرەکانیش دەمێك بوو بیریان لەوە دەکردەوە قەڵەمڕەوی ئەو دەوڵەتە لەنێوان خۆیاندا دابەش بکەن بەشێوەیەك بەرژەوەندییە ئابووری و سیاسی و ستراتیژیەکانی هەموویان بەجۆرێ بپارێزێ کە مایەی ڕەزامەندی هەموویان بێت، هەر لەم رووەوە کەوتنە بەستنی ڕێکەوتنامەو پەیمانی نهێنی لەسەر کەوڵی (پیاوە نەخۆشەکە)ی عوسمانی.[٦]

ڕێکەوتننامەی سایکس – پیکۆ- سازانۆڤ یەك لەو پەیماننامانە بوو، کە لەنێوان هەریەك لە مارك سایکس-ی بەریتانی و جورج پیکۆ ی فەڕەنساوە بەشێوەیەکی فەرمی لە ١٦ی مایسی ١٩١٦ واژۆ کرا.[٧]

لەساڵی ١٩١٧دا شۆرشی ئۆکتۆبەر بنچینەی ڕژێمی ڕووسیای هەڵتەکاندو هەلومەرجێکی نوێ لەسەر ئاستی جیهان هاتەکایەوە، دەوڵەتی تازە دامەزراوی سۆڤیەت هەموو ئەو ڕێکەوتننامەو پەیمانە نهێنیانەی کەپەیوەندیان بەدابەشکردنەوەی دنیاوە هەبوو لەنێوان

[٦] ئەمین قادر مینە: سەرچاوەی پێشوو، ل٧٩.

[٧] جاسم محمد حسن العدول وأخرون: سەرچاوەی پێشوو، ل٢١.

دەوڵەتە ئیمپریالیستەکاندا ئاشکرا کرد، نەك هەرئەوە بەڵکە وازیشی لەهەموو مافەکانی خۆی هێنا کە بەگوێرەی ئەو پەیمانە پێیدابوو، دەستیشی لەو شوێنانە هەڵگرت.

یەکەمین جەنگی جیهانی بەتێکشکانی ئەڵمانیاو دەوڵەتە هاوپەیمانەکان کۆتایی هات و دەوڵەتی عوسمانی پارچە پارچەکرا، بەریتانیاو فەڕەنساو ئەمەریکا وەك سێ دەوڵەتی زلهێزی دنیا لەمەیدانی جەنگەکە سەرکەوتوو دەرچوون و دنیایان بە پێی سود و بەرژەوەندییە ئابووری و سیاسی و ستراتیجییەکانی خۆیان سەر لەنوێ دابەشکردەوە.[٨]

بەم جۆرە لەسەر دار و پەردووی دەوڵەتی عوسمانی لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چەندین ماندات و دەوڵەتۆکەی بێ سەروەری و داگیرکەرانەیان پێکهێنا، لەوانە عێراق، سوریا، لبنان، فەڵەستین، ئوردون، عەرەبەستانی سعودی و میرنشینەکانی کەنداو، نەیانهێشت گەلانی ناوچەکە بەئامانجە نەتەوەییەکانی خۆیان بگەن، بەڵکو لە نێوان دەسەڵات و نفوزی ئینگلیزو فەڕەنسادا دابەشیان کردن، لەوەشدا کورد وەك یەکێك لەنەتەوەکانی ناوچەکە نەك هەر بەئامانجەکانی خۆی نەگەیشت، بەڵکو نەتەوەو نیشتمانەکەیان دابەشکردو بەشێکی خرایە سەر دەوڵەتی ئێستەی عێراق و دۆزی کوردیش بوو بە یەکێك لە پرسە گرنگ و ئاڵۆزەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست .[٩]

[٨] ئەمین قادر مینە: سەرچاوەی پێشوو، ل٨٠.

[٩] یەکێتی نیشتمانی کوردستان: عێراق و مەسەلەی کورد، چاپخانەی شەهید ئیبراهیم عەزۆ، ١٩٨٥، ل٢.

ئەم کیانە تازەیە لەسەرەتای درووست بوونیەوە دووچاری کۆمەڵێك کێشە بۆوە، لەپێش هەموو شتێکدا دانیشتوانی ئەو سێ ویلایەتەی عوسمانی لە(بەغداو بەصرەو موسڵ) کە عێراقی لێپێکهاتبوو کیانێکی سیاسی و یەکگرتوو نەبوو، بەڵکو هەریەك لەو ویلایەتانە جیا دەکرانەوە بەچەند سیمایەکی نەتەوەیی و تایەفەگەری تایبەت بەخۆیان، بۆ نموونە عەرەبەکان کەلەڕووی مەزهەبییەوە دابەشببوون بەسەر شیعەو سوننەدا لەچەند ناوچەیەکی جیاوازدا دەژیان، بەڵام کورد کەزۆربەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵیان پێکدەهێنا، لەڕووی نەتەوەییەوە لە ویلایەتی بەغداو بەصرە تەواو جیاواز بوون.

کێشەی ویلایەتی موسڵ هەر لەسەرەتای درووستبوونی دەوڵەتی عێراقەوە بووە کێشەیەکی گرنگ، ئەم کێشەیە بەیەکێك لەکێشە بنەڕەتیەکان لەدرووست بوونی دەوڵەتی عێراقدا دادەنرێت. هەرچەندە ڕەگ و ریشەی ئەم کێشەیە مێژوویەکی کۆنی هەیە، بەڵام قوڵ بوونەوەی کێشەکە زێتر دەگەڕێتەوە بۆ بارودۆخی جەنگی جیهانی و داگیرکردنی ناوچەکە لەلایەن بەریتانیاوە، بەتایبەتی دوای ئەو بانگەشانەی کە حکومەتی تورکیا بڵاوی دەکردەوە گوایا ئەم ولایەتە بەشێکە لە وڵاتەکەی.[10]

لە ڕۆژی ٢٤ی تەمموزی١٩٢٣ دا کە ڕۆژی بەستنی ڕێکەوتنامەی لۆزان بوو، تورکیا توانی لەگفتوگۆکانی کۆنگرەی لۆزاندا مەرجەکانی خۆی بەسەر هاوپەیمانانـدا بسەپێنێ، بەوەی کەڕێکەوتننامەی سیڤەریان

[10] جاسم محمد حسن عدول و اخرون: سەرچاوەی پێشوو، ل٦٥.

هەڵوەشاندەوەو داوای گەڕانەوەی دەسەڵاتی خۆی دەکرد بەسەر ویلایەتی موسڵدا، دواتر هەردوولا ڕێکەوتن لەسەر ئەوەی کە ئەم کێشەیە لەپەیڕەوو بەرنامەکانی کۆنگرە دوورخەنەوە.[11] لە بڕگەی دووەم لە ماددەی سێیەمی کۆنگرەی لۆزاندا باس لەدیاریکردنی سنووری نێوان تورکیاو عێراق دەکات بەپێی ڕێکەوتنێك لەماوەی ٩ مانگدا، بەڵام لەحاڵەتی نەگەیشتن بە هیچ ئەنجامێك کێشەکە بەرزدەکرێتەوە بۆ کۆمەڵەی گەلان.[12]

پاش ئەوەی لە ماوەی دیاریکراودا بەریتانیا و تورکیا نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێك، ئەوجا کۆمەڵەی گەلان لیژنەیەکی پێکهێنا کە لە ١٩٢٥/١/٢٧دا گەیشتە موسڵ و چەندین سەرچاوەی مێژوویی و جوگرافی عەرەبی و فارسی و تورکی و ئەوروپایی یان خوێندەوە. کۆمیتەکە گەیشتە ئەو ئەنجامەی کەسێ ناوچەی دیار هەیە:– (عێراقی عەرەبی، جەزیرەو کوردستان، عێراق لەباکورەوە لە هیت–تکریت یا ناوچەی حەمرین تێپەڕ ناکات. نەشتوانرا ئەوە دڵنیا بکرێتەوە کەبەشێك لەو زەوییانەی کێشەی لەسەرە ڕۆژێك لەڕۆژان لەناو عێراقی عەجەمیدا بووبێ، ئەوەی دووپات کردەوە کە لەهەموو ئەدەبیاتی جوگرافیدا هەر لەسەردەمی داگیرکردنی عەربیەوە تا مێژووی لێکۆڵینەوەی کۆمیتەکە لە ١٩٢٥دا ئەو زەوییانەی کێشەیان لەسەرە واتە ویلایەتی موسڵ ڕۆژێك لەڕۆژان نەوا دانراوە نەواش وەسف کراوە، نەواش دەرکەوتووە بەشێك بووبێ لەخاکی عێراق،

[11] شورش حسن عمر: حقوق الشعب الكردي في الدساتير العراقيه، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٢٩.

[12] فاضل حسين: کێشەی ویلایەتی موسل، و/محمد شاکەلی، چاپخانەی خاك، سليمانی، ١٩٩٩، ل٥٦

لەڕابردووشدا ناوی عێراق لای دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ ناوێکی ئاشنا نەبووە.[١٣] لەم پێناوەشدا هەردوو حکومەتی بەریتانیو عێراقی هەوڵیاندا پێکەوە یەکگرن بۆ گەیشتن بەو ئامانجەی کە سوودو قازانجی هەردوولای تێدا بێت، هەرچەندە کورد هەموو جۆرە دەسەڵاتێکی حکومیان ڕەت دەکردەوە جا عێراقی بووبێت یاخود بیانی، لە هەمان کاتدا لەنیوەی ساڵی ١٩٢٤ەوە پەیوەندی عێراق- بەریتانیا گەیشتە ڕێگەیەکی داخراوو هەر بۆیە بە پیلانی بەریتانیا کۆمەڵەی گەلان لەڕۆژی ١٩٢٥/١٢/١٦دا بڕیاریدا باشووری کوردستان بخرێتە سەر عێراقو لەوکاتەوە تا ئێستە ئەو مەسەلەیە بۆتە یەکێك لەمەسەلە گرنگو ئاڵۆزەکانی ئەو دەوڵەتە.[١٤] پاش ئەوەی کۆمەڵەی گەلان بڕیاریدا کە ویلایەتی موسڵ لەچوارچێوەی عێراقدا بمێنێتەوە، بەڵام بەمەرجێك کە ڕێکەوتننامەیەکی تازە لەگەڵ بەریتانیادا ببەسترێو ئینتیدابی بەریتانیا بۆ ماوەی (٢٥) ساڵی تر بەردەوام بێتو عێراق لەو ماوەیەدا لە کۆمەڵەی گەلان وەربگیرێت. لێرەدا عێراق کەوتە نێوان دوو هەڵبژاردنەوە لەنێوان ڕەتکردنەوەی ڕێکەوتننامەکە، یاخود لەدەستدانی ویلایەتی موسڵ، بەڵام عێراق دووەم ئیختیاری هەڵبژارد و لە ساڵی ١٩٢٦دا واژۆی لەسەر ڕێکەوتننامە تازەکە کرد، کەئەم ڕێکەوتنە جێی ڕەزامەندی گەل نەبوو، و دواین هەوڵدرا بۆ ڕاستکردنەوەی ئەویش بەبەستنی ڕێکەوتنامەی ساڵی ١٩٢٧. ئەو ڕێککەوتننامەیەی کەبەڵێنێکی ڕوونو ئاشکرای تێدابوو بۆ

---

[١٣] ئەمین قادر مینە: سەرچاوەی پێشوو، ل٨٦، ٨٧.

[١٤] ئەمین قادر مینە: سەرچاوەی پێشوو، ل٨٧.

هەڵبژاردنی عێراق لەلایەن بەریتانیاوە بۆ وەرگرتنی لە کۆمەڵەی گەلان لە ساڵی ١٩٣٢دا.[١٥] پاشان لە ٥ی حوزەیرانی ١٩٢٦دا ڕێکەوتنامەیەکی سێ قۆڵی لەنێوان بەریتانیاو تورکیاو عێراق بۆ دیاریکردنی سنووری نێوان هەردوولا بەپێی هێڵی بروکسلو داواکاری کردن بۆ نەهێشتنی کاری ڕاوو ڕووت لەسەر سنوورەکانو ڕاگرتنی ئەمنو ئاسایش و بەپێی ماددەی ١٤ دەبێت حکومەتی عێراق ١٠٪ی بەرهەمی کۆمپانیای نەوت بدات بە حکومەتی تورکیا.[١٦]

عێراق لە ٣ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٢ چووە نێو کۆمەڵەی گەلانەوەو بووە (٥٧)ەمین دەوڵەتی ئەندام لەو کۆمەڵەیەدا.هەرچەندە عیراق لەو مێژووە بە دوواوە بووە دەوڵەتێکی سەربەخۆ، بەڵام لە راستیدا کۆمەڵێك رووداو و ململانێی نێوخۆ لەو وڵاتەدا سەری هەڵدا کە لە ماوەی (١٩٣٢-١٩٣٩) درێژەی کێشا.[١٧]

---

[١٥] ومیض جمال عمر نظمی، شفیق عبدالرزاق، غانم محمد صالح: التطور السیاسی المعاصر في العراق، بدون مکان و سنة الطبع، ل١٦٩، ١٧٠.

١٦ ابراهیم خلیل احمد و جعفر عباس حمیدي: تاریخ العراق المعاصر، جامعة الموصل، ١٩٨٩، ل٤٩.

١٧ پارتی دیموکراتی کوردستان: شۆڕشی کوردستانی عیراق ١٩٦١، ١٩٧٠/٣/١٧،(موحازەرەیەکی د.محمود عوسمانە کە لە پەیمانگەی کادیرانی پدك دا پێشکەشی کردووە و لە ئەرشیفی مومتاز حەیدەری پارێزراوە) ل٣؛ ابراهیم خلیل احمد: تاریخ الوطن العربي الحدیث و المعاصر، جامعة الموصل، ١٩٨٩، ل١٦٧.

شا فەیسەل* لەئێوارەی ڕۆژی ١٧ی ئەیلولی ١٩٣٣ دا، لە وڵاتی سویسرا بەنەخۆشی مرد.[18] بەمردنی شا فەیسەڵ و گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن غازی* کوڕیەوە لەنێوان ساڵانی (١٩٣٣– ١٩٣٩) دەرگە لەسەر کۆمەڵێك

*یەکەم شای دەوڵەتی عێراق بووە کوڕی شاحسینی کوڕی عەلییە لەشار (الطائف) لە سعودیە لە دایك بووە، لە ١٩٠٩ گەڕاوەتەوە بۆ حیجاز و لەساڵی ١٩١٣ بووە بەئەندامی (مجلس المبعوثات)ی عوسمانی لەسەر شاری (جدە) هەڵبژێردراوە، ناوی لەشۆڕشی ١٩١٦دا دەرکەوتووە، لەجەنگی یەکەمی جیهانیدا لەدژی دەوڵەتی عوسمانی جەنگاوە، و لەساڵی ١٩١٨ دا هێرشی کردۆتە سەر دیمەشق و داگیری کردووە لە ٥ی ئۆکتۆبەری ئەو ساڵەدا بۆتە شای سوریا، بەڵام بەهۆی تێك هەڵپژانیەوە لەگەڵ هێزەکانی فەڕەنسادا ١٩٢٠ و شکانی سوریەکان ناچارکرا سوریا بەجێبهێڵێت ماوەیەك لەئیتاڵیاو دواتری لەئینگلتەرا بەسەر بردووە، بەپێی ڕێکەتننامەی قاهیرە بۆشای عێراق پاڵێوراوە، لە ٢٣ی ئابی ١٩٢١ دا کراوە بە شا، و ١٢ ساڵ ماوەتەوە و لە شاری بیرن لە سویسرا کۆچی دوایی کردووە و تەرمەکەی براوەتەوە بۆ بەغداد و لەپاش خۆی مەلیك غازی کوڕی کراوە بە شا . (یاسین صابر ساڵح: ئینسکلۆپیدیای گشتی ل٧٥٥ ، میر بصري:اعلام السیاسة فی العراق الحدیث،جزء الثانی، ط١، دارالحکمة، لندن،٢٠٠٤. ل٢٠٥).

[18] ابراهیم خلیل احمد و جعفر عباس حمیدي: تاریخ العراق المعاصر ، ل٧٦.

* شا غازی: غازی لە ٢١ی ئازاری ١٩١٢ لە مەککە لەدایك بووە، سەردەمی منداڵی لەژێر سەرپەرشتی باپیری (شەریف حسین کوڕی عەلی) بەسەر بردووە، لە ٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٤دا غازی هاتۆتە عێراق و دوای دەرچوونی دەستووری بنەڕەتی عێراق غازی بووە بەجێنشینی فەیصەلی باوکی گرنگی پێدەدا بۆ گرتنەدەستی دەسەڵات، غازی بە پەروەردەیەکی عەرەبی پەروەردە کراوەو مامۆستای تایبەتی بۆ هەڵبژێردراوە، لە ساڵی ١٩٢٦ نێردرا بۆ تەواوکردنی خوێندن لەخوێندنگەی (هارو) لەبەریتانیاو لە ١ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٨دا گەیشتەوە عێراق، دواتر چۆتە کۆلێژی سەربازی‌و ئەو خوێندنەی کاریگەریەکی زۆری هەبووە لەسەر پێگەیشتنی کەسایەتی‌و دامەزراندنی پەیوەندی کۆمەلایەتی لەگەڵ هاوڕێکانیدا، لەتەمموزی ١٩٣٢دا بەپلەی مولازم دەرچووە، باوکی لەکاتی سەردانی ناوچە جیاجیاکانی عێراقدا لەگەڵ خۆیدا دەیبرد، غازی دووجار دەسەڵاتی گرتۆتە دەست لە کاتی ئامادەنەبوونی باوکیدا، جاری یەکەم لە ٥ی حوزەیران تا ٣ی ئابی ١٩٣٣، و جاری دووەم لە ١١ی ئەیلول – ٨ی ئەیلولی ١٩٣٣. (ابراهیم خلیل احمد، جعفر عباس حمیدی: تأریخ العراق المعاصر، ل٧٥.

ڕووداوی تازە کرایەوە، لەوانە بەکارهێنانی هۆزەکان لەسیاسەتدا بۆ دەست کەوتنی پلەی سیاسی‌و بەکارهێنانی سوپا بۆ کوژاندنەوەی هەندێك لەو جولانەوە هۆزایەتیە چەکدارانە کەلەناوچە جیاجیاکاندا سەریان هەڵدەدا و لەماوەی (١٩٣٣–١٩٣٥)دا ڕۆڵێکی گرنگیان هەبوو لە گەورە بوونی هێزی سوپاو تێکەڵ بوونیان بەژیانی سیاسی، ئەمە ڕێگە خۆشکەر بوو بۆ ئەنجامدانی یەکەم کودەتای سەربازی کە بەکر صدقی سەرکردایەتی کرد.[19]**

لە ٢٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٣٦دا (بەکر صدقی)* سەرکردایەتی هێزێکی سوپای کردو بەرەو بەغدا کەوتەڕێ‌و داواکاریەکی پێشکەش بەمەلیك

** –وەك هۆزەکانی فوراتی ناوەڕاست، بەتایبەتی لە نێوان هۆزەکانی (الاکرع، بنی رکاب، ال فتلە)لە ناوچەکانی رمیثة و سوق الشیوخ و بەسرا. جاسم محمد عدول و اخرون: س.پ، ل٧٧–٧٨.

[19] ابراهیم خلیل احمد: تاریخ الوطن العربي الحدیث و المعاصر ، ل١٦٧، ١٦٨.

* بەکر سدقی شەوقی عەسکەری کە دەگەڕێتەوە بۆ دێی (عەسکەر)ی ناحیەی ئاغجەلەر لەبنەماڵەیەکی کوردی لەدایك بووە پاش تەواوو کردنی قوتابخانەی ئامادەیی روشدیەی ، ساڵی ١٩٠٨ لەقوتابخانەی عەسکەری ئەستەمبوڵ دەرچووە و پاشان کۆلێژی ئەرکانی عوسمانی خوێندووە و لەبەرەکانی جەنگی جیهانی یەکەمدا بەشداری کردووە، دوای تەواو بوونی جەنگ چووەتە ناو سوپای سوریاوە پاشان گەڕاوەتەوە بۆ بەغدا و لە سوپای عێراقدا بەپلەی (رەئیس) وەرگیراوە، لەساڵی ١٩٢٨دا بووە بە (عقید) و لەساڵی ١٩٣١دا پلەی زەعیمی وەرگرتووە و کراوەتە سەرکردەی سوپای باکوور، لەساڵی ١٩٣٢ دا بووە بە(ئامر لیوا) و کراوەتە فەرماندەی باشوور، لەساڵی ١٩٣٦یەکەمین کودەتای ئەنجام داو حکومەتەکەی یاسین هاشمی ڕووخاند، تاماوەی نۆمانگ و ٢٠ ڕۆژ حوکمڕانی کرد بەڵام بەپیلانێك کوژرا. گەلێك کتێبی سەربازی داناوە لەوانە : (الطوبوغرافیا١٩٢٧)،(الاستطلاع١٩٢٩)،(دروس تعبویة ١٩٣٠)،(الی رجال الجیش الاحداث١٩٣١) ، (الحروب الجبلیة١٩٣٤)، (یاسین صابر ساڵح: ئینسکلۆپیدیای گشتی،سلێمانی، ٢٠٠٥، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم،ل٢٠١٤) .

غازی کردو تیایدا داوای کردبوو، کە وەزارەتی هاشمی دەست لەکاربکێشێتەوەو وەزارەتێکی نوێ بەسەرکردایەتی (حکمەت سلێمان) پێکبێت، کەیەکێك بوو لە کەسایەتیە نەیارە دیارەکانو جولێنەری سەرەکی کودەتاکە، دواتر مەلیك داواکاریەکەی قبوڵ کردو وەزارەتێکی نوێ پێکهات.[20] ئەم وەزارەتە لەسیاسەتی دەرەوەدا ڕووی کردە ئێرانو تورکیاو چەند ڕێکەوتننامەیەکی لەگەڵ بەستن، یەك لەوانە ڕێکەوتننامەی (سەعد ئاباد)* بوو لەنێوان تورکیاو ئێرانو ئەفغانستان بۆ پاراستنی**

** حکمت سلێمان: بە جولێنەری کودەتا سەربازیەکە دادەنرێت، خەڵکی بەغدابووەو خوێندنی ئامادەیی لە بەغداد تەواو کردووە، و لە تەمەنی ٢٠ ساڵیدا چووە بۆ ئەستەمبوڵ بۆ تەواو کردنی خوێندن لە خوێندنگەی (حقوق) دواتر گواستراوەتەوە بۆ خوێندنگەی (مەلەکی- شاهانە)ی تایبەت بەدەرچوونی فەرمانبەری کارگێڕی، لەکاتی کودەتای عوسمانی ١٩٠٨ بەسەرکردایەتی محمود شوکت پاشا تێکەڵ بەچالاکی سیاسی بووە لەگەڵ ئیتحادیەکان، و لەجەنگی جیهانی یەکەمی بەشداری لەگەڵیاندا کردووە و لەماوەی جەنگدا سەردانی ئەڵمانیای کردووەو زۆر سەرسام بووە، دواتر کە جەنگ تەواو بووە گەڕاوەتەوە بۆ عێراق، ئینگلیز چەند پلەیەکی کارگێڕی داوەتێ دواتر یەکێك بووە لەوانەی کەچەند جارێك کورسی وەزارەتی وەرگرتووە بەبێ ئەوەی هیچ تێکچوونێکی بنەڕەتی یاخود جیاوازیەکی بنەڕەتی ڕووبدات لەگەڵ ئینگلیزداو یەکێك بووە لە دۆستەکانیان.

سەرەتایەکی تازە لەژیانی حکمت سلێماندا دەستی پێکرد بەچوونە پاڵی حزبی (أخاء الوطني) کەیاسین هاشمی لە ٣٠ تشرینی دووەمی ١٩٣٠دا دایمەزراند بوو و بوو بەئەندامی دەستەی کارگێڕی، و لەوەزارەتی گەیلانیدا لە ٢٠ی ئازاری ١٩٣٢دا بۆتە وەزیری ناوخۆ، لەماوەی دەسەڵاتی ئەمدا شڵەژان لەکاروباری ناوخۆدا ڕوویداوەو دواتر جیاوازی کەوتۆتە نێوان حکمتو حزبی أخاوە لەکاتی دامەزراندنی وەزارەتی یاسین هاشمی دووەم لە ١٧ی ئازاری ١٩٣٥دا. (أبراهيم خليل أحمد و جعفر عباس حميدي: تاريخ العراق المعاصر، ل١٠٣.

[20] وميض جمال نظمي وأخرون: سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٧، ١٨٨.

* لە ٨ی تەممووزی ١٩٣٧ لە کوشکی (سەعد ئاباد)لە تاران لە نێوان دەوڵەتەکانی (عێراق ،ئێران ، تورکیاو ئەفغانستان) بەپشتیوانی بەریتانیا پەیمانی (بەگژیەکدا نەچوون) یان واژۆکرد، کەدواتر

سنوورو دەستدرێژی نەکردنە سەر سنووری یەکتر.[21] دووەمیان ڕێکەوتننامەی ساڵی ١٩٣١ بوو لەنێوان عێراقو ئێران بۆ زیادکردنی سنووری ئاوی لەنێوانیاندا.[22] دواتر ئەم دەسەڵاتە دوای تەواو کردنی چاکسازییەکانی بەرەو دەسەڵاتێکی دیکتاتۆری سەربازی دەڕۆیشت کە لە ئەنجامدا دەستیان کرد بەداخستنی بارەگەی هەندێك لە حزبەکانو ڕۆژنامەکانیانو لێسەندنەوەی ڕەگەزنامە و دووچارکردنی هەندێکیتریان بۆ بەجێهێشتنی وڵات و هەوڵدان بۆ کوشتنیان. ئەم سیاسەتانەی بەکر سدقیو حکمەت سلێمان جێی ڕەزامەندی چینە نەیارەکان، بەتایبەتی کۆمەڵەی نەتەوەیی لەنێو سوپادا نەبوو، دەستیان کرد بە نەخشەکێشان

ناوەکەی گۆڕدرا بەسەعد ئاباد، ئەوانەی پەیمانەکەیان واژوو کرد بریتی بوون لە تۆفیق ڕەشید ئاراس وەزیری دەرەوەی تورکیا،عینایەالله سمیعی وەزیری دەرەوەی ئێران ، فیض محمد خان وەزیری دەرەوەی ئەفغانستان،(ناجی الاصیل) وەزیری دەرەوەی عێراق بەپێی ئەم پەیماننامەیە کێشەکانی نێوانیان چارەسەرکردو چوونە سەنگەری بەرگریەوە دژ بەشۆڕشی کورد ئەنجوومەنێکی ڕاوێژکاریان درووست کرد لەوەزیرانی دەرەوە و بڕیایاندا کە گفتگۆ بکەن دەربارەی ئەو بابەتانەی کە پەیوەندیان بەبەرژەوەندی هاوبەشەوە هەیەو هەروەها ئەو ئەنجوومەنە هەموو ساڵێك جارێك لەو شوێنەی کە ئەنجوومەن دیاری ئەکات کۆببنەوە . وەرگیراوە لە(أز مؤرخين : تاريخ المعاصر الايران تهران،١٣٦٨هـ،ل١٥٣ " أذر ميدخت شايخ : سائل مرزي ايران وعراق تاثير ان در مناسبات دوكشور ،جابخانة سبهر ،تهران،١٣٦٩ه ،١٩١ص)

[21] توفيق سلطان اليوزيكى ، د.يحيى الدين توفيق، صلاح الدين امين: دراسات في الوطن العربي الحركات الدستورية و السياسية،ط٣، الموصل، ١٩٧٥، ل٨٧؛ عبدالعزيز نوار: تاريخ العرب المعاصر(مصر و العراق)،بدون سنة الطبع، بيروت،ل٥١٧؛ غانم محمد الحفو و عبدالفتاح علي البوتاني: الكورد والاحداث الوطنية في العراق خلال العهد الملكي ١٩٢١-١٩٥٨، ط١، دار سثيريز، اربيل، ٢٠٠٥،ل٦٠.

٢٢ عبدالوهاب حميد رشيد: العراق المعاصر، ط١، دار المدى، ديمشق، ٢٠٠٢، ل٩٠؛ عبدالعزيز نوار: سەرچاوەی پێشوو، ل٥١٧.

بۆ کوشتن و لەنێوبردنی بەکر سدقی، تا لە ١١ی ئابی ١٩٣٧دا لەکاتێکدا کەسەرۆکایەتی وەفدێکی سەربازی دەکرد بۆ تورکیا لەبنکەی ئاسمانی موسڵ، بەیاوەری محمد علی جواد کەسەرۆکی هێزی ئاسمانی بوو پلانی کوشتنەکەیان جێبەجێ کرد، پاشان حکمت سلێمان دەست لەکارکێشانەوەی خۆی لە ١٧ی ئابی ١٩٣٧ دا پێشکەش کردو بەم شێوەیە حکومەتی کودەتا کۆتایی پێ هات.[23] لە لایەکی دیکەوە لەشەوی ٣ی نیسانی ١٩٣٩ دا کوژرانی مەلیك غازی بەرووداوی ئۆتۆمبێل ڕاگەیەندرا. ئەم ڕووداوە لەبارودۆخێکی نادیاردا ڕوویداو ناجی شەوکەت وەزیری ناوخۆی ئەوکات دەڵێت: "ئەم ڕووداوە لەئەنجامی یاریەکی نالەبارەوە بوو کە (نوری سەعید) * لەپشتیەوە بوو"، هەر هەمان شەو

[23] ابراهيم خليل احمد و جعفر عباس حميدي:تاريخ العراق المعاصر، ل١١١؛ توفيق سلطان اليوزبكي وأخرون: سەرچاوەی پێشوو، ل٨٨.

* لە بەغداد لە دایك بووە، لە قوتابخانەی جەنگی بەغداد و کۆلێژی سەربازی ئەستەمبوڵ خوێندوویەتی و لە ساڵی ١٩٠٦ دەرچووە و چۆتەناو سوپای عوسمانیەوە گەڵێ پلەی سەربازی بڕیوە، لەهەڵگیرساندنی شۆڕی عەرەبیدا ١٩١٦ وازی لەسوپای عوسمانی هێناوە و چووەتە ناو هێزەکانی (شەریفی کوڕی حسین) و بەسەرکردایەتی جەنەڕاڵ (ئەلەنبی) سوریای ڕزگار کرد، لە ١٩١٨ وە پەیوەندی بەشافەیسەڵی یەکەمەوە کردووە، لەوکاتەی کەهێشتا لەدیمەشق بووە، لە ١٩١٩ لەگەڵیدا چووە بۆ کۆنگرەی پاریس کەفەیسەڵ گەیشتە عێراق نووری سەعیدی کردە سەرۆك سوپاسالار و پاشان بە وەزیری بەرگری لە ١٩٢٣ – ١٩٣٠ هەر لەو ماوەیەشدا ئەندامی پەرلەمان و پیرانیش بووە، لەساڵی ١٩٣٠ دا سەرۆك وەزیرانی گرتۆتەدەست، هەر لەساڵەدا پەیماننامەیەکی لەگەڵ بەریتانیا بۆماوەی ٢٥ ساڵ ئیمزاکرد، کە عێراق لە کۆمەڵەی نەتەوەکاندا بە ئەندام وەرگیرا، شەست جار ئیستقالەی داوە و وەزارەتی پێك هێناوەتەوە، لەئەنجامی شۆڕشی تەموزی ١٩٥٨ لەگەڵ بنەماڵەی پاشایەتی لەناو چوە . (یاسین صابر ساڵح: ئینسکلۆپیدیای گشتی ل ١٠٩٢).

ئەنجومەنی وەزیران کۆبوونەوەیەکی سازکردو بڕیاریاندا کوڕە تاقانەکەی غازی (فەیسەڵی دووەم)* * کەتەمەنی هێشتا منداڵ بوو، بکرێتە شای عێراق.[24] لەبەرئەوەی تەمەنی منداڵ بوو پێویستی بەچاودێرێك هەبوو، بۆ ئەم مەبەستە لەلایەن شاژن عالیەی خێزانی شا فەیسەڵەوە وەسیەتێك درا بەدەست ئەنجومەن کەتیایدا هاتبوو شا غازی ئارەزووی لێیە خاڵەکەی (عەبدول ئیلا کوڕی عەلی) بکرێتە چاودێر بەسەر کوڕەکەیەوە، ئەگەر شتێکی لێ بەسەرهات.[25] مردنی لەناکاوی غازیو لەبەر بچووك بوونی تەمەنی کوڕەکەی پەرلەمان بڕیاریدا بەدانانی (عەبدول ئیلا) وەك چاودێر بەسەریەوە، لەو کاتەوە نوری سەعیدو عەبدول ئیلا لەعێراقدا دووکەسی بەهێزبوون، لەگەڵ سەفارەتی بەریتانیا لەبەغدادا لەیەکگەیشتن و گونجانێکی باشیان هەبوو.

هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی دووەم لە ١٩٣٩دا هۆکارێك بوو بۆ زیادبوونی دەسەڵاتیان لەعێراقدا، بەڵام ئەمە نەبووە هۆی دابەزینی تووڕەیی خەڵکی دژی ئەوان و ئینگلز لەماوەی جەنگدا، کەبووە هۆی

* * کوڕی شا غازی و کوڕەزای شا فەیسەڵی یەکەم بووە، سێیەم شای بنەماڵەی هاشمی بووە کە لە عێراق دەسەڵاتی گرتبێتەدەست، پاش مردنی شا غازی باوکی لە ١٩٣٩ کراوە بە شای عێراق لەژێر سایەی (عبدالالە) ی خاڵیدا لە ١٩٤٦چووە بۆ بەریتانیا بۆ خوێندن و لەقوتابخانەی (ساندردید) دووساڵ خوێندوویەتی و لەگەڵ خاڵیدا سەردانی ئەمریکای کردووە لە ٢ی مایسی ١٩٥٢چووەتە سەرتەخت و لەشۆڕشی ١٤ی تەمموزی١٩٥٨دا کوژراوە .(یاسین صابر ساڵح: ئینسکلۆپیدیای گشتی ل٧٥١،٧٥٠ " میر بصری: اعلام السياسة فى العراق الحديث،جزء الثانى ل٢٠٦ – ٢٠٧).

[24] علاء موسى كاظم نورس، عماد عبدالسلام رووف: العراق في التأريخ، بغداد، ١٩٨٣، ل٦٩٣.

[25] ابراهيم خليل احمد و جعفر عباس حميدي:تاريخ العراق المعاصر ، ل١١٣.

بـەرپابوونی شۆڕشـی ١٩٤١.[٢٦] دوای دەسـت لەکارکێـشانەوەی (حکمـت سلێمان) داوا لـە (جمیل مـدفعی)* کـرا، حکومـەتێکی نوێ لـە ١٧ی ئابی ١٩٣٧ پێکبهێنـێ. لێـرەوە دەرکـەوتنی سـوپا زۆر بـەڕوونی لـەکاروباری سیاسـیدا دەرکـەوت. ئـەو سیاسـیانەی وڵاتیـان بەجێهێـشتبوو دوای کودەتاکە گەڕانـەوە کـەپێکهاتبوون لـە نـوری سعیدو رشید عـالی گیلانیو (تـەها هـاشمی)*، ئەمانـە هێزێکـی سیاسـیان پێکهێنـا بـۆ ڕووبەڕوونـەوەی

[٢٦] عبدالعزیز نوار: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٢٢، ٥٢٣.

*جمیل کوڕی محمود ئاغای کوڕی عەباسە، لە ١٨٩٠ لەموصڵ لەدایك بووە، باوکی یوز باشی بووە لە سوپای تورکدا، لەتەمەنی ٦ ساڵیدا بووە کەباوکی مردووە و مێردی خوشکەکەی گرتوویەتیە خۆی، بەهۆی بەشداری کردنی لەشۆڕشی حیجازدا نازناوی (مدفعی) وەرگرتووە، لەساڵی ١٩٤١ پەیوەندی بە عبدالالە کردووە و لەگەڵیدا چۆتە فەڵەستین و ئەردەن و دواتر چووەتە بەسرە، کە لەژێر دەستی بەریتانیەکاندا بووە و کاروباری ئەوناوچەیەی گرتۆتەدەست و دواتر چۆتە بەغداد و وەزارەتێکی نوێی پێکهێناوە و پاش ماوەی ٤٢ مانگ دەستی لەکار کێشاوەتەوە و نوری سەعید شوێنی گرتۆتەوە و یەکێك بووە لەوانەی زۆر دژایەتی شیوعیەتی کردوە و باوەڕی بە بوونی شیوعیەت نەبووە لەعێراقدا . (میر بصری : س.پ، ل٢٦٣ ،٢٦٤) .

* تەها هاشمی لەبەغداد لەدایك بووە، و لەوێش خوێندوویەتی لەساڵی ١٨٩٩ لە ئەستەمبوڵ چووەتە کۆلێژی جەنگی و لەساڵی ١٩٠٢ دا بەئەفسەرێکی سوپای عوسمانی دەرچووە و سەرکردایەتی سوپای شەشەمی عوسمانی کردووە لە بەغداد گەلێ پلەی بەرزی لەناو سوپای عوسمانیدا هەبووە، هاوبەشی جەنگی لەبەرەکانی دەردەنێل و گالیسیا و شامدا کردووە، شا فەیسەل لەشامدا کردویەتی بە سەرۆکی ئەرکانی جەنگ، پاش تێکچوونی سوریا گەڕاوەتەوە بۆ عێراق و هاوبەشی لە دروستکردنی حکومەتی نیشتمانی عێراقدا کردووە، لە ساڵی ١٩٢٢ دا کراوە بەوەزیری (أشغال) ، گەلێ پایەی بووە لەحکومەتی عێراقدا، بەئەندامی دامەزرێنەر بۆدانانی دەستوور دانراوە و پاشان سەرۆکایەتی وەزیرانی گرتۆتەدەست، جارێکی تریش کراوە بە سەرۆك وەزیران، بەڵام بەهۆی کۆدەتاکەی (بەکر صدقی)یەوە ١٩٣٦ لەسەرحوکم لابراوە و ڕوویکردۆتە سوریاو لەوێوە بۆ بەیرووت و لەوێ کۆچی دوایی کردووە .(یاسین صابر ساڵح: ئینسکلۆپیدیای گشتی ل ١١٧١).

وەزارەتـی مەدفـەعی، بەتایبـەتی دوای ئـەوەی کـەتوانیان ئەفـسەرە نەتەوەییـەکان بـەلای خۆیانـدا ڕاکێشن، ئـەم کـارە وای لـە مـدفعی کـرد کـە سنوورێکیان بۆ دابنـێ.[٢٧] (رشید عـالی گیلانـی)** تـوانی سـەرکەوتووبێت لەبەدەستهێنانی لایەنگری سەرکردەکانی سوپا (العقداء الاربعة)* و بڕوای خۆیان لەنوری سعید کشاندەوە.[٢٨] لایەنگرانی رشید عالی گیلانی توانیان کۆمەڵەیـەکی نهێنـی بـەناوی (لیژنـەی نهێنـی عـەرەبی) پێکبهێـنن کـە دیـارترین ئەندامـەکانی بریتـی بـوون لـە (الحـاج امـین الحـسین مفتـی فەلەستینو رشید عالی گیلانیو یونس سبعاویو ناجی شوکت)، لیژنەکە بڕیاریـدا بـۆ دروسـتکردنی حزبێکـی ئاشـکرا بـەناوی (حـزب الـشعب) داوایـەك پێـشکەش بکـات، بـۆ ئـەوەی ببێـت بەپەردەپۆشـێك بـۆ لیژنـە نهێنیەکـە، بـەڵام وەزارەتـی نـاوخۆ ئـەو داوایـەی ڕەت کـردەوە، لیژنەکـە کۆبوونەوەیـەکی ئەنجامـدا بـۆ ئـەوەی بڕیارێـك دەربکـەن سـەبارەت بـەو

[٢٧] جاسم محمد عدول وأخرون: سەرچاوەی پێشوو، ل٨٢.

** لەبەغداد لەدایك بووە و یاسای خوێندووە، لەسەردەمی شا فەیصەلی یەکەمدا لەساڵی ١٩٢٤ کراوە بەوەزیری کار، پاشان کراوە بەوەزیری داد، هەروەها گەلێك پلەی کاری تری گرتۆتەدەست، لەوانە سەرۆکی دیوانی شاهانە وسکرتێری یەکەمی شا فەیسەڵی یەکەم، لە ساڵی١٩٣٣ داکراوە بە سەرۆك وەزیران، پەیوەندی لەگەڵ ئینگلیز تێکچووە و سەرکردایەتی شۆڕشی کردووە کەناسراوە بەشۆڕشی گەیلانی، بەڵام زوو کپ کراوەتەوە، پاشان بۆئێران هەڵاتووە و پاشان چووەتە سعودیەو لەوێوە بۆ میسر و تاپاش شۆڕی ١٤تەموزی ١٩٥٨ گەڕاوەتەوە بۆ عێراق و لەساڵی ١٩٦٥ لە بەیرووت کۆچی دوایی کردووە .(یاسین صابر ساڵح: ئینسکلۆپیدیای گشتی،ل٥١١) .

* العقداء الاربعه: پێکهاتبوون لە (عقید صلاح الدین صباغ و عقید محمد فهمی سعید و عقید محمود سلمان و عقید کامل شبیب) ئەمانە لەدواتردا توانیان کۆمەڵەی عقداء الاربعه پێك بهێنن.(محمد حمدي الجعفري: بريطانيا والعراق حقبة من الصراع ١٩١٤–١٩٥٨، بغداد، ٢٠٠٢، ل٩٣.

٢٨ علاء موسی کاظم نورس، عماد عبدالسلام رووف: العراق في التأريخ، ل٦٩٦.

ڕوداوانـەی لەعێراقـدا ڕوودەدەن بەتایبـەتی فـشاری بـەریتانیا بـۆ ئـەوەی عێراق بچێتە جەنگەوە لەپاڵ بـەریتانیا.[29] تـەها هـاشمی لـە ٣١ی کانوونی دووەمـی ١٩٤١دا وەزارتێکـی نـوێی پێکهێنـاو بڕیـارێکی دەرکـرد بـۆ گواستنەوەی عقید کامل شبیب لەبەغداد بۆ پلـەی سـەرۆکی فرقـەی یەکـەم لـە دیوانیـە و (سـەلاحەدین سـەباغ) *یـش بـۆ جەلـەولا، ئـەم کـارە سـەرەتایەکی ترسناك بـوو بـۆ ئەفسەرەکان‌و پێشیان وابـوو ئـەم کـارە بـۆ

٢٩ ابراهیم خلیل احمد و جعفر عباس حمیدي:تاریخ العراق المعاصر ، ل١٢٢.

* صـلاح الـدین کـوڕی عـەلی کـوڕی ئیـبراهیم کـوڕی مـصطفی دومیاطیـة، بنـەڕەتی بنەماڵەکـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ سـە ر (صـیدا) لـەلوبنان . لەسـاڵی ١٨٩٨ لەموصـڵ لـەدایك بـووە و لەبـەیروت خوێندویـەتی دواتـر چـووەتە خوێنـدنگای سـەربازی لەئەستەمبوول لـە سـاڵی ١٩١٧ و بـە پلـەی (مولازمی دووەم) دەرچووە و لە ڕیزی سوپای تورك جەنگاوە و دواتر پەیوەندی کردووە بە سوپای شا فەیسەلەوە لە حیجاز و دوای ڕووخانی حکومەتەکەی فەیسەڵ لەشام لە ساڵی ١٩٢٠ لەشەڕی میسەلون گیراوە و دوور خراوەتەوە بۆ جەزیرەی (ئەرواد) لە دەشتایی لوبنان . لە ١٩٢١ گەڕاوەتەوە بۆ عێراق و پەیوەندی کردووە بە (دار التدریب العسکری)ەوە لە بەغداد و دواتر هەر لەوێ بۆتە مامۆسـتاو پاشـان لـە ١٩٢٧ دا بـۆ خولێـك نێردراوەتـە ئینگلتـەرا، پاشـان لەسـاڵی ١٩٣١ پەیوەندیکردووە بە خوێندنگای (ئەرکان)ەوە لە ١٩٣٣ جارێکی تر چۆتە ئینگلتەرا و لە کۆلێژی ارکان لە کامبرلی خوێندوویەتی، وەك مامۆستا لە کۆلێژی ئەرکان لەبەغداد لە ١٩٣٥ دامەزراوە،دواتر خزمەتەکەی چۆتە وەزارەتی معارف بە پلەی مقدم و بەڕێوەبەری گشتی پەروەردەی بەدەنی و ڕاهێنانی سەربازی و فتوە بووە. لەساڵی ١٩٣٦ وەك یاریدەدەری بەڕێوەبەر لەوەزارەتی بەرگری دامەزراوە لەساڵی ١٩٤١ لە دژی بەڕیتانیا جەنگاوە بەڵام پاش سەرنەکەوتنیان لەگەڵ ڕەشید عالی گەیلانی و شەریف شەرەف و ژمارەیەکی زۆر لەسەرکردە و وەزیرەکاندا بەرەو ئێران هەڵاتن و پاشان بەرەو تورکیا بەڵام گیران و لە ساڵی ١٩٤٥ هێنرانەوە بۆبەغداد و حوکمی لەسێدارەدان درا بەسەریانداو لە گرتووخانەی ابوغریب لە ١٦ی‌ئابی ١٩٤٥ جێ بەجێ کرا .(میربصیری: س.پ، ل٦٠٩-٦١٠ .)

بێهێزکردنیانەو چوار سەرکردەکە کۆبوونەوەو بڕیارەکەی تەها هاشمیان ڕەتکردەوە.[30]

لەئێوارەی ١ی نیسانی ١٩٤١دا لە سەربازگەی ڕەشید کۆبوونەوەیەکیان ئەنجامدا کە جگە لە ڕەشید عالی، چوار عەقیدەکە و لیوا امین زکی بریکاری سەرۆکی ئەرکانی سوپا ئامادەبوون، لەو کۆبوونەوەیەدا بڕیاریاندا حاڵەتی نائاسایی لەسەربازگەی ڕەشید ڕابگەیەنن‌و کودەتایەك ئەنجام بدەن، تەها هاشمی لەژێر فشاردا ناچاربوو کەدەست لەکارکێشانەوەی خۆی بۆ وەصی بنووسێت.[31] وەصی بەرەو بەسرە هەڵهات و لەوێ هەوڵیدا ئەو هێزە سیاسی‌و سەربازیانەی کە پشتیوانیان لێدەکرد کۆبکاتەوە، بەڵام لەم هەوڵانەیدا سەرکەوتوو نەبوو بۆیە دەسەڵاتدارانی بەریتانیا ناچاربوون ڕۆژی ٤ی نیسانی ١٩٤١ وەصی بگوازنەوە بۆ فەڵەستین و دواتریش بۆ ئوردون.[32] دوای دەست لەکارکێشانەوەی وەزارەتی تەها هاشمی حکومەتێکی نیشتمانی بەسەرۆکایەتی ڕەشید عالی گەیلانی پێکهات‌و ئەم حکومەتە پەیمانێکی دەرکرد کە تیایدا سیاسەتی حکومەتی تازەی ڕاگەیاند، بڵاوبوونەوەی هەواڵی پێکهێنانی حکومەتی بەرگری نیشتمانی کاردانەوەیەکی نیشتمانی گەورەی لێکەوتەوەو جەماوەر ڕژانە سەرشەقامەکان‌و داوای

[30] علاء موسى کاظم نورس و عماد عبدالسلام رؤوف: العراق في التاریخ ، ل٦٩٧؛ محمد حمدی الجعفری: سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٢.

[31] احمد فوزی: المثیر من احداث العراق السیاسیة، بغداد، ١٩٨٨، ل١٣.

[32] علاء موسى کاظم نورس، عماد عبدالسلام رووف: العراق في التأریخ، ل٦٩٧.

لابردنی وصی یان دەکردو هوتافیان دژ بە ئینگلیز دەدا، پاش ئەوەی وەصی ولاتی بەجێهێشت، لە ١٠ی نیسانی ١٩٤١و ئەنجومەن کۆبوونەوەیەکی سازکرد، تیایدا بڕیاریاندا بەدانانی (شەریف شەرەف)* وەك وەصی، یەکەم ئیشی ئەوەبوو داوای لە گەیلانی کرد وەزارەتێکی نوێ لە ١٢ی نیساندا پێك بهێنێ.[٣٣] بەڵام ئەم حکومەتە زۆر درێژەی نەکێشاو توانیان لە ١٩٤١دا دەست بەسەر شۆڕشەکەدا بگرن و وەصی لە عەممانەوە گەڕایەوە بۆ بەغدادو وەزارەتێکی نوێی بەسەرۆکایەتی جمیل مدفعی پێکهێنا کە چەندین ڕێو شوێنی توندی گرتەبەرو باری نائاسایی لە وڵاتدا ڕاگەیاند.[٣٤] سەبارەت بەسەرکردەکانی شۆڕش ئەوە بوو دوای ئەوەی نوری سەعید وەزارەتێکی نوێی پێکهێناو لە ٤ی مایسی ١٩٤٢دا حوکمی لەسێدارەدانی دا بەسەر هەریەك لە فەهمی سعیدو** محمود سلێمان و یونس سەبعاوی کامل شبیب و

---

* شەریف شەرەف: کوڕی امیر راجع کوڕی امیر فواز کوڕی ئەمیر ناصر کوڕی امیر عون، کە ڕەچەڵەکی دەگەڕێتەوە سەر مەلیك حسێن کوڕی عەلی، لە طائف لەساڵی ١٨٩١ لەدایك بووە کاتێك کە پلەی سەرپەرشتی (وصایە)ی درایە لەعێراق لەتەمەنی ٢١ ساڵیدا بووە، دوای سەرنەکەوتنی جوڵانەوەکەی رشید عالی گیلانی شەریف شەرەف لەگەڵ گەیلانیدا گەشتنە سنوورەکانی عێراق –ئێران لە ٢٩ی ئایاری ١٩٤١و ڕوویانکردە تاران وەك پەناهەندەی سیاسی.شەریف شەرەف کورسی دەسەڵاتی بۆ ماوەی (٥٠) ڕۆژ گرتە دەست. (احمد فوزی: مثیر من احداث العراق السیاسە، ل١٧).

[٣٣] ابراهیم خلیل احمد و جعفر عباس حمیدي: تاریخ العراق المعاصر ، ل١٢٣، ١٢٤؛غانم محمد الحفو و عبدالفتاح علي البوتاني: الكورد والاحداث الوطنیة في العراق، ل٦٨.

[٣٤] توفیق سلطان الیوزبکی وأخرون: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٢.

** محمد فەهمی سەعید لەساڵی ١٨٩٨ لەسلێمانی لەدایك بووە، خوێندنگای سەربازی لە ئەستەمبوڵ تەواوکردووە لەڕیزەکانی سوپای تورکیدا بەپلەی مولازم جەنگاوە، لە ساڵی١٩٢٠ دا پەیوەندی کردووە بەسوپای عەرەبی سورییەوە، دوای شەڕی مەیسەلون دوورخراوەتەوە بۆ دورگەی (ارواد) لە لوبنان، لە ساڵی١٩٢١ دا روی کردۆتە عێراق و پەیوەندی بەسوپای عێراقەوە کردووە، دە سالانەی لە عیراق بوو گەلێ پلە و پایەی جیاجیای وەرگرتووە، لە راپەڕینی ١٩٤١دا بەشداری کردووە دوای شکانی ڕاپەڕینەکە بەرەو سنورەکانی ئێران ڕۆیشتووە و پاشان گواستراوەتەوە بۆ باکووری ئەفریقیاو دواتر هێنراووتەوە بۆ بەغداد لە ٢٥ی ئایاری ١٩٤٢ لە گرتوخانەی أبوغریب حوکمی لەسێدارەدانی بەسەریدا دراوە .(میر بصری : ل ٦١٥).

سەلاحەدین سەباغ دا، لە ڕۆژی ١٦ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٥دا سەباغ تەرمەکەی لەسەر وەزارەتی بەرگری هەڵواسرا، و حوکمی جیاجیا بەسەر ژمارەیەکی زۆر لەبەشداربووانی جوڵانەوەکە بەماوەی جیاجیا درا.[٣٥]

سەبارەت بەژیانی پارتایەتی لەم ماوەیەدا کۆمەڵێك پارتی سیاسی هاتنە سەر شانۆی سیاسی، ئەو پارتە سیاسیانەی لەقۆناغەکانی سەردەمی پاشایەتیدا دەرکەوتن بەوە ناسرابوون کە زوو دەردەکەوتن و زوو لەناو دەچوون.[٣٦] ئەمەش بۆ چەند هۆکارێك دەگەڕێتەوە، بە بۆچوونی ئێمە یەکێك لە هۆکارەکان ئەوەیە هەموو جار لەلایەن دەستەبژێری (ئینتیلیگینسیا)ی ئەو سەردەمەوە دادەمەزرا کە دەرچووی قوتابخانەی عوسمانی بوون و لافی ناسیۆنالیستی عەرەبیان لێدەدا لەووڵاتێکدا کە خاوەنی کولتورو ڕەگ و ریشەیەکی نەتەوەیی بووەو بە زۆر لەلایەن داگیرکەرە بەریتانیەکانەوە پێکەوە لکێندرابوون، هۆکارێکی تر بۆ بەدوا یەکداهاتنی ئەو ژمارە زۆرەی وەزارەتەکان دەگەڕێتەوە کە هەر وەزارەتێك کاتێك دەست بەکار دەبوو کۆمەڵێك بنەمای ئازادی و دیموکراسی بڵاودەکردەوەو ڕێگەی دەدا بەکردنەوەی پارتەکان، بەڵام دواتر دەبوون بەدەسەڵاتێکی دیکتاتۆری و یەك لەدوای یەك پارتەکانیان دادەخست،

---

[٣٥] ابراهیم خلیل احمد و جعفر عباس حمیدي:تاریخ العراق المعاصر ، ل١٣٠، ١٣١؛ رغید الصلح: حربا بریطانیا والعراق ١٩٤١–١٩٩١، ط٢، بیروت، ١٩٩٧، ل٢١١.

[٣٦] عبدالوهاب حمید رشید: سەرچاوەی پێشوو، ل٨٥.

جگە لەمە هەر وەزارەتێك كە دادەمەزرا پارتێكی دەكرد بە پاڵپشت بۆ وەزارەتەكەی خۆی و دوای نەمانی ئەو وەزارەتە پارتەكەش كۆتایی پێ دەهات. لەوانە (حزب الوطنی العراقی) كە لە ٢ی ئابی ١٩٢٢دا بەسەرۆكایەتی جعفر ابو تمن دامەزرا، ئەم پارتە درێژبوونەوەی پارتی حەرەس استقلال بوو.[٣٧] هەروەها پارتی (الحر العراقي) كە لە ٣ی ئەیلولی ١٩٢٢دا دامەزراو زمانحاڵی ئەم پارتە ڕۆژنامەی (العاصمە) بوو، پارتی (الآمە) كە لەسەرەتای تەمووزی ١٩٢٤دا دامەزراوە لە ١٩ی ئابی ١٩٢٤دا مۆڵەتی پێدراو یاسین هاشمی وەك سەرۆكی فەخری ئەم پارتە بوو.[٣٨] پارتی (تقدم) كە لە تشرینی یەكەمی ١٩٢٥دا دامەزراوە بەسەرۆكایەتی عبدالمحسن سعدون یەكەم سەرۆكی ئەم پارتە بوو ماوەی چوار جار لەنێوان ساڵەكانی (١٩٢٢، ١٩٢٥، ١٩٢٨، ١٩٢٩)دا بۆتە سەرۆك وەزیران، و بەردەوام بوو لەكاركردن تا ساڵی ١٩٢٩ خۆی كوشت دوای ئەوەی كە بە خیانەت تاوانباركراو چەند ڕۆژنامەیەكیشی دەركرد كەدیارترینیان (اللواء) و(التقدم) بوون.[٣٩] هەروەها پارتی (الشعب) كە لە ٢٥ی تشرینی دووەمی ١٩٢٥دا دامەزراوەو یاسین هاشمی سەرۆكی ئەم پارتە بووە، زمانحاڵی ئەم پارتە ڕۆژنامەی (نداء الشعب) بووە كە یەكەم ژمارەی لە

٣٧ ابراهیم خلیل احمد: تاریخ الوطن العربي الحدیث و المعاصر، ل١٦٦؛ جعفر عباس حمیدي: التطورات السیاسیة في العراق ١٩٤١-١٩٥٣، مطبعة النعمان، النجف، ١٩٧٦، ل١٧٦.

٣٨ عبدالرزاق الحسنی: تاریخ الاحزاب السیاسة العراقیة،ط١ بیروت- لبنان، ١٩٨٠،ل ٦٤،٦١،٦٧؛ جعفر عباس حمیدي: التطورات السیاسیة في العراق ، ل١٧٧.

٣٩ ابراهیم خلیل احمد: تاریخ الوطن العربي الحدیث و المعاصر ، ل١٦٦.

٢٠ی كانوونی دووەمی ١٩٢٦دا دەرچووە.[٤٠] پارتی (العهد العراقی) لە ١٢ی تشرینی یەكەمی ١٩٣٠ بەسەرۆكایەتی نوری سەعید دامەزراوەو زمانحاڵی ئەم پارتە ڕۆژنامەیەكی سیاسی ڕۆژانە بوو بەناوی (صدی العهد) و یەكەم ژمارەی لە ٧ی ئابی ١٩٣٠دا دەرچووە، پارتی (الاخاء الوطنی) كە لە ٢٠ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠دا دامەزراوەو رشید عالی گیلانی باوەڕپێكراوی گشتی بوو، ڕۆژنامەی (الاخاء الوطنی) زمانحاڵی ئەم پارتە بوو. پارتی (الاستقلال) كە لە سالی ١٩٤٦دا مۆڵەتی فەرمی پێدرا و محمد مهدی كبە سەرۆكی ئەم پارتە بوو، رۆژنامەی (لواء) و (صدی لواء الاستقلال)زمانحاڵی ئەم پارتە بوون.[٤١]

پارتی (الاحرار) لە ٢ی نیسانی ١٩٤٦دا بەسەرۆكایەتی كامل الخضیري دامەزراوە.[٤٢] بەڵام بە شێوەیەكی گشتی ژیانی پارتایەتی بە شێوەیەكی ئاشكرا لە نێوان سالانی (١٩٣٥-١٩٣٩)دا خامۆش بوو، ئەمەو جگە لە بونی چەندین پارتی نهێنی لەوانە پارتی كۆمۆنیستی عیراقی سالی ١٩٣٤.[٤٣] و چەندین پارتو كۆمەڵەی تر هەبوون كە رۆڵیان لە ژیانی سیاسیدا گێڕاوە.

٤٠ عبدالجبار حسن الجبوری: الاحزاب والجمعیات السیاسة في القطر العراقي ١٩٠٨-١٩٥٨، بغداد، ١٩٧٧، ل٧١، ٧٢؛عبدالامیر هادی الحكام: تاریخ حزب الاستقلال العراقی ١٩٤٦-١٩٥٨، ، بغداد، ١٩٨٦، ل١٥.

٤١ عبدالامیر هادی الحكام: تاریخ حزب الاستقلال العراقی، ل٢٩،٢٨، ٣٠.

٤٢ عبدالرزاق الحسنی: سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٠؛ عبدالامیر هادی الحكام: تاریخ حزب الاستقلال العراقی، ل٣٠.

٤٣ جعفر عباس حمیدي: التطورات السیاسیة في العراق، ل١٧٩.

لێرەدا بە هۆی ناسەقامگیری رەوشی سیاسی و دەڵەمەیی ئەو قەوارە بە زۆر دروستکراوەی عیراق بۆشاییەکی سیاسی دروست بوو کە پارتی بەعس زۆر شارەزاییانە توانی ئەو بۆشاییە بقۆزێتەوە و پارتەکەی پێبگەیەنێت و لە ماوەیەکی بە رێژە کورتدا ببێتە دەسەڵاتێکی سیاسی کاریگەر لە عیراقدا و لە رێگەی کودەتاوە دەسەڵاتی خۆی بچەسپێنیٚ.

باسی دووەم

دامەزراندنی پارتی بەعس

پارتی بەعس سەرەتا وەك جوڵانەوەیەكی فكری دەستی پێكرد، كە لافی تازەگەری لێدەدا.[٤٤] ئەو پارتەی كە دواتر بە (پارتی عەرەبی سۆسیالیست) ناسرا، لە سەرەتاوە بە كۆمەڵەیەكی نهێنی دەستی پیٚ كرد كە رۆشنبیرە نەتەوەخوازەكانی لەخۆ دەگرت.[٤٥] بەڵام تا ئێستەش و تاڕادەیەك مێژووی دروستبوونی ڕوون نیە، تەنانەت بەعسیە كۆنەكانیش لەسەر مێژووی

[٤٤] صلاح العقاد: المشرق العربي المعاصر، مكتب الانجلو المصرية، قاهيره، ١٩٩٣، ل٨٤.
[٤٥] پارتی دیموكراتی كوردستان (مەكتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە): هەلوێستی حیزبە سیاسیەكانی عیراق لەمەڕ كێشەی كورد ١٩٤٦-١٩٧٠، چ١، ١٩٩٧، ل٦٤.

پارتەكەیان یەك راو بۆچوونیان نییە.[٤٦] لە ساڵی ١٩٣٩دا سوریا دابەش كرابوو بەهۆی سەرنەكەوتنی ڕێكەوتننامەكان لەگەڵ فەڕەنساو لێسەندنەوەی لیوای ئەسكەندەروونە حكومەت لە بارودۆخێكی ناهەمواردا دەژیا، خەباتی پارتایەتی تەفروتونا ببوو، لەو بارودۆخەدا چەند هەوڵێك درا بۆ پڕكردنەوەی ئەو بۆشاییە سیاسییە، یەكێك لەو كۆمەڵانە (حزب القومی العربی) پارتی نەتەوەیی عەرەبی بوو.[٤٧] كە زۆربەی ئەندامانی لە خوێندكاران و لاوان پێكهاتبوون ، سەرۆكی دان پێدانراوی ئەم كۆمەڵەیە دەرچووی زانكۆی سۆربۆنی فەرەنسی و مامۆستای دواناوەندی (زكی الارسوزی) * بوو، یەكەم

[٤٦] حنا بطاطو: العراق، كتاب الثالث، ت/ عفيف الرزاز، ط٢، بيروت، ١٩٩٩، مؤسسة الابحاث العربية، ل٢٩.
٤٧ أمل ميخائيل بشور: دراسة في تأريخ سوريا السياسى المعاصر، ط١، بدون مكان الطبع، ٢٠٠٣، ل٨٨.
* ئەرسوزی: لە ساڵی ١٨٩٩ لە لیوای ئەسكەندەروونە لە دایك بووە، دەرچووی زانكۆی سۆربۆن و پیشەی مامۆستایی دەكرد و لە دواناوەندی ئەنطاكیە دەرسی وتۆتەوە، كوڕی پارێزەرێكی خاوەن زەوی و زاری مامناوەندی ئەنتاكیە بوو، بنەچەی خێزانی لە ئەرسوزەوە هاتووە كە گوندێكی سەر بەلیوای ئەسكەندەروونەو سەر بەتایەفەی نەسیرییەكان یان عەلەوییەكانە، كە تایەفەیەكی شیعەی توندڕەوە، ئەرسۆزی تاڕادەیەكی زۆر عەلەوی بوو، و لەكتێبەكەیدا (بلیمەتی عەرەب لە زمانەكەیدایە) كە لە ساڵی ١٩٤٢دا چاپ كراوە، لە ئاوێتە كردنێكی داشكاوانەی ئایدیالیزم بە نەسیریەت، مانای نەتەوە بەوە لێكدەداتەوە كە (مانایەكی ئاراستە كراو و داهێنەرانەی هەیە). بەڵام لەڕووی سیاسیەوە ئەرسۆزی سروشتی خۆی لەڕاسیزمەوە وەرگرتووە یان لانیكەم ئەوەیە كە بابەتی ناوەندی ئەو بزاڤە خەست و چڕەی دژی توركەكانی ئەسكەندەروونە لەماوەی نێوان ساڵانی ١٩٣٦و ١٩٣٨دا سەركردایەتی كردو هەر ئەوەش بووە هۆی ئەوەی كە لە ویلایەتەكەی دەربكرێت، دوای لەدەستدانی لیواكە ئەرسۆزی گواسترایەوە بۆ دیمەشق، لەگەڵ ژمارەیەك لە شوێن كەوتوانی و خوێندكارەكانی لە بەغداد جێگیر بووە و ساڵی ١٩٣٩دا گەڕایەوە بۆ سوریا، ساڵی ١٩٤١ دەسەڵاتی ئینتیداب ئەرسۆزی لە دیمەشق دوورخستەوە، لە ساڵی ١٩٤٣دا وازی لەكاری سیاسی هێناوەو تا ساڵی ١٩٦٧ نەگەڕاوەتەوە بۆ دیمەشق. (حنا بطاطو: س. پ، ل٣٠؛ أمل ميخائيل: س. ث، ل٨٩؛ بو على

کۆبوونـەوەیان ساڵی ١٩٣٩ لـەژێر کاریگـەری نەهامەتیـەکانی کـە ئـەو ساڵە تووشی ئەسکەندەروونە هاتبوو ئەنجامدا.[٤٨]

لـەماوەی ئـەو سـاڵەدا لـەپێناوی دروسـت کردنـی پـارتێکی تـازەدا، کۆبوونـەوەی زۆریـان ئـەنجام داوە، هەرچـەندە سەرکەوتوو نـەبوون، بـەڵام پـاش ماوەیـەك پـارتێکی دیکـەی دامەزرانـد بـەناوی (پـارتی نەتـەوەیی عەرەبی) کە خۆی سەرۆکی بوو.[٤٩]

بۆ ئەندامێتی لەم کۆمەڵەیەدا تـەنها یـەك مـەرجی دانابوو، ئـەویش نووسین یاخود وەرگێڕانی کتێبێك بوو کە بەشداری بکات لە ژیانەوەی کەلـەپوری عەرەبیـدا. لـە سـاڵی ١٩٣٩ دا کۆمەڵەکـەی بـۆ دوو بـەش دابەشکرد، یـەکێکیان سیاسی بوو ناوی نا (حزب التقدمي العربي) پارتی پێشکەوتنخوازی عەرەبی و دووەمیان ڕۆشنبیری بوو بە ناوی (البعث العربي) بوژانەوەی عەرەبی. بەپێی سەرچاوەیەکی تر بەعسی عـەرەبی تـەنها هـەر ناوێـك بـوو لـە کتێبخانەیـەکی نـابوو کەشـوێنی بینینی ئەندامانی گروپەکە بوو، بـەڵام بـە تێپـەڕبوونی کات ژمارەی شوێن کەوتوانی ئەرسوزی زیادی کرد، بـەڵام هـەرگیز زۆر نـەبوون.[٥٠]

یاسین ، محمد جمال باروت، محمد نجاتي طيارة: الاحزاب والحركات القومية العربية، ج١، بدون مكان و سنة الطبع ، ل٢١٢).

٤٨ بطـاطو: س. پ، ل٢٩، ٣٠؛شمـران عجلـي: الخريطـة الـسياسية للمعارضـة العراقيـة، ط١، دار الحكمة، لندن، ٢٠٠٠، ل٢٥.

[٤٩] بو علي ياسين، محمد جمال باروت، محمد نجاتى طيارة: س. پ، ل٢١٢.

[٥٠] بطاطو: س. پ، ل٣١؛ بو على ياسين وأخرون: س. پ، ل٢١٣. شمران عجلي: س. پ، ل٢٥.

ژمارەی ئەندامانی لە باشترین حاڵەتدا لـە (١٢) کـەس تێنەدەپـەڕی.[٥١] دروشمـی ئـەم پارتـە بریتـی بـوو لـە (پڵنگێـك کـە بـۆ سـەرەوە بـەرز دەبۆوەو پەردەیەکی ڕەش دەدڕێنێ کە لەپشتیەوە خۆر هەڵاتبوو).[٥٢] ئەمـەش بۆ خۆی لاسایی کردنـەوەی نازیو فاشیەت بـوو. لـە سـاڵی ١٩٤٢دا ئەرسـوزی وازی لـەکاری سیاسـی هێنـاو پارتەکـەی کۆتـایی هات.[٥٣]

لێرەدا ئەو خاڵە ڕوون نییە، کە بۆچی سەرەنجام لایەنگرانی لێی دورکەوتنـەوە، پێدەچێت لەبـەر ئـەوە بووبێـت کـە لـەڕووی هزریـەوە ڕەگـەز پەرستیەکەی ئـەویان بـەلاوە پەسند نـەبووبێت یـاخود بۆیـان دەرکـــەوتبێت کـــە وەك پێویـــست کەســـایەتی ســـەرکردەیەکی سەرکەوتوویان تێدا بەدی نەکردبێت، لەلایەکی دیکەشەوە هـەژاریو دەستکورتیەکەی کە بەسەریدا هاتبوو کەس نەیدەزانی بەچی دەژیا، ئەمانـە هـەمووی بەشێوەیەکی خراپ کاریـان کردبـووە سـەری، بۆیـە خـــەمۆکی دایگرتبـــوو زوو هەڵدەچـــوو و ڕووی تـــرشو تـــاڵ بـــوو، هەرچـیەك بێـت لـە سـاڵی ١٩٤٤دا شـوێن کـەوتوانی بـە تـەواوی دەستبەرداری بوون.[٥٤]

---

[٥١] امل ميخائيل بشور: س. پ، ل٨٩.

[٥٢] فـائز اسماعيـل: بـدايات حـزب البعـث العربـي في العـراق (١٩٤٤- ١٩٥٠، ١٩٥٠- ١٩٥٣)، ط١، ديمشق- شعلان، ١٩٩٧، ل٤٧.

[٥٣] بو على ياسين: س. پ، ل٢١٣.

[٥٤] حنا بطاطو: س. پ، ل٣١.

خوێندکارەکانی ئەرسوزی لەدەوری (وهیب غانم) کۆبوونەوەو ساڵی ١٩٤٦ لەگەڵ هەڵگرانی بیری (عەفلەق)* و (بیطار)** دا یەکیان گرت.[٥٥]

* میشیل عەفلەق: میشیل لە ساڵی ١٩١٢ لەخێزانێکی مەسیحی ئەرسەدۆکس لە دیمەشق لەدایك بووە، پاش پێگەیشتنی چۆتە زانکۆی سۆربۆن و لەماوەی خوێندنیدا دەستی بەچالاکی سیاسی کردووە، لەگەڵ سەلاحەددین بیتاردا (یەکێتی خوێندکارانی عەرەب) یان دامەزراندووەو پەیوەندیان لەگەڵ خوێندکارانی وڵاتە عەرەبییەکان کردووە، باوکی عەفلەق بە حوکمی گەشتە زۆرەکانی و بەهۆی سەفقە بازرگانیەکانیەوە تێکەڵاوی پیاوانی هەموو پێڕەوەکان بووە، باوکی ناردوویەتیە دواناوەندیەك لەگەڕەکی تۆمای مەسیحی کە کاهینەکان بەڕێوەیان دەبرد، بەڵام عەفلەقی لاو بە بیرکردنەوەی دژ بە تایەفەگەرێتیەوە، ژینگەی باوی ئەوێی بەهیچ جۆرێك پێ لەبار نەبوو، بۆیە هەمیشە لەگەڵ هاوەڵ و مامۆستاکانیدا لەکێشەدا بوو، لە ساڵی کۆتاییدا دوای دەمەقاڵێیەك لەگەڵ بەڕێوەبەردا خۆی گواستەوە بۆ قوتابخانەیەکی ئامادەکاری. عەفلەق لە ساڵی ١٩٣٣دا بۆ دیمەشق گەڕایەوە و وانەی مێژووی لە ئامادەیی (تجهیز)دا ووتۆتەوە، لە ساڵی ١٩٤٢دا وازی لەپیشەی مامۆستایی هێناوە. (مشیل عفلق: في سبيل البعث، ج١، ل٧-٨ ؛حنا بطاطو: س. پ، ل٣٢، ٣٣؛ د. ئەلبێرت عیسا: خوێندنەوەی بەعس بۆ فاشیزمی مێژوویی، سلیمانی، ٢٠٠٤، ل٢١، ٢٣؛ ابو اسلام احمد عبدالله: صدام حسين، نشأة، التاريخ، الجريمة، ط٢، بيت الحكمة، مصر، ١٩٩٠، ل١٧؛ د.عبدالفتاح علی بوتاني: الحيات الحزبية في الموصل ١٩٢٦-١٩٥٨، ط١، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٣، ل٣٤١).

** صلاح الدين بيطار: سەلاحەددین بیتار لە ساڵی ١٩١٢دا لەخێزانێکی سووننە مەزهەب لە دیمەشق لە دایك بووە، خێزانەکەی بەدرێژایی دوو سەدە ئیمام و وتار خوێنی مزگەوتەکانی ناوچەکەیان بوو، شێخ سەلیم بیتاری باپیری وەك زانایەکی ئایینی شۆرەتێکی بەرفراوانی هەبوو، تەنانەت لەشارە دوورەکانی وەك قاهیرەو ئەستەمبولیش ناسرا بوو، لە منداڵیدا لە قوتابخانەیەکی سەرەتایی ئاراستە ئیسلامی دا خوێندوویەتی و پاشان ڕەوانەی دواناوەندی ئەنبار کراوە کە زۆربەی سەرکردە منداڵترەکانی سوریا لەوێ دەرچوون، لە ساڵی ١٩٢٩دا لە زانکۆی سۆربۆن ئاشنایەتی لەگەڵ عەفلەقدا پەیدا کردووە، و لە ساڵی ١٩٣٤دا گەڕاوەتەوە بۆ دیمەشق و بۆتە مامۆستای فیزیا، لە ساڵی ١٩٤٢دا وازی لە پیشەی مامۆستایی هێناوەو خۆی تەرخانکردووە بۆ کاری سیاسی. (حنا بطاطو: س. پ، ل٣٢، ٣٣؛ د. ئەلبێرت عیسا: س. پ، ل٢٥؛ سلیمان بشیر و اخرون: صدام بين

ئەم دوو کەسایەتیە جوڵانەوەیەکیان بەناوی (الاحياء العربی) بوژانەوەی عەرەبییەوە دروستکردبوو، کە ببوە جێگەی گرنگی پێدانی و بەهەند وەرگرتن و سەرنج راکێشانی خەڵك بۆی.[٥٦] ئەگەرچی هەردوو دامەزرێنەری سەرەکی خەڵکی هەمان گەڕەك و سەر بەهەمان چینی ئابوری بوون، بەڵام لە قۆناغەکانی سەرەتای ژیانیاندا ڕێیان لەیەکتری نەکەوتبوو، چونکە بڕینی چاڵی بەردەمیان کە ئایین بوو، سەختتر بوو لە بڕینی چاڵ و تەگەرە ئاساییەکانی نێوان چینەکان، عەفلەق و بیطار لە ساڵی ١٩٢٩دا لە زانکۆی سۆربۆن یەکتریان بینیوە، هەر زووش بوون بە دوو هاوڕێی خۆشەویست، لە ئەزموونیشیاندا هاوبەش بوون، کتێبی هەمان کۆمەڵە نووسەریان دەخوێندەوە وەك: (نیچە، ماتزینی، ئەندرێ جید، ڕۆمان ڕۆلان، مارکس و لینین...هی دیکە). عەفلەق لە ساڵی ١٩٣٣دا بۆ دیمەشق گەڕایەوە و بیتار ساڵی ١٩٣٤ گەڕایەوە.[٥٧] یەکەمیان پسپۆری لە بواری مێژوودا وەرگرت، ئەوی دیکەیان لە بواری فیزیاو بیرکاریدا. دوای گەڕانەوەیان بۆ سوریا نەخشەیەکی فکرییان بۆ جوڵانەوە نەتەوەییەکەیان کێشا، هەردووکیان کاریگەر بوون بە شەپۆلی شیوعی لەفەڕەنسا و مامەڵەیان لەگەڵ پارتی کۆمۆنیستی سوریادا

الاقوال و الافعال، حزب البعث عن خلال ادبياته (دستور العراق البعثي)، ط١، قاهرة، ١٩٩١، ل٧٣-٧٤.).

[٥٥] بو علی یاسين وأخرون: س. پ، ل٢١٣؛ سرهنگ زرهی ستاد، عبدالله رفيعی: صدام ابن غريقه عرب، تهران، ١٣٨٢ه، ل٦٥.

[٥٦] أمل ميخائيل: س. پ، ل٨٩.

[٥٧] حنا بطاطو، س. پ، ل٣٢، ٣٣.

دەكرد. لە دیمەشق لە دواناوەندی (تجهیز) * لە گەڕەكی مەیدان وانەیان دەوتەوە، ئەڵقەیەكی خوێندكاریان ڕێكخست كە چالاكی ڕۆشنبیری دەگرتە خۆی، لە ساڵی ١٩٣٣دا پەیوەندیان بە حزبی شیوعی كرد و بەشداریان لە دەركردنی گۆڤاری (الطلیعة)دا دەكرد كە روخسارێكی چەپڕەوی هەبوو، عەفلەق لەوێدا ووتارەكانی خۆی بڵاو دەكردەوە.[٥٨] لەو ماوەیەدا خەمی سەرەكیان مەسەلەی كۆمەڵایەتی بوو، وەك لەوەی زیاتر مەسەلەی نەتەوایەتی بێت، هەستیان بەوە دەكرد زیاتر لەهەر پارتێكی دی لە كۆمۆنیستەكانەوە نزیكن، گەرچی هەرگیز وەك ڕێكخستن پەیوەندیان پێوە نەكردبوو.[٥٩]

بەڵام ئەم پەیوەندیە درێژەی نەكێشا، كاتێك شیوعیەكان پشتگیریان لەڕێكەوتنامەی (فەڕەنسی – سوری)** كرد، عەفلەق بەشداری كردنی لە گۆڤارەكەدا ڕاگرت و هەڵوێستێكی زۆر توندی بەرامبەریان وەرگرت، ئەم دابڕان و ترازانە لەگەڵ شیوعیەكاندا فراوانتر بوو.[٦٠]

* قوتابخانەیەكی ئامادەكاری حكومی بوو. (هـ. س. پ، ل٣٥).

[٥٨] د. أمل میخائیل: س. پ، ل٩٠.

[٥٩] حنا بطاطو، س. پ، ل٣٣.

**- ڕێكەوتنامەی نێوان فەرەنسا و سوریا: لە ٩ی ئەیلولی ١٩٣٦دا لە نێوان هاشم الاتاسی سەرۆكی كوتلەی نیشتمانی سوری و (دی مارتیل)ی مەندوبی سامی فەرەنسیدا بەستراو بە پێی ئەم ڕێكەوتننامەیە پێوەندی نێوان هەردوو دەوڵەت دیاری كرا كە ناڕەزاییەكی گەورەی لە نێوان هێزە نیشتمانیەكاندا دروستكرد.(جاسم محمد عدول و اخرون: تاریخ الوطن العربي المعاصر، موصل، ١٩٨٦، ص١٥٨–١٥٩).

[٦٠] أمل میخائیل: س. پ، ل٩٠.

كۆمەڵەی عەفلەق و بیتار لەمانگی ئازاری ساڵی ١٩٤١دا بەبۆنەی مانگرتنەوە كەمانگێكی خایاند دژی دەسەڵاتی فەڕەنسی بەیانێكی ئیمزا كراویان بەناوی (الاحیا العربی)یەوە دەركرد* لە كۆتایی ئەو ساڵەدا ناوەكەی گۆڕا بۆ (حزب العربي القومی)، لە نیسانی هەمان ساڵدا بە بۆنەی شۆڕشی ڕەشید عالی گەیلانی یەوە بۆ پشتوانی كردن لە شۆڕشەكە، جوڵانەوەی (نصره العراق)** یان پێك هێنا ، ئەم جوڵانەوەیە لە ساڵی ١٩٤١دا پێك دەهات لە میشیل عەفلەق و صلاح الدین بیطارو (٢٥) خوێندكار كە دابەش كرابوون بەسەر چەند ئەڵقەیەكدا. لە ساڵی ١٩٤٣ دا عەفلەق و بیتار دەستیان لەكاری مامۆستایی كێشایەوەو خۆیان تەرخان كرد بۆ كاری سیاسی.[٦١]

جوڵانەوەی (الاحیاء العربی) گۆڕا بۆ ڕێكخستنێكی سیاسی دیكە، ئەمەش كاتێك بوو كە عەفلەق و بیتارو جلال سید لەسەر پێكهێنانی ئەو پارتە بەیەك گەیشتن و ناویان نا (البعث العربي) .[٦٢] كە ژمارەی ئەندامانی

*– بڕوانە پاشكۆی ژمارە (٥).

** نصره العراق: ناوی لیژنەیەك بوو كە پێكیان هێنا بوو بۆ پشتیوانی ئەو شۆڕشە، یارمەتی و پیتاكیان بۆ كۆدەكردەوە.

[٦١] شبلی العیسمی: حزب البعث العربي الاشتراكی مرحلة الاربعینات التأسیسیة ١٩٤٠– ١٩٤٥، دار الطلیعة، بیروت، ط٢، ١٩٧٥، ل١٩؛ شبلي العیسمي: تاریخ البعث (فكر و نضال)، بغداد، ١٩٧٦، ل٩–١٠؛ عزالدین دیاب: التحلیل الاجتماعي لظاهرة الانقسام في الوطن العربي، مكتبة مدبولي، القاهرة، ١٩٩٣، ل٢١٧.

٦٢ أمل میخائیل: س. پ، ل٩٢؛ هادي حسن: دور الحزب البعث العربي الاشتراكي في العراق في الحركة الوطنیة منذ تاسیسه حتى ١٤تموز ١٩٥٨، ط٢، مطبعة معهد الثقافة العالیة، بغداد، ١٩٨٤، ل٢٧.

پارتەکەیان لە (١٠) دە کەس کەمتر بوو، هەتا ساڵی ١٩٤٥ هەر لەو قەبارەیەی خۆیدا مایەوە، ئەوکاتە دەزگەی جێبەجێکردنی (نووسینگەی بەعسی عەرەبی) سیمایەکی دەستە بژێرانەی پێوە بوو. نووسینگەکە لەپاڵ عەفلەق و بیتاردا مەدحەت بیتاریشی گرتەخۆ کە پزیشکێکی خەڵکی دیمەشق بوو، هەروەها جەلال سید کە خاوەن زەوی و زارێکی مامناوەند بوو لە (دیر الزور)ەوە هاتبوو، لە ئایاری ئەو ساڵەدا گروپەکەی ئەرسوزیش دایانە پاڵ پارتەکە.[٦٣]

ئەم چوار کەسە لێژنەیەکی جێ بەجێ کردنیان پێکهێنا کە بەبەیانێك لە ساڵی ١٩٤٢دا لەدایك بوونی حزبیان ڕاگەیاند.[٦٤]

ووشەی (پارتی بەعسی عەرەبی) بۆ یەکەم جار لە نامەیەکی ناڕەزاییدا هاتووە کە صلاح الدین بیتار لەمێژووی ١٥ی نیسانی ١٩٤٥ دا ئاراستەی ئەنجومەتی (نیابی) کردووە، هەروەها لەهەمان سەرچاوەدا ئاماژە بەوە دەکات، بۆ یەکەم جار ئەم ناوە لە بەیانێکدا هاتووە کە لەڕێکەوتی ٢٠ی ئایاری ١٩٤٥ دا دەرچووە کە داوا لە هاوولاتیان دەکات بۆ جیهادی نیشتمانی و بۆ بەرگری کردن لەسەربەخۆیی سوریا.[٦٥] لە ١٠ی تەمموزی ١٩٤٥ دا میشیل عەفلەق و صەلاحەددین بیتارو مەدحەت بیتار داوایەکی ڕەسمیان پێشکەش بە وەزارەتی نێوخۆ کرد کە ڕێی دامەزراندنی پارتی

---

[٦٣] حنا بطاطو: س. پ، ل٣٤.

[٦٤] أمل میخائیل: س. پ، ل٩٢.

٦٥ حزب البعث العربي الاشتراكي:نضال البعث، جزء (١)، ١٩٤٣– ١٩٤٩، بیروت، ١٩٦٣، دار الطلیعة، ل٨٣، ٨٥، ٩٤.

بەعسی عەرەبی یان پێبدرێ، بەڵام ڕەزامەندیان وەرنەگرت، لەگەڵ ئەوەشدا لەو مێژووە بە دوواوە سەرجەم بەیانە ڕەسمیەکان بەناونیشانی (أمة عربیة واحدة، ذات ر سالَة خالدة) وە بە واژۆی پارتی بەعسی عەرەبی دەردەچوو، بەڵام ڕێگە پێدانیان بەشێوەیەکی ڕەسمی تا لابردنی حوکمی سەربازی (ئەدیب شیشکلی) لە ساڵی ١٩٥٤دا ڕەزامەندی وەرنەگرت.[٦٦]

لە ٣ی تەمموزی ١٩٤٦، ژمارە (١) لە ڕۆژنامەی (البعث)* دەرچوو،[٦٧] کە بووە شێوزاێکی زۆر کاریگەر لە خستنەڕووی ئایدیۆلۆژیای بزووتنەوەکە و ڕوون کردنەوەی ئامانجەکانی کەپێشتر کورت کرابووە بەسەر چەند پەخشنامەیەکدا.

بزووتنەوەی بەعسی عەرەبی تا نیسانی ١٩٤٧ هیچ جۆرە بەڵگەنامەیەکی ڕەسمی نەبووە کە دەسەڵاتی پارت بڕیاری لەسەر دابێت و بەپێی بنەما دەرهاتبێت کە ئاراستە تیۆری و ئامانجە سیاسیەکانی و کۆمەڵایەتی و ئابووریەکانی دیاری بکات، هەروەك چۆن هیچ جۆرە پێڕەوێکی ناوخۆیی نەبوو کەسەرکردەو دام و دەزگەکانی دیاری بکات و جولانەوەی نێو خۆی ڕێك بخات، بەڵکو هەموو سامانە تیۆریەکەی کۆمەڵێك وتاری جیا جیا بوو.

---

[٦٦] بو علی یاسین وأخرون: س. پ، ل٢١٦.

* –بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٧)

٦٧ شبلي العیسمي: تاریخ البعث (فکر و نضال)، ل١٣؛ سرهنگ زرهی ستاد، عبدالله رفیعی: صدام ابن غریقه عرب، ل٦٥.

لەبەهاری ١٩٤٧دا بانگەشەی هەموو ئەندامانی پارتی بەعس کرا، کە لەچەند سەد کەسێك تێنەدەپەڕین بۆ بەستنی کۆنگرەی دامەزراندن لە دیمەشق.* بەمجۆرە لە ٤ی نیسان دا ژمارەیەك ئامادە بوون کە نەدەگەیشتە (٢٠٠) دوو سەد کەسێك، ئەم ژمارەیە نوێنەری زۆربەی ناوچە جیاوازەکانی سوریا بوون، جگە لەبوونی ژمارەیەك لە نوێنەرانی هەردوو (قطر)هەرێمی ئوردون و لوبنان و لە ڕۆشنبیران و خوێندکارانی زانکۆی سوریا پێك هاتبوو، بەستنی ئەم کۆنگرەیە (٣) ڕۆژی خەیاند.[68] بەڵام لەسەر چاوەیەکی تردا ئاماژە بەوە دەکات کە کۆنگرەی دامەزرێنەر نزیکەی سەد ئەندامی گرتبووە خۆی کە ئەوانیش بریتی بوون لە ڕەگەزپەرستانی پارتەکە. لە نێوان ئەوانەدا یەك کرێکار و یەك جوتیارو دوو (پیشەگەر)، بەڵام ئەوانی تر بریتی بوون لە (٢١) مامۆستاو فەرمانبەرو خوێندکاری ئامادەیی و زانکۆ (٦٠) پارێزەرو (١١) دکتۆر و بازرگان (٤) کەس.[69] و بەیانی کۆتاییان لە ٧ی نیساندا دەرکرد.[70]

کۆنگرە ڕەزامەندی بەخشی بەدەستوور و پەیڕەوی نێوخۆی پارتەکەو دانی بەسەرکردایەتی جێ بەجێ کاری پارتەکەدا نا، عەفلەق بوو بە

* –بڕوانە پاشکۆکانی ی ژمارە (٦،٤،٣،٢)

[68] السيد عبدالرزاق الحسنی: تأريخ الاحزاب السياسية العراقية، ل٢٨١–٢٨٢؛ شبلي العيسمي: تاريخ البعث (فكر و نضال)، ل١٤؛سرهنگ زرهی ستاد، عبدالله رفيعی: صدام ابن غريقه عرب، ل٦٥؛ جعفر عباس حميدي: التطورات السياسية في العراق، ل٦٥.

٦٩ بو على ياسين وأخرون: س. پ ، ل٢١٧؛ هادي حسن: س. پ ، ل٣٢؛ محمد علي داهش و سعد غالب: موضوعات مادة الثقافة القومية و الاشتراكية، جامعة الموصل، الموصل، ١٩٨٧، ل١٢٨.

[70] عبدالرزاق الحسنی: س. پ، ل٢٨٢..

عەمیدو بیتاریش بە سکرتێری گشتی هەڵبژێردرا، جەلال سەیدو وەهیب غانمیش بەئەندام پەسند کران.[71]

بەشێوەیەکی گشتی لە ساڵی ١٩٤٩دا بەعس پاشەکشەیەکی کاتی بەخۆوە بینی، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ڕۆژنامەکان دوا بەدوای یەکێك لە ئەزموونەکانی زیندانیکرانی عەفلەق، نامەیەکی* ملکەچی و سەر شۆڕی و خیانەتی ئەویان بڵاوکردبۆوە کە لە ١ی حوزەیراندا بە واژۆی خۆی لە زیندانی (مەززە)وە نووسیبووی و ئاراستەی حوسنی زەعیم کرابوو کە سەرکردەی یەکەمین کودەتای سوریا بوو، ئەو نامەیە ئابڕوچوونێکی ڕەوشتی بوو پێش ئەوەی سیاسی بێت، کە تیایدا میشیل عەفلەق وەك کەسێکی لاواز لە بەرگری کردن لە بیر و باوەڕەکەی پیشان دەدات،[72] تا ئێستەش ئەو هۆیەی پاڵی بەعەفلەقەوە نا ئەم نامەیە بنووسێت جێگەی ڕمڵێدانە.[73]

پارتی بەعس لە ساڵانی یەکەمیدا لەپێشکەوتنی سیاسیدا نەیتوانی سەرکەوتنێکی ئەوتۆ بەدەست بهێنێت، بەڵکو زیاتر ڕۆڵەکەی وەك ڕۆڵێکی

[71] حنا بطاطو: س. پ، ل٣٤.

* لەنامەکەدا هاتووە: "ئێمە ئامادەین ڕەوتێکی نا لایەنگر بگرینە بەرو زمانی خۆمان بگرین، ئەگەر ئەمە خواستی ئێوە بێت،... سەبارەت بە خۆشمەوە بڕیارمدا بە یەکجاری واز لەسیاسەت بێنم... پێشمولیە ئەرکی من کۆتایی هاتووەو شێوازەکەی من بۆ سەردەمی نوێ گونجاو نیە". (حنا بطاطو: س. پ، ل٣٤.

٧٢ راستي: المسالَة الكردية حوائل على طريق الحل الديمقراطي، ط١، مطبعة هاڤيبون، برلين، ٢٠٠٣، ل٧٠.

٧٣ حنا بطاطو: س. پ، ل٣٤.، د.عبدالفتاح على بوتاني: الحيات الحزبية في الموصل...، ل٣٤٣.

لاوەکی مایەوە لەسەر شانۆی سیاسی سوریاو بەسەرکەوتنی ڕاستەقینە نەگەیشت، تا یەکگرتنی پارتەکەی لەگەڵ حزبەکەی (ئەکرەم حۆرانیدا)*.[74] لە ٥ی ئازاری ١٩٥٤دا ڕێککەوتن لەسەر یەکگرتنی هەردوو پارتەکە (پارتی بەعس‌و پارتی عەرەبی ئیشتراکی).[75]

لەسەرکردایەتی نوێدا سیان لەسەرکردەکانی بەعسی نوێ دیاریکران کە بریتی بوون لە (عەفلەق‌و بیتارو جلال سەید)و دوان لەسەرکردەکانی عەرەبی ئیشتراکی کە ئەوانیش (حۆرانی)** و (ئەنتۆن مەقدسی)***

* –بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٨)

[74] فاضل حسين: الفكر السياسى في العراق المعاصر (١٩١٤– ١٩٥٨)، مؤسسة الخليج للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٨٤، ل١٢٣.

[75] حنا بطاطو: س. پ، ل٣٦، ٣٧؛ محمد منذر: الجبهة والحزب السياسي ، المباديء العامة و منطلقات اساسية، ط١، من منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت لبنان، ٢٠٠٤، ل٧٢؛ سرهنگ زرهی ستاد، عبدالله رفيعی: صدام ابن غريقه عرب، ل٦٥.،

** ئەکرەم حۆرانی: لە ساڵی ١٩١٢ لەدایك بووە کوڕی مۆڵکدارێکی دەوڵەمەندی حەمما بوو، بەڵام برایەکی گەورەتری سەروەت‌و سامانەکەیانی بەفیڕۆ دابوو بۆیە ئەو هەرگیز بەشی پێویست پارەی پێنەبوو، لە ساڵانی لاویدا پێویستی بە دەستنوقاوییەکی زۆر بووە، سەرەتا لە حەمما خوێندوویەتی‌و دواتر ڕووی کردۆتە قوتابخانەی تەجهیز لە دیمەشق، دوای تەواو کردنی ئەوێ چۆتە کۆلێژی پزیشکی لە زانکۆی یەسوعی، بەڵام ناچار بووە وازی لێبهێنێت لەبەر پەیوەندار بوونی بەهەوڵی دەستدرێژیکردنە سەر ژیانی سوبحی بەرەکات، کەسەرۆکێکی پێشووی دەوڵەتی سوریاو لایەنگری فەڕەنسیەکان بووە، پاشان ساڵی ١٩٣٦ گەڕایەوەو پەیوەندی کردوە بە پەیمانگەی مافناسیەوە لە دیمەشق و لە ساڵی ١٩٣٨ دا کەوتۆتە ڕێ بۆ حەمما بۆ ئەوەی کاری پارێزەری بکات، ساڵی ١٩٣٦ چووەتە ڕیزی ڕێکخستنی پارتی نەتەوەیی سوری کۆمەڵایەتی، دواتر لێی کشاوەتەوە، بووە بە ئەندام‌و دواتر سەرۆکی پارتی (شباب) کە (عوسمان حورانی) ئامۆزای دیمەزراندبوو ساڵی ١٩٣٨، هەروەها بە هونەری نووسینیش ناوی دەرکردبوو کە وتارەکانی لە گۆڤاری پارتی هەفتەننامەیی (اليقظه)دا بڵاوکردۆتەوە.

بوون.[76] ئیتر لەو کاتەوە ناوی پارتە تازەکە گۆڕا بە (حزب البعث العربی ألاشتراکی).[77]

بنەماکانی یەکگرتنەکەش بەپێی ئەم خاڵانە دیاری کران:–

١– دەستووری پارتی بەعس دەستووری تازەی پارت دەبێت.

٢– ڕێکخستنی پارتی عەرەبی ئیشتراکی لەگەڵ ڕێکخستنەکانی پارتی بەعسدا یەکدەگرێت.

٣– ناوی پارتی تازە (پارتی بەعسی عەرەبی ئیشتراکیە)، واتا زیادکردنی ووشەی ئیشتراکی.

٤– ئەکرەم حۆرانی دەچێتە پاڵ سەرکردایەتی باڵای پارت.[78]

بەم شێوەیە بەعس لە کۆمەڵەیەکی بچوکەوە دەستی پێکرد کە چەند مامۆستایەکی دواناوەندی کۆمەڵێك خوێندکاریان لە دەوری خۆیان کۆکردەوە و بوونە بنەمایەك بۆ دامەزراندنی ئەو پارتەی کە ماوەیەکی

هەروەها لە جولانەوە سەربازیەکەی ١٩٤١ی عێراقدا بەخۆی‌و چەند ئەفسەرێکی لاوی خەڵکی حەمماوە بەشداریکردوە، لە ساڵی ١٩٤٣دا بەنوێنەری حەمما هەڵبژێردراوە، و بەهاتنی ساڵی ١٩٥٠دا بڕیاریدا ناوی پارتەکەی بگۆڕێت بۆ (حزبی ئیشتراکی عەرەبی) ژمارەی ئەندامەکانی لە ١٠ دە هەزار کەمتر نەبوون. (حنا بطاطو: س. پ، ل٣٥، ٣٦؛ أمل ميخائيل: س. پ، ل٨٥).

*** بە تایەفە مەسیحیەکی ئەرسەدۆکسی و بە پیشە مامۆستای زانکۆ بوو لەشارۆچکەی یەبرود لەناوچەی قەلەمون دا دەژیا. (حنا بطاطو: س. پ، ل٣٦، ٣٧)،

[76] حنا بطاطو: س. پ، ل٣٦.

[77] فاضل حسين: الفكر السياسى فى العراق المعاصر، ل١٢٤.

٧٨ بو على ياسين وأخرون: س. پ، ل٢٢٨؛ صباح محمود محمد: حزب البعث العربي الاشتراكي، دراسة موجزة في المؤتمر القومي الاول و الفترة التي تلته حتى عام ١٩٥٤، مجلة كلية الاداب، العدد(٢٤)، كانون الثاني ١٩٧٩،ل٢١٢.

دوور و درێـژ لـە مێـژووی سیاسـی عێراقـدا ڕۆڵـی خـۆی بینـی، ئەگەرچـی پێمان وانیە بەو ژمارە کەمە بن چونکە ناکرێ دوو مامۆستای دواناوەندی دەست لـە پیشـەی مامۆسـتایی بکێـشنەوە بـۆ کـاری سیاسـی، لـە کاتێکدا ژمارەی ئەندامەکانی (٢٥) خوێندکار بێت، ئەمە جۆرە زیادەڕەویەکی پێوە دیارە.

بڵاوبوونەوەی پارتی بەعس لە عێراقدا

سەرەتاکانی دەرکەوتنی بەعس لەعێراقدا بۆ کۆتایی چلەکانی سەدەی بیست دەگەڕێتەوە، لەکاتی بەستنی کۆنگرەی یەکەمی دامەزراندنی پارتی بەعس لە سوریادا، میشیل عەفلەق پێشنیاری درووست کردنی شانەی نهێنی لە وڵاتە عەرەبییەکانی دراوسێی سوریا کرد، کە عێراقیش یەکێك لەو وڵاتانە بوو. دەرکەوتنی بەعس بە شێوەیەکی دیار دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٤٨ کاتێك بۆ یەکەم جار لە کتێبخانەکانی عیراقدا دوو نامیلکەی بچوك بینرا، کە ئەوانیش (احادیث فی البعث العربی) و (فی السیاسة العربیة) بوون کە بە نێوی بەعسی عەرەبیەوە دەرچوبوون. [٧٩] ڕاستە بوونی هەندێك لە خوێندکارە عێراقییەکان ئەوانەی لە چلەکاندا لە زانکۆی دیمەشق دەیانخوێند یاخود لە بەیروت پەیوەندییان هەبووە بە پارتی بەعسەوەو بەشداری کۆنگرەی دامەزراندنیان لە دیمەشق کردووە، لەو ڕێگەیەوە ئاشنا بوون بە بیروباوەڕ و ئامانجەکانیو خوێندنەوەیان بۆ هەندێك لە بەیانو بڵاوکراوەکانیان و کاریگەریان لەسەریان هەبووە و هەندێکیان بەشداریان لە گواستنەوەی بەشێك لەم بیرە بۆ عێراق لەکاتی گەڕانەوەیاندا کردووە. [٨٠] بەڵام هۆکاری گرنگ لە بڵاوبوونەوەی ئەم پارتە

٧٩ حسن احمد محمد: الفكر الاشتراكي لحزب البعث العربي الاشتراكي، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٢، ل١٩٨.

٨٠ شلبى العيسمى: حزب البعث العربي اشتراكى، مرحلة النمو والتوسع ١٩٤٩– ١٩٥٨، ل٢٠٠؛ هادي حسن: س،پ، ل١٢٦.، د.عبدالفتاح على بوتاني: الحيات الحزبية في الموصل...،ل٣٤٤.

دەگەڕێتەوە بۆ ئەو خوێندکارو مامۆستا سوریانەی کە لەئەسکەندەروونەوە چووبون بۆ عیراق و لە وێدا دەیانخوێند. [٨١] لەنێو ئەو خوێندکارە سوریانە دا (أدهەم مستەفا) بوو کە پەیوەندی بە (ئامۆژگەی باڵای مامۆستایان)ەوە کردبوو، و ساڵی ١٩٤٧ یەکەم شانەی بەعسی لەعێراقدا درووست کرد و بانگەشەی بۆ پارتی بەعس بڵاوکردەوەو کۆبوونەوەی پێ دەکردنو نامیلکەی بەعسی بۆ دەگواستنەوە، و ژمارەیەکی زۆر لە نامیلکەی دەستووری بەعسی عەرەبی دابەشدەکرد.

شایانی باسە (فائیز ئیسماعیل) کە خوێندکارێکی سووری و خەڵکی ئەسکەندەرونە بوو، لە کۆلێژی یاسای عێراقی دەیخوێند کتێبخانەیەکی لە کەرخ بەناوی کتێبخانەی (الیقظه العربیه)ەوە دامەزراند. [٨٢]

واتە بە دەستپێشخەری چەند لاوێکی ئەسکەندەروونە، بەتایبەتی فائز ئیسماعیل کە کوڕی پیشەوەرێکی عەرەبی عەلەوی بوو لەگەڵ وەسفی غانم، کە خوێندکاری پەیمانگەی باڵای مامۆستایانو برای وەهیب غانمی ئەندامی سەرکردایەتی بەعسی سوریابوو، چەند بازنەیەکی سەرەتایی بەعس دامەزرا، لە هەمان کاتدا لە قۆناغە سەرەتاییەکانی سەرهەلدانی ئەم پارتەدا سلێمان عیسا کە هۆنەرێکی عارەبی سوننەی حەلەب بوو ڕۆڵی

[٨١] السيد عبدالرزاق حسنى: س. پ، ل٢٨٢؛ عبدالفتاح على بوتاني: الحيات الحزبية في الموصل...،ل٣٤٤،

[٨٢] فاضل حسين: الفكر السياسى فى العراق المعاصر ، ل١٢٤؛ پارتی دیموکراتی کوردستان (مەکتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە): هەلوێستی حیزبە سیاسیەکانی عیراق لەمەڕ کێشەی کورد...، ل٦٤.

بەرچاوی بینی.[٨٣] دوای ئەوەی فائز ئیسماعیل سەفەری سوریای کرد، (عبدالرحمن الضامن) کە خوێندکارێکی عێراقی بوو لە کۆلێژی یاساو کاروباری نهێنی بەڕێوە دەبرد و (یحیی یاسین) یارمەتی دەدا، بەرپرسی نامە کاری‌و پەیوەندییەکانی بەمەرکەزو پاراستنی سجلەکان بوو، و (جاسم محمد الحمراء) لێپرسراوی کەڕادە بوو، دواتر لەبەر هۆکاری تەندرووستی عبدالرحمن وازی هێنا و لێپرسراوێتی کەوتە دەست (ابو القاسم محمد کرو) کە یەکێك بوو لە خوێندکارە تونسیەکان لە ئامۆژگەی باڵای مامۆستایان.[٨٤]

لە هەمان کاتدا لە شاری کەربەلا لە لایەن سەعدون حەمادی یەوە وەك کەسایەتیەکی سەربەخۆ کە ئەو دەمە لە بەیروت دەیخوێند یەکەم شانەی لە ساڵی ١٩٤٨ دا دامەزراند بێ ئەوەی هیچ پێوەندیەکی بە ڕێکخستنەکانی بەغداوە هەبێت و حەمادی بلاوکراوە حیزبیەکانی لە بەیروتەوە دەناردەوە، لەوانە ڕۆژنامەی (البعث) کە بە بەردەوامی هەفتانە دەگەیشت و بەشێوەیەکی ئاشکرا دەفرۆشرا، جگە لە ڕۆژنامەی (المروة الوثقی) کە لەبەیروت دەردەکرا، بیروباوەڕەکانی بەعسی بەشێوەیەکی ئاشکرا بڵاودەکردەوە، سەرەتا ئەم کارکردنەی وەك کەسێتیی سەربەخۆ ئەنجام دەدا، بەڵام دواتر شێوەی کارکردنەکە ڕێکخرا و بەسترا بە ڕێکخستنی بەغداوە و ساڵی ١٩٥٢ شمس الدین کاظم ئەندامی

---

[٨٣] حنا بطاطو: س. پ، ل٤٧، ٤٨؛ شمران عجلي: الخريطة السياسية للمعارضة العراقية،ل٣١.

[٨٤] فاضل حسين: الفكر السياسى فى العراق المعاصر ، ل١٢٥؛حنا بطاطو: س. پ، ل٤٨.

سەرکردایەتی لق سەرپەرشتی دەکرد.[٨٥] لە ساڵی ١٩٥١دا یەکەم شانەی ڕێکخستنی حزبی لە شاری بەعقوبە لە ڕێگەی ئەندامانی حزب(معاذ عبدالرحیم) کە خوێندکاری پەیمانگەی مامۆستایانی لادێکان بوو پێك هات، لە شاری موسلیش ڕێکخستنی حزب لەو خوێندکارانە پێك هاتبوو کە لە ساڵانی پەنجاکاندا لە پەیمانگە و کۆلیژەکانی بەغدا دەیانخوێند.[٨٦] لە ساڵی ١٩٥١ دا (فؤاد رکابی)* دەسەڵاتی وەرگرت‌و تاماوەی (٨) ساڵ سەرکردایەتی دەکرد.[٨٧] یەکەمین شتی ئەم ڕێکخراوە نوێیە پێ چەسپاندن بوو لەناو کۆلێجەکانی زانکۆی بەغدادا لە ئەعزەمیە، بەڵام وورده وورده دەستڕۆیی خۆی درێژ کردەوە، لە ناصریە لە ساڵی ١٩٥٠ دا لە ڕێگەی (فوئاد رکابی)ەوە ڕێکخستنی بەعس دامەزرا، ساڵی ١٩٥١ لە شاری حلله (عبدالوهاب کریم) ڕێکخستنی ئەو شارەی پێکهێنا و لە شاری سامەراش لە هەمان کاتدا لە ڕێگەی (عبدالله سلوم السامرائی)ەوە و لە شاری بەسرا لەڕێگەی (وەسفی غانم) و لە شاری کوتیش ساڵی ١٩٥٤ لە ڕێگەی (محمد جمیل شلش)ەوە شانە حزبیەکانی بەعس دروست

---

[٨٥] سید عبدالرزاق الحسنی: س. پ، ل٢٨٢.

٨٦ هادي حسن: دور الحزب البعث العربي الاشتراكي في العراق... ،ل١٢٧.

* رکابی شیعە بوو، خوێندکاری کۆلیژی ئەندازیاری بوو، لە ساڵی ١٩٣١دا لە ناسریە لەدایك بووە، باوکی فەرمانبەرێکی هەژاری میری بووە، دایکیشی ئامۆزای دووهەمی ساڵح جەبری سەرەك وەزیران بوو، سەر بەخێزانێکی چینی ناوەڕاست بوو لە هۆزی بەنی رکاب، لەتەمەنی ١٦ یان ١٧ ساڵیدا بوو کە سیاسەت کێشیکرد، ساڵی ١٩٥٠ پەیوەندی کردوە بە حزبەوە. (حنا بطاطو: س. پ، ل٤٨؛ پارتی دیموکراتی کوردستان (مەکتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە): هەلوێستی حیزبە سیاسیەکانی عیراق لەمەڕ کێشەی کورد...، ل٦٤).

[٨٧] حنا بطاطو: س. پ، ل٤٨.

کران،[88] زۆربەی ئەوانەی پەیوەندییان پێوە دەکردن خوێندکاری زانکۆو ئامادەییەکان بوون، ئەوانەی لە ڕیزەکانی (سەربەخۆ خوازەکان) نیشتمانپەروەرەکاندا کە دەرەتانێکیان بۆ جۆش و خرۆشیان دەستنەدەکەوت.[89]

هەر لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٨ چەند شانەیەکی بچووکی خوێندکاری پێکهاتبوو کە هەریەکەیان نزیکەی (٥) ئەندامی لەخۆ دەگرت، و یەکەم ئاهەنگی پێوەندارێتیی (انتماء) لە (دار البعثات)ی عەرەبی لە ئەعزەمیە ئەنجام درا.[90]

لە رووی رێکخستنەوە پێکهاتەی پارتەکە بەم شێوەیە بوو: هەموو (٨) یاخود (١٠) بازنەیەك تیپێکیان پێك دەهێنا و چەند ژمارەیەکی دیاری کراو لەم بازنانە کەرتێکیان پێك دەهێنا، هەموو ئەم بازنانە بەتەنیا کۆ دەبوونەوەو دواتر سەرۆکی بازنەکە ڕاپۆرتێکی پێشکەش بە لێپرسراوی پارچەکان دەکردو تیایدا باس لە چالاکی جوڵانەوەکەو ئەندامەکان و پەیوەندیەکانیان و پێگەیشتنیان دەکرا.[91]

بونیادی ڕێکخستن سادە بوو، یەکەی بنەڕەتی بریتی بوو لە (فرقە) کە لانیکەم لە (٢) ئەندام پێك دەهات، هەردوو فرقەیان زیاتر (شوعبە) یان پێك دەهێنا، هەر دوو (شعبە)یان زیاتر (فرع)ێکیان پێکدەهێناو لەسەرو

٨٨ هادي حسن: دور الحزب البعث العربي الاشتراكي في العراق...، ل١٢٨-١٢٩.

[89] حنا بطاطو: س. پ، ل٤٨.

٩٠ شلبى العيسمي: حزب البعث العربي الاشتراكي، مرحلة النموا والتوسع ١٩٤٩-١٩٥٨، ل٢٠١.

٩١ فاضل حسين: الفكر السياسي في العراق المعاصر، ل١٢٨.

فەرعیشەوە (دەستەی سەرکرادیەتی) هەبوو کە لەبنەڕەتدا لە سەرۆکی نووسینگەکانی پارت پێکهاتبوو بۆ بەڕێوەبردنی ڕۆشنبیری و کرێکاران و وەرزشی و دارایی هەروەها سەرۆك و ئەندامانی نووسینگەی سیاسی هەبوو لەسەروو هەمووشیانەوە (عەمید) هەبوو.[92] پلەکانی حزبیش بریتی بوون لە:

دوای کۆتایی هاتنی قۆناغی هاوڕێیەتی بە پلەی (مؤید-لایەنگر)، دواتر بەرزدەبێتەوە بۆ پلەی (نصیر-پشتیوان)، دواتر پێشدەکەوێت و هەڵدەبژێردرێت بۆ ئەندامێتی، دوای ئەوەی بەعسی بە سەرکەوتوویی قۆناغی هەڵبژاردنی ئەندامێتی دەبڕێت دەبێتە ئەندام و ماوەی شەش مانگ لە ژێر تاقیکردنەوەدا دەبێت، پاشان سوێند دەخوات و بە وەفایی خۆی بۆ بەعس دەردەبڕی پاشان دەبوو بە ئەندامی (فرقە) و باوەڕپێکراوی بەعس و بازنەی خەباتی حزبی فراوانتر دەبێت و بەرزدەبێتەوە بۆ ئەندامی سەرکردایەتی(فرقە) و دواتر بۆ ئەندامی (شعبە) و پاشان بۆ ئەندامی (فرع) و دواتر بۆ ئەندامی (قیادەی قطری)، کاتێك دەبێتە (امین سر للقیادة القطریة) ئەوا دەبێتە ئەندامی (قیادی فرع) کە ئەمەش بەرزترین پلەی سەرکردایەتیە لە حزبدا.[93] ئامانجەکانی ئەم پارتە بە شێوەیەکی گشتی وەك لە بەیانی یەکەمی بەعسدا هاتووە بریتی بوو لە:

[92] حنا بطاطو: س. پ، ل٥٠.

[93] سليمان فرحان: مذكرات بعثي سابق، تقديم/ احمد رائف، الزهراء للاعلام العربي، قاهرة، ١٩٩١، ل٣٩.

١-نوێنەرایەتی کردنی گیانی عەرەبی دژی شیوعیەتی ماددی.

٢-نوێنەرایەتی مێژوویی زیندوی عەرەبی دژی دواکەوتوویی مردوو و پێشکەوتنی دەستکرد.

٣-نوێنەرایەتی نەتەوەی عەرەبی تەواو کە دەربڕی دەستکەوتی تاکەکەسیە دژ بە نەتەوەیی زارەکی کە لەسەر زمان و کۆمەڵێك هەلسوکەوت تێناپەڕێت.

٤-نوێنەرایەتی نامەی عروبە دژ بە پیشەی سیاسی.

٥-نوێنەرایەتی نەوەی عەرەبی نوێ.[94]

چالاکییەکانی حزب لەسەرەتادا لە چەند کارێك تێنەدەپەڕی لەوانە:-

مژدە پێدان بە پرەنسیپەکانی پارت و بڵاوکردنەوەی و درووست کردنی شانەی خوێندکاریو هەوڵدان بۆ پێناسەکردنی هاوڵاتیان بە ئامانجەکانی بەعسو دروشمەکانی لەڕێگەی نووسین لەسەر دیوار، یاخود لە کاغەز دەیاننوسیو لەهەندێك شوێنو بۆنەدا دابەشیان دەکرد ، و لەڕێگەی بەشداربوون لە ئاهەنگو خۆپیشاندانەکانو هوتاف کێشان بەناوی حزبو دروشمەکانی.[95]

جگە لەوە هەڵواسینی چەند نووسراوێك کە بەدەست نووسرابوو، بەوە حزبیان دەناساند یاخود لە دیواری هەندێك لە کۆلێژەکانو خوێندنگەکان بەشەوو بەنهێنی تەواوەوە، چونکە حزب دەیویست پارێزگاری لە

---

٩٤ جعفر عباس حميدي: التطورات السياسية في العراق، ل٦٥٤.

٩٥ شلبى العيسمى: حزب البعث العربي الاشتراكي، مرحلة النموا والتوسع ١٩٤٩-١٩٥٨، ل٢٠٢.

ئەندامەکانی بکات.[96] بەعس بەشداری لە ئاهەنگە سیاسیەکاندا دەکرد و بەهۆی بارودۆخی کارکردن بەنهێنی، ئەمە وایکرد بوو لە ژێر چەند ناوێکی جیاوازدا کاربکەن، وەك (الشباب العربى فى العراق)و (الاشتراكيون العرب) و (الشباب العربى الجامعى) .[97]

هۆیەکانی چاپ لەسەرەتادا زۆر بەسادەیی دەستی پێکرد، کە پشتی بە لەبەرگرتنەوە بەدەست (استنساخ) دەبەست، یاخود نووسین بە تەباشیر لەسەر جادە.[98] هەندێك لە زانیاریەکان لەقۆناغی یەکەمدا بەدەست دەنووسراو لەسەر چەند نوسخەیەك دواتر ئەندامەکان دەستاو دەستیان پێدەکرد، و هەندێك لە بەیاننامە گشتیەکان تا ساڵی ١٩٥٢ کە ڕۆژنامەکان نەیان دەتوانی بڵاویبکەنەوە بەدەست دەنوسرانو بەسەر هاووڵاتیاندا دابەش دەکران.[99] بەعس توانی ئامێرێکی ڕۆنیۆیی دەست بکەوێتو یەکەم ڕۆژنامەی بەناوی (العربى الجديد)ەوە دەرکرد. دوو ژمارەی لێدەر کرد دواتر ناوەکەیان گۆڕی بۆ (اشتراکی) کە هەندێك لە پیتەکانی ڕۆژنامەکە نەدەخوێندرایەوە.[100] لەوێدا بڵاوکراوەکانی حزبو

---

[96] عبدالرزاق الحسنى: س. پ، ل٢٨٣؛ هادي حسن: دور الحزب البعث العربي الاشتراكي في العراق...،ل١٣١.

[97] فاضل حسين: الفكر السياسي في العراق المعاصر ، ل١٢٩؛ شلبى العيسمى: حزب البعث العربي الاشتراكي، مرحلة النموا والتوسع ١٩٤٩-١٩٥٨، ل٢٠٣؛جعفر عباس حميدي: التطورات السياسية في العراق، ل٦٥٨.

[98] عبدالرزاق الحسنى: س. پ، ل٢٨٦.

[99] شلبى العيسمي: حزب البعث العربي الاشتراكي، مرحلة النموا والتوسع ١٩٤٩-١٩٥٨، ل٢٠٢.

[100] عبدالرزاق الحسنى: س. پ، ل٢٨٦؛ شلبى العيسمى: حزب البعث العربي الاشتراكي، مرحلة النموا والتوسع ١٩٤٩-١٩٥٨، ل٢٠٣.

ئەو بەیاننامانەی کە بەهۆی ڕووداوە سیاسیەکانی عێراقەوە دەریان دەکرد و بڵاویان دەکردەوە.[١٠١] بەعس توانی لە ساڵی ١٩٥٤دا چاپخانەیەکی دەست بکەوێت کە لەکەربەلا بە (٥٠) دینار کڕیبووی لە لایەن (فوئاد رکابی و علی صالح السعدی)یە وە. لەسەرەتادا لە ماڵی علی صالح السعدی دانرا، دواتر گواسترایەوە بۆ یەکێك لە چاپخانەکان. هەر لەو ماوەیەدا بەعس توانی سوود لە ڕۆژنامەی (الحریە)ی ئاشکرا وەربگرێت کە خاوەنەکەی (قاسم حمودی) بوو بۆ ماوەیەکی کورت بۆ ڕوون کردنەوەی ئامانجەکانی حزب، و پرەنسیپەکانی کە یارمەتی دەرێکی باش بوو بۆ ڕاکێشانی کۆمەڵێکی گەورە لە ڕۆشنبیران.[١٠٢] بە شێوەیەکی گشتی ئەدەبیاتی پارتی بەعس دەتوانین بۆ دوو بەشی سەرەکی دابەشی بکەین:

١–کۆمەڵێك کتێبی نوسراوی ئاشکرا، ئەم کۆمەڵەیەیان بە شێوەیەکی زۆر پارێزگارانە نوسرابوون و ئامانج لێیان تەنها راکێشانی لایەنگران بوو، پشتی بە شێوازێکی ئەدەبی بەستبوو و جۆرێك لە جیاوازی تێدابوو.

٢–کتێبە نهێنیەکان کە تەنها لە نێوخۆی بازنەکانی ڕێکخستندا دەخوێندرایەوە و نەدەدرا بە کەس، ئەم کتێبە نهێنیانە بە شێوەیەکی زۆر

[١٠١] فاضل حسین: الفكر السياسي في العراق المعاصر ، ل١٢٨.

[١٠٢] عبدالرزاق الحسنی: س. پ، ل٢٨٦؛ شلبی العیسمی: حزب البعث العربي الاشتراكي، مرحلة النموا والتوسع ١٩٤٩–١٩٥٨، ل٢٠٣.

ڕوون و ئاشکرا بانگەشەیان بۆ ئەو بیر و باوەڕانەیان دەکرد کە لە خەڵکیان دەشاردەوە تا ڕوی ڕاستەقینەیان دیار نەبێت.[١٠٣]

دەسەلات تا پێش ساڵی ١٩٥٢ هیچ جۆرە بایەخێکی بە چالاکی بەعسیەکان نەدەدا، بۆیە جۆرێك لە ئازادیان لە زانکۆ هەبوو کە دەیانتوانی چاوپێکەوتن بەڵکو هەندێك جار کۆڕ و کۆبوونەوە ببەستن دور لە چاودێری و ڕاوەدوونان لە کۆلێژەکانی زانکۆدا، بەڵام دوای ئەو ساڵە حکومەت هەستی بە چالاکی زیادە ڕەوانەیان کردوو درکی بە مەترسی دەسەلاتیان کرد، بۆیە چاودێریان خستە سەریان.[١٠٤] چالاکی بەعسیەکان سەرنجی دەوروبەری بۆ خۆی ڕاکێشابوو، بۆ نمونە ڕۆژنامەی (الاخبار) لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٥٢دا لە بابەتێکدا ئاماژە بەوە دەکات کە حزبێکی سیاسی بەناوی پارتی بەعسی عەرەبی لەعێراقدا درووست بووەو چالاکی نایاسایی ئەنجام دەدەن.[١٠٥]

ئەندامەکانی ئەم پارتە ڕۆڵێکی گرنگیان هەبووە لە ئامادەکردن بۆ مانگرتن و خۆپیشاندان، کە شارەکانی عێراقی گرتەوە، لەڕاستیدا یەکەم بەیانی فەرمی سیاسی بۆ ئامادەکردنی ڕاپەڕین لەلایەن بەعسەوە لەژێر واژۆی (الشباب العربی الجامعی ‌في العراق) دەرچوو کە تیایدا ئیدانەی

[١٠٣] سلیمان بشیر و اخرون: صدام بین الاقوال و الافعال، ل٦٥–٦٦.

[١٠٤] شلبی العیسمی: حزب البعث العربي الاشتراكي، مرحلة النموا والتوسع ١٩٤٩–١٩٥٨، ل٢٠٤.

١٠٥ ابراهیم خلیل احمد، جعفر عباس حمیدی: تاریخ العراق الحدیث، ل١٥٤، ١٥٥؛ عبدالرزاق الحسنی: س. پ، ل٢٨٥.

دەست درێژی کردنە سەر خوێندکارانی کۆلیژی دەرمانسازی (صیدلیە) دەکات لەلایەن پۆلیسەوە.[١٠٦]

ئەو بنەما سیاسیە تازە و تایبەتیانەی پارتی بەعس، بنەمای جیاوازی و لێکنەچوونە لە نێوان ووتن و کردار دا لە نێوان تیۆر و بەجێهێناندا، لە چەواشەکردنی خەڵك و هەڵخەڵەتاندن بە دروشمی بریقەدار ، ئەم یاریکردنەی بەعس بە وتە و عەقڵی خەڵکی هەر لە سەرەتای دروست بوونیەوە پیادەکراوە لەوەی لە نێوخۆی پارتەکەیاندا شتێکیان بڵاودەکردەوە و لە دەرەوەش شتێکی تر، بێگومان پارتێکی لەو جۆرە هەرگیز نابێت بە پارتی گەل و جێی متمانەو بڕوای میللەت نابێت.

---

[١٠٦] عبدالرزاق الحسني: س. پ، ل٢٨٤.

باسی سێیەم

بنەما ئایدۆلۆژیەکانی پارتی بەعس

دەستور(پەیرەوو پرۆگرام)ی بەعسی سالّی (١٩٤٧) لەپاڵ نووسینەکانی میشیل عەفلەقدا تا سالّی ١٩٦٣ بۆ فکری پارتی بەعس سەرچاوەیەکی سەرەکی بوون، هەرچەندە ئەو دەستوورە کاریگەریەکی زۆری فکری عەفلەقی شانبەشانی فکری (ئەرسوزیو وەهیب غانم)ی بەسەرەوە بوو، بەلاّم لەگەل ئەوەشدا کە عەفلەقیەت سەرچاوەیەکی سەرەکی ئایدیۆلۆژیای پارتی بەعس بووە تا بەستنی کۆنگرەی نەتەوەیی شەشەم لە سالّی ١٩٦٣دا لەژێرناوی (هەندێ دەرهاویشتەی تیۆری- بعض المنطلقات النظریە)، کەشوێنی عەفلەقو رێبازەکەی گرتەوە بەبێ ئەوەی بەشێوەیەکی بنەڕەتی بیانسڕێتەوە.[١٠٧] کەواتە لەڕووی

[١٠٧] بو علی یاسین و اخرون: الاحزاب والحرکات القومیە، ل٢٣٧، ٢٣٨.

ئایدیۆلۆژییەوە بەعس تاڕادەیەکی زۆر لەچلەکاندا دەستکردی میشیل عەفلەق بوو، لەقاڵبدانی هزریانەی حیزب بۆ ئەو نزیکە قۆرخ کردنێك بوو. چونکە لەو سەردەمەدا هەموو بەعسیەکان عەفلەقیان بەمامۆستای خۆیان دادەنا، بەلاّم (قۆرخ کردنی عەقیدەیی) عەفلەق لەسوریای پەنجاکاندا درزی تێکەوتبوو، ئەمەش لەبەشێکیدا دەگەڕایەوە بۆ فراوانبوونی لەپڕو خێرای ڕیزەکانی بەعس، ئەمە بەسەر یەکێتیی هزرییانەی بەعسیشدا هات. لەگەڵ سالّی ١٩٥٧دا وەك چاپکراوێکی نێوخۆیی ئەو ڕۆژانە دەڵێت: "بەعسی سوری بوو بە (بابل)ێك لەشەپۆلە ئایدیۆلۆژییە بەگژیەکدا چووەکان، بەلاّم لەعێراقدا باوەڕدارانی بەعس تا نیو دەهەی دواتریش تێدەکۆشان لەتوێی لاپەڕەکانی عەفلەقەوە ڕێگە بگرنە بەر، لەبەرچاوی ئەوان عەفلەقو بەعسیزمی ڕەسەن هاوتای یەك بوون".[١٠٨] جگە لەوەی کە ئەو بیروباوەڕانەی کە پارتی بەعس خستبویە ڕوو شتێکی تازە نەبووە، بەڵکو پێش ئەوان کۆمەڵێکی زۆر لەچاکسازەکان ئەو بیرو باوەڕانەیان خستۆتە ڕوو، بۆیە بەعس جگە لە میراتگرێکی ئەو بیروباوەڕانە شتێکی تازەی دانەهێناوە.[١٠٩] لێرەدا مرۆڤ بیروڕایەکی جیاواز لەگەڵ بەشی چەپی بەعس دەبینێ کەپێیان دەوترا (جماعة المنطلقات النظریة) بۆ عەفلەقیەت، بەشی "چەپی بەعس" پێیان وابوو کەئەمە بریتیە لەفکرێك یاخود ئاراستەیەکی سیاسی کە سنووری کەسێکی دیاری کراو تێدەپەڕێنێ، تەنانەت ئەگەر بەشی "ڕاستی بەعس" باشترین

[١٠٨] حنا بطاطو: س. پ، ل٣٧.

[١٠٩] أمل میخائیل بشور: س. پ، ل٩٤.

دەربڕی بیرۆکەی بەعسیش بووبێت.[١١٠] بەڵام لەهیچ شوێنێکدا هزرەکانی عەفلەق بەشێوەیەکی ڕێکوپێك دانەڕێژرابوون، بەڵکو لە وتارە گشتییەکانیو تێبینیە خۆشگۆکانی بەردەمی موریدانیو چەند بابەتێکی کورتدا کەلەژێر فشاری ڕوووداوەکاندا نووسرابوون پەرتو بڵاوببوونەوە. تەنانەت ئەگەر ئەم ماددانەش پێکەوە کۆبکرێنەوە گۆشەنیگایەکی تۆکمەو توندوتۆڵ پێك ناهێنن، ئەمەش پەیوەندی بەوەوە هەیە، کە عەفلەق زیاتر مەیلی لەوەبووە پشت بەهەستو بە (ئیمان) ببەستێت، زیاتر لەشیکردنەوەو تێخوێندنەوەی ڕاستییەکان، هەروەها پەیوەندیشی هەیە بەزمانی عەفلەقەوە کەنزیك بوو لەزمانی شاعیران، کە زیاتر هێمای تێدایە نەك ڕاشکاوییەکی لۆجیکانە.[١١١]

ڕاستیەکەی تا سەرەتای شەستەکان باڵی "چەپ ڕەوەکان"ی حزب نەیانتوانی ئایدیایەك دابنێن و بیکەن بە ئەلتەرناتیڤێکی تەواو لەبری ئایدیای عەفلەقیەت.[١١٢] بیری بەعسێتی کە سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ میشیل عەفلەق لەسەر ئەوە بەندە کە عەرەب نەتەوەیەکە خاوەنی پەیامێکی نەمرە بۆ هەموو ئادەمیزاد.[١١٣]

(أمة عربیة واحدة، ذات ر سالَة خالدة) ئەمە ئەو دروشمە بوو، ئەندامەکانی بەعس لە سەرەتای دروستبوونی پارتەکەیانەوە بەردەوام

[١١٠] بو علی یاسین وأخرون: س. پ، ل٢٣٨.
[١١١] حنا بطاطو: س. پ، ل٣٧.
[١١٢] بو علی یاسین وأخرون: س. پ، ل٢٣٨.
[١١٣] جەمال نەبەز:بیری نەتەوەیی کوردی نە بیری قەومیەتی رۆژهەلاتی و نە بیری ناسیۆنالیستی رۆژئاواییە، ستۆکهۆڵم– سوید، ١٩٨٤، ل٥٤.

دووبارەیان دەکردەوە، ڕۆژانێك کەبەعس فکرەیەکی بەنرخ بوو لەمێشکی کۆمەڵێك گەنجی عەرەبیدا شوێنی خۆی گرتبوو، بەعسیەکان ئەم دروشمەیان لەسەرەتاو کۆتایی کۆبوونەوەکانیاندا بەپێوەو بەمل کەچیەوە دووبارە دەکردەوە، هەموو نوسراوی پارتەکەیانو بابەتە فکریەکانیانو نامەی ڕێکخستنەکانیانو لەهەموو ڕاپۆرتەکانی کۆبوونەوەو ئەدەبیاتەکانیاندا بەو ناوەوە دەردەکرد، لەخۆپیشاندانو جەژنو ئاهەنگەکاندا بەرز ڕایان دەگرت، بەعسیەکان وایان هەست دەکرد بەو کارەیان کارێکی پیرۆز ئەنجام دەدەن. یەکەم دەرکەوتنی ئەم دروشمە لەئەدەبیاتی حزبدا بۆ ساڵی ١٩٤٣ دەگەڕێتەوە. لەدوای ئەو ساڵە وە لەهەموو بەیانو بڵاوکراوە نێوخۆییەکاندا دەردەکەوت تا وای لێهات بوو ببو بەنەریتێك کە بەعسیەکان لەسەرەتاو کۆتایی کۆبوونەوەکانیاندا دەیانووتەوە.[١١٤]

بەعسیەکان پێیان وایە (پەیام) شتێکی پێویستە بۆ گەل، ومافی خۆیەتی کەهەوڵ بدات بۆ تەواو کردنی، و پێویستە لای گەل لەچوارچێوەی چالاکی ماددیو خۆپەرستی دەرچێتو بەرزبێتەوە بۆ ئاستی ئاراستەکردنی مرۆڤایەتی.[١١٥]

١١٤ حزب البعث العربي الاشتراكي:المنهاج الثقافي المركزي، كتاب الثانى، بغداد، ١٩٨٧، ل١١٩.
[١١٥] حزب البعث العربي الاشتراكي:المنهاج الثقافي المركزي، كتاب الاول، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٠، ل٦٥" فارس عبداللة: المنظور الفكري عند الرئيس القائد صدام حسين، ج١، ط١، منشورات المكتبة العالمية، بغداد، ١٩٨٦، ل١٨.

میشیل عەفلەق لەوەڵامی پرسیارێکدا سەبارەت بە (پەیامی نەمر– الرسالَة الخالدة) دەڵێت:" بەردەوام بە شێوازێکی زۆر سادە وەڵامم دەدانەوە کە (پەیامی نەمر) شارستانیەتو بەهایەکی دیاری کراوە کەعەرەب دەتوانێ لەپاشەڕۆژدا کاتێک دەگەنە ئاستێکی شکۆداری ڕاهێنەر بەدیبهێننو لەنێو مرۆڤدا بڵاوی کەنەوە، کەچی بینیم ئەوانە نامە بەشتێکی بێ گیانی جیاکراوە دەبینن لەناخی ڕۆڵەکانی گەلو ژیانو ئەزموونەکانیاندا، بۆیە وا وەڵامم دانەوە کەنامەی عەرەبی نەمرە نەک لەپاشەڕۆژدا، بەڵکو بۆ بەدیهێنانی لەئێستەدا چەسپاوە.[116]

ئەم دروشمە بنچینەییەی بەعس کەبەدرێژایی مێژووی دامەزراندنی بەرزی کردۆتەوە (نەتەوەیەکی عەرەبی یەکگرتووی – خاوەن پەیامێکی نەمر)ە، ئەم دروشمە کەسەردەقی دروشمەکانیەتی، هەرچی چۆنی لێک بدرێتەوە، بیروڕای تەسکی ناسیۆنالیستی لێدادەچۆڕێ. لەلایەکەوە بیری نەژاد پەرستی عەرەب بەو دروشمە بەهێز دەکا، لەلایەکی دیکەوە ئیسلام دەکاتە پەیامی پیرۆزی عەرەبو میللەتانی دیکەش دەکاتە مل کەچی ئەو پەیامە. ئەمە لەکاتێکدا بەدرێژایی مێژوو عەرەب نەتەوەیەکی یەکگرتووی خاوەن دەوڵەتێکی دڵخوازی یەکگرتووی عەرەبی نەبووە، سەرەڕای بڵاوبوونەوەی ئیسلامیش چەندین میللەت هەن نەژادو زمانو قەبارەی خۆیانیان پاراستووە.

پارتی بەعس لەجیهانبینیەکی تەسکەوە سەیری مێژووی عەرەبو میللەتانی ترو هەروەها سەیری ئیسلامو ئاینو مەزهەبەکانی تر دەکا،

[116] میشیل عەفلەق: في سبيل البعث، جزء الاول، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٦، ل١١٢.

هەر بۆیە ئەو دروشمەی بەرزکردۆتەوە، دەنا یەکگرتنی هەموو نەتەوەیەک مافێکی ڕەوای دیموکراسی خۆیەتی، بەڵام نەک لەسەر حیسابی نەتەوەو گەلانی تر.[117]

ئامانجەکانی بەعسی عەرەبی کە لە (یەکێتیو ئازادیو سۆسیالیزم)دا کورت کراونەتەوە، ئەمانە ئامانجە سەرەکییەکانی بەعسن کەلەگرنگیدا یەکسانن و ناتوانرێت هیچ یەکێك لەمانە دابڕدرێت یاخود دوابخرێت لەیەکتری. شتێکی تر کە گومانی تێدا نییە ئەوەیە (یەکێتی) بەشێوەیەکی مەعنەوی پەسەند ترە و پێویستە بەعسیەکان خۆیانی لێ گێل نەکەن.[118] ئەم دروشمە بە هاتنە کایەی پارتی بەعس شێوەیەکی فەرمی وەرگرت کە لەکۆنگرەی دامەزرێنەری ١٩٤٧دا بڕیاری لەسەر درا کە لەبنەمای (٣)هەمی سی بنەما سەرەکییەکەی دەستووردا هاتووە: "نەتەوەی عەرەب خاوەن پەیامێکی نەمرە، کەبەشێوەیەکی تازەو تەواو لەقۆناغەکانی مێژوودا خۆی دەنوێنێ، وئامانجی تازەکردنەوەی بەها مرۆڤایەتیەکانە کەپاڵپشتی دەکات لەپێشکەوتنی مرۆڤایەتیو گەشەپێدانی گونجانو هاوکاری لەنێوان گەلاندا.[119]

عەفلەق لەسەر ئەوە پێدادەگرێت، کە (یەکێتیو ئازادیو سۆسیالیزم) ئەو ئامانجانەن کەخستوویانەتە بەردەم شوێن کەوتوانی دەستکردی ئەو

١١٧ مەلا بەختیار: ئەنفالو ئایدلۆژیەتی (بەعس)، گۆڤاری ئەنفال، ژمارە (١)، ٢٠٠٠، ل٢٤.

[118] مشيل عفلق: معركة مصير الواحد، ط٦، بيروت– لبنان، ١٩٧٥، ل٥٩؛ مشیل عەفلەق: في سبيل البعث، ج٢، بغداد، ١٩٨٦، ل٣١؛ صباح محمود محمد: الفكر الاستراتيجي لصدام حسين، مطبعة عشتار، بغداد، ١٩٨٥،ل٣١.

[119] حزب البعث العربي الاشتراكي:المنهاج الثقافي المركزي، كتاب الثانى، ل١١٩–١٢٠.

نین، بەڵکو لە گیان و ناخی عەرەبەوە هەڵدەقولێن، تەنها گوزارشت لەبەرژەوەندییەکانی نەتەوە ناکەن، بەڵکو گوزارشت لەو ڕاستیەش دەکەن کەهەیەتی و هەل و مەرجەکان چەند بەهێزبن ئەو خۆی هەر ڕادەگەیەنێت.

ئەو سێ ئامانجە هەر یەکەیان پەیویستی بەوی تریان هەیە و لەنێوان خۆیاندا یەکتری تەواو دەکەن، بریتین لەهەموویەکی بەشنەکراو، ناتوانرێت هیچ کامیان لەسەر حیسابی دوانەکەی دی بەدیبهێنرێت.[١٢٠]

ئەم سیانەکیە یاخود ئەم سێکوچکەیەی بەعس سەرەتا بەم ڕێکخستنە نەبووە، هەروەك (فائز ئیسماعیل) ئاماژەی پێدەکات، تا ساڵی ١٩٥٧ ئەم ئامانجە بەدوو شێوازی ڕێکخستنی جیاواز هەبوو کەهەردووکی هی عەفلەق بوون ئەوانیش بریتی بوون لە (حریە، الوحدە، الاشتراکیە)، (حریە- الاشتراکیە- الوحدە) هەروەها ئاماژە بەوەش دەکات، پارتی بەعس هیچ یەکێك لەم ئامانجانەی لەوی تریان بەلاوە گرنگتر نەبووە و هەر لەسەرەتاوە هیچ یەکێکیانی پێش ئەویتر نەخستووە بەهۆی ئەو پەیوەندیەی کەلەنێوان ئەم ئامانجانەدا هەبووە، چونکە هەریەکێك لەمانە تەواوکەری ئەویترە، باسی ئەو پەیوەندیەی کردووە کەلەنێوانیاندا هەیەو پێی وابووە کە هەموویان ئامانجێکن بۆ زیندووکردنەوەی ئوومەی عەرەبی.[١٢١] ئەو پارتەی کە بانگەشەی دەکرد بەوەی کە پارتێکی سیاسیە و خاوەن ئایدۆلۆژیایەکی دیاریکراوە، لەسەر کۆمەڵێك بیر و باوەڕ و بنەما

---

[١٢٠] حنا بطاطو: س. پ، ل٣٨؛ عبدالجبار عبدالمصطفى: الفكر السياسي الوسيط والحديث، ط١، جامعة الموصل، ١٩٨٢، ل١٨١.

[١٢١] بو علي ياسين واخرون: س. پ، ل٢٤٩.

وەستاوە و دامەزراوە، و هیچ کاتێك باوەڕی بە تاکەکەس نیە، سەلماندی کە پارتێکی تاکڕەوە و هیچ شتێکیان بە لاوە گرنگ نیە تەنها گرتنەدەستی دەسەڵات نەبێت بە هەر نرخێك و بە هەر ڕێگەیەك بێت.[١٢٢]

لێرەدا دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین، کە پارتی بەعسی دەسەڵاتدار، ڕەگی فەلسەفەی خۆی لەسەروەرێتی نەتەوەی عەرەب و سەرداریێتی ئیسلام و باڵادەستیی سەرکردایەتی خۆیدا بەسەر هەموو میللەتانی دونیای عەرەب و لەناو هەموو هێزەکانی عەرەب و کوردو میللەتانی ناوچەکەدا دەبینێ، بۆیە بەو رقەی بەرامبەر (شعوبیەت)و (مەجوسیەت)و (زەندیقیەت) هەیەتی، کەمەبەستی گەلان و باوەڕەکانی ترە،[١٢٣] هەر ئەو رقەی ئاوێتەی ئایدیۆلۆژیەتی مەزنخوازی و دەسەڵاتداریێتی و ئامانجە دوورو نزیکەکانی بەعس کردووە، ئەمەش وایکرد کاتێك بەعس چووە سەر تەخت کاربۆسەپاندنی ئەو ئامانجانەی بکا کە لەئاوێنەی باوەڕەکانی مێژووی عەرەب و ئیسلامدا ڕەنگی داوەتەوە.

---

١٢٢ ابو اسلام احمد عبدالله: صدام حسين، نشاة، التاريخ، الجريمة،ط٢، بيت الحكمة، مصر، ١٩٩٠، ل٧١.

[١٢٣] مەلا بەختیار: ئەنفال و ئایدلۆژیەتی (بەعس)،ل٢٦.

یەکێتی (الوحدە):-

بە پێی تێڕوانینی بەعس (الوحدە) واتای یەکێتی عەرەب دەگەیەنێ، ئامرازێك نییە بۆ ئامانجێك، یان شتێکی سوودمەند نییە، ئەوە "مافێکی سروشتیە". بەواتایەکی دی پێویستە گەل لەیەك دەوڵەتدا بژی، ئەمە پێویستیەکی ئاکارییە، لەهەمان کاتیشدا یەکێتیی حەتمیەتێکی مێژووییە، گەل بۆ یەکگرتن‌و کۆکردنەوەی بەشەکانی مەیلێکی سروشتی لەبەرەنگاری کردن نەهاتووی هەیە، هیچ وڵاتێکی عەرەبی ناتوانێت بەخۆ گۆشەگیرکردنی لەوانی دی مەرجە پێویستییەکانی ژیانی بەدیی بهێنێت، هەموو جیاوازییەکانی نێوان نەوەکانی (گەل) ڕووکەشی ساختەن‌و لەگەڵ بێداربوونەوەی هۆشی عەرەبیدا دەڕەونەوە.[١٢٤]

یەکێتی واتا ئەو چەقەی کەهەموو ئامانجەکانی دیکە لەدەوری کۆدەبنەوە، ئازادی و سۆسیالیزم بەشێوەیەکی تەواو بەدی نایەت تەنها لەچوارچێوەی یەکێتیەکی بەرفراواندا نەبێت، ئەمەش مانای بەکەم زانینی دوو ئامانجەکەی تر نییە، بەڵکوو مانای ئەوەیە کەیەکێتی عەرەبی گرنگیەکی تایبەتی هەیە و بەبێ ئەو شۆڕشە چاوەڕوان کراوە لەواقعدا بەشێوەیەکی لاواز دەردەکەوێت.[١٢٥] لەو ڕاپۆرتەدا کەپێشکەش بە کۆنگرەی سێیەمی بەعس کرا، پێناسەیەك بەرچاو دەکەوێ بۆ یەکێتی

[١٢٤] حنا بطاطو: س. پ، ل٣٨.

[١٢٥] توفیق سلطان الیوزبکی و اخرون: دراسات في الوطن العربي الحرکات الثوریة والسیاسیة، ل٣٥٠، ٣٥١.

عەرەبی کە بەپلەی یەکەم‌و پێش هەموو شتێك، وەك هەندێ لە نوسەران دەڵێن:" یەکێتی گەلی عەرەبە لە بیرو ڕوح‌و ئاراستەداو ئەو دوانە واتە ئازادی‌و سۆسیالیزم ڕێگەو مەبەستی یەکێتیە و یەکێتی زامنێکی گەورەی بەدیهاتنی ئەم ئامانجەیە".[١٢٦] بەعس بنەمای (یەکێتی) پێش (سۆسیالیزم) دەخات چونکە پێی وایە ئامانجی یەکەم کە دەبێت بەدی بهێنرێت، هەروەك عەفلەق دەلێت لە بەرزترین پلەدا یەکێتی لە پێشترە لە سۆسیالیزم، و هۆکارێکی بەهێزترە لە هۆکاری ئابوری، چونکە یەکێتی (هێز و کار)ە.[١٢٧] ئەوان پێیان وایە کە:"یەکێتی یەکەم شت داوای نەوەیەکی یەکگرتوو دەکات کە دابڕاو و سەربەخۆبێت لە واقیعی پارچەپارچەیی بۆ ئەوەی سەرکردایەتی شۆڕش بکات".[١٢٨]

بەرای میشیل عەفلەق یەکێتی عەرەبی دەرەنجامی خەباتی گەلی عەرەبی نییە، لەپێناوی ئازادی‌و سۆسیالیزمدا، بەڵکوو فیکرەیەکی تازەیە، کە پێویستە لەگەڵ ئەو خەباتەدا بڕوات، تواناکانی میللەت کۆکردنەوەیەکی ژمارەیی نیە بۆ پارچەکانی، بەڵکوو کۆکردنەوەیەکی جۆرایەتییە، واتا کۆکردنەوەی تواناکانی عەرەب لەیەك دەوڵەتدا.[١٢٩]

هەر بۆیە عەفلەقیەت پێی وایە کە پارتی بەعس پێش هەموو شتێك بە بیروباوەڕەوە دەستی کردووە بەپێویستی خەبات کردن لەپێناو

[١٢٦] شبلی العیسمی: حزب البعث العربي الاشتراکی مرحلة النمو والتوسع ١٩٤٩-١٩٥٨، ل٩٣، ٩٤.

[١٢٧] محمد منذر: الجبهة والحزب السیاسي ، س. پ ل٧٥.

[١٢٨] الیاس فرح: قراءة منهجیة في کتاب في سبیل البعث، ج١، ط١، بیروت، ١٩٨١، ل١٠٩.

[١٢٩] میشیل عفلق: معرکة المصیر الواحد، ل٤٣؛ میشیل عفلق: في سبیل البعث، ج٢، ل٢٣٣.

گواستنەوەی دروشمی یەکێتی بۆ بواری پراکتیکی.[130] لەنامیلکەیەکی فەرمیدا کە ڕاڤەی ئامانجەکانی حزب دەکات، یەکێتی عەرەب لاوازانەو بەپەلە پروزێ دەبەستێتەوە بەچەند فاکتەرێکی خاوەن ئەزموونیەوە(العامل التجريبی)، و یان وەها تێگەیشتنیان بۆ دەکرێت کە ئەزموونی بن، وەك یەکێتی زمان‌و مێژووی هاوبەش‌و ناسنامەی ئەزموونی ئێستەیان هەیەو هەموویان بەدەستی ئیمپریالزمێکەوە دەناڵێنن کە سروشتی هاوبەشیان هەیە، هەروەها پێش بەستنی ئاڵوگۆڕ بەو بەرژەوەندییە داکۆکیەکان‌و ئابوورییە دەرەبەگایەتیە کشتوکاڵیەکانیان لەبنەڕەتدا، لە هەمان کاتدا سەبارەت بە هاوشێوەیی ژینگەی جوگرافی لێرەدا دەوترێت: لەهەموو وڵاتێکی عەرەبیدا کەنارێك‌و چیایەك‌و بیابانێك‌و دەوارێك‌و دار خورمایەك‌و حوشترێك دەبینیت.[131]

پارتی بەعس جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە یەکێتی عەرەبی بە مانای کۆکردنەوەی هەرێمە عەرەبییەکان‌و پێکەوە لکاندنیان نایەت، بەڵکوو بەمانای پێکەوە گرێدانی هەموو هێزو تواناکان‌و هەڵوەشانەوەیەکی تەواوی بارودۆخی پارچە پارچەیی‌و هەرێمایەتیە، لەبەر ئەوەی ئەمە شۆڕشێکە بە هەموو ئاست‌و ماناکانیەوەو دەست دەگرێت بەسەر هەموو ئەو بەرژەوەندیە هەرێمایەتیانەی کە بەدرێژایی سەدەکان بەر فراوان بوون، و شۆڕشێکە ڕووبەڕووی ئەو چینانە

[130] میشیل عفلق: في سبيل البعث، ج٢،ل٢٩٥.
[131] حنا بطاطو: س. پ، ل٣٨.

دەوەستێت کە دژایەتی یەکێتیەکە دەکەن‌و لەڕوویدا دەوەستن،[132] هەروەها بەعس پێی وایە:"بەعسی عەرەبی راستەقینە کامل نابێت ئەگەر سەرجەم هەرێمەکانی عەرەب یەکنەگرێت و هەر پارچەیەك بە تاقیکردنەوەو بەشداریەکەی نەبات بۆ تەواوکردنی تاقیکردنەوەکانی هەرێمەکانی تر، تا ئەو تاقیکردنەوە عەرەبیە لە هەموو روویەکەوە کامل بێت".[133] بەڵام بەهیچ پلەیەکی بایەخ پێدان جیاوازییە مێژووییەکان ناپشکنرێن‌و پشت گوێ دەخرێن، هەروەها خۆ لەهەموو ئەو ڕاستیە ئێستەییە پێچەوانە یان دابەش کەراییانەی هەن دەبوێردرێن، هەموو گفتوگۆ کەبەسەر ئەو شتانەدا دەسەپێنرێن کە لەبنکەدان هەروەها لەسەر باوەڕێکی بەڵگە نەویستانەی ئارەزوو کردنی یەکێتی دامەزراون.[134]

ئەو یەکێتیەی کە بەعس کردبووی بە سروودێك بۆخۆی‌و کردبووی بەبەرۆکی دروشمەکەیەوە، جیاواز بوو لە مانا تەقلیدیە کۆنەکان بۆ یەکێتی. پارتی بەعس دژی ئەو بۆچوونانە بوو کە پێی وایە یەکێتی قابیلی بەدی هاتنە، تەنها بەنیەتی باش بەگەڕانەوەی میللەت بۆ دۆخی ئاسایی کەپێش بەش بەش بوونی لەسەری بووە، بەعس پێی وایە یەکێتی بەنیەتی باش گەڕانەوە بۆ دواوە درووست نابێت، چونکە بەم شێوەیە شۆڕشگێڕێتی‌و هاوچەرخی‌و بلیمەتی لەدەست دەدا، لەبەر ئەوە بەدی هاتنی یەکێتی پێویستی بەکارێکی "شۆڕشگێڕی" ڕێکخراو هەیە و

[132] توفيق سلطان اليوزبكی وأخرون: س. پ، ل٣٥١.
[133] الياس فرح: قراءة منهجية في كتاب في سبيل البعث، ل١٠٨.
[134] حنا بطاطو: س. پ، ل٣٨.

بڕوای بەڕێبازێك هەیە كە كۆمەڵێك ئامانجی بنەڕەتی هەبێت.[135] بەعس سور بوو لەسەر ئەو باوەڕەی كە هێزە جەماوەرییە شۆڕشگێڕە ڕێكخراوەیی یەكان ئەو كەرەستە بابەتیانە بێت كە یەكێتیەكە درووست دەكات و دەیپارێزێت و ڕەگی پتەو دەكات لەناو كۆمەڵدا.

لە ڕوانگەی بەعسەوە :"باشترین جۆری یەكێتی و بەهێزترینیان ئەو جۆرەیە كە لەئەنجامی كودەتایەكی شۆڕشگێڕی (انقلابي ثوري) جەماوەری دروست دەبێت و هێزێكی شۆڕشگێڕی یەكگرتوو بەڕێوەی دەبات، چونكە یەكێتی ئۆرگانی لەنێوان هێزە پێشەنگەكاندا شایستە بوون و توانایەكی زیاتر بەیەكێتیەكە دەبەخشێت، بۆ بڕیاردان لەهەڵوێستە یەكلایی كەرەوەكان سەبارەت بە مەترسییەكانی پەرت بوون.[136] بەعس پێی وایە یەكێتی كارێكە پێویستی بەخەبات هەیە دژی شێوەكانی پارچە پارچەیی و نەتەوەیی و زاڵ بوونی بەرژەوەندی هەرێمی.[137] هەروەها بەعسیەكان پێیان وایە كەیەكێتی عەرەبی مەرجێكی گرنگە لەمەرجەكانی ڕزگاربوونی عەرەبی و ئازادیش گرەنتی ئەو یەكێتیەیە.[138] بەڵام ئەم دروشمانەی بەعس تەنها بۆ نوسینی سەر كاغەز بوون، خۆ ئەگەرنا هیچیان لەگەڵ ئەوی دیكەیاندا كۆك و هاوئاهەنگ نەبوون، چونكە پارتی

[135] حزب البعث العربي الاشتراكي: المنهاج الثقافي المركزي: كتاب الثانی، ل١٢٠، ١٢١.

[136] توفیق سلطان الیوزبكی وأخرون: س. پ، ل٣٥٢، ٣٥٣؛ الرفیق عبدالكريم ذیب: روح الامة و روح العصر، مجلة الاعداد الحزبي، عدد ١، سنة ١٩٨٤، ل١٨.

[137] الياس فرح: مستقبل العمل الثوري العربي، دار الطليعة، بيروت، ١٩٧٣، ل٧٢.

[138] ماجد سلمان حسين:الفكر القومی الاشتراكی في ممارسات البعث النضالية في مرحلة النشاة، بغداد،١٩٨٤،ل٢٨.

بەعسی خۆی لە بنەڕەتدا پارتێكی (توند ڕەوبووە) وئامانجی گەیشتن بووە بە دەسەڵات لە هەموو هەرێمە عەرەبیەكاندا ئەویش بە چەكدارکردنی لاوان بە شێوەیەكی تایبەتی لە هەموو هەرێمەكانی نیشتمانی عەرەبیدا لە چوارچێوەی شانە و ڕێكخراو و چاندنیان لە هەرێمەكاندا تا توانای ئەوەیان هەبێت كە بە كارێكی كودەتایی هەڵسن.[139]

ئێمە پێمان وایە هیچ كاتێك بەعس هێزێكی شۆڕشگێر نەبووە و باوەڕیشی پێ نەبووە و هەمیشە لە سەنگەری دژ بە شۆڕشگێڕی و گۆڕان بەرەو پێشەوە و كراوەیی لەگەڵ كۆمەڵگای مرۆڤدا بووە.

لەگۆشە نیگای پارتی بەعسەوە یەكێتی فكرەیەكی بنەڕەتی زیندووەو تیۆری تایبەتی خۆی هەیە، هەروەك چۆن ئازادی و سۆسیالیزم تیۆری خۆیان هەیە، و لەدەستووری یەكەمی بەعسدا ساڵی ١٩٤٧ (یەكێتی ئومەی عەرەبی) وەك یەك لە بنەما سەرەكیەكانی دانراوە: "عەرەب یەك نەتەوەن و مافی سروشتی خۆیەتی كەلەیەك دەوڵەتدا بژین و ئازادە لەئاراستەكردنی چارەنووسی خۆیدا".[140] كەواتە دەتوانین بڵێین بەپێی بیروبۆچونە سیاسییەكانی پارتی بەعسی عەرەبی ئیشتراكی، شۆڕش هۆو پڕۆگرامە، بەو واتایەی كە كودەتای ڕیشەیی بریكاری چاكسازی و لیبڕالیەتەو كاری نەتەوەیی پێویستیەكی داواكراوە لەهەر جولانەوەیەكدا

[139] سليمان فرحان: يوميات بغداد السرية، التاريخ السري لحزب البعث، ط١، الزهراء للاعلام العربي، القاهرة، ١٩٩١، ل٣٢.

[140] عونی عبدالرحمن السبعاوی: موضوعات مادة الثقافة القومية والاشتراكية، جامعة الموصل، ١٩٨٧، ل٤٦، ٤٧؛ بدون أسم مؤلف: البعث العربي الاشتراكی، ط٤، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧، ل١٦.

بێت.[141] هەروەها لەڕوانگەی بەعسەوە ئەویەکێتییە دووچاری سەرنەکەوتن و شکست هێنان دەبێت، ئەگەر بێت و ناوەڕۆکی سۆسیالیستی لەگەڵ خۆیدا هەڵنەگرێت و لەسەر بنەمایەکی دیموکراتی دانەمەزرێت کە زامنی جەماوەر بکات لە بەشداری کردنی بزوتنەوەکان، هەروەها هەنگاوەکانی سۆسیالیزم نرخ و بەهای خۆی لەدەست دەدات ئەگەر بکرێت بە ئەلتەرناتیڤی یەکێتی و دیموکراتی.[142] میشیل عەفلەق پێی وایە کە:" هەریەك لەم ئامانجە شۆڕشگێڕیانەی کە بە ئامانجی هاوچەرخی عەرەبی ناوی دەهێنێت ناتوانرێ بەدی بهێنرێت تەنها لەڕێگەی خەباتی جەماوەری فراوانەوە نەبێت.[143]

ئەم دروشمانەی بەعس بڵاوی دەکردەوە لە پراکتیکدا تەواوپێچەوانەبوون. نەسۆسیالیزم بوون و نەجەماوەری و نەدیموکراسی ونە یەکێتیان بەو واتایە بەکاردەهێنا کە سەرجەم چین و توێژ و نەتەوە جیاوازەکان بگرێتە خۆ و لە پێناو پێکەوەژیانی برایانە بەڵکو ئەوان باوەڕیان بە سۆسیالیستی عەرەبی هەبوو، جەماوەری ئەوان چەقۆکێش و پیاوکوژ و تۆقێنەرەکانی بەعس بوون، ئەوانە باوەڕیان بە دیموکراسیەتێك هەبوو کە بتوانێت هەموو مافێك بۆ خۆیان دەستەبەر بکەن و هەر خۆشیان سەرکردە و پێشەوا و پێشڕەو بن. بۆ ئەوەی بتوانن لغاوی هەموو هێزێکی

[141] عبد الجبار عبد المصطفى: س. پ، ل١٨١.

[142] شبلى العيسمى: في الثورة العربية، ط٣، مؤسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، بدون سنة، ل٢٢.

[143] ميشل عفلق: البعث وتحديات المستقبل، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧، ل١٣.

تر بکەن و دەستەمۆیان بکەن و بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەکاری بهێنن. یەکێتیەکەش هەر لەژێر سەرکردایەتی بەعس و بۆ بەعس بوو، دەنا پیلانیان لە هەموو تێگەیشتنێکی نێوان هێزە ناسسیۆنالیستەکانی تری عەرەب دەگێڕا گەر خۆیان سەرکردە و پیلان دارێژەری نەبونایە.

بێگومان ئەو یەکێتیەی کە پارتی بەعس هەوڵی بەدیهێنانی دەدا بریتیی بوو لەیەکێتیەکی گشتگیری عەرەبی کە هەموو ئەو هەرێمانەی نەتەوەی عەرەبی تێدا دەژی بگرێتە خۆ، ئەو دەوڵەتەی کەعەرەب تێ دەکۆشا بۆ دروست کردنی هەموو نیشتمانی عەرەبی دەگرتەوە، و ئەو پارچە زەوییە فراوانەی کە دەستووری بەعس دیاری کردبوو بریتیی بوو لەپارچە زەویەك کە درێژ دەبێتەوە لەنێوان شاخەکانی تۆرۆس و پشتکوە و کەنداوی بەسرەو دەریای عەرەبی و شاخەکانی حەبەشەو بیابانی گەورەو زەریای ئەتڵەسی و دەریای سپی ناوەڕاست.[144]

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە بەعسیەکان بەپێی دەستورەکەیان، ئەو وڵاتانەی کەلەنێوان ئۆقیانووسی ئەتڵەسی و چیاکانی پشتکۆدان بەخاکی عەرەب دەدەنە قەڵەم و هەر بەپێی ئەو دەستوورە، ئەو کەسەی لەو خاکەدا بژی و باوەڕی بە (بیری ناسیۆنالیزمی عەرەبی) نەبێ دەبێت بکرێتە دەرێ، کەبێگومان ئەو وڵاتە بە (وڵاتی عەرەب) دانراوە، هەموو ڕۆژئاوای کوردستان (سوریا) و خوارووی کوردستان (عێراق) و بەشێکیش لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان (ئێران)یش دەگرێتەوە.[145]

[144] حزب البعث العربي الاشتراكي: المنهاج الثقافي المركزى، كتاب الاول،بغداد، ١٩٨٥، ل١٠٥.

[145] جەمال نەبەز: بیری نەتەوەیی کوردی...، ل٥٨.

ئەو وڵاتەی کە بەم شێوەیە پێناسە کراوە لەلایەن دەستووری بەعسەوە، ئەمڕۆ پێکهاتووە لە (٢٢) دەوڵەت کەهەریەکە لەم دەوڵەتانە سیستەمێکی سیاسی تایبەتی خۆی هەیە، کە کۆیەکی دادوەریو ئابووریو کلتوریو کۆمەڵایەتی دەنوێنێ لەناو چوارچێوەی دەوڵەتێکی سەربەخۆدا، کەئەندامی کۆمەڵگەی جیهانیە، چۆنو بە چ ڕێگەیەك دەتوانرێت ئەم سنوورە سیاسیانە لابرێت کەلەنێوان ئەم دەوڵەتانەدا هەن؟ پاشان، کامەیە شەرعیەتی پارتێك کە دەیەوێت ئەم دەوڵەتە بەڕێوە بەرێت؟ تەنانەت بۆ لێکدانەوەیەکی نا لۆژیکی ناگریمانە بکرێن کە ئەم توانەوەیە لە توانادا بێت، چۆن دەتوانین ئەو وێنەیە بخەینە پێش چاومان کەدەوڵەتێکی بەم قەوارەیە بتوانێ لەلایەن تەنیا یەك ڕێکخراوی سیاسی ببرێ بەڕێوە ببێ ئەوەی نەبێ بە دەوڵەتێکی (پۆناپارتی) یان (سێزاری) تۆقێنەر.[١٤٦]

بەعسیەکان، هەرچەندە هەوڵ دەدەن بۆ یەکێتی عەرەبو دامەزراندنی دەوڵەتێکی ناسیۆنالی عەرەبی یەك ڕەنگی ئەو تۆ، کە کوردیش بە (گەلو خاکییەوە) تیایدا بتوێتەوە و ببێت بە پارچەیەکی دانەبڕاو لە نەتەوەو خاکی عەرەب، بەلام تا ئێستە بەکردەوە بۆ دامەزراندنی ئەم دەوڵەتە هیچیان پێ نەکراوە، ئەگەرچی گەلێك شوێنی کوردستانیان کردووە بەعەرەبستان، وادیارە هەر لەپاش هەڵوەشاندنەوەی یەکێتی میسرو سوریا لە ساڵی ١٩٦١دا، و مەسەلەی (یەکێتی عەرەب) و دەوڵەتی ناسیۆنالی عەرەب زۆر ئاڵۆزکاوتر بووە لەجاران، بەتایبەتی بەشێوەی

---

١٤٦ ئەلبێرت عیسا: س. پ ، ل١٥٣.

(یەکێتی گشتگیری سەنترالیستانە) .[١٤٧] بۆیە لێرەدا جۆرە پاشەکشەیەکمان بۆ دەردەکەوێت لەیەکێتی گشتگیری عەرەبدا کە بەعسیەکان هەر لەسەرەتاوە بانگەشەیان بۆ دەکرد، بەوەی کە (نیشتمانی عەرەبی یەکەیەکی بەش نەکراوە)، دەبینین ئەم دروشمە لە ساڵەکانی دواتردا گۆڕانی بەسەردا دێت کە دەتوانین بەپێی ساڵ تێگەیشتنی بەعسیەکان بۆ یەکێتی بەسەر چەند قۆناغێکدا دابەش بکەین:

قۆناغی یەکەم (١٩٤٠- ١٩٥٠) ئەم قۆناغە بەو چەمکە دیاری دەکرێت کەدەیانووت "دەبێت یەکێتی عەرەبی بەدی بهێنرێت بەهەر نرخێك بێت".

لەقۆناغی دووەمدا (١٩٥٥- ١٩٥٨) جەختیان لەسەر خەبات کردن دەکردەوە دژی ئیستعمارو ڕۆڵی جەماوەر تیایدا، بەلام دوای سەرنەکەوتنی یەکێتی نێوان میسرو سوریا، دروشمی بەعس مەودایەکی تری وەرگرت کە بریتی بوو لە "بەدیهێنانی دیموکراتیو نەتەوەیی کە ڕێگە خۆش دەکات بۆ یەکێتی".[١٤٨]

لەکاتێکدا ئەو دیموکراتیەتەی کە بەعس باسی لێوە دەکات تەواو پێچەوانەی مانای ڕاستەقینەی دیموکراتیە کە گەل هیچ جۆرە ئازادییەکی نەبوو لە هەڵبژاردن و بڕیاردان لەسەر چارەنووسی نەتەوەکەی،

---

١٤٧ جەمال نەبەز: بیری نەتەوەیی کوردی...، ل٦٩.

١٤٨ مصطفى دندشلي: مساهمه نقد الحركات السياسية في الوطن العربي، حزب البعث العربي الاشتراكي ١٩٤٠- ١٩٦٣، ج١، الايدولوجيا والتاريخ السياسي، ط١، دار الطليعة، بيروت، ١٩٧٩، ل٩٢.

بەپێچەوانەوە بەعس بروای بە هەڵبـژاردن نـەبوو چونکە پـێی وابـوو ئـەوە تەسلیم بوونە بە نەیارەکانی.

لەبەر ئەوە تا ئێستەش هیچ هێزێکی دیکە لەنێو گەلی عەرەبدا دروست نـەبووە کـە بتوانـێ هـەموو عـەرەب لـە دەوڵـەتێکی ناسـیۆنالدا کۆبکاتـەوە، لەبەر ئەوەی بیری ناسـیۆنالیزمی عـەرەبی وەك بیرێـکی ناسیۆنالیـستانەی یەك نەگرتوو بە پچڕ پچڕی ماوەتەوە.[١٤٩]

[١٤٩] جەمال نەبەز: بیری نەتەوەیی کوردی...، ل٧٠.

ئازادی (الحریە):-

لەبیری بەعسیزمدا ئازادی بریتی‌یە لە ڕێگە خۆش کردن لەبەردەم هاووڵاتیاندا بۆ دەربڕینی بیروڕاکانیان و هەڵسو کەوت کردن بەبێ فشاری نەریتە سەپێندراوەکان، لەو شتانەی پەیوەندیان بەکاروباری کۆمەڵگەکەیانەوە هەیە. ئازادی یەکێکە لە بنەما سەرەکییەکانی پارتی بەعسی عەرەبی ئیشتراکی و بنەمایەکی گرنگە لەبنەما تیۆریە نەتەوەییەکان لە درووستکردنی کۆمەڵگەیەکی مەدەنی پێشکەوتوو خواز کە بتوانێ ژیانێکی سەربەرزانە بۆ تاکی عەرەبی دابین بکات.[150]

ئازادی مانای ئازادی گەلە لەبەڕێوەبردنی کاروباری خۆیدا، ئەمەش مانای ئەوەیە ڕزگاری ببێت لە کۆنترۆڵی بیانی و فەرمانڕەوای ستەمکاری لۆکاڵ. گەل "مافێکی سروشتی" هەیە بۆ سەروەری، سەروەری نەتەوەیی هاوتای سەروەری میللییە. هیچ بەهەڵە داچوونێکیش لەوەدا نیە کە بەعس بەشێوەیەکی تیۆری پەیوەست بێت بەدەوڵەتی "دیموکراسییەوە". گەل تەنها خۆی سەرچاوەی دەسەڵاتەکانە لەدەوڵەتێکی عەرەبیشدا پێویستە لقی جێبەجێ کاری فەرمانڕەوایی بەرپرس بێت لەبەردەمی دەستەی یاسادانانداکەپێویستە گەل بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ هەڵی ببژێرێت و پێویستە دیموکراسی هەبێت.[151] پارتی بەعس پێی وایە کە گرنگیەکی زۆر بە بابەتی ئازادی دەدات و لەدەستوورەکەیدا بوژانەوەی

---

[150] حزب البعث العربي الاشتراكي: المنهاج الثقافي المركزی، کتاب الاول ،ل١١١.

[151] حنا بطاطو: س. پ، ل٤١.

نەتەوەی عەرەبی بە گونجاو دادەنێت لەگەڵ گەشەی سەربەستی تاك دا. سەربەستی تاك بەبۆچوونی بەعس بریتییە لە سەربەخۆ بوونی تاکی عەرەبی لەهەموو ئەو کۆت و بەندانەی کە دەبێتە هۆی دەست بەسەرداگرتن و تۆقاندن،[152] بەڵام ئازادی لای پارتی بەعس بەمانای ئازادی گەل لەڕادەربڕین نایەت، بەڵکوو بەمەبەستی ڕزگاربوون یاخود ئازاد بوونە لەداگیرکاری.[153]

لەڕوانگەی بەعسەوە ئازادی نەتەوەیی دەبێ شان بەشانی ڕزگارکردنی نیشتمانی عەرەب بڕوات. ئەگەر وابێت واتە ئەگەر ئازادی نەتەوەیی و ڕزگارکردنی نەتەوەو نیشتمان شان بەشانی یەکتری بڕۆن ئەوا دەبێ ئازادی کەسی کەم بێتەوەو ملکەچی بۆ ئیمپێرەتیڤی بەرژەوەندی نەتەوەیی بکات.[154] ئازادی مانای ئازادی تاکی عەرەبیش دەگەیەنێت، وادیارە عەفلەق لەمامەڵەکردنی لەگەڵ ئەم بابەتەدا ناو بەناو مەیلی لەوەبووە جەخت لەسەر "نەتەوە" یان "گەل" یاخود "زۆرترین ژمارە" بکاتەوە. ئەوەی وای لە پارتی بەعس کرد کە دروشمی ئازادی بخاتە سەر دروشمە بنەڕەتیەکانی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لەو ڕۆژانەدا زۆربەی هەرێمە عەرەبییەکان لەژێر دەستی داگیرکەر دابوون و دانیشتوانی ئەم هەرێمانە بەدەست ستەم و چەوسانەوە دەیان ناڵاند، هەموو جۆرە ئازادییەکیان لێ سەندبوونەوە بۆ بەردەوامی دانی دەسەڵات بەسەریاندا،

---

١٥٢ شبلی العیسمی: حزب البعث العربي الاشتراکی مرحلة النمو و التوسع، ل١٠٣.

[153] محمد العباسی: حزب البعث، التاریخ، الفکر، التطبیق، قاهرة، ١٩٩٢، ل١٤٩.

[154] ئەلبیرت عیسا: س. پ، ل١٥٥.

جگەلەمەش لەم هەرێمانەی کە سەربەخۆییەکی بەناویان وەرگرتبوو، سەرکردە عەرەبەکان خۆیان گەلیان دەچەوساندەوەو هاوپەیمانەتیان لەگەڵ داگیرکەردا بەستبوو، ئەمانە هۆکاری بەرزکردنەوەی دروشمی ئازادی لای پارتی بەعس بوون،[155] بەڵام ئایا پارتی بەعس ئازادی وەك مانا تەواوەکەی خۆی پێڕەو کردووە لەدەسەڵاتدا؟ یاخود لەڕوانگەی خۆیەوە واتایەکی تری بەئازادی بەخشیوە ؟ لە راستیدا ئازادی لای بەعس لەوە هەڵقوڵاوە کە گەیشتنە بە حوکمڕانی خۆی‌و بەدیهێنانی بەرژەوەندی تایبەتی، لەکاتێکدا کە بەعس بڕوای بەفکرەی لینینیە کەدەڵێت: "بەرژەوەندی جەماوەر دەبێ بەڕێگەیەکی ڕاست بێت لەڕێگەی ڕێکخستنی حزبەوە کە ئەو داواکەری بەرژەوەندی جەماوەرە.[156] لەمادەی دووەمی دەستووری بەعسدا هاتووە:"ئازادی ئاخاوتن‌و ئازادی کۆبوونەوەو ئازادی باوەڕو ئازادی هونەر شتی پیرۆزن‌و هیچ دەسەڵاتێك ناتوانێت لێیان کەم بکاتەوە".[157] دیارە ئەم داڕشتنانە جۆرە بەهایەکی ڕەها، یاخود بۆ ماوەیی دەدەن بە ئازادییە کەسییەکان، لەبری تاك بانگەشە دەکەن کە نەتەوەو دەوڵەت ناتوانن لەگەڵیاندا ناتەبا بن، بەڵام نەتوانینی ناکۆك بوون بەتاڵ دەبێتەوە.

لەچەند بەندێکی دیکەدا، لە بڕگەی (٤)ی ماددەی (٢)ی دەستووردا هاتووە: دەوڵەت بەرپرس دەبێت لەئازادی ئاخاوتن‌و بڵاوکردنەوەو

---

[155] حزب البعث العربي الاشتراكي: المنهاج الثقافي المركزى، كتاب الاول، ل١١١.

[156] محمد العباسى: س. پ، ل١٥٠.

[157] حنا بطاطو: س. پ، ل٤٢؛ سليمان بشير و اخرون: صدام بين الاقوال و الافعال، ل٧٦.

کۆبوونەوە... لەتوێی بەرژەوەندییە باڵاکانی نەتەوەی عەرەبیدا... . لێرەدا جارێکیتر ئازادی تاك سنووردار کرا، ئازادی لای عەفلەق زیاتر لەچەمکێکی هەیە، ئازادی لەدەرەوەدا بەرامبەر داگیرکەرێکی بیانی، و ئازادی لەناوخۆدا بەرامبەر سیستەمێکی داگیرکەر، هەندێکجار هەموو مانای ئازادی لەڕستەیەکدا کۆدەکاتەوە کە بریتییە لە ڕزگاربوون لەدەستی ئیستعمار.

لەڕاستیدا زاڵترین مەیل لای عەفلەق بریتی بوو لە سنووردارکردنی ئازادی تاکی عەرەب کە پەیوەستە بەڕۆحی نەتەوەکەیەوە، وێڕای سووربوونی لەسەر ئەوەی تاك بنچینەو گرنگترین شتە، بەڵام لەهەمان کاتیشدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کەپێویستە لەسەر تاك وەك تاکێك لەنەتەوەدا ئەو مەرجانە بهێنێتە دی کەپەیوەستی نەتەوەیی دەیان سەپێنێت.[158] لەگەڵ زۆری ماناکانی ئازادی لای عەفلەق، کەچی مرۆڤ سەرسام دەبێت بەنەبوونی دیموکراتی، ئەمەش شتێکە مرۆڤ ناتوانێ بەئاسانی لێی تێ بگات و ناتوانین لەمانای ئازادی میللەت بگەین تەنها بەگەڕانەوە نەبێت بۆ لایەنی بنەڕەتی لەفکری عەفلەقدا ئەویش "نەتەوایەتی‌و نامەی نەمرە"، پرسەکە لای عەفلەق بریتیە لەیەك بابەت، ئەویش زیندووکردنەوەیە بۆ گیانی نەتەوایەتی یان بەئاگاهێنانی گیانی نەتەوایەتی عەرەب.[159] تەم‌و مژاوی لای عەفلەق لەپەیوەندیدا بەچەمکی ئازادییەوە دەڕەوێتەوە هەروەك لەپەیوەندییەکانی دیکەشدا هەیە، لەوەش

---

[158] حنا بطاطو: س. پ، ل٤٢.

[159] بو علی یاسین: س. پ، ل٢٥٣، ٢٥٤.

زیاتر، لێوردبوونەوەیەکی ڕاستەقینەی هزرەکان یان هەوڵدانێك بۆ پێکهێنانی ناواخنی جیا جیاو سازاندنی نێوانیان لە ئارادا نیە، هەروەها بیرکردنەوەیەکیش لەبابەتەکان بۆ گەیشتن بەئامانج لەگۆڕێدا نییە.[١٦٠]

بەم شێوەیە تەسك کردنەوەی ئازادی تاکە کەس لەپێناوی خزمەتی نەتەوەو ڕۆڵی لاوەکی تاکەکەس بەرامبەر نەتەوەو پەیوەندی ڕۆحی تاکەکەسی عەرەب، کە بەستراوەتەوە بەنەتەوەی عەرەب، دەمان باتە سەر ڕێگەی لۆژیکێکی تایبەتی ملکەچ بوون بۆ بەعس کەدەبێت بەپێناسەی نەتەوەی عەرەب. ئازادی بەو شێوەیەی کە بەعس حیسابی بۆدەکات، "دەبێتە بەرهەمی بەرپرسێتی مۆڕاڵی هاونیشتمانی عەرەب کە بریتییە لە ملکەچ بوونێکی بێ مەرج و تەواوبێ هاوتا بۆهەست و ویستی پارتی بەعسی عەرەبی سۆسیالیست".[١٦١]

کەواتە لێرەدا دەگەڕێینەوە ئەو دەرەنجامانەی کە بچوك کردنەوەی واتای ئازادی بۆ ملکەچ کردن بۆ پارتێك و نەتەوەیەك خۆی لە خۆیدا ڕەتکردنەوەی مانای ئازادییە، چونکە لە شیکارکردنی ئازادیدا ئەوە دەردەکەوێت کە ئازادی بە هیچ جۆرێك تاکرەوی و سەپاندن قبول ناکات، ئەمەش بە پێچەوانەی هاوکێشە سیاسیەکەی پارتی بەعسەوەیە وەك لە دروشمەکانیدا بانگەشەی بۆ دەکات.

---

[١٦٠] **حنا بطاطو: س. پ، ل٤٢، ٤٣.**

[١٦١] **ئەلبیرت عیسا: س. پ، ل١٥٧، ١٥٨.**

سۆسیالیزم (الاشتراكیه):-

پارتی بەعس بەوە خۆی دەداتە قەڵەم، کە پارتێکی شۆڕشگێڕەو سۆسیالیستی بە پێویستیەکی هەرە گرنگ دادەنێت بۆ بەدیهێنانی ئازادی نەتەوەی عەرەبو یەکگرتنی، لەبەر ئەمە لەپێشەوەی ئەرکە خەباتکاریەکانیەوە، بڵاوکردنەوەی بیرو بەهاو نەریتی سۆسیالیستیانە دێت، هەروەها لەڕێگەی پراکتیکە خەبات کاریەکانیەوە لەهەموو بوارو مەیدانەکاندا بیانهێنێتە دی، هەوڵدان بۆ جێ بەجێ کردنی بەگوێرەی پێداویستی هەموو قۆناغێك، هەرکاتێ و لەهەر پارچەیەکی نیشتمانی عەرەبدا ڕێگەی خۆی دەدۆزێتەوە لەئاسۆیەکی یەکگرتوویەوە وای بۆ دەچێ کە جێگیرکردنی سیستەمی سۆسیالیستی عەرەبی تەواو لەسایەی دەوڵەتی یەکگرتوودا نەبێت نایەتەدی.[١٦٢] ئەو نووسینو وتارانەی کەلە ساڵەکانی یەکەمی درووست بوونی بەعسدا ئەبینرا گرنگی دەدا بەڕوون کردنەوەی مانای نەتەوایەتیو یەکێتیو تایبەتمەندی نەتەوەی عەرەبو سەربەخۆ بوونی، بەڕێوەبردنی دیموکراتیانەی گەلو پارێزگاری کردن لەئازادییەکانی تاك و کۆمەڵو پاراستنی دەستوورو ڕەوشی تێکۆشانو کودەتا کردن، بەڵام بەهیچ شێوەیەك باسی لە سۆسیالیستی نەدەکرد تا ساڵی ١٩٤٤ کە لەنامیلکەیەکدا بەناونیشانی "نەتەوەی عەرەب و

[١٦٢] شۆڕشی ١٧ی تەمموز تاقی کردنەوەو ئاسۆ، ڕاپۆرتی سیاسی هەشتەمین کۆنگرەی هەرێمایەتی پارتی بەعسی سۆسیالیستی عەرەب، قطری عێراق، کانوونی دووەمی ١٩٧٤، دار الحریة للطباعة، بغداد، ١٩٧٥، ل١٠٧.

هەڵوێستی بەرامبەر بە کۆمۆنیزم"دا بڵاوکردەوە، ئیدی لێرەوە بایەخ دان بەلایەنی سۆسیالیستی لەسەر ئاستی تیۆریو خەباتگێڕی دەستی کرد بەدەرکەوتنو لەناوەڕاستی چلەکاندا لەدوای کۆنگرەی دامەزرێنەر شێوەیەکی فەرمی وەرگرت.[١٦٣]

سۆسیالیزم لەڕووی پرنسیپەوە هەموو جۆرە چەوسانەوەیەك ڕەتدەکاتەوە، ئەمەش بەدی نایەت بەبێ گواستنەوەی خاوەنداریێتی هۆکارەکانی بەرهەم هێنان، واتە کارگەو کێڵگە گەورەکانو چالاکی دامەزراوە خزمەتگوزارییەکان بۆ موڵکایەتی گشتی بۆ گەل. لێرەوە بۆمان دەردەکەوێ کە ئامانجی سەرەکی سۆسیالیزم لەدرووست کردنی ئەم پەیڕەوە کۆمەلایەتیەدا ئامادەکردنی دۆخێکی بابەتیانەی ئابووریو کۆمەڵایەتیو فکریو ڕۆشنبیریو سیاسیی تازەیە کە مرۆڤ ڕزگار دەکات لەهەموو جۆرەکانی چەوساندنەوەو دەست بەسەرداگرتن، و دەرفەتی پێ دەدات بۆ بەدیهێنانی سەربەخۆییو خۆشگوزەرانیو هێزو تواناکانی دەخاتە گەڕو بۆ داهێنان ڕێگەی پێ دەدات،[١٦٤] میشیل عەفلەق پێی وایە ئەو سۆسیالیزمەی کە ئەوان بنیادیان ناوە سۆسیالیزمێکی پۆزەتیڤی (ایجابي)ە و چەندین جیاوازی هەیە لەو سۆسیالیزمەی کە لە کۆمەلگەی ئەوروپای ڕۆژئاواییدا گەشەی کردووە. عەرەب میللەتێکی ترەو بەردەوام لە پێشوازی ژیانێکی نوێدایە و خەبات دەکات بۆ تەواوکردنی ئازادی و یەکێتیەکەی و لە هەمان کاتدا ئەو نێوەندە نێگەتیڤەی نیە کە مارکس

[١٦٣] شبلی العیسمی: حزب البعث العربي الاشتراکی مرحلة النمو و التوسع، ل١٥٢، ١٥٣.

[١٦٤] حزب البعث العربي الاشتراکي: المنهاج الثقافي المرکزي، کتاب الاول، ل١٢٥.

دەیوتەوە کە هیچ شتێك نازانێت دەربارەی بنەما و بنەڕەت و (روح) گیان.[١٦٥] بەعس لە ساتە وەختێکی مێژووییدا ئەرکی سەرەکی بیرۆکەی تایبەتمەندێتی جیاکردنەوەی پارتەکەی بوو لە هێزە چەپەکانی دیکە، لە پێش هەمووشیانەوە لە کۆمۆنیستەکان. بەعس و کۆمۆنیستەکان و چەپەکانی دیکە خوازیاری سۆسیالیزم بوون، بۆیە بۆ ئەوەی خۆی لە هێزەکانی دیکە جیاکاتەوە و تایبەتمەندبێت، بەعس راستەوخۆ گرێدرابوو بەتایبەتمەندێتی ئەو سۆسیالیزمەوە کە دەیخواست پیادەی بکات.[١٦٦] کەواتە ئەو سۆسیالیزمەی کە بەعس بانگەشەی بۆ دەکات پێی وایە لە قولایی نەتەوەی عەرەبەوە هەڵدەقوڵێت، بەڵام ناکۆکی بنەڕەتی لەگەڵ کۆمۆنیستەکاندا هەیە، یەکەمیان ئەوەیە کە سۆسیالیزمەکەی پەیوەست نیە بەلێکدانەوەی مەتریالستانەی ژیانەوە، بەڵکوو بەو گۆشە نیگایەوە دەڕوانێت کەلەشەستەکاندا زۆر لە حیزبیە ئەندامەکانی گوێزایانەوە بۆ لای چەپ، ئەویش پێگەی خۆی ڕاست کردەوەو هەر دەیوتەوە"من دژی مارکسیزم نیم، بەڵام بەعس سۆسیالیزمی زانستی کۆکراوەیە لەگەڵ ڕۆحدا". دووەمین جیاوازی لەگەڵ کۆمۆنیستەکاندا ئەوەیە سۆسیالیزمەکەی ئەو فەلسەفەی یەکەم نییە، ئەو تێڕوانینەی تەواوی ژیان ئاراستە دەکات، بەڵکوو لقێکە ملکەچی سەرچاوەیەکە کە ئەویش بیرۆکەی نەتەوایەتیە، لەبەر ئەوەی سۆسیالیزمەکەی بەعس

---

[١٦٥] مشیل عفلق: البعث و الاشتراکیة، ط١، المؤسسة العربیة للدراسات و النشر، بیروت، ١٩٧٣، ل٢٦.

[١٦٦] مەریوان وریا قانیع: بەعسناسی بەعس و ئێستە، www.rahand.com

لەبنەڕەتدا نەتەوەییە، بۆیە ناتوانێت ببێت بەفاکتەری دابەش بوون و کێشمە کێشی نێوخۆیی.[١٦٧] ئەو سۆسیالیزمەی کەبەعس کردوویەتی بەیەکێك لەو دروشمە سێ کوچکەیەکەی خۆی بریتیە لە پڕۆگرامێکی تا ئەندازەیەك "سۆسیالانە" نەك سۆسیالیستانە، ئەم پڕۆگرامە لەڕێی "ناسیۆنالیزەکردن"ی گەلێك پڕۆژەی بازرگانی و دارایی و پیشەسازی گەورەوە سەرمایەداری مۆنۆپۆلیستانەی دەوڵەت کە بەتەنها خۆیان خاوەنین و زۆر بەهێزیان دەکات و کەمێکیش خۆشگوزەرانی ئابووری بەچینی ووردە بۆرژوا دەبەخشێ، ئەمەش نەك لەبەر ئەوەی ڕژێمەکە دادپەروەرانەیە یان نەخشەیەکی ئابووریانەی بابەتانە کێشراوە کە وڵاتی لەچاو لێکەری کوێرانەی دەوڵەتە پیشەسازەکانی ئەوروپا دوور خستۆتەوە، بەڵکوو لەبەر ئەوەیە کە عێراق وڵاتێکی دەوڵەمەندە لەسەرمایەی ژێر زەویداو ملیاردی پەترۆڵی بەدەستەوەیە.[١٦٨] میشیل عەفلەق ئاماژە بەوە دەکات، کە ئەوان لەڕووی پرەنسیپی سۆسیالیستەوە هیچ جۆرە جیاوازییەکیان نیە، بەڵکوو لەسەر شێوازی ڕێگەکەی جیاوازیان هەیە، و ئەو بۆشاییەی کەپێویستە لەژیانیاندا داگیری بکات، بەهیچ شێوەیەك بەوە ڕازی نابن کە نەتەوەکەیان قۆناغێکی بەپەلەبێت لەقۆناغەکانی گەشەکردنی ئابووری، وەك سۆسیالیستی ڕۆژئاوایی بانگەشەی بۆ دەکات، و دەیانەوێت کە سۆسیالیزم بگونجێت لەگەڵ

---

[١٦٧] حنا بطاطو: س. پ، ل٤٣؛ صدام حسین: موقفنا من النظریة الشیوعیة، مجلة الاعداد الحزبي، عدد ١، سنة ١٩٨٤، ل٤٧.

[١٦٨] جەمال نەبەز: بیری نەتەوەیی کوردی...، ل٥٧.

نەتەوەکەیانداو نەبێتە هۆیەك بۆ پیلان گێڕی لەسەر نیشتمانیان، بەڵکوو دەیانەوێت کە سۆسیالیزم خزمەت بە مەسەلەی نەتەوایەتیان بکات.[١٦٩] هەروەها پارتی بەعس خوێندنەوەیەکی زانستی دەکات بۆ ئەو سۆسیالیزمەی کە خۆی پەیڕەوی دەکات، بەو پێیەی کە سۆسیالیزمی عەرەبی لەچوارچێوە فەلسەفیو بنەما سەرەکییەکانیەوە هاتووە، لەئەنجامی خوێندنەوەیەکی شیکاری زانستی سەرتاپای گشتگیر بۆ هەموو جیاوازیەکانی کۆمەڵگەی عەرەبی لەڕووی سیاسییو کۆمەلایەتیو ئابوورییەوە.[١٧٠]

هەروەها مارکسیەکانو بەعسیەکان دیسان لەسەر چەمکی موڵکایەتی ناکۆکن، لە لایەکەوە بەپێی "مانیفێستی کۆمۆنیست" دەتوانرێت تیوری کۆمۆنیستەکان لەیەك ڕستەدا کورت بکرێتەوە کە پووچەڵ کردنەوەی موڵکایەتی تایبەتە، بەلام دەستووری بەعس ڕادەگەیەنێت کە موڵکایەتیو میرات بریتین لەدوو مافی سروشتیو بەردەوام بوونیان لە دوو توێی سنوورەکانی بەرژەوەندی نەتەوایەتیدا زامن دەکرێت چاویش دەبڕێتە ئەوەی لەئایندەدا دەوڵەت نزمترین ئاستی موڵکایەتی زەوی بۆ هەموو هاوولاتیان دابین بکات.[١٧١] ئەم پارتە هەرچەندە خۆی بە سۆسیالیزم دەداتە قەڵەم، بەلام تا ئێستە نەخشەیەکی سنوور دیاری بۆ

[١٦٩] میشیل عفلق: في سبيل البعث، ج١،ل٢٨٨؛ مشيل عفلق: البعث و الاشتراكية،ل٣١.

[١٧٠] محسن احمد محمد: الفكر الاشتراكى الحزب البعث العربي الاشتراكى، دار الحرية للطباعة،بغداد، ١٩٨٢، ل٢٢٤.

[١٧١] حنا بطاطو: س. پ، ل٤٤.

ئەو سۆسیالیزمە دانەناوە کەباسی دەکاتو تا ئێستەش نەیتوانیوە خۆی لەبیری شۆڤێنانەو تەنگە تیلکانەی هوردە بۆرژوای عەرەبی ڕزگار بکات.[١٧٢]

[١٧٢] جەمال نەبەز: بیری نەتەوەیی کوردی...، ل٤٥.

بەشی دووەم: بەعسیزم و کورد

باسی یەکەم

کورد لە ئایدیۆلۆژیای بەعسدا

لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عیراقەوە، کورد لەپێناو سەلماندنی مافە نەتەوەیی و دیموکراسییەکانیدا لەخەباتێکی بێ پسانەوەدا بووە، حکومەتی عێراقیش لەهەوڵدانی بێ پچراندا بووە بۆ سەرکوت کردنی سەرجەم جولانەوە شۆڕشگێڕەکانی کورد. حکومەتە یەك لە دوای یەکەکانی عیراق بەردەوام لە هەوڵدانی ئەوەدابوون کە مەسەلەی کورد تەواو بچووك بکرێتەوە و نرخ و بەهاو قورساییەکی ئەوتۆی لە بواری دەوڵەتاندا نەبێت، وەك کارتێکی فشار بەکارهاتووەو بلۆکی رۆژهەلات و رۆژئاواش هەر بەمەسەلەیەکی ناوخۆییان لەقەڵەم داوە، بە لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان لەگەل حکومەتی عیراق بە کێشەیەکی ناوخۆیان وەسف دەکرد، بۆیە رژێمەکانی عێراقیش

بەئارەزووی خۆیان وەك کێڵگەی تاقیکردنەوەی زانستی شەڕو کوشتو کوشتار مامەلەو تەماشایان کردووە.

کاربەدەستانی عێراق هیچ کاتێك نەیان ویستووە لەهۆکاری ڕاستەقینەی هەڵگیرسانی شۆڕشی کوردو ناڕەزایی و بێزاری و هەراسانی خەڵکی کوردستان بگەن، هەرگیز نەیان ویستووە بەڕاستو درووست گیروگرفتە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و فەرهەنگیەکانی گەلی کورد بزانن و ڕەگوڕیشەی مەسەلەی کورد بدۆزنەوەو چارەسەری عادیلانەی بکەن. لە نێو ریزی کاربەدەستانی عیراقدا چونی بەعسییەکان بۆ سەر تەختی دەسەڵات نیشانەی ڕووداوێکی شووم بوو بۆ کوردان، چونکە لەنێو هەموو ئەو ڕژێمانەدا کە لەدوای ڕووخانی پاشایەتی هاشمییەوە دەسەڵاتیان گرتبووە دەست، بەعسییەکان سەرسەخترین و خوێن ڕێژترین دەسەڵاتداری عیراقی بوون بەرامبەر کورد.

بەعس لەسەرەتای درووست بوونیەوە لەسەر بناغەیەکی نەتەوەیی تەسك دامەزراوەو بیرو ڕاو کردەوەکانی لەبیرو ڕاو کردەوەکانی نازی و فاشیستەکانەوە نزیك تر بووە وەك لەهەر دەستەو تاقمێکی تر.[1] فاشیەت هێزێك درووستی دەکات کە لەخۆی رادەبینێت تەواوی کۆمەڵگە بخاتە دوای دروشمەکانی خۆیەوەو لەهەست کردن بە هێزەوە سەرچاوە دەگرێت، ئەوهێزەی بەشێوەیەك لە غروری خۆیدا نوقم بووە، پێیوایە پێویستی بەهیچ جۆرە ژیانێك لەگەڵ هێزەکانی تردا نییە، کانگەی هەرە

[1] بێ ناوی نوسەر: چەند راستیەکی مێژوویی لە بارەی بەعسەوە، گۆڤاری کادر، ژمارە (٢٣)، ئابی ١٩٧٤، ل٦.

گەورەی دیکتاتۆریەت و فاشیەت لەو بڕوایەوە هەڵدەقوڵێت، کاتێك هێزێکی سیاسی دەگاتە ئەو باوەڕەی کە ئەو زۆرینەیەکی هێند مەزن دروست دەکات و دەتوانێت بۆ ماوەیەکی درێژ هەموو ئەجێندەکانی خۆی بەسەر مێژوو و کۆمەڵگەو هەندێك جار بەسەر تەواوی دنیاشدا بسەپێنێت. هەر بۆیە فاشیەت دیاردەیەکە لەمێگەل جودا نابێتەوە، بەهیچ و کەم تەماشا کردنی کەمایەتیەکانیش، بەشێکی گرنگی پێك هاتەکەیەتی.[٢] دیاردەی تۆتالیتاری بەعس یەکێکە لەو دیاردە جیاکراوە و دیارانە کە لە مێژووی عیراقدا بە درێژایی ماوەیەکی مێژوویی دا دەرکەوت، تەنها یەك جیاکاری گەورەی ئەم تۆتالیتاریە ئەوەیە کە توانی بوونی شتەکان و خەلك و کردەوەکان لە مێژووی خۆیدا بسڕێتەوە.[٣] دەبێت بەعسیزم وەك چەمکێکی تایبەتی تۆتالیتارانەی دەسەڵاتدارێتی لەجیهاندا ببینین و ڕاڤەی بکەین و تێیبگەین، هەروەك چۆن تۆتالیتاریزم لەخۆرئاوای سەرمایەداری فاشیزم و نازیزمدا بەرهەمی هێنا، ئاواش لەجیهانی سێەم داو بەتایبەتی لەجیهانی عەرەبی و ئیسلامیدا فۆرمێکی تایبەتی دەسەڵاتدارێتی بەرهەمهێنا کەناوی (بەعسیزم)ە.[٤] کەواتە بەعس هێزێکی فاشییە، نەبوون بەفاشیەت مانای ئەوە نیە کە دیموکراسی و ڕێزی مافەکانی مرۆڤ دەگریّ و ئەو دەسەڵاتەی کەهەیەتی بەشێوەیەکی خراپ بەکاری ناهێنیّ، دەسەڵاتێك بۆ ئەوەی ببێت بە دەسەڵاتێکی

[٢] بەختیار عەلی: خوێنەری کوشندە، کۆمەڵە ووتار، سلێمانی، چاپخانەی ڕەنج، ٢٠٠٥، ل٤، ٥.

[٣] میثم الجنابي: العراق و معاصرة المستقبل، دار المدى للثقافة و النشر، دیمشق، ٢٠٠٤، ل٢٦٥.

[٤] ئاراس فەتاح: بەعسیزم پڕۆژەی تەواوکردنی شوناسێکی تەواو نەبوو، گۆڤاری سەردەمی ڕەخنە، ژمارە (٢)، ساڵی یەکەم، پایزی ٢٠٠٥، دەزگەی چاپ و پەخشی سەردەم، ل٩٩.

دیموکراسی و ڕێزی مرۆڤ و کۆمەڵگەو ژیان بگرێت و بەشێوەیەکی یەکسان مامەڵە لەگەل هاووڵاتیاندا بکات، ئەوەندە بەس نییە لەبەعس بچێت، بەڵکوو دەبێت هەڵگری زۆر کارەکتەری دیکە بێت کە دەکەونە ئەودیوی لە بەعس نەچوونەوە.[٥] لەم گۆشە نیگایانەوە بەشێکی ئەو میتۆدە لێکچوانەی بەعس لەگەڵ فۆرمە دەسەڵاتدارێتیەکانی لە نموونەی فاشیزم یان نازیزم، بەتایبەتی ونبوون و غیابی خوێندنەوەیەکی تایبەتە بۆ دەسەڵاتدارێتی دەوڵەتی بەعس، کە دەتوانرێت بە (بەعسیزم) ناو زەدبکرێت.[٦] بەعس کەهەڵگری بیروباوەڕێکی ڕەگەز پەرستی بووە، هەر لەڕۆژانی یەکەمەوە بەوە جیاکراوەتەوە، کە هەوڵی لێك چوونیان داوە بەبیروباوەڕی نازی و فاشی خوێنمژ، وەرگرتنی بنەما سەرەکییەکانیان، بەتایبەتی کتێبەکانی فەیلەسوفەکانی ئەڵمان، ئەوانەی کەبیروباوەڕی پاکی خوێنیان هەڵگرتبوو لەنێو نەتەوەکانی تردا.[٧] بۆ وێنە (زەکی ئەرسوزی) کەیەکێك بووە لەدامەزرێنەرە یەکەمینەکانی بەعس، بەردەوام ئەوەی ڕاگەیاندووە کە: " تەنها عەرەب کۆمەڵە مرۆڤێکن کە بەپاکی ماونەتەوە لەسەر بەهای گیانی کە لە باوکی مرۆڤ (ئادەم)ەوە بۆیان ماوەتەوە".[٨] ئەم پڕۆژەیەی بەعسییەکان هەڵیان هێناوە تورپدانەوەی کورد

[٥] مەریوان ووریا قانع: شوناس و ئاڵۆزی، چەند ووتارێك دژی دۆگماتیزم، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل٢٥٥-٢٥٦.

[٦] بەختیار عەلی: خوێنەری کوشندە ، ل٥.

٧ بیّ ناوی نوسەر: چەند راستیەکی مێژوویی لە بارەی بەعسەوە، گۆڤاری کادر،ل٩.

[٨] عبدلله حنا: من الاتجاهات الفكرية في سورياو لبنان في النصف الاول من القرن العشرين، بیروت، بەبیّ ساڵی چاپ، ل٨٥؛ على صالح میرانی: الحركة القومية الكردية في كوردستان- سوريا ١٩٤٦-١٩٧٠، ط١، اربيل، ٢٠٠٤، ل١٩٤.

بوو لەپێناو پاراستنی (من)ێکی عەرەبییانەی (خاوێن)دا کە ڕەگەز پەرستیەکەی بواری پێ نەدەدا قبووڵی هەبوونی کورد لە بەرامبەر خۆیدا بکات.[٩] ئەم ڕەگەز پەرستیەی بەعس لەعێراقدا ڕەگ‌و ڕیشەیەکی مێژوویی هەیە، کە بۆ سالاّنی یەکەمی درووست بوونی دەوڵەتی عێراق دەگەڕێتەوە کە لەبارودۆخێکی نا سروشتی‌و نادروستدا لەچوارچێوەی گۆڕانکاریە جیۆسیاسی‌و هەرێمی و نێو دەوڵەتیە فراوانەکاندا درووست بوو بوو، بۆ وێنە چەمکی (شعوبیەت) کە جێگەیەکی سەرەکی لە فکری بەعس‌و پیادەکردنیدا داگیر کردووە، ئەم چەمکەیان لە بیرمەندە توندڕەوەکانی فکری عەرەبی وەرگرتووە کە لەپێشەنگیاندا (ساطع الحصري)یە.[١٠] کە بەدامەزرێنەری تیۆری نەتەوەی عەرەبی تازە دادەنرێت زۆر سەرسام بووە بە بۆچوونەکانی (نیچە)و ڕۆمانسیەکانی ئەڵمان.[١١] بەعس پێی وابووە لە بەرایی ئیسلامەوە، هەر نەتەوەیەك بەرگری لەخۆی کردبێ، یان بە خواهشت پێشوازی لە سوپای ئیسلامی نەکردبێ، یاخود شارستانیەت، مێژوو، زمان، کولتوورو باوەڕەکانی خۆی پاراستبێ، ئەو میللەتانە تێکڕا بەعس بە شعوبیان دەزانێ، شعوبیش خراپترین ناتۆرەی بەعسە کە دەیداتە پاڵ ئەو میللەتانەی لەبەرامبەر شالاّوی شۆڤێنیانەی عەرەب لە سەرەتای ئیسلامەوە تا ئێستە خۆیان پاراستووە. بەعس ڕیزەکانی خۆی‌و سوپای عێراق‌و لایەنگرانی لەناو نەتەوەی عەرەبدا بە ڕقێکی ئەستوور بەرامبەر (شعوبیەت) پەروەردە کردووە.

[٩] رێبوار سیوەیلی: قەفەسی ئاسنین، گۆڤاری کوردستان، ژمارە (٢)، هاوینی ٢٠٠٣، تاران، ل٦٧.
[١٠] سعد بشير اسكندر: الكرد الفيليون و حزب البعث ١٩٦٣– ٢٠٠٣، بلا مكان الطبع، ل٨٦–٨٧.
[١١] سمير خليل: جمهورية الخوف، ت. احمد رائف، ط٣، قاهره، ١٩٩١، ل٢٤٠– ٢٤١.

توێژەری عێراقی (حسن علوی) دەڵێت: "تۆمەتی شعوبی، مەبەست لەهەموو ئەو کەسانەیە کە دژایەتی (عروبە) دەکەن، ئەم وشەیە لەلایەن عەرەبە توندڕەوە ڕەگەز پەرستەکانەوە بەکار دەهات.[١٢] ئەم ووشەیە واتە (شعوبی) وشەیەکی نەگونجاوو رق لێبوونەوەیەکی ڕەگەز پەرستانەی عەرەبە بەرامبەر بەنەتەوەکانی تر.[١٣] (خیراللە تلفاح) کە یەکێك بوو لە بەعسییە سەختگیرەکان‌و خاڵی (سەدام حسەین)ە لە کتێبێکدا بەنێوی (الشعوبية عدو العرب الأول) واتە (شعوبیەت دوژمنی یەکەمی عەرەبە)، هەموو ئەوانەی کە لەگەڵ بیری نەتەوەیی عەرەب نین بە (شعوبی) لە قەڵەم دەدات و دەڵێت: عەرەب لەهەموو نەتەوەکانی تری جیهان بەرزترەو ئەو قسەیەش بەدرۆ دەزانێ کە دەڵێ: "لە ئیسلامەتیدا عەرەب‌و عەجەم نیە".[١٤] بەعس بەم شێوەیە (شعوبیەت) لێك دەداتەوە: "بزوتنەوەی گەلانی غەیرە عەرەبە، هەوڵ دەدات شارستانیەت‌و دەوڵەتی نەتەوەیی عەرەب لەناو ببات، ململانێیەکی شارستانی‌و ڕووناکبیری‌و ئایینی فراوانی ئاشکرایە، کەوابێ بزووتنەوەی دەستەیەکی دیاریکراو یان چینێکی کۆمەلاّیەتی نیە، بەڵکوو هەوڵێکە خەڵکی جیاجیا داویانە بۆ بەرپەرچدانەوەی کولتوری هەڵچووی عەرەب.[١٥] لەبەر ئەوە بەعس هەموو قسەکردنێك لەبارەی نەتەوەیەکی تر لەنیشتمانی عەرەب‌و پارت و هەموو نەتەوەو کەمایەتیەکانی تری غەیری عەرەبی بە شعوبیەت‌و کیناوی

[١٢] وەرگیراوە لە سعد بشير اسكندر:: سەرچاوەی پێشوو، ل٨٨.
[١٣] سمير خليل: سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٧.
[١٤] وەرگیراوە لە جەمال نەبەز: بیری نەتەوەیی کورد...، ل٥٤.
[١٥] مەلا بەختیار: ئەنفال و ئایدۆلۆژیەتی بەعس...، ل٢٤– ٢٥.

داناوە.[16] هەر بۆیە عێراق لەوەتەی دامەزراوە تا ئێستە بەچاوی غەریب و گومان لێکراوو پیلان گێڕو یاخی و بێگانە سەیری هاوولاتی کوردی کردووە و دەکات، لە کاتێکدا کورد هەزاران ساڵە لەسەر خاکی باوو باپیرانی خۆی و لە نیشتمانی نەتەوەیی خۆیدا دانیشتووەو ئەژی، لەبەجێهێنانی ئەرکی نیشتمانی دا هیچی لە عەرەبی عێراقی کەمتر نەبووە. رژێمی بەعس لە روانگەیەکی شۆڤێنیستی و رەگەزپەرستانەوە دەیروانیە مەسەلەی کورد و جولانەوە شۆڕشگێڕانەکەی، بۆیە بە گوێرەی ستراتیجێکی دیاریکراو و بە پێی تاکتیک و نەخشە و پلانێکی وورد دەیویست نەتەوەی کورد لەو پارچەیەی کوردستانی ژێر دەسەلاتی خۆی(کوردستانی عیراق) لە ناو ببات و خاکی کوردستان بەتەواوی داگیر و زەوت بکات بە نیازی ئەوەی مەترسی کورد لەسەر پاشەڕۆژی دەوڵەتی عیراق نەهێڵێ و زەمینەی جیابونەوە بۆ جولانەوەی رزگاری کوردستان لە عیراقدا ساز نەبێ.

مادەکانی (٢تا ٤) لەپڕۆژە دەستورەکەی حکومەتی عێراقی ساڵەکانی (١٩٦٨) و (١٩٧٠)دا باس لەوە دەکات کە: "عێراق بەشێکی نیشتمانی عەرەبەو کار بۆ بەدیهێنانی یەکێتی هەمە لایەنەی عەرەب ئەکاو، عێراق یەکەیەکی لەپارچە پارچە بوون نەهاتووەو لەژێر هیچ بارو زوورفێکدا

[16] الحزب الديمقراطي الكوردستانى (المكتب السياسى)، في موقف البعث اليمينى الحاكم في العراق من (الديمقراطية) و (البرلمان)، كردستان، ١٩٦٩، ل٢٤.

دەست لەهیچ بەشێکی هەڵناگرێ"[17] ئەم مادانەی پڕۆژە دەستورەکەی حکومەت، تەواو پێچەوانەی واقعن، چونکە لەڕاستیدا عێراق بەتەنیا بەشێك نیە لە نیشتمانی عەرەب، بەڵکوو خاکی عێراق بریتییە لەپێکەوە گرێدانی بەشێکی نیشتمانی عەرەب لەگەڵ بەشێکی نیشتمانی کوردو خەڵکەکەشی بریتییە لەبەشێکی نەتەوەی عەرەب لەگەڵ بەشێکی نەتەوەی کوردو چەند کەمینە نەتەوەیەکی ترو بە زۆر لەچوارچێوەی عێراقدا لەقاڵبدراون.

هەر سەبارەت بەو بیرە شۆڤینیەی بەعس رۆژنامەیەکی بەیروتی لە سەرزاری حزبی بەعسەوە وتارێکی لە ٤ی شوباتی ١٩٥٩دا بلاوکردووەتەوە و تیایدا ئایدیۆلۆژیەتی بەعس و سیاسەتەکەی بەرامبەر مەسەلەی کورد روون دەکاتەوەو لەوێدا هاتووە:"گەلی عەرەبی ئەو کەمایەتیانەی سەربەست کردووە لە هەڵبژاردنی مانەوە لە نیشتمانی عەرەبیدا یا کۆچ کردن بۆ ولاتەکانیان...، نەتەوەی عەرەب پشتگیری لە خەباتی کوردەکان دەکات لە پێناو دروستکردنی دەوڵەتێکی کوردی، بەلام سنوری ئەو دەوڵەتە کوێیە؟ هەڵبەت ئەو سنورەی کە نەتەوەی کورد دەگرێتەوە لە کوردستاندا بریتی یە لە بەشێکی تورکیا و ئیران.بەمە نەتەوەی عەرەبی زۆر خۆشحال دەبێت بە بوونی دراوسێیەکی هاوڕێی ولاتی کوردستانی دیموکراتی ئازادکراو... کە ئامادە نیە بەشێك لە

[17] پەیمانگەی نێودەوڵەتی یاساکانی مافی مرۆڤ، کۆلیژی یاسای زانکۆی دیپۆل :دەستورە عیراقیەکان، لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاریی بە پێی پێوەرەکانی مافە دەستورییە نێو دەوڵەتیەکان، ٢٠٠٥، ل١١٨-١١٩.

وڵاتەکەی ببرێت و بیدات بە کەسانی تر".[١٨] لێرەدا دەردەکەوێت کە بەعس هەرگیز باشوری کوردستانی بە زۆرلکێنراو بە بەشێك لە کوردستان و دانیشتوانەکەیشی بە بەشێك لە نەتەوەی کورد نازانێت.

هەروەك (طالب شبیب) * ئەندامی سەرکردایەتی نەتەوەیی و وەزیری دەرەوەی بەعس دوای کودەتای ٨ی شوباتی ١٩٦٣ دەڵێت: "ئێمە تێگەیشتنی گشتیمان بۆ کورد وابوو کە ئەوان ڕەوویان بۆ سەر خاکی عەرەب کردبێ و هاتبن تا لە وڵاتەکەیاندا میوانیان بن. کەڕاستیەکەشی وانەبوو، چونکە کوردەکان نەتەوەیەکی ڕەسەنن لەعێراقداو ماوەیەکی هێجگار زۆر بەر لە عوسمانییەکان و بگرە پێش هەندێ لە کۆچکەرە عەرەبەکانیش لەعێراقدا ژیاون.[١٩] بێگومان ڕاو بۆچوونی پارتی بەعس و ڕەوتە نەتەوەییەکانی تری عەرەب ئەوکاتە لای زۆر کەس ڕوون و ئاشکرا

---

[١٨] وەرگیراوە لە: میڤان عارف عبدالرحمن بادي: الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق، ١٩٥٨–١٩٦٣، دار سپیرێز ، اربیل ٢٠٠٥، ل١٥١.

* ساڵی ١٩٣٥ لە رومیثة لەدایك بووە ، زەمالەی خوێندنی لەبواری ئەندازیاری لە لەندەن بۆ دەرچووە لەوێ سەرۆکایەتی پەیوەندی خوێندکاری عەرەبی کردووە ،دوای گەڕانەوەی بۆ بەغداد لەساڵی ١٩٥٨ وەك ئەفسەری (إحتياط) لە بنکەی ڕەشیدی ئاسمانی کاری کردووە هەر لەهەمان ساڵدا بۆتە ئەندامی سەرکردایەتی هەرێمی حیزبی بەعس هەرێمی عێرا ق، لە١٩٥٩دا بۆتە ئەندامی قیادەی قەومی لە ١٩٦٣ دا بۆتە وەزیری دەرەوە دواتر دورخراوەتەوە بۆ بەیرووت و قاهیرە، کاری دیبلۆماسی بۆماوەی ١ ساڵ کردووە باڵوێز بووە لە ئەنقەرە و بۆن و لەندەن، و نوێنەری هەمیشەیی عێراق بووە لە نەتەوە یەکگرتووەکان،دواتر بووەتە ئۆپۆزیسیۆنی حکومەتی صدام و بەشداری لە دامەزراندنی ڕێکخراودا کردووە .(علي كريم سعيد: حركة ٨ شباط ١٩٦٣ من حوار المفاهيم الى حوار الدم مراجعات في ذاكرة طاليب شبيب).

[١٩] على كريم سعيد: عراق ٨ شباط ١٩٦٣ من حوار المفاهيم الى حوار الدم، مراجعات في ذاكرة طالب شبيب، ط٣، بغداد، ٢٠٠٥، مطبعة المعارف، ل٢٤٧.

بوو، چونکە لەڕۆژنامەو بڵاوکراوەو نووسینەکانی خۆیاندا نەیاندەشاردەوە هەر ڕێك وەك ئەوەی تاڵیب شەبیب باسی لێوە دەکات، بەڵام ئایا ئەو ناڕاستیەی خۆیانیان کەی بۆ دەرکەوتووە؟ دوای ئەوەی لە مانگ و ڕۆژو سەعاتی خۆیاندا دەسەڵاتەکەیان لەبارچوو یاخود پێشتر؟ چونکە نابێ سەرکردایەتی پارتێکی سیاسی وولاتێك ئەو زانیاریانەی نەبێت لە چۆنێتی و پێکهاتەی وولاتەکەی، بەتایبەتی ئەو کاتەی تاڵیب شەبیب وەزیری دەرەوەی عێراق بووە هەر چل ساڵێك بەسەردامەزراندنی عیراقدا تێپەڕیبوو.[٢٠]

قوڵکردنەوەی ئەو چەمکەی گوایە کورد لەسەر خاکی خۆی ناژی بەڵکو میوانە لە سەر خاکی عەرەب، بۆیە دەوڵەتی عەرەبی عیراقی هەقی خۆیەتی دەریان بکات و رایانگوێزێ لە ناوچە ستراتیجی و نەوتاوییەکان نەیانهێڵێ، چونکە بوونەتە مایەی سەریەشە بۆ (عەرەبی خانە خوێ).[٢١] لەلایەکی دیکەشەوە عەبدولعەزیز دووری، کە لە کۆبوونەوەیەکی ناسیۆنالیستە عەرەبەکاندا لەنیسانی ١٩٦٥دا لە قاهیرە ووتبووی: "تا ئێستە هیچ دەوڵەت و میرنشینێکی کوردی نەبووەو نێوی کوردستانیش شتێکی تازەیە".[٢٢] ئەمانە ئەو بۆچونە دۆگما و وشکهەڵاتووە بەعسێتیەیە کە نایانەوێ دان بە هیچ یەکێك لە گەلە ناعەرەبەکانی ئەو نێوچەیەدا بنێن کە خۆیان پێی دەڵێن:"جیهانی عەرەبی" کە لە راستیدا بەر لە پرۆسەی بە

---

[٢٠] ساڵح محمد ئەمین: سەرنج و بەدواداچونێکی یاداشتەکانی تالیب شەبیب، گۆڤاری باسکار، ژمارە (٣)، لندن، هاوینی ١٩٩٩، ل٥٢، ٥٣.

[٢١] ئەمین قادر مینە:ئەمنی ستراتیجی عیراق و سێکوچکەی بەعسیان،ل١١٦

[٢٢] وەرگیراوە لە جەمال نەبەز: بیری نەتەوەیی کوردی، ل٦٢.

ئیسلام کردنی گەلانی ئەو نێوچەیە تەنها عەرەبێکیش لەوێدا بوونی نەبوو. تەنانەت صەدام حسێن لە کوردستانو لەبەردەم جەماوەری کورددا لە جەژنی نەورۆزدا سەرەڕای نێو بردنی ووشەی (کوردو کوردستان)و گەلی کورد، ئەوەشی نەشاردۆتەوە کە کورد بەبەشێك لە عێراق دادەنێ و عێراقیش بەبەشێك لە نیشتمانی عەرەب دەداتە قەڵەم.[٢٣] صەدام دەڵێت: "مێژووەکەتان دەهێنمە یادتان(مەبەستی لە مێژووی کوردە)، هەموو سەرکردەکانی عێراق لەوانە ئەوانەی فەڵەستینیان لەسەردەمە کۆنەکاندا ڕزگار کردبوو عێراقی بوون، هەندێکیان لە باکوری عێراق بوون، هەندێکی تریشیان هی ئێرە بوون لە خاکی کوردستان بوون، بەلاّم بۆ قودس ڕۆیشتن... نەچوونە قودس بۆ ڕزگارکردنی فەڵەستین کەتەنیا نوێنەری کوردن و نەچوونە فەڵەستین پێش ئیسلامەتی بۆ ڕزگارکردنی فەڵەستین کەتەنیا نوێنەری کوردن و لەبەر ئەوەی کە کوردن و بەس، بەڵکوو چوونە قودس تا فەڵەستین ڕزگار بکەن بەناوی کوردی عێراقەوە کەبەشێکن لەگەلێك بەناوی گەلی عێراق، ئەم گەلەش بەچەند پەیوەندی یەك و بیروباوەڕێکی ئاشکرا بەهەموو نیشتمانی عەرەبەوە بەستراوە".[٢٤] ئەمە سەرەڕای چاوپۆشین لەقەبارەی دیموگرافیای ئەم نەتەوەیە لە کۆمەڵگەی عێراقیداو بەچاوپۆشین لە قەبارەی سیاسی دانیشتوانەکەی کە مافی خۆیەتی بە ئازادی ڕادەربڕین بە زمانەکەی و ئەو بیروباوەڕەی کە بڕوای پێیەتی، هەروەك مافی خۆیەتی کەڕێکخستن و

[٢٣] صدام حسين: من خطاب صدام حسين في التجمع الجماهيري في منطقة قشقولي بمحافظة السليمانية بتاريخ ١٩٧٩/٣/٢١، مجلة الحكم الذاتي، العدد ٤، السنة الرابعة، ١٩٧٩، ل٥.

[٢٤] صدام حسين: المسار الانساني للبعث، جامعة الموصل، بەبێ ساڵ، ل١٢.

دامەزراوە ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسیەکانی دامەزرێنێت لەچوارچێوەی ئەو یاسایەی کەڕێکی دەخات. و بەبێ ڕەچاوکردنی هیچ جۆرە جیاوازیەك و دوو نەتەوەی جیاوازو دووپارچە زەوی جیاواز عێراق بەیەك عێراق و یەك پارێزگە لەقەڵەم دەدەن و پێیان وایە عێراق بۆتە یەك شارو یەك گوند، لەسەرەوە تا خوارەوە جیاوازیش بارێکی کوت و پڕیە لەزەوی عێراقدا. ئەویش بارێکی بچووکی هونەریەو بارێکی جەماوەری نیە.[٢٥] هەروەها صەدام حسێن لە وتارێکی تریدا لەبەردەم جەماوەردا بەبێ ئاماژەکردن بە بوونی هیچ نەتەوەیەك و لەقەڵەم دانی هەموو نەتەوەکان بەعێراقی عەرەبی دەڵێت: "ئێمە جارێکی تر لەبەردەم ئێوەدا، هەروەك چۆن حیزبەکەتان لە بەیاننامەی یەکەمی شۆڕشەکەی و لە ١٧ی تەمموزداو لە ٣٠ تەممووزدا جاڕیداوە، جاڕ دەدەینەوە کە عێراق بۆ ئێوەو بۆ نەوەی عەرەبەو بەغەیری ڕۆڵەکانی نەتەوەی عەرەب کەس لەسەر خاکی عێراق جێی نابێتەوە".[٢٦] * هەموو بلاّوکراوەو بەیاننامەکانی پارتی بەعسی عەرەبی سۆسیالیست لەهەرێمی عێراقدا، کە لەماوەی نێوان

[٢٥] ووتاری صدام حسین لە ڕۆژی ١٩٨٢/٢/٢٤دا لە پارێزگەی سلێمانی، ل١٤.

[٢٦] صدام حسین: گەل سەرچاوەی هێزو بەخششە، دار افاق عربیە، بغداد، بەبێ ساڵ، ل١١.

* بەلاّم نەتەوە پەرستانی عەرەب دەبێت زۆر بە ئاشکراو واقیع بینانەو بە جورئەتەوە پێ لەسەر ئەو ڕاستیە داگرن کە عێراق بەتەنیا بەشێکی نیشتمانی عەرەب و دانیشتوانەکەشی هەموویان بەشێکی نەتەوەی عەرەب نین، نەسەلماندنی ئەم ڕاستیە پڕشنگدارەو هەوڵدان بۆ سەپاندنی پێچەوانەکەی ئەگەرچی گەورەترین زیان بەیەکێتی عێراق دەگەیەنێ، زەبرێکی کاریگەریش دەدات لە ئامانجە نەتەوەییەکانی عەرەب و بەڵگەنامە مێژوویی و جوگرافی و دیموگرافی و ئارکیۆلۆژیەکانیش دژی ئەوەن کە عێراق بەم پێکهاتە نەتەوەیی و جوگرافیاییەی ئێستەیەوە، بەشێك بێت لەنیشتمانی عەرەب.(مەحمود ڕەزا: لەپێناوی دیموکراتیزەکردنی حوکم لە عێراقدا، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل١١، ١٢).

حوزەیرانی ١٩٥٣و ئابی ١٩٦١دا دەرچوون و لە زنجیرەی (نضال البعث)دا کۆکراونەتەوە کێشەی کوردیان وەك کێشەیەکی نەتەوەیی نێوخۆ لەعێراقدا باس نەکردووە و هیچ لێکۆڵینەوەیەکی لەو بارەیەوە پێشکەش نەکردووە یاخود هەڵوێستی مەبدەئیانەی خۆی بەرامبەر بەم کێشە نەتەوەییە دەرنەخستووە. لەڕوویەکی تری هەڵوێستی بەعسدا بەرامبەر بە نەتەوەکانی تر، بەعس پێی وایە کە یەکێتیەکی دروست کردووە لەنێوان نەتەوەو مرۆڤایەتیداو کاری نەتەوەی عەرەب پیرۆز ڕاگرتنی هەستی نەتەوایەتی یە لای گەلانی ترو عروبە بە مرۆڤایەتی دادەنێت و بیری بەعس بەدەستەبەری زامنی بۆ نەتەوەکانی تر دادەنێت، بۆ ئەوەی ڕووبەڕووی ڕەگەز پەرستی نەبێتەوە بەبۆچوونی خۆیان فکرەیەکی کراوەو پێشکەوتوو مرۆڤایەتیان هەیە.[27] ئەمە لەکاتێکدا تەواو پێچەوانەی بۆ چوونی بیرمەندەکانی عەرەبە کە لەوەسف کردنی عەرەب بە جوانترین شێوە هیچ درێغیەکیان نەکردووە، بەلام بەرامبەر بەڕیسواکردن و بەکەم زانینی سەرجەم میللەتانی تروشێواندنی مێژوویان ئەوا بە خراپترین شێوە کاریان بۆ کردووە، بۆ وێنە (زەکی ئەرسوزی) لەیەکێك لە وتەکانیدا باسی ئەوەی کردووە کە گەلی کورد بژێوی خۆیان لەسەر زبڵدانەکان دابین دەکەن و بە جرج ناوی بردوون.[28] هەروەها (هانی

[27] حامد احمد الورد: الانسان وبناء مجتمع في فكر وتجربة حزب البعث الاشتراکی، بغداد، ١٩٨٤، ل٥٥.

[28] حازم صاغیه: قومیو المشرق العربي من درابغوس الی غارودی، بیروت، ٢٠٠٠، ل٩٤.

ئەلفەکیکی)*، ئەندامی سەرکردایەتی نەتەوایەتی بەعس و ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش لە عیراقدا لە لێدوانێکیدا لە شوباتی ١٩٦٣دا سەبارەت بە هەڵوێستی پارتی بەعس دەربارەی مەسەلەی کورد دەڵێت: "لەناو کلتوری سیاسی و فیکری حزبداو لەناو ئەدەبیاتی بیری نەتەوەی عەرەبیشدا، هیچ گرنگی پێدانێ یاخود دانپیانانێك بەمەسەلەی نەتەوەیی و کەمینە ڕەگەزی و ئاینی و مەزهەبیەکان دا نیە، بیریشم نایەت سەبارەت بە کورد بۆچوون و دیدێك یاخود لێکۆڵینەوەیەکی حزبم خوێندبێتەوە، جگە لەو لێدوانە کورتەی ساڵی ١٩٥٥ نەبێت کە عەفلەق دابووی و تیایدا ئاماژەی بە کوردی عێراق و مەسیحیەکانی لوبنان و بەربەرەکانی مەغریب کردبووی، ئەوەشی دەربڕیبوو کە ئیستغلال کردنی ئابووری و پڕوپاگەندەی کۆلۆنیالیزمی وای کردووە ئەوانە هەست بە زوڵم و نامۆیی و ترس بکەن لە عروبە".[29] هەر بۆ تواندنەوەی کورد لەبۆتەی نەتەوایەتی عەرەبیدا بەعس لە کۆنگرەی نەتەوەیی خۆیدا باس لەوە دەکات کە: "سەبارەت بەو نەتەوانەی کە قورساییەکی ڕێژەییان لە

* لە سالی ١٩٣٦دا لە بەغدا لەدایك بووە، سالی ١٩٥٤ چۆتە ریزی حیزبی بەعسەوە لەساڵی ١٩٦٣ ئەندامی سەرکردایەتی هەریمی عێراق و ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش بووە، هەروەها ئەندامی قیادەی قطری سوری بووە دوای کۆنگرەی قەومی پێنجەم تا ساڵی ١٩٦٣، لە ساڵی ١٩٦٤ لە بەعس جیابۆتەوە، لەگەڵ یاسین الحافظ و حمدی عبد الحمید و چەند کەسێکی تردا پارتی (البعث الیساری) یان پێك هێناوە دواتر پارتی (العمال الثوری) لە ساڵی ١٩٦٥، دوای گەرانەوەی بەعس ساڵی ١٩٦٨ دەیان جار گیراوە تا ئەو کاتەی عێراقی بەجێهێشتووە ساڵی ١٩٧٩.(هانی الفکیکی: اوکار الهزیمة ، تجربتی فی حزب البعث العراقی مؤسسة المنار، قم_ صفائیة، ط٢، بدون سنة الطبع).

[29] هانی الفکیکی: أوکار الهزیمة تجریتی في حزب البعث العراقی، ط٢، قم، ١٩٩٢، ل٢٩٤، ٢٩٥.

دانیشتواندا هەیەو لەچوارچێوەی نیشتمانی عەرەبدا دەژین، زمان‌و هێمایەکی ئەوتۆیان هەیە کەهەندێ جیاوازیان تێدایە لەگەڵ زمان‌و هێمای نەتەوەیی عەرەبدا، وەك نەتەوەی کورد دەبێ خسوسیەتی نەتەوەیی ناوخۆیان قووبوڵ بکەین‌و هەر ناکۆکیەك کە لەنێوان ئەم نەتەوانەو بزووتنەوەی نەتەوەیی عەرەبدا هەن چارەسەر بکرێت، چونکە ئەم جۆرە نەتەوانە زمان‌و هێمای جیاجیان لە زمان‌و هێمای نەتەوەی عەرەب هەیەو لەهەمان کاتدا هەڵەیە کە بەنەتەوەی جیاواز لەنەتەوەی عەرەب دابنرێن بەو ئەندازەیەی کە جیاوازی لەگەڵ نەتەوەی فارس یا هیند یا نەتەوەی دیکەدا هەیە".[30] بەعس هەمیشە هەوڵی بەگژداچوونەوەی جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستانی داوە، جا ئەمە چ لە رێگەی لاوازکردن و پەکخستنی یاخود هەوڵدان بۆ ناو زڕاندن و شێواندنی ناوەڕۆکە دیموکراتیە شۆڕشگێڕەکەی بوبێت بە خستنە پاڵی تۆمەتی : بەکرێگیراو، کۆنەپەرست و دار و دەستەی زایۆنیزم وبەکرێگیراوی سۆڤیەت و ...هتد.

بەعس نەك هەر ڕێگەی بە کورد نەدەدا، کە مافە سروشتیەکانی خۆی بەدی بهێنێت، ئەوەتا بزوتنەوەی کورد بەداردەستی ئیمپریالیزم لەقەڵەم دەدات‌و دەڵێت: "بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لەعێراقدا، هەر چەندە هەندێ ئاڵۆزی مێژوویی لا گەڵاڵە بووە لەگەڵ ئەو شوێنەوارو خڵتەو دوورە پەرێزیە کۆنە پەرستانەیەی تیایدا بوو، کەهەندێکیان پەیوەندیەکی

[30] پارتی بەعسی عەرەبی سۆسیالیست، سەرکردایەتی نەتەوەیی: مەسەلەی کەمایەتی یە نەتەوەیی یەکان لە نیشتمانی عەرەبدا، پانزەهەمین کۆنگرەی نەتەوەیی، بغداد، دار الحریە، ١٩٧٩، ل٧، ٨؛ جەلال تاڵەبانی: گفتوگۆیەکی جددی لەگەڵ صبحی عبدالحمیدو هاوڕێیانی، و. جەوهەر کرمانج، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل٢٤.

ئاشکرایان بەدام‌و دەزگە ئیمپریالیستی‌و کۆنەپەرستەکانەوە هەیە".[31] لەشوێنێکی تردا ئاماژە بەوە دەکات کە "ئیمپریالیزم لە وولاتدا بە لەڕەگ‌و ڕیشە هەڵکێشانی زمان‌و پۆرگێك لەسەرووی شاخەکانەوە تێك شکا، کەمەبەستی تێکڕای شۆڕش بوو لەهەرێمی عێراقدا، لەبەر ئەوە بەڕاستی سیفەتی پۆرگی بەکرێ گیراوی بەسەردا دەسەپێنێ نەك تەنیا پۆرگی لەڕێ لادان بوو لە بەرزایی شاخەکان‌و بەس، بەڵکوو پۆرگی لەڕێ لادان بوو لە دژی شۆڕش‌و گشت بیروباوەڕەکانی سیاسەت‌و لەڕێڕەوەکەی بەشێوەیەکی گشتی‌و دژی هەموو هێزە شۆڕشگێڕەکان بەهەموو پۆلە جیاکانیەوە".[32] بەعس بەجۆرێك پڕوپاگەندەی دژی شۆڕشی کورد لە دەزگەو ڕاگەیاندنەکانیدا بڵاوکردبۆوە کە گوایا ئەوە شەڕی کوردو ڕژێمی عێراق نیە بۆ سەندنی مافی خۆیان، بەڵکو ئەوە شەڕی کوردو عەرەبە کە کوردەکان دەیانەوێت خاکی عەرەب داگیر بکەن. بۆیە پێویستە هەموو عەرەب لە عێراقدا هاوکاری سوپای عێراقی بکەن بۆ لێدانی ئەو بەکرێ گیراوانە".[33] هەر لێرەدا زۆر راشکاوانە سەدام حوسین هانی عەرەب دەدات دژ بە کورد و جولانەوەی رزگاری نیشتمانی کوردستان و کورد بە میوانی عەرەب دادەنێ و ئەو چەمکە لای عەرەب دەوروژێنێ کە کورد

[31] راپۆرتی سیاسی هەشتەمین کۆنگرەی قطری پارتی بەعسی سۆسیالیستی عەرەبی قطری عێراق کانوونی دووەمی ١٩٧٤، شۆڕشی ١٧ی تەموز تاقی کردنەوەو ئاسۆ، دار الحریە، بغداد، ١٩٧٥، ل٨٥.

[32] صدام حسین: پتەوی بیروباوەڕ لەکاتی بەرەییدا، دار الحریە، بغداد، ١٩٨٢، ل١١، ١٢.

[33] ئیبراهیم جەلال: خوارووی کوردستان‌و شۆڕشی ئەیلول بنیاتننان‌و هەڵتەکاندن ١٩٦١– ١٩٧٥، چ٣، سلێمانی، ١٩٩٩، ل٩٥، ٩٦.

مەترسی بۆ سەر پاشەڕۆژی عەرەب دروستدەکات، و دەیەوێ خاکەکەی پارچە پارچە بکات و توشی چەرمەسەری بکات.

سەدام حسێن لە وتەیەکیدا ئاماژە بە خەباتی کورد دەدات کە:" لەڕێی ڕاست لایان داوەو ڕاستەوخۆ بوونەتە بەکرێ گیراوی بێگانەو لەوانەی کە بە خۆیان ئەڵێن بەرهەڵستکارو لەدەرەوەی وولات بەنانە ڕەقەی بێگانە ئەژین".[٣٤] بەعس لەم ڕوانگە تەسك بیناناوە لایان وایە داواکردنی مافی نەتەوایەتی بۆ گەلی کورد گێچەڵە بەنەتەوەو نیشتمانی عەرەب و خزمەتی ئیمپریالیزمو سەهیۆنیزم دەکات.

لەڕۆژی ٦/٣/١٩٦٣دا وەزیری دەرەوەی عێراق (تالیب شبیب) بەم جۆرە وەڵامی داخوازییەکانی کوردی داوەتەوە: "ئەو داخوازیانەی بارزانی بەلای ئێمەوە پەڵپ و بیانوو گرتنەو ڕێگە گرتنە لەئاشتی و جێگەی شك و گومانیشە لە بارزانی و پارتی، کە نایانەوێ یەکیەتی عێراق و نەتەوەی عەرەبی بپارێزن، بەتایبەتی لەم کاتەدا کە پێویستە چاو لە داخوازییەکانیان بپۆشن و پشتگیری لە شۆڕشی ١٤ی ڕەمەزان بکەن و ئەگەر بارزانی و پارتی هەر سووربن لەسەر ئەو داخوازیە بیانوگرانەیە، ئێمە ناچار دەبین کە بەتوندی دژیان بوەستین، بۆ تواناو دەسەڵات و هێزی سوپای عێراقیش زۆر ئاسانە تێکشکاندنیان.[٣٥]

لە لایەکی دیکەوە لە ڕاپۆرتی سیاسی هەشتەم کۆنگرەی بەعسدا هاتووە:"سەرکردایەتی پارتی بەعسی عەرەب پێی وایە کاتێ لەگەڵ

[٣٤] صدام حسین: خاسیەتی نەتەوەیی ناوخۆ بارێکی قووڵتری خۆبەستنەوەیە بەنیشتمانەوە، دار الحریە، بغداد، ١٩٨٢، ل١١، ١٢.

[٣٥] ئیبراهیم جلال: س، پ، ل٩٧.

سەرکردایەتی پارتی دیموکراتی کوردستاندا لەچوارچێوەی بەیاننامەی یانزەی مارتدا بڕیاری هاوکاری کردنی دا، هەرگیز ئەو هەڵە کاریانەی پشت گوێ نەخستووە کەهەندێ لایەنی ئەو پارتییە لەسەری ڕۆیشتوون لەگەڵ پەیوەندی بە گومان لێکراوەکانیاندا بەدەستەو دایەرەکانی ئیمپریالیزم و کۆنە پەرستەکانەوە".[٣٦] هەروەها(عبدالرزاق محمود) کە یەکێك بوو لە گەورە ئەفسەرەکانی نێو سوپای عیراق، دەڵێت: "وەك هەریەکێك لەگەورە سەربازەکان لە سوپای عێراقدا هیچ جۆرە لێکدانەوەیەکی ڕوونم نەبوو لەسەر سروشتی شۆڕشی کوردی و هۆکارەکانی هەڵگیرساندنی یاخود هەر زانیاریەك دەربارەی مێژووی کێشەی کوردو پێشکەوتنەکانی، ئێمە جەنگاوەرە کوردەکانمان تەنها وەك داردەست و گێرە شێوێن دەناسی کەهێزێکی بیانی دەیان جولێنێت لەپێناوی شێواندنی ئاسایش و هێمنی لەعێراقدا، و گوتنی ووشەی کوردستان لەلامان زۆر گران بوو، ئێمە بەڕاستی پێمان وابوو کە شۆڕشگێڕە کوردەکان دەیانەوێت ئیسرائیلی دووەم لە باکوری عێراقدا دروست بکەن کە عبدالسلام عارف* زۆربەی جار لەکاتی وتارەکانیدا لە

[٣٦] ڕاپۆرتی سیاسی هەشتەمین کۆنگرەی قطری پارتی بەعسی سۆسیالیستی عەرەب، ، ل٨٦.

* عبدالسلام محمد عارف لەبەغداد لەساڵی ١٩١٢ دا لە دایك بووە، لەساڵی ١٩٣١ لە کۆلێژی سەربازی دەرچووە و پاشان کۆلێژی ئەرکانی لەساڵی ١٩٥١ تەواو کردووە ، بەشداری لەجەنگی عێراقی بەریتانیدا لە ساڵی ١٩٤٦ کردووە و هەروەها جەنگی فەڵەستینی ساڵی ١٩٤٨ و دواتر لەساڵی ١٩٥٦ پەیوەندی کردووە بە ڕێکخستنەکانی ئەفسەرانی ئازادیخواز، لەشۆڕی ١٩٥٨دا بەشداری کردووە و بووە بەجێگری سەرەك وەزیران و وەزیری ناوخۆ بەلأم بەهۆی ناکۆکی لەگەڵ عبدالکریم قاسمدا تێکچووە و بەمەش عبدالسلام عارف دوور خرایەوە، پاشان لەهەوڵێکدا بۆلابردنی عبدالکریم قاسم دەستگیرکرا و درایە دادگا و فەرمانی لە سێدارەدانی بەسەردا درا بەلأم جێبەجێ

بەرامبەر گەورە سەربازەکاندا ئەم بیرو ڕایەی دەربڕیووە.[٣٧] ئەمە ئەوە دەردەخات کە بەعس نەبڕوای بەبوونی کوردستان هەیە نە بەنەتەوەی کورد. بەلای بەعسەوە کوردستانی ژێردەستەی عێراق بەشێکە لەخاکی عەرەبو کوردیش لەو خاکە میوانە، بەعس کوردستان بە ئیسرائیلی دووەم دادەنێت.[٣٨] بۆیە کەسایەتی ناجێگیرو سایکۆلۆجیەتی ئارەزوو کردن بە تۆڵە سەندنەوە، و پەیوەست نەبوون بە ئامانجە نیشتمانیو نەتەوەییو مرۆڤایەتییەکانو نەبوونی متمانە بە بەرامبەر و گومانی خراپ، ئەمانە ببوونە سیمایەکی سەرەکی لە سیماکانی سیاسەتی عێراقی.[٣٩] لەکۆنگرەیەکی ڕۆژنامەنووسیدا (عبدالرحمن البزاز) سەرۆکی وەزیران لەسەردەمی دەسەڵاتی عبدالرحمان عارفدا ڕایگەیاند: "ئێمە ڕێز لەنەتەوەو زمانی کوردی دەگرین... ئێمە دان دەنێین بەمافی کورددا، بەڵام ئەوەش ڕەت دەکەینەوە کە واز لەبەشێکی خاکی نیشتمان بهێنین".[٤٠] هەروەها وەزیری بەرگری عێراق عبدالعزیز العقیلی کە دژ بەپێدانی هەموو جۆرە ئیمتیازێك بوو بۆ کورد، هەر یەکە لەڕۆژهەڵاتو

نەکراو عبدالکریم قاسم پاش دووساڵ و نیو لێی خۆش بوو، لە کودەتای ٨ی شوباتی ١٩٦٣ دا کرا بە سەرۆك کۆمار و پلەی سەربازی (موشیری)پێدرا. لەفڕۆکەیەکی سەربازیدا کەوتەخوارەوە و کۆچی دوایی کرد .

(یاسین صابر ساڵح: ئینسکلۆپیدیای گشتی ،ل٧١١ ؛ علاء جاسم محمد الحربی :س. پ ل٣٩،٣٨).

[٣٧] عبدالفتاح علی البوتانی: الحركة القومية الكوردية التحررية، ط١، اربيل، ٢٠٠٤، ل٣٨٧.

[٣٨] بێ ناوی نوسەر: چەند راستیەکی مێژوویی لە بارەی بەعسەوە، گۆڤاری کادر،ژ(٢٣)، ل٧.

[٣٩] حسن علوي: العراق دولة المنظمة السريه، بلا مكان سنة الطبع، ل٨٣.

[٤٠] حامد محمود عیسی: القضية الكردية في العراق من الاحتلال البريطانی الی الغزو الامريكی ١٩١٤-٢٠٠٤، ط١، قاهيره، ٢٠٠٥، عربية للطباعة والنشر، ل٣٤٤.

ڕۆژئاوا تاوانبار دەکات بەوەی یارمەتی هەڵگەڕاوەکان دەدەن کە دەیانەوێت ئیسرائیلێك لە باکووری وڵاتیاندا دروست بکەن وەك ئەوەی لەساڵی ١٩٤٨دا لەفەڵەستین درووستیان کرد. داوا لەئێران دەکات کە سنوورەکانی داخات بەڕووی ئەوانەی کە لەیاسا دەرچوون.[٤١] لە بارەی تۆمەتبارکردنی کوردستان وەك ئیسرائیلی دووەم، مام جەلال وەڵامێکی ئەم بۆچوونە دەداتەوە و دەڵێت:"چاك بیرمە کاتێك یەکەم کۆنگرەی ڕۆژنامەوانیم گرت، خوالێخۆشبوو جەمال عبدالناصر ئامۆژگاری کردم و وتی ئەم خاڵە روون بکەوە بۆ جیهانی عەرەبی کە هیچ لێکچونێك نیە لەنێوان ئێوە و ئیسرائیلدا، یەکەم: ئێوە گەلێکی رەسەنن لە ناوچەکەدا، دووەم: ئێوە موسوڵمانن، سێیەم: ئێوە بەرهەڵستکاری نەتەوەی عەرەبی و جولانەوەی عەرەبی نین، ئەمە چەکێکە بەدەست عەرەبە توندڕەوەکانەوە کە لەبارەی کوردەوە دەدوێن و دەڵێن کوردستان ئیسرائیلی دووەمە، ئێمە ئیسرائیلی دووەم نین، بەڵکو ئێمە فەلەستینی دووەمین".[٤٢] بەعسیەکان لە سیاسەتیاندا بەرامبەر بە کورد یەك دەنگ نەبوونو لەبیرو بۆچووندا جیاوازیان هەبووە ، مەدەنیەکان پاڵپشتی چارەسەرکردنی کێشەی کورد بوون لەڕێگەی گفتوگۆو دانووستانەوە، لەهەمان کاتدا هەندێك لە گەورە سەرکردەکانی سوپا هەموو جۆرە چارەسەرێکی دروستیان ڕەت

[٤١] حامد محمود عیسی: القضية الكردية في العراق ...، ل ٣٤٥.

[٤٢] تحاور مام جلال عبر فضائيةLBC اللبنانية قامت ببثها هيئة تحرير صحيفة النهار، ليلة ٢٥-١٩٩٨/١١/٢٦،بێ شوێن و سالی چاپ.

دەکردەوە.[٤٣] بۆیە سیاسەتی بەعس بەرامبەر بە کورد لە خولگەیەکی ناجێگیردا دەخولایەوە بەوەی بە زارەکی شتێکیان دەوت و لە پراکتیکیشدا شتێکی دیکە، لەم بارەیەوە مام جەلال هەلوێستی (حازم جواد) و (علی صالح السعدی) لە بارەی کێشەی کوردەوە روون دەکاتەوە و دەڵێت:"لە سالی ١٩٦٣دا دوای ئەوەی حازم جەواد گوێی لە بیر و بۆچوونەکانمان گرت وتی: کێشەی کورد تەنها بە ئۆتۆنۆمی چارەسەر ناکرێ، بەلکو کیانێك کە پێویستە ناو بنرێ(کۆماری کوردستانی سەربەخۆ). و جاروبار بە زمانێکی تر دووبارەی دەکردەوەو دەیوت: ئێوەش وەك ئێمە باوەڕتان بە سۆسیالیزم هەیە، وەك چۆن ئێمە ئارەزومان لە بنیادنانی کۆمارێکی عیراقیی سۆسیالیستییە، پێویستە ئێوەش دەوڵەتێکی کوردستانیی سۆسیالیستیی راستەوخۆتان هەبێت". مام جەلالیش وەڵامی داوەتەوە و دەڵێت:"نیوەی ئەوەمان دەوێت کە ئێوە دەیڵێن".[٤٤] لە کۆبوونەوەیەکی دوو قۆڵیدا کە بەنهێنی لەنێوان نوێنەری پارتی (صالح یوسفی)و نوێنەری بەعسی ئەمینداری گشتی سەرکردایەتی هەرێمایەتی (علی صالح سعدی) پێش هاتنە سەر حوکمی بەعس بەسترا، علی صالح سعدی بەڵێنی زارەکی بە صالح یوسفی دابوو کە لەنێوان پارتیو بەعسدا لامەرکەزی جارێکی تر باس ناکرێتەوە، چونکە ئەو ناوە نازناوە لەسەردەمی قاسمەوە بەدناو بووە، بەڵکو دەبێ

---

[٤٣] عثمان الرواندوزی المحامی: استجواب صدام حسین رجل التنقضات، دار الاندیه، لندن، ٢٠٠٢، ل٢١١.

[٤٤] علي کریم سعید: البیریة المسلحة، حرکة حسن السریع و قطار الموت ١٩٦٣، ط٢، دار البراق، لندن–بغداد، بدون سنة الطبع، ل٢٦٦.

مافی کورد لەچوارچێوەی ئۆتۆنۆمیدا لە حوکمی بەعسیان دا جێبەجێ بکرێ، کەچی چەندین ڕۆژ بەسەر کودەتادا تێپەڕی، بەڵام نە ناوی وەزیرێکی کوردو تەنانەت رستە باسێکی مەسەلەی کوردیش لە وێستگە و ڕادیۆو تەلەفزیۆنی بەعسیدا بڵاونەکرایەوە، بەڵکو بەسەدان دۆستو لایەنگری پارتی بەتۆمەتی شیوعێتی خرانە زیندانەوە.[٤٥]

ئەم جۆرە سیاسەتەی بەعس کە خەسڵەتێکی دژەکوردی هەبووە، سەرجەمی ئەندامەکانیان بەو بیرە دۆگمایە پەروەردە دەکرد کە هەریەکەیان لەوی دیکەیان زێتر توندڕەوتر بووە بەرامبەر مەسەلەی کورد، هەر بۆ وێنە ئەو بەعسیانە پێیان وابوو"ئەگەرچی لەناوبردنی یاخیبوان بۆ ئێمە گرنگیەکی گەورەی هەیە بەڵام ئەمە تاکە ئامانجی ئێمە نیە، ئەمە پێشەکیەکە بۆ گەیشتن بە ئامانجی زۆر گرنگتر و قوڵتر و فراوانتر، ئەرکی سەرەکی لەوەدایە کە بتوانین لە هەموو بەشێکی خاکی عیراقدا شۆڕش بکەین و ناوەرۆکەکەی و مەبەستەکەی بگەیەنێتە هەموو تاکە کەسێك بە پێویستی بوون و گرنگ بوونی ئەو گۆڕانکاریانە بسەلمێنین کە روو دەدەن، بۆ ئەوەی ناوچەکانی باکور ببێتە بەشێکی لە جیا نەهاتووی عیراق و نەبێتە پێچەوانەی بە عەرەبی بوونی سیادەی دەوڵەت".[٤٦]

شایەنی باسە دامەزرێنەری بیری بەعسێتی میشیل عەفلەق هەر لە کۆنەوە کوردی بە کەمایەتی یەکی ڕەگەزی داناوە نەك بەگەلێك یان

---

[٤٥] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٩٥، ٩٦.

[٤٦] دلێر ئەحمەد: ئەو بارودۆخەی (ی.ن.ك) تیایدا لەدایك بوو، گۆڤاری رێبازی نوێ، ژ١٩، حوزەیرانی ٢٠٠٠،ل١٣.

نەتەوەیەك یا هیچ نەبێ بە کەمایەتیەکی ناسیۆنال.[٤٧] میشیل عەفلەق لە وتارێکی دا کە لە ئایاری ١٩٦٩دا لە ژێر ناونیشانی (تێڕوانینی سەرۆکی دامەزرێنەر بۆ کێشەی کورد)دا دەڵێت:"بە درێژایی سەدەکانی رابردوو کوردەکان هاووڵاتی عەرەبی موسوڵمان بوون وەك عەرەبە موسولمانەکان هیچ جیاوازیەك لە نێوانیاندا نەبوو، کاتێك کە دەوڵەتە عەرەبیەکان دەوڵەتێکی یاخود چەند دەولەتێکی عەرەبی ئیسلامیان پێك دەهێنا، و لە سەدەی نوێ دا دەوڵەتە داگیر کەرەکان دەستیان کرد بە دۆزینەوەی جیاوازی و هۆکاری جیاکاری لە نێوان عەرەب و کورددا، لە رێگەی کنەکردن لە جیاکاریە مێژوویی و زمانەوانی و رەگەزیەکانی کورد بۆ ئەوەی ئەمە پلەیەك بێت بۆ دابەشبوون لە ولاتانی ناوچەکەدا، کە ئەم دەولەتانە پیلان دەکێشن بۆ داگیرکاریەکەیان لە سەدەکانی رابردووەوە".[٤٨]

لەو دەقەدا ئەوە هەڵدەهێنجرێت کە (سەرکردەی دامەزرێنەر) ئینکاری لە بوونی کورد دەکات وەك گەلێکی سەربەخۆ، و دان بە نەتەوەی کورددا نانێت وەك نەتەوەیەکی جیاواز و دیاردەیەکی مێژوویی، لە خەباتی خۆشیدا ئەوەی لێکداوەتەوە کە کورد تا لە ژێر دەستی دەوڵەتێکی عەرەبی ئیسلامیدا بژین ئەوا بەردەوام لە هەوڵی یەکگرتنەوەی نەتەوەیی تەواو نابن و لە قۆناغی لەبیرچوونی زمانی نەتەوەیی رۆشنبیریان دەبن، بەڵام داگیرکەر کێشەکەیانی وروژاندووە و کاری زۆری کردووە لەسەر

[٤٧] جەمال نەبەز: بیری نەتەوەیی کوردی...، ل٥٨.

[٤٨] احادیث الامین العام میشیل عفلق خلال زیارتە لبغداد، ایار ١٩٦٩. ، صلاح سعدالله: المسألة الکوردیة في العراق، ط٢، دار المثنی ، ٢٠٠٣، ل١٠٩-١١٠.

دۆزینەوەی جیاوازی رەگەزی و زمانەوانی، بەم شێوەیە کێشەی کورد لە عیراقدا سەری هەڵداوە، بەڵام ئێمە دەڵێین ئەم تێڕوانینە نازانستیە ناڕاستە رەگەزپەرستی پەتی ئاشکرادەکات، ئامادەبوونێکی خۆییە بۆ تێکەڵکردنی نەتەوەی کورد لە بۆتەی نەتەوەی عەرەبدا، ئەگەر ئەم دیاردەیە تازەیە و تازە هاتبێتە مەیدان لەگەڵ فراوانبوونی داگیرکاری، ئەوا ئەو بۆچوونە دەبێتە هۆی سڕینەوەی سەرجەم جولانەوە نەتەوەییەکانی تر لە ناوچەکە و جیهاندا،ئەمەش دەبێتە هۆی درۆزانیەکی گەورە ئەگەر بەسەر کورددا جێبەجێ بکرێت.[٤٩]

بەعسیەکان لە هەموو رێگەیەکەوە هەوڵی بە عەرەبکردنی کورد و سڕینەوەی ناسنامەی نەتەوایەتیان داوە، بۆ وێنە: وەزیری بەرگری (عبدالعزیز العقیلی) لەووتەیەکدا کە دوژمنی سەرسەختی گەلی کورد بوو، ئەوەی ئاشکرا کردبوو کە کێشەی کورد ناتوانرێ چارەسەر بکرێت تەنها لەڕێگەی جەنگەوە نەبێت، هەروەها دەڵێت:"ڕێگەی گفتوگۆ بەگەورەترین هەڵە دادەنرێت و لەگەڵ دەستوری کاتیدا ناتەبایە، پێویست بەیەك خستنی هێزەکان دەکات بۆ دەست گرتن بەسەر یاخی بووانی بارزانی دا".[٥٠]

ئەم سیاسەتەی بەعس هیچ جۆرە گومانێك لەوەدا ناهێڵێتەوە کە نەبڕوایان بە مەسەلەی کورد هەبووە و نەئامادەش بوون دان بەمافی کورددا بنێن.

[٤٩] هوشیار زیباري: الموقف الایدولوجي لحزب البعث العفلقي من القومیة الکوردیة، مجلة الثقافة الکوردیة، عدد ١، اوکتوبر١٩٨٨، یصدرها المرکز الثقافي الکوردي في لندن، ل١٠.

[٥٠] عثمان الرواندوزی المحامی: س. پ، ل٢١٣.

بەعسیەکان کە هەڵگری ئەو بیرە دۆگما شۆڤێنیزمیە بوون، کەچی لە هەمان کاتدا خۆیان بەهێزێکی دیموکرات لەقەڵەم دەداو پێیان وابوو حزبو شۆڕش باوەڕێکی ڕاستگۆیانەیان بە دیموکراسیەت و بوونی ڕاستگۆیی قووڵ هەیە لەنێوان سەرکردایەتیو جەماوەردا.[51] ئەو دیموکراتیەی کە پشت ئەستور بێت بە داننان بە پرەنسیپەکانی دەسەڵاتی گەل، ئازادی و یەکسانی هاوڵاتیان لە بەرامبەر یاسادا، ئازادی دروستکردنی ڕێکخراو و پارتی سیاسی، ئازادی وشە، ئازادی ڕەخنەگرتن لە حکومەت، ئەوا نە مێژووی عیراق ئەم جۆرە دیموکراتیەتەی بەخۆوە بینیوە و نە بەعسیەکانیش ئەم جۆرە دیموکراتیەتەیان قبول بووە. نەك هەر ئەوە بەڵکو بە خەیاڵیشیاندا نەهاتووە.[52]

لەڕاستیدا بیری بەعسیزم بەرنامەیەکی نەخشە بۆ کێشراویان هەبوو بۆ نەهێشتنی کوردستان، بۆ ئەمەش دەیانوویست هەلومەرجێکی ماددی وا بخولقێنن تا لەلایەکەوە بیری سەربەخۆیی کوردستان لە مێشکی کورد دەربهێننو لەلایەکی تریشەوە ڕێ لەدرووست بوونی کوردستان بگرن بەکردەوە.[53] سەدام حسین ئەم ڕاستیە ناشارێتەوەو دەڵێت: "کاروبارەکانمان لەهەموو عێراقدا لەبنەڕەتی ئەو باری سەرنجەوەیە کە دەربارەی مەسەلەی برایەتیەك دەمانەوێ هەتا هەتایی بێ نەك برایەتیەکی

[51] صدام حسین: بڕوای ئێمە لە ویژدانی نەتەوەو لە کەلەپوری دێرینیەوە هەڵقووڵاوە، بغداد، ١٩٨١، ل٢١.

[52] دلیر ئەحمەد: ئەو بارودۆخەی کە (ی.ن.ك)تیایدا لەدایك بوو، گۆڤاری ڕێبازی نوێ، ژ١٩، ل١٠-١١.

[53] جەمال نەبەز: بیر نەتەوەیی کوردی، ل٦٤.

وا شایانی جیابوونەوە بێ، برایەتی لەیەك نیشتمانداو هەتا هەتایە، لەبنەڕەتەوە لەسەر ئەوەیە کە ڕۆژگار هۆی ماددی وابهێنرێتە کایەوە مەسەلەی جیابوونەوە هەرگیز نەگونجاوبێ... واتە مەسەلەی یەکێتی هەتا هەتایی بێ لە ویژدانی کوردا لەناو گەلی عێراقماندا و لەعەقڵی کوردێکی هاونیشتمانی عێراقدا".[54] کەواتە ئەوەی دڵسۆزی برایەتی کوردو عەرەب و هەموو گەلانی دنیایەو دۆستی ڕاستەقینەیانە با پشتگیری یاساکانی پەرەسەندن و پێشکەوتن و ئاشتی بکات کە هەر کۆمەڵگەیەك بە پێی سروشت و تایبەتیەکانی، یاسای پەرەسەندنی تایبەتی خۆی هەیە. بانگەشەی برایەتیەك لەسەر ئیسكو پروسکی ژنو منداڵو پیرو گەنج، لەسەر ژیانو بوونو نەبوونی کوردبێ ئەو برایەتیەی کە دژی سەربەخۆیی کوردستانە، عێراقێکی بەهێزی یەکگرتووی دەوێ نەك لەلایەن کوردەوە، بەڵکوو لەلایەن هەر عەرەبێکی پێشکەوتوو خوازەوە نەفرین دەکرێتو ئەو برایەتیە پڕ شەرمەزاریە بۆ کورد رسوا دەکرێ.[55] هەروەها بەپێی بنەما سەرەکیەکانی کودەتاکەی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ کە لەڕاگەیاندنی یەکەمیاندا، دەقێکی تێدایە سەبارەت بەپیرۆزکردنی برایەتی نێوان کوردو عەرەب و ڕێزگرتنی مافەکانی گەلی کوردو کەمایەتیەکانی تر، و ئامادەیی نیشان دەدات بەپێدانی مافی نەتەوەیی گەلی کورد لەسەر بنەمای لامەرکەزیو چەسپاندنی ئەم دەقە لەهەردوو دەستووری کاتیو هەمیشەییدا.[56]

[54] صدام حسین: باوەڕمان بە ئۆتۆنۆمی هەرگیز لەق نابێ، دار الحریە، بغداد، ١٩٧٦، ل٢١.

[55] ئازاد: س. پ، ل١٩.

[56] مجید خدوري: العراق جمهوری، ط١، ایران، بلا مکان الطبع، ل٣٩٥.

هەر لەپاڵ ئەو برایەتیەدا بەهەرچیەك پێی کرابێ دەستی لە کورد نەپاراستووە،[*] لە گرتن و کوشتن و ڕاگواستنو بە عارەبو بەعسی کردن و وێران کردنی نیشتمانەکەی. ڕژێمی بەعس هەمیشە بە چاوی کەمینەیەکی ترسناکەوە سەیری کوردیان کردووە و لە پێناوی لاوازکردن و قڕکردنی دا خۆیان لە هیچ شێوازێکی نامرۆڤانە نەپاراستووە، چ بە لەناوبردن و و ڕاگواستن و تەعریب یاخود شێوازەکانی قڕکردن بوو بێت. بۆ وێنە، نووسەرێکی بەعسی سوری وەك (منذر الموصلی) لەکتێبەکەیدا ئاماژە بەوە دەکات کە کوردەکان خۆیان وایان کردووە کێشەکەیان چارەسەر نەکرێتو لەگەڵ ئارەزووەکانیاندا یەك نەگرێتەوە بەوەی نیشتمانێکی نەتەوەیی سەربەخۆی ئازادو یەکگرتوویان هەبێت بەسنورە مێژووییەکەی خۆیەوە.[٥٧] لەکاتێکدا بیرۆکەی نەك نیشتمانێکی سەربەخۆ، بەڵکوو بیرۆکەی ئۆتۆنۆمیش زۆر نەگونجاو بووە لەگەڵ تیۆری بەعس دا کە خۆی لەیەکێتی عەرەبیدا دەبینێتەوە، هەر لەبەر ئەوەش بوو کەهیچ ڕاگەیاندنێکی ئاشکرایان ڕانەگەیاندووە کە دەربڕی نیەتی حزب بوو بێت بەرامبەر بە کورد.[٥٨] ناسیۆنالیزمی عەرەبی (عروبە) کەسەرجەم باڵە

[*] عەرەبە فرسان وەلیدە تالانچیەکانی ساڵی ١٩٦٣ لەهێرشو پەلامارەکانیاندا دەیانووت: "أحن العرب اهل الغیره... نطرد الاکراد من هالدیره) یان (احن البدو، وین العدو). لە ڕاستیدا کارەساتە کورد چاوەڕێی ئەمانە بکات برایەتی لەگەڵدا بکەن، شێتیە بەناوی ئینتەرناسیۆنالو پێکەوە بوونو برایەتیەوە، کورد بیەوێ حەقیقەتەکانی ئەو ئاغاو غولامییە بەدنیا بناسێنێ، برایەتی کوردو عەرەب لە درۆیەکی شاخدار بەولاوە هیچی تر نەبووە درۆیەك کە لەسایەیدا خوێنێکی بێ ڕادەڕژاوە.

[٥٧] منذر الموصلي: القضية الكردية في العراق (البعث و الاكراد)، ط١، دیمشق، بیروت، ٢٠٠٢، ل١٣.

[٥٨] ماريون وبيتر سلوجلت: العراق الحديث من الثورة الى دكتاتورية، مراجعة وتقديم: احمد رائف، ت/ مركز دراسات والترجمة،ط١، قاهيره، ١٩٩٢، ل١٥٨.

چەکدارو بێ چەکەکانی نەتەوەپەرستی عەرەب دەگرێتە خۆی، ئەوەی نەکرابێو نەشیابێ بە کوردییان کردووە، زیاتر لە چل ساڵ کورد داوای مافی مرۆییو نەتەوەییەکانی دەکرد، بەڵام گوێیان لێ نەگیرا لەپرۆسەیەکی مێژوویی چەند ساڵەدا کورد داوای لامەرکەزیو ئۆتۆنۆمی یان دووبارە دەکردەوە کەچی گوێیان لێ نەدەگیرا، تیمساحی عروبە لەعێراقدا ساڵەهایە لەحاڵەتی فرمێسك ڕشتنەوە چۆتە قۆناغی دەمگرتنەوە بۆ موجامەلەو پاشەکشێو قووتدانو هەڵلوشینی ئەو مافانەی کەلەسەرانسەری جیهاندا نکۆڵی کردنیان دەبێتە شورەییو نەنگی.

بەعس لەو ڕۆژەوەی حوکمی بەدەست هێناوە سیاسیەتی زەوت کردنی ئازادی یەکانی گرتۆتە بەر، مافە سیاسیو دیموکراتیەکانیو مرۆڤی کۆتو بەند کردووەو بەسەرکوت کردنو داپلۆسین، یان لەبەکارهێنانی هەر ئامرازێکی تر کەمتەرخەمی نەکردووە بۆ سەرکوت کردنی بزوتنەوەی نیشتمانی کوردو بێ هێزکردنیو لەناوبردنی هیواو ئاواتەکانیو مافە نەتەوایەتیەکانی ئەم گەلە، ئەمیش لە ڕێ ی چەندین هۆی ناشیرینو نا لەبارو ناڕێکەوە کەمایەی شورەییە.[٥٩]

کورد کە بەڕاستی لە وڵاتی خۆیدا ئاوارەیەو لەم سەدەیەدا تەنیا دەتوانێت بەسەر سوڕمانەوە لەو سەروەتو سامانە ڕامێنێت کە کۆمەڵانی عەرەب لەڕێی ناسیۆنالیزمی عەرەبیدا بەختی دەکەن، ئەم خەڵکە کە

[٥٩] محمد هماوەندی: ڕاگواستنی کوردو زامدارکردنی دیموکراتیەت لە کوردستان، چ١، کەرکوك– لندن، ٢٠٠٤، بڵاوکراوەکانی هماوەند بۆچاپو بڵاوکردنەوە، ل٥٣.

لەنەوتی خۆیان بێ بەش کراون‌و لە وولاتێکدا نەمر نەژی دەیانژیێنن‌و جل‌و بەرگی نەتەوەیی یان لەبەر دادەدڕێنن‌و پەیڤین بە زمانی زگماکیان لێ بەربەست دەکەن و لەبنەڕەترین مافی مرۆڤایەتی بێ بەهرەن، و لەسەردەم‌و شوێنی جیاوازدا کەوتونەتە ژێر تەوژمی چەوساندنەوەی توندوتیژ.[٦٠]

لەو رونکردنەوانەی سەرەوەدا ئەو راستیە دەسەلمێنرێ کە بەعس وەك پارتێکی تۆتالیتێری ئۆتۆریتێر، نەك تەنها بڕوای بە گەل و هیچ گروپ و رێکخستنێکی سیاسی عیراقی نەبوو، بەڵکو لە نێو خودی پارتەکەی خۆشیاندا هیچ جۆرە ئەمانەت و بڕوابونێك بە یەکدی نەبووە و ژیانی سەرلەبەری ئەندامانی پارتەکە لە مەترسیدا بووە کە رۆژێك دێت تیرۆری پارتەکەیان خۆشیان دەگرێتەوە، ئەوجا چ جایەکی ئەوەی کە رێکخستنێکی سیاسی یان بزوتنەوەیەکی ئازادیخوازانەی کوردی جێ ی بڕوا و متمانەیان بووبێت.

بەشێوەیەکی گشتی کورد لەدید و فەلسەفەی بەعسەوە:

- کورد نابێ دەولەتی سەربەخۆی خۆی هەبێ.
- هەوڵی تواندنەوەی دەدرێت.
- بەتوندی سەرکوت دەکرێ.
- کولتورەکەی دەشێوێندرێت.

[٦٠] جاناتان رەندل: بەم هەمووە تاوانەوە لێبوردنی چی؟ و/ سەلاحەدیین دەشتی، چ١، ٢٠٠٣، ل٤.

باسی دووەم

خوێندنەوەی کورد بۆ بەعسیزم

کێشەی کورد لە عیراقدا دوو دیاردەی هەیە، دیاردەی یەکەم: شێوەیەکی سیاسی لەخۆ گرتووە کە ئەویش کاریگەری سیاسەتی داگیرکاری دواکەوتووە لەسەری، بەڵام دیاردەی دووەم خەباتی گەلی کوردە لە پێناوی ئازادی و مافی چارەنوسدا.[٦١] کۆمەڵانی خەڵکی کوردستانیش خاوەنی مەسەلەیەکی گرنگ بوون، ئەویش مەسەلەی نەتەوایەتی بوو، ئەرك و فرمانی نیشتمانی هێزە شۆڕشگێڕەکانی کوردستانیش هەر ئەو ئەرك و فرمانە بوو کە بەرگری لە نیشتمان و خەڵکی کوردستانی پێ بکەن.

٦١ جلال الطالباني: حول القضية الكوردية في العراق، منشورات دار ارارات للثقافة والنشر، بدون مكان و سنة الطبع، ل١٣.

دوای جەنگی جیهانی دووەم گەلانی ژێر دەستە بە مەبەستی دەستەبەرکردن و بە دەستهێنانی مافەکانیان کەوتبوونە هەوڵ و تەقەلادان ، گەلی کوردیش هیوایەکی گەورەی لا دروست ببوو، کە حکومەتی عێراق بەدەنگ داواکارییەکانییەوە بچێت. پەیدابوونی پارتی بەعس لە ساڵی ١٩٤٧ دا لە سەردەمێکدابوو کە بیری نەتەوایەتی، هەستی نیشتمانپەروەری و بزوتنەوەی رزگاریخوازی دژی ئیمپریالیزم و داگیرکەران لە برەو دابوو، لە ناو کوردیشدا لەو سەردەمانەدا رێکخراو و حیزب وەك حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئیران و پارتی دیموکراتی کورد لە کوردستانی عیراق و پێشتریش حیزبی هیوا و کۆمەڵەی (ژ.ك) و شۆڕش و رزگاری لە ناو خەڵکدا رەگ و ریشەیان هەبوو، خەڵك بە پەرۆشەوە لە ریزەکانی ئەواندا خەباتیان دەکرد. هەر لەو کاتەوە سێ پارتی چەپڕەو نەیاری سەرەکی بە سیستێمی پاشایەتی و دەسەڵاتی بەریتانیابوون لە عێراقدا، ئەو سێ پارتەش کە چالاکییان نهێنی بوو بریتی بوون لە (پارتی کۆمۆنیستی عێراقی) کە لەڕیزەکانیدا عەرەب و کوردو کەمایەتییەکانی تر ئاوێتەی ببوون، (پارتی دیموکراتی کوردستان– عێراق) کە گشت ئەندامانی کورد بوون، و (پارتی دیموکراتی میللی) بەڕابەرایەتی کامل چادرچی کە کۆمەڵێك چەپ ڕەوی عەرەبی لەبەر تێکۆشەریی خودی ڕابەرەکەی لێی کۆببوونەوە.[٦٢]

[٦٢] مەهدی محمد قادر: پێشهاتە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق، ١٩٤٥– ١٩٥٨، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل١٣٨، ١٣٩؛ مارتن ڤان برۆنەسن: ئاغا و شێخ و دەوڵەت،و/کوردۆ عەلی، بەشی یەکەم، چ٤، سلیمانی،٢٠٠٣ ل٥٩.

پارتی دیموکراتی کوردستان لە ساڵی ١٩٤٦دا لەسەر خواستی بارزانی بەچەشنی پارتی دیموکراتی کوردستان – ئێران دروست ببوو، کە لەپرۆگرامیدا باوەڕی بە مارکسی– لینینیزم هەبوو، بێگومان ئامانجی تێکۆشان بوو لەپێناو ناساندنی پێناسەی نەتەوەیی و دابینکردنی مافی چارەنووس بۆ کورد. بەڵام ئامانجی ڕاستەوخۆی ئەو قۆناغەی پارتی تەنها گرێدراوی عێراق بوو، ئەویش ڕزگاربوون بوو لەژێر دەستی ئیمپریالیست و کۆنەپەرستی و هێنانە سەر تەختی ڕژێمێکی دیموکراتی، پاشان لەچوارچێوەی عێراقێکی دیموکراتی کوردو عەرەبدا بەدەستهێنانی ئۆتۆنۆمی بوو بۆ کوردستانی عێراق.[٦٣] ئاشکرایە هەڵوێستی جیاجیای ڕێکخراو و پارتەکانی کوردستان لەسەر هەر مەسەلەیەك ئەنجامی ڕێبازی سیاسی جیاجیای ئایدیۆلۆژی چینەکانی کۆمەڵی کوردەواری بوو، بۆیە نوێنەری هەر چینە بە پێی جیهانبینی و تێڕوانین و ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی چینەکەی خۆی سەیری ڕوداو و مێژووی میللەتەکەی خۆی دەکات و دۆست و دوژمنان لە یەکتر جیادەکاتەوە، ئینجا دەکەوێتە دەستنیشانکردنی ڕێبازی سیاسی و گونجاو لەگەڵ بۆچوونەکانیدا.[٦٤] (مام جەلال) بەم شێوەیە وەسفی جولانەوەی نەتەوایەتی ئەو قۆناغە

٦٣ ژیریار چالیاند ، کەندال، عبدالرحمن قاسملو، مستەفا نازدار، عیسمەت شەریف وانلی، ئارچی رۆزفلت، کامەران قەرەداغی، ئەلیزا مارکوس، بیلل فریلیك: گەلێکی پەژموردەو نیشتمانی پەرت، (کورد و کوردستان)، و/ م. گۆمەیی، سوید، ١٩٩٨،ل ٢٨١؛ ئەوان و. ئەندرسن، خەلیل ه. رەشیدیان: عیراق و بەردەوامی قەیرانی خۆرهەلاتی ناوەراست، و/ فوئاد تاهیر سادق، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل٦٥.

[٦٤] یەکێتی نیشتمانیی کوردستان:ئایە مەسەلەی کورد یەك مەسەلەیە یا چەند مەسەلەیەك، چ٢، ١٩٨٣، چاپخانەی شەهید ئیبراهیم عەزۆ، ل٩.

دەکات:"جولانەوەی نەتەوایەتی کوردی لە کۆمەڵگەیەکی کشتوکاڵی دوواکەوتوو دەستی پێکرد، کۆمەڵگەیەکی نیوە کۆلۆنیاڵی، لەبەر ئەوە لە لایەك لەم جولانەوەیەدا نوێنەرانی دوو چینی هاوچەرخ بونی نەبوو، بۆرژاو پرۆلیتاریا، لە لایەکی تریشەوە نەبوونی ژمارەیەکی پێویست لە رۆشنبیران و خەڵکی خوێندەوار، خەسلەتی ئەم جولانەوەیە ئاپۆرەی خەڵکی نەخوێندەوار بوو کە لە ژێر کاریگەرێتی سەرۆکی خاوەن ئافتۆریتێت، کە بە رۆحێکی ناسیۆنالیستانە هەلکەوتبوون، ئەو سەرۆك خێلانەی وەك شێخ مەحمود بەرزنجی و شێخ ئەحمەد بارزانی".[٦٥] بیروڕای تالەبانی رێك ئەو هۆیانە بوون، کە بوونە مایەی زۆر لەسەرخۆ فۆرمەلە بوونی هۆشیاری نەتەوایەتی لە جولانەوەی نەتەوایەتی کوردی دا لە بەردەم داڕشتنی سیاسەتێکی روون و دیاریکراوی کوردی.[٦٦]

کۆدەتای ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ توانی دەسەڵاتی (٣٧)ساڵەی پاشایەتی لە عیراقدا کۆتایی پێ بێنێ و لەگەڵ خۆیدا کۆمەڵێك ئەنجام بە دەست بێنێ، کە کورد لەمێژووی رابردووی لەسنووری عێراقدا ئەم جۆرە دەستکەوتانەی بەدەست نەکەوتبوو، وەك ناوەڕۆکی خاڵی سێیەم لەدەستووری کاتی و ماوەدان بەگەڕانەوەی بارزانی و گشت ئەو هاوەڵانەی ماوەی (١٢) ساڵ لە وڵات دوور خرابوونەوە، دەرهێنانی عێراق لە پەیمانی بەغدا کە خاك و گەلی کوردستانیان بەیەکێك لە دوژمنە سەرەکییەکانی دەژمارد، هەروەها بواردان بەپارتی دیموکراتی کوردستان

[٦٥] جلال الطالباني: حول القضية الكوردية في العراق، ل٢٣.

[٦٦] د.دلێر ئەحمەد: ئەو بارودۆخەی (ی.ن.ك)تیایدا لە دایك بوو، رێبازی نوێ، ژ١٩، ل١٠.

وەك پارتێكی نیشتمانی بكەوێتە كاركردن بەشێوەیەكی ئاشكراو ڕۆژنامەی (خەبات) ئۆرگانی سەرەكی پارتیو چەندان گۆڤارو ڕۆژنامەی تر بە زمانی كوردی بڵاوكرانەوە. ڕژێمی تازەی عێراق بەڵێنی بە كورد دا، كە بۆ یەكەمجار لە بەڵگەنامەیەكی ڕەسمیدا وەك برا ئاماژەیان بۆ كرا، كە بارودۆخی سیاسیان لە چوارچێوەی كۆماری عێراقدا ڕێكبخرێ، هەروەها بەڵێنی ئەوەیان درایێ كە لەئایندەدا خودموختاریان بدرێتێو ڕێگە بدرێت زمانی كوردی وەك زمانێكی ڕەسمی بەكاربێت، هەروەها بەڵێنی كردنەوەی ژمارەیەك قوتابخانەو دەزگەی ڕۆشنبیری كوردییان پێدرا.[٦٧] دوو ڕۆژ دوای كۆدێتاكە، لە ١٦ی تەممووزدا پارتی دیموكراتی یەكگرتووی كوردستان بەیانێكی[*] دەركردو هەموو توانایەكی خۆی خستە

[٦٧] گوینتەر دێشنەر: كورد، گەلی لەخشتە براوی غەدر لێ كراو، و/ حەمە كەریم عارف، چ١، هەولێر، ٢٠٠٤، ٢١٣، ٢١٤؛ د.ئەوان و. ئەندرسن، د.خەلیل هە. ڕەشیدیان: عیراق و بەردەوامی قەیرانی خۆرهەلاتی ناوەراست، و/ فوئاد تاهیر سادق، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل٦٥-٦٦.

[*] پارتی لەبەیاننامەكەیدا ڕوونی كردەوە كەوا: "پارتی دیموكراتی یەكگرتووی كوردستانی عێراق پێشڕەوی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی كورد لەكاتێكدا ئەركە مێژووییەكانی خۆی ڕەچاو دەكات لەپێناوی بەدیهێنانی ئامانجەكانی نەتەوەی كورددا، بەوپەڕی سەراحەتەوە ڕای دەگەیەنێ كەوا بەهێزبوونی بزووتنەوەی گەلی عەرەبی ڕزگاریخوازو سەركەوتنو ڕزگاربوونی عێراق لەچنگی ڕژێمی مەلەكی چەپەڵو دامەزراندنی ڕژێمی كۆماری ڕزگاریخوازو كشانەوەی لەپەیمانی بەغدا، كە تیرەكانی ئاراستەی ناوجەرگی نەتەوەی كورد كردبوو، هەموو ئەمانە پتەوترین بناغە دادەمەزرێنێ بۆ دروستكردنی ژیانێكی پڕ لە كامەرانیو ئازادیو یەكسانی لەنێوان هەردوو گەلی كوردو عەرەبدا، بۆیە پارتیمان بڕیاری دا بەهەموو توانایەكی تێبكۆشێ بۆ پارێزگاری كردن لە كۆماری عێراقو چەسپاندنیو گەشەكردنی، بۆ ئەنجام دانی ئەم مەبەستەش هەموو تواناكانیو هێزەكانی دەخاتە ژێر دەسەڵاتی سەركردایەتی ئەم شۆڕشە پیرۆزەو هەموو ئەندامانیو لایەنگرانی ئامادەن ببنە سەربازو گیانیان بەخت بكەن لەپێناو كۆماری عێراقو بەرەنگاری كردنی ئیستعمارو پیلانەكانی و

ژێر دەسەڵاتی سەركردایەتی شۆڕشی ١٤ی تەممووزو لایەنگری شۆڕشەكەی كرد.[٦٨] بەهۆی ئەم سەركەوتنەوە گەلی كورد بۆ ماوەی دوو ساڵێك جۆرە ئازادییەكی بۆ ڕەخساو ژیانی سیاسی و كولتوری و نەتەوەیی لە كوردستاندا بوژانەوەیەكی نوێیان بە خۆوە بینی.لەساڵانی سەرەتای دەسەڵاتی عەبدولكەریم قاسمدا[*] پەیوەندی هێمنیو پێكەوە گونجاندن لەنێوان حكومەتو كورددا پەرەی سەند. قاسمو بارزانی كەوەك پاڵەوانێك دوای دوانزە ساڵ ئاوارەیی سۆڤیەت گەڕابۆوە بۆ عێراق، گەیشتنە ئەو بۆچوونەی كەپێویستە هاریكاری یەكتر بكەن بەمەبەستی بێدەست كردنو بێتواناكردنی نەیارە تایبەتیەكانیان، نەیارە ناوخۆییەكانی قاسم بریتی بوون لە كۆمۆنیستو بەعسیو ناسریەكان،

كلكەكانی". (عبدالستار تاهیر شەریف: ململانێ لەگەڵ ژیاندا (یادداشت) ١٩٣٥-١٩٩٧، ب١، چ١، كەركوك، ٢٠٠٥، ل٤٨).

[٦٨] عبدالستار تاهر شەریف: ململانێ لەگەڵ ژیاندا، ل٤٨.

[*] ناوی عبدالكریم قاسم محمد(الزبیدی)یە لەشاری بەغداد لەخێزانێكی هەژار لەدایك بووە، قوتابخانەی سەرەتای و ناوەندی هەرلەبەغداد تەواو كردووە، بۆ ماوەی ساڵێك ١٩٣١ – ١٩٣٢ بووە بەمامۆستا دوای ئەوە لەساڵی ١٩٣٢ چووەتە كۆلێژی سەربازی و لەساڵی ١٩٣٤دا دەرچووە بووەتە ئەفسەر لەسوپای عێراقی بەپلەی (مولازمی دووەم)، لەساڵی ١٩٤١ لە كۆلێژی ئەركان دەرچووە لە ١٩٥٥ گەیشتووە بەپلەی (زعیم ركن)، لە ٦ی كانونی دووەمی ١٩٦٣ بووەو بە (فریق ركن) و لەگەلێك جەنگ و چالاكی سەربازی وەك فەلەستین و فورات و بەرزان و زێبار...تاد بەشداری كردووە لە دوای ١٤ی تەموزی ١٩٥٨ بووە بەسەركردەی گشتی سوپاو سەرۆك وەزیران و وەزیری بەرگری، لەئەنجامی كودەتای ٨ی شوباتی ١٩٦٣ بەدەستی بەعسیەكان لە بەغداد گوللەباران كرا . (یاسین صابر ساڵح: ئینسكلۆپیدیای گشتی،ل٧١٤ ؛ علاء جاسم محمد الحربي : رجال العراق الجمهوري، ط١، بغداد، ٢٠٠٥ ل١٣ ، ١٤ ، ١٥ ، ٢٠ ،مطبعة جعفر العصامي) .

هەروەها عەرەبە نەتەوەییەکان.[٦٩] بارزانی هەوڵێکی زۆری دەدا قاسم لەخۆی ڕازی بکاتو کارێکی وا نەکات دڵی بڕەنجێ. بەڵام ئەم پەیوەندیە تا سەر بەردەوام نەبوو هەر زوو عەبدولکەریم قاسم بەهۆی کاریگەر بوونی بە بیروباوەڕی عەرەبە شۆڤێنییەکانو ئەوانەی دژی چارەسەرکردنی کێشەکە بوون بەڕێگەی ئاشتیانەو ناکۆکی نێوان کوردو قاسم دەگاتە ڕادەیەك کەچەند ڕێوشوێنێکی خراپ دەرهەق بە کورد بگرنەبەر، هەر لەداخستنی ڕۆژنامەوە تا دەگاتە درووست کردنی گیروگرفتی تر. بۆیە وورده وورده لادانی قاسم لەو بەڵێنانەی کە لەدەستووری کاتیدا بە گەلی کوردی دابوو، وای لەپارتی دیموکراتی کوردستان کرد کە بیر لەگۆڕینی هەڵوێستی خۆیان بەرامبەر بە قاسمو داکۆکی کردنی پتر لەمافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد بکەنەوە، بەتایبەتی کە هەڵوێستو بیروڕای قاسمیان لەڕێگەی هەندێ لە ئەندامانی سەرکردایەتی پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێرانەوە کە پەیوەندییەکی توندیان لەگەڵ قاسم دا هەبوو بۆ ڕوون بۆوە.[٧٠] لەلایەکی دیکەوە دەسەڵاتی بۆرژوای عەرەبی بە جۆرێکی شۆڤینیانە کەوتە داپلۆسینی نەتەوەی کورد و بەمەش سەرەتای تێکشکانی شۆڕشی تەمموز دەستی پێکرد.[٧١] سیاسەتی تاکڕەوی عەبدولکەریم قاسمو نەسەلماندنی مافە دیموکراسیەکانی عێراقو کوردستان، هاندەری سەرەکی بوون بۆ بەرپابوونی شۆڕشی ئەیلولی (١٩٦١). لەلایەکی دیکەوە بەرەی حیزبە نەتەوەییەکانی عەرەب لەعێراقدا

[٦٩] نادر ئینتیسار: ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی، و/ عەتا قەرەداغی، چ١، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل٨٣.

[٧٠] ئیبراهیم جەلال: خوارووی کوردستانو شۆڕشی ئەیلول بنیاتنانو هەڵتەکاندن ،ل٤٩.

[٧١] ڕەفیق سابیر: بەرەو مێژوو، چاپخانەی مەنسور، سوید، ١٩٩١، ل٨٥.

لەژێر دروشمی (یا اعداء الشیوعیة اتحدوا) ڕێك کەوتبوون کە ڕژێمی قاسم بڕوخێنن، ئەگەرچی بەئاشکرا لەبەیانو بڵاوکراوەکانی خۆیاندا هێرشیان دەکردە سەر شۆڕشی کورد و بەیاخیبونێکی کۆنەپەرستو (شعوبی) دەستکردی قاسمیان دا ئەنا بۆ دوورخستنەوەو لێدانی ئەفسەرە نەتەوە پەرستەکانی عەرەب، بەڵام لەهەمان کاتدا بەنهێنی پەیوەندییان لەگەڵ دامەزراندبوون.[٧٢]

پێش ئەوەی بە عسییەکان بچنە سەر کار (تاهیر یەحیا)* لە ڕێگەی (کەریم قەرەنی) لەگەڵ مەکتەبی سیاسی (پدك) پەیوەندی دروستکردو لەسەر ئەوە پێك هاتبوون کە بزووتنەوەی نەتەوە پەرستەکانی عەرەب هەر کارێکیان کرد بۆ ڕووخاندنی ڕژێمی قاسم، جوڵانەوەی کورد دژیان

٧٢ نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن ، ل٦٦، ٦٧؛ میڤان عارف عبدالرحمن بادي: الحركة القومية الكوردية...، ل١٥٢.

* لەساڵی ١٩٤٨ دا لە جەنگی فەڵەستیندا بەشداری کردووە و مەدالیای ئازایەتی وەرگرتووە ساڵی ١٩٥٥ بۆتە (ئامر کەتیبەی دەبابە) و دواتر پەیوەندی کردووە بەئەفسەرە ئازادیخوازەکانەوە و بۆتە ئەندام لەلیژنەی باڵای ڕێکخستندا، بەڵام ساڵی ١٩٥٧ خانەنشینکراوە بەهۆی گومان لێکردنیەوە لەلایەن پیاوانی شاوە، دوای شۆڕی ١٤ی تەمموز بووە بەبەڕێوەبەری گشتی پۆلیس و پاشان لەگەڵ عبدالکریم قاسم تێکچووە، لەڕاپەڕینی (شەواف)دا بەشداری کردووە بۆ لادانی عبدالکریم قاسم، دواتر احمد حسن بکر توانیویەتی ڕازیبکات وکاری لەگەڵ بکات و بچێتە نێو ڕیزی حیزبی بەعس و لەکۆدەتاکەی ١٩٦٣ دا بەشداری کردووە و سەرکردایەتی ئەو دەبابانەی کردووە کە سەربازگەی ڕەشیدیان گرت، و پلەی سەرۆك(ارکان الجیش)ی وەرگرت بەوەکالەت و دوای دوومانگ لە کۆدەتاش بووەتەبەعسی و بۆتە ئەندامی (مجلس قیادة الثورة)، دوای کودەتاکەی عبدالسلام عارف لە ١٨ نیسانی ١٩٦٣ بووە بە سەرۆکی وەزیران، لە ١٩٦٤ دەستی لە کار کێشاوەتەوە. دواتر لەسەرداوای عبدالرحمن عارف هەستاوە بە پێکهێنانی وەزارەت لە ١٩٦٨ ، دوای کودەتای ١٧ی تەممووزی ١٩٦٨ گیراوە بۆ ماوەی دووساڵ دواتر ئازاد کراوە . (علاء جاسم محمد الحربي :س. پ ،ل٥٤ ، ٥٥ ، ٥٦).

ڕانەوەستێ و ئەوانیش لەیەکەمین بەیاندا دان بە مافی نەتەوەیی کورددا دەنێن لەسەر بنچینەی ئۆتۆنۆمی.[73] لەم دەمەدا کورد ببوو بەهێزێکی سوپایی گرنگ، عێراقیش لەڕووی ئاینی و سیاسی و نەتەوەییەوە حاڵی شلۆق ببوو، کورد ئەم گۆڕانکارییەی ڕژێمیان بەدەرفەت دەزانی بۆ گەڕاندنەوەی هاوسەنگی سیاسی لەعێراقدا، بۆیە پارتی دیموکراتی کوردستان ژێراو ژێر پەیوەندییان لەگەڵ گەورە لێپرسراوێکی باڵی سیاسی پارتی بەعسدا لەقۆناغی خۆئامادەکردندا بۆ ئەم کۆدەتایە کردبوو، ئەو ڕۆژە بڕیاردرابوو کە کورد پشتیوانی ڕژێمی ئایندەی بەعس بکات و ئەوانیش لەبری ئەمە دان بە ئۆتۆنۆمی کوردستانی عێراقدا بنێن.[74] ئەگەرچی پارتی لەگەل کۆدەتاچیەکانی ٨ی شوباتی ١٩٦٣دا بڕیاری هاوکاریکردنی دابوو، لەگەڵ ئەوەشدا هەڵوێستی دژ بەم بڕیارەش هەبوو، کۆمەلێکیان پێیان وابوو ئەو کۆدەتایە دژی شیوعیەت و دیموکراتیەتە و حکومەتی لەم چەشنەش کێشەی کورد چارەسەر ناکات و دان بە مافەکانی گەلی کورددا نانێت.[75] ئەم سەوداو مامەڵەیەی پێش کۆدەتاکە تا کوێ ڕۆیشتووەو بە کوێ گەیشتووە ئاشکرا نەبوو. لە ٨ی شوباتی ١٩٦٣ دا نەتەوەییەکانی عەرەب بە کۆدەتایەکی خوێناوی هاتنە سەر کار. عەبدولسەلام عارف بوو بەسەر کۆمارو ئەحمەد حەسەن بەکر

---

[73] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن ، ل٦٧؛ کاوس قفطان: الحركة التحررية الكوردية في كوردستان العراق ١٩٥٨-١٩٦٤، ط١، سليمانية، ٢٠٠٤، ل٢١١؛ خالدة عبدالقهار: سكرتيرة صدام تتكلم، تقديم/احمد رائف، ط١، الزهراء للاعلام العربي، قاهرة، ١٩٩٠، ل٦٢.

[74] گوینتەر دێشنەر: س. پ، ل٢٢٣.

[75] ئەحمەد بانیخێلانی: بیرەوەریەکانم، ستۆکهۆلم، سوید، ١٩٩٧، ل١٨٧.

بەسەرۆك وەزیران، بەیانی یەکەمیان خوێندەوە، بەڵام باسی ئۆتۆنۆمی تێدا نەبوو، لەگەڵ ئەوەشدا (صالح یوسفی) لێپرسراوی پارتی لە بەغداو ئەندامی مەکتەبی ساسیی بەناوی پارتیەوە بروسکەیەکی پشتیوانی بۆ سەرانی کۆدەتاکە لێدا.[76] لە ١٠ی شوباتی ١٩٦٣دا، واتە دوو ڕۆژ دوای کۆدەتاکە، (صالح یوسفی) بەنێوی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکرات و شۆڕشی کوردەوە، بروسکەیەکی پیرۆزبایی* بۆ ڕژێمی نوێ ناردو داوای ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان کرد.[77] گەر بەراوردێکی ئەو دوو بۆچوونەی بەعسییەکان و پارتی بکەین زۆر بەسادەیی لەوە دەگەین کە بەعسییەکان چەند شارەزاییانەو بەپلان بۆ مەسەلەکەی خۆیان لە چوونە سەر حوکم جولاونەتەوەو پارتیان بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەکارهێناوە بەبێ بەدەستەوەدانی تەنیا یەك بەڵگەش، پارتیش چەند بڕوای بەبەڵێنێکی دەمی بەعسییەکان کردووەو هەموو توانایەکی خۆی تەرخان کردووە بۆ سەرکەوتنی بەعسیەکان.

پارتی بەعسی عەرەبی سۆسیالیست کە هاوبەشی سەرەکی و بە توانای نێو حکومەتەکەی کۆدەتاچیەکان بوو بە پڕوپاگەندەو بەڵێنی درۆو هەڵخەڵەتاندن و هێورکردنەوەی باری کوردستان بەشێوەیەکی کاتی ڕایانگەیاند کە مافی گەلی کوردستان دەدەن و چارە بۆ کێشەکەی

---

[76] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری ئەشکێنن، ل٦٧.

* -بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە پاشکۆی ژمارە (١١).

[77] جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی، و/ کوردۆ، ستۆکهۆڵم، ١٩٨٥، ل٢٢٠؛فاتح رەسوڵ: بنچینەی بیرۆکەی چەپ...، ل٣٣٦.

دەدۆزنەوە.[٧٨] پارتی دیموکراتی کوردستانیش هێندە بڕوایان بە عبدالسلامو بەعسیەکان هەبوو تەنانەت پێیان وابوو کە شۆڕشی کورد بە نەمانی حوکمی قاسم دەگاتە ئامانجەکانی خۆی، بەو بیانوەی کە پێش چوونە سەر حوکمی بەعسییەکان داوایان لە پارتی کردبوو کە ناوی شەش هەڵبژاردەی خۆیان بدەن بە بەعسیەکان بۆ ئەوەی لە هاتنە سەر حوکمدا بەشداری وەزارەتەکەی بەعسیەکان بکەن،[٧٩] پارتی ئێجگار گەشبین بوو بەپێوەندی نێوان خۆیانو بەعس، بەڕادەیەك کە بارزانی وتبووی هەندێك لەئێمە لەبەعسیەکان بەعسی ترن،[٨٠] بەڵام کورد زۆر درەنگتر بەوەی زانی کە (تاهیر یەحیا)و بەعسی فەندوفێڵیان لەگەڵدا کردوون، لەگەڵ ئەوەشدا کورد هەر کۆڵی نەدا لەهەوڵدان لەگەڵ بەعسدا، بەعسیش بەردەوام خەریکی خۆ کۆکردنەوەو خۆ بەهێز کردن بوو، ئیدی وەك هەموو جارێ بێ ویستی کورد شەڕ دەستیپێکردۆتەوەو بەعسیەکان رەوە عەرەبیان بە هۆسەوە بەرداوەتە گیانی کورد. ئەو هۆسانەی کە بەدووەکانیان بەشێوەیەك هاندا بوو کە کورد بەدوژمنی سەرەکی بزانن.[٨١] بەپێچەوانەوە خودی بارزانی بۆچوونی جیاواز بوو هەروەك ئەحمەد بانیخێلانی لەبیرەوەرییەکانیدا دەگێڕێتەوەو دەڵێت: "چەند جارێك لەهاوڕێیانی سەرکردایەتی خۆمانم ئەبیست کە لەچاوپێکەوتنێکی نێوان بارزانیو سەدامدا ڕۆژنامەنووسێکی ڕۆژئاوایی لەبارزانی پرسی بوو: کە

[٧٨] فاتح رەسوڵ: بنچینەی بیرۆکەی چەپ...، ل٣٣٨.

[٧٩] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٩٥.

[٨٠] ئەحمەد بانیخێلانی: بیرەوەرییەکانم، ل٣٠٩.

[٨١] لەتیف فاتیح، مەجید سالح: س. پ، ل٢٧.

ئاسۆی مەسەلەی کوردو پێوەندی نێوان ئێوەو بەعس پاش بەیانی ئازار چۆن دەبینی؟ بارزانی هەر ئەوەندی وتبوو: داوای وەڵامی ئەو پرسیارە لە سەدام بکە، چونکە وەڵامەکە لای ئەوە".[٨٢] ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە بارزانی هەر لەسەرەتاوە لە نیازپاکی سەدامو بەعس بەگومان بووە.

بەڵام کورد هەرگیز شەڕخواز نەبووە، شەڕێك نەبووبێ بە توشیەوە و ناچار نەکرابێت و بۆ مافی خۆی نەبێ، ئامادە نەبووە لە پێناوی هیچ نیازێکی دیکەدا فیشەك بە کەسەوە بنێت، چاویان لە داگیرکردن و کۆست خستنە رێی هیچ کەس و هیچ میللەتێك نەبووە. هەموو کات ویستویانە لە ئەنجامی گفتوگۆی سیاسیانە و بوونی زمانی ژیری و لۆجیکیانە لە نێوانیاندا کێشە رەواکەیان چارەسەر بکەن، چارەسەرێك کە ویست و ئاواتی میللەتەکەیان بێ و ببێتە بناغەیەکی پتەو بۆ پێشکەوتن.

ناکۆکی نێوان کوردو حکومەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق، سەرەڕای گۆڕانی رژێمەکانیش هەروەك خۆی مابوەوە، ئیدی لەسەردەمی عەبدولکەریم قاسم تا عەبدولسەلامو عەبدولرەحمان عارفی برای لە ساڵی ١٩٦٦و تا دەگاتە ئەحمەد حەسەن بەکر. (بیر نهارد لیبیرمان)ی ڕۆژنامەوانی نەمساوی لە گۆڤاری (یانەی نوێ)دا بەم جۆرە باسی ئەو بارودۆخەی کردووە: "حاڵەتەکە لە ئەوەڵەوە بە گفتوگۆ دەربارەی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد دەست پێ دەکات، ئەوجا نۆرەی چەند هێرشێکی کۆچکردنو ڕاگوێزان دێت، پاشان هێرشی ئاسمانی دەست پێ دەکاتو

[٨٢] ئەحمەد بانیخێلانی: بیرەوەرییەکانم، ل٣٠٩.

لەئەنجامدا شەڕی سەختو بەرفراوان هەڵدەگیرسێت".[٨٣] ئەمە ببووە ڕێبازێك لەو سەردەمەداو تۆوی جەللادو قوربانی، تۆوکردنی گیانی داگیرکاری چاندووە، قسە کردن لەسەر ئەم بڕگەیە بۆخۆی قسەکردنە لەسەر بریندارکردنی مرۆڤی کورد، مرۆڤێك بە درێژایی مێژوو بەدوای ئازادیدا دەگەڕێتو لەدواجاردا هەر دەبێت دەستی لێ گیربێتو نابێت ئەوەشمان لەبیربچێت کە دواجار ئەو مرۆڤە، تەنانەت بەداوای لێبوردنێکیش ئاسوودە دەبێت.[٨٤] نەتەوەی کورد بە گشتی و بزوتنەوە نیشتمانیە رزگاریخوازەکەی بە تایبەتی رووبە رووی مەترسیەکی ئەوتۆ ببۆوە کە هەرەشەی لەسەرجەمی بوونی نەتەوەییان دەکرد، ئەو مەترسیەش لە لایەکەوە لەوەدابوو کە رژێمە شۆڤینیە داگیرکەرەکانی کوردستان بە پێی پیلانێکی فراوان هەوڵی تواندنەوە و لەناوبردنی فیزیکی و روحی گەلی کوردیان دەدا، بەهۆی نەبوونی دیموکراسی و نزمی ئاستی سیاسی و رادەی شارستانی کۆمەڵگەکانیانەوە، لەوەدەچێ توانیبێتیان هۆشیاری کۆمەڵایەتی زۆربەی خەڵکی تێکبدەن تا ئەو رادەیەی بە ئەفیونی ئایدیۆلۆژی بۆرژوازی گێژیان بکەن، لەلایەکی ترەوە ئەو مەترسیە لەوەدابوو کە بزوتنەوەی رزگاریخوازی نیشتمانی کورد لە گێژاوی تەنگ و چەڵەمەیەکی فیکری و سیاسی و کۆمەڵایەتیدا دەژیا. سەرەڕای ئەو هەموو قوربانیە مەزنە جۆربەجۆرانەی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان دابوویان، کەچی هێشتا بزوتنەوەکەیان بە گشتی نەبوو بووە

[٨٣] وەرگیراوە لە گوینتەر دیشنەر: س. پ، ل٢٣٦.
[٨٤] لەتیف فاتح، مەجید ساڵح: س. پ، ل٣١.

ئەو چۆنایەتیە یەکگرتووە نوێیەی کە بە پێی پرۆگرامێکی زانستی ئامانجو ستراتیجی خۆی دابڕێژێ.[٨٥]

چارەسەرکردنی کێشەی کورد لە عیراقدا لە پێشەکی ئەو کێشە نیشتمانیانە دێت کە عیراق دووچاری بووە، بە تایبەتی کە نەتوانراوە لە کێشەکەیان تێبگەن، بەڵکو ئارەزووی راستەقینەیان نەبووە بۆ چارەسەرکردن و دانانی چارەسەرێکی گونجاو کە وای کردووە دووچاری توندوتیژی ببنەوە و لە بری گفتوگۆی برایەتی و بابەتی کە سروشتی کێشەکە ئەوەی دەخواست خواست و مافێکی رەوابوو بۆ بەشێکی خاکی عیراق.[٨٦] تەیاری کوردی کە پارتی دیموکراتی کوردستان بەسەرۆکایەتی بارزانی سەرکردایەتی دەکرا، ڕێبازی ئەم تەیارە ئاشکرا بوو، لەپەیڕەوو پڕۆگرامی نێوخۆییدا بۆ یەکسانی لەنێوان کوردو عەرەبداو دەستەبەر بوونی هاوتایی نەتەوایەتیان لە وولاتی عێراقدا، لەڕووی نەتەوایەتیو ئابووریو کۆمەڵایەتیو ڕۆشنبیریەوە تێدەکۆشا، لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەم تەیارە سەربەخۆییو سروشتی کوردایەتی خۆی هەبوو، بەڵام لەهەمان کاتدا باڵێك بووە لەهێزە بنەڕەتیەکانی بزووتنەوەی پێشکەوتن خوازی عێراق، کە زۆربەی هیواو ئامانجەکانی لەگەڵ تەیاری دیموکراسی کۆیان ئەکاتەوە، چونکە ئەویش هەوڵی ئەوەی دەدا کە گۆڕانێکی بنەڕەتی لەناو کۆمەڵدا بێنێتە کایەوە کەهاوتا بێت لەگەڵ بەهێزکردنی کەسایەتی کوردی، بۆیە هاوپەیمانی کردنی ئەم تەیارە لەگەڵ تەیارەکانی تردا

[٨٥] رەفیق سابیر: بەرەو مێژوو، ل٦٥-٦٦.
[٨٦] سعد البزاز: الاكراد في المسالَة العراقية، عمان، ١٩٩٧، ل١٤٤،١٤٣.

گرتۆتە بەر.[87] ئەمەش لە ئەنجامی هەستکردنی بووە بە سۆزی نیشتمانی و یەکبوونی مەسەلەی کورد، کە بێگومان ئەم یەکبونی مەسەلەیەش ببوە هەلیك بۆ هەڵتەکاندنی ئەو سنورە دەستکردانەی کە زیانێکی گەورەی بە داگیرکەران دەگەیاند و نەخشەکانیانی هەڵدەوەشاندەوە، بۆیە بە درێژایی مێژوو هاوکاری و پیلانی تواندنەوەیان بۆ سەرکوت کردنی هەموو پارچەکانی کوردستان داناوە.[88] هەمیشە تێڕوانینی کار بەدەستانی عێراق بۆ کورد وەك مەترسیەك بووە بۆ سەر عێراق و نەتەوەو نیشتمانی عەرەب، لەبەرامبەر ئەمەشدا، تێڕوانینی شۆڕشی کورد بۆ کاربەدەستانی عێراق وەك مەترسیەکی کوشندە بووە بۆ سەر ماف و بوونی گەلی کوردو خاکی کوردستان تا دەهات ئەو دوژمنایەتیە قوڵتر دەبوو.[89] ڕووداوەکانی کوردستان ئەوە دەردەخەن کە هەرچەندە کورد ئامانجەکانی خۆی بەدی نەهێناوەو لەناو شکست خواردن و چەوسانەوەدا ماوەتەوە لەگەڵ ئەوەشدا ملی بۆ هەوڵی بەعێراقی کردن نە لەسەر شێوەی ئینگلیزو نەلەسەر شێوەی بۆرژوای عێراقی و عەرەبی دا نەنواندووە، و ڕەتی کردۆتەوە و بەهەموو شێوەیەکیش بۆی لوابێت بەگژیاندا چۆتەوە.[90] پەیوەندی نێوان ڕژێمی عێراق لەگەڵ کوردستاندا پەیوەندی نێوان داگیرکاری عێراقی و عەرەبە لەگەڵ کوردستانی داگیرکراودا، بۆیە نەك هەر

[87] پارتی دیموکراتی کوردستان: سەرکردایەتی کاتی: ڕێبازی بزوتنەوەی ئازادیخوازی کورد، ل٥.
[88] یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان: ئایا مەسەلەی کورد یەك مەسەلەیە یا چەند مەسەلەیەك: ل١٢.
[89] یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان: عێراق و مەسەلەی کورد، ل٩.
[90] مەحمود مەلا عزەت: ڕەگ و ڕیشەی مێژوویی تەقەلای بەعێراقی کردنی کوردو مەسەلەی کوردستان، ب١، سوید، ئابی ١٩٨٧، ل٧٣-٧٤.

لە باشوری کوردستان، بەڵکوو هەموو کوردێك مافی هەموو جۆرە دژایەتیەکی ئەو داگیرکەرەی هەبوو کە لەکوردستاندایەو ئازادە لەداگیر کەر بدات و دەریبکات، کورد مافی خۆی و ئەرکی سەرشانی بوو کە دژی ئەو دڕندانە بێت، ئازادیش بوون لەدەربڕینی ئەو دژایەتییەو لەگرتنەبەری هەر ڕێگەیەك کە زیاتر لە ئامانجەکانی نزیك بکاتەوە. کورد لە عیراقدا مافی وەك هاوولاتیەکی عەرەب نەبووە، مافی سیاسی فەرامۆشکراوە و مافی تاکە کەسیشی لە یاسادا نەپارێزراو بوو بۆیە سەیر نییە ئەگەر کورد لە عیراقدا هەستی عیراقیبوونی نەبوبێت. لەمێژووی دەوڵەتی عێراقدا هیچ ڕژێمێك هێندەی بەعس لەناو هاوکێشە سیاسیەکاندا، کوردی بەمەترسی بۆسەر دەسەلات و پاشەڕۆژی عێراق نەزانیووە، بۆیە لەپێناوی بەگژداچوونەوەی ئەو مەترسیە لەسەردەمی یەکەم و دووەمی دەسەلاتیدا جەنگێکی بێبڕانەوەی بۆ تەفرو تونا کردنی هێزی مرۆیی کورد پیادە کردوو بەشێوەیەکی سیستێماتیکیش کەوتبووە دەستنیشان کردن و سنووردارکردنی ژمارەی کورد، ئەویش بەسێ ڕێگەی جیاواز، یەکەمیان بە عەرەب کردن و دووەمیان ڕاگواستن و سێیەمیشیان قڕکردن بوو.[91] شەڕی چەند ساڵەی نێوان کورد و بەعس حاڵەتێکی دەروونی سەیری لە ناوکورد و عەرەب لە عیرقدا دروست کردووە. عەرەب بەو گیانە پەروەردە دەکرا کە کورد دوژمنی عیراق و عەرەبە، کورد مرۆڤ کوژ و مرۆڤ خۆرن و هەرگیز وێنەیەکی راست و دروستی کوردیان لە عەرەبی عیراق

[91] خەبات عەبدوڵڵا: بنەما تیۆریەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشوور، چ١، سلێمانی، ٢٠٠١، ل١٩٣.

نەگەیانـدووە. لـە لایـەکی تـرەوە کـورد هـەردەم زولم و زۆری حکومـەتی بەعسی بە چاوی خۆی دیوە و پێویستی بە کەس نەبووە بۆی باس بکات، هـەرگیز کورد توانـای ئـەوەی نـەبووە کـە حـوکمی عـیراق بکـات و غـەدر لـە عەرەبی عیراق بکات، بەڵکو ئەو ڕقەی بە جۆرێکی تر دەربڕیوە.[٩٢]

کوردیش ڕێبازی سیاسیو خەباتی جەماوەری شۆڕشگێڕانەی پشت بەگـەل بەسـتووی فـرە جـۆرو فـرە شـێوە بـووە، شـان بەشـانی هێزەکـانی پێـشکەوتنخوازیو شۆڕشـگێڕی تـری عێـراق بـۆ ڕووخانـدنی حـوکمی دیکتـاتۆری لـەپێناوی بـەدیهێنانی سـەربەخۆیی تـەواوی عێـراقو دیموکراسی ڕەسەن بۆ گەلی عێراقو ئۆتۆنۆمی ڕاستەقینە بۆ کوردستانی عێراقو جێبەجێ کردنی ئەرکەکانی تری شۆڕشی نیشتمانی دیموکراتی عێراقـی بـەهاوکاری لەگـەڵ هێـزە شۆڕشـگێڕەکانی تـری کوردایـەتی لەبەشـەکانی تـری کوردسـتانو هێـزە پێـشکەوتنخوازەکانی گـەلانی ڕۆژهـەڵات، دژی ئیمپریـالیزمو حوکمـە کۆنەرپەرسـتە دیکتاتۆریـەکانی دوژمن بەگەلانی ڕۆژهەڵات هەر درێژەدانە بە ڕێبازی سیاسیانە بە نێوی خـەباتی چـەکداری، بـەکارهێنانی زەبروزەنگـی شۆڕشـگێڕانە و هێـزی پێشمەرگە بۆ جێبەجێکردنی هـەمان ئامـانج و داخـوازی.[٩٣] گـەلی کـورد بـە تاقیکردنـەوە تـاڵ و خوێناوییـەکانی خـۆی بـۆی دەرکـەوتووە کەمینـە

---

[٩٢] شـۆرش حـاجی رسـول: ئـەنفالی کـورد و دەوڵـەتی عـیراق، چ٢،چاپخانەی دەرون، سـلێمانی، ٢٠٠٣،ل٢١-٢٢

[٩٣] جـەلال تاڵـەبانی: جۆشـدانی خـەبات دژی ئیمپریـالیزمو فاشـیزمو نۆکـەرانیان بـۆ سـەربەخۆییو دیموکراسیو ئۆتۆنۆمی، لەبڵاوکراوەکانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، نەورۆزی ١٩٨٠، ل٦٣-٦٤.

دەسـەڵاتدارە کۆنەپەرسـتەکان نـاتوانن بـە هـیچ شـێوەیەك کێـشەی نەتەوایەتی چارەسەر بکەن، جەماوەر بە شارەزایی خۆی هەموو پەیمان وقسە لوسـەکانی رژێمـە بۆرژوازیـەکانی بۆ ئاشکرا و ڕوون بوو بـووەوە، چاك لە فێڵ و تەڵەکەبازیەکانیان شارەزا بوو بوو.دەیزانی هـەر هـەنگاوێك کـە دەینێـت بـۆ لـەناو بـردن و تواندنـەوەی گـەلی کـوردە نـەك لـە پێنـاوی بەدیهێنانی مافە رەواکانی.[٩٤] ئەمانـە لـە هەڵوێستە ڕوونـەکانی گـەلی کـورد بووە، لەوەتەی شۆرشی کوردستان هەڵگیرساوە، هـەر لەئەیلولی ١٩٦١ەوە هەمیشە گفتوگۆ ناو بەناو هاتۆتە کایەوە، بـەجۆرێك کـە بۆتـە دیاردەیـەکی نـاو شۆڕشـی کوردسـتان هۆکارەکانیـشی دەگەڕێتـەوە بـۆ دروشمـی شۆڕشـەکە کـە هـەر داوای ئۆتۆنـۆمی لـە حکومـەت کـردووەو سروشـتی شۆڕشـەکە هـەر کوردسـتانی بـووەو نەبۆتـە شۆڕشـێکی عێراقـی سەرتاسەریو هەلومەرجی دەرەوە کەڕێگەیان نەداوە بەپساندنی پەرژینی ئۆتۆنـۆمیو سروشـتی دیکتـاتۆری دەسـەڵاتدارەکانو زاڵ بـوونی بیروڕای شـۆڤێنی، یـان تـەنگیی نەتەوایـەتی لـەناو جوڵانـەوەکانی عەرەبیـدا کـە هەمیـشە جیابوونـەوەیان بـە تۆمـەتو تـاوان لەقەڵـەم داوەو تـەرازووی هێزەکانیش وایان کردووە کە هەردوولایەنەکە هـەر ناچاری یـەك ببنـەوەو بکەونـەوە گفتوگـۆ سـەبارە ت بـەوەی کـە هـیچ لایـەنێکیان نـەیتوانیووە لایەنەکەی تر بەتەواوی بشکێنێتو ببەزێنێت.[٩٥] بزوتنەوەی رزگاریخوازی

---

[٩٤] بالیسان: گفتوگۆ وەك بنەڕەتێك بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد، گۆڤاری هەڵوێست، ژ٣، خولی دووەم، لەندەن، ١٩٨٧، ل٧٣-٧٤.

[٩٥] جـەلال تاڵـەبانی: ڕاپـۆرتی سیاسـی، پەسـندکراوی یەکـەمین کـۆنگری گشتی یـەکێتی نیـشتمانی کوردستان، ٢٧/١-١٤/٢/١٩٩٢، لەبڵاوکراوەکانی ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ١٩٩٢، ل٥٨.

کورد لە عیراقدا کە لە پاش شۆڕشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ەوە شۆڕشی نیشتمانی و نەتەوەیی هەلگیرساندووە، هەموو ڕێگەیەکی ئاشتیخوازانەی دیموکراتیانەیان لە میللەتی کورد گرتبوو، کە بە مافە ڕەواکانی خۆی بگات و بەشداری لە ولاتدا بکات بە پێی ماددەی (٣)ی دەستوری کاتی بۆیە هەمیشە دوارێگەی بە ناچاری دەست دانە چەك بووە.[٩٦] گەلی کورد لە کوردستاندا بەدرێژایی مێژوو لەناو خەبات و فیداکاری سەختدا، لەناو مەینەتی و دژواری شۆڕش و خەباتدا ژیاوە، ڕێگە نەماوە تاقی نەکاتەوە، بگرە لەبێ هێزی و ساتەکانی نوچدان و نوشستیدا بەرامبەر ناحەزو دوژمن وەستاوە، داشکانی کردووەو دەست بەرداری زۆر مافی خۆی بووە و کاری زۆری بۆ برایەتی و هاوخەباتی و دۆستایەتی کردووە و زۆر خۆی بە برا بچووك داناوە، بەلام هیچیان فریای نەکەوتوون، زۆر شتی لە دژی ئارەزوو خواستی خۆی کردووە، بەلام ملی بۆ تواندنەوەو بۆ بە عەرەب کردن و بۆ بەعس کردن دانەنواندووە.[٩٧] هەر لە ساڵەکانی ١٩٦٣، ١٩٦٤، ١٩٧٠ دا کاتێك کابینە لە دوای کابینە پەیوەندیان بە پارتیەوە کردووە بۆ چارەسەری کێشەی کورد، هەمیشە پارتی پێشوازی گەرمی لەو پەیوەندیانە کردووە، بەلام ئەوان نەیان ویستووە کێشەی کورد بەرەو چارەسەرێکی ئاشتیانە و دیموکراتیانە بەرن.[٩٨] بارزانی لە ووتەیەکیدا

[٩٦] پارتی دیموکراتی کوردستانی عیراق: ڕاپۆرتی سیاسی پەسەندکراوی دەیەمین کۆنگرە لە ٢-١٢/١٢/١٩٨٩، ل٣٩.

[٩٧] مەحمود مەلا عزەت: ڕەگ و ڕیشەی مێژوویی... ، ل٨١.

[٩٨] پارتی دیموکراتی کوردستانی عیراق: ڕاپۆرتی سیاسی پەسەندکراوی دەیەمین کۆنگرە لە٢-١٢/١٢/١٩٨٩، ل٣٩.

دەڵێت: "من پێم وانیە بە ئاشتی بگەینە ئۆتۆنۆمی لەبەر هۆیەکی سادە، ئەویش ئەوەیە کە حکومەتی عێراق لەخەونیشدا بیر لەوە ناکاتەوە ئۆتۆنۆمی ڕاستەقینەی ئەوتۆمان بداتێ، کە حکومەت ناچار دەبێت گفتوگۆمان لەگەڵدا بکات، مەبەستی ئەوەیە لەم ناوچە تەسکەدا گەمارۆمان بدات کە ئێستە بەزەبری چەك بەرگری لێ دەکەین، بەلام ئەم ناوچەیە تەنها بەشێکی بچووکی کوردستانە.... دەست لەناوچەکانی تر هەڵناگرین هەرچیەك ڕووبدات، چونکە خۆمان بەبەرپرس دەزانین بەرامبەر بەو کوردانەی لەو ناوچانەدا دەژین بەهەمان ئەندازەی کە لەبەردەم مێژووی گەلەکەمان هەست بە بەرپرسیاریەتی دەکەین".[٩٩] چونکە بەعس هەرگیز ملی بۆ دیاریکردنی سنووری نێوچەی ئۆتۆنۆمی نەدەداو کورد داوای مەڵبەندە پڕ نەوتەکانی کەرکوك و خانەقینی دەکرد، کە ئەو دەم زۆربەی دانیشتوانیان کورد بوون، و ڕژێم بەهەموو توانایەوە بەربەرەکانی ئەو داوایەی دەکرد، نەیدەویست دەست بەرداری پڕ خێروبێرترین نێوچەکان ببێت.[١٠٠] د.مەحمود عوسمان دەڵێ: "ئەو کاتە لەو بڕوایەدا نەبووین کە بەعس دان بەمافە سەرەکییەکانی کورددا بنێت وەك چۆن ئێمە دەمانویست".[١٠١]

لەو سەرەتایەدا گەلی کورد هەمیشە لەگەڵ خەباتی چەکداریدا ڕێگەی دیبلۆماسی و کاری سیاسیانەشی کردبووە ئامرازێکی تری خەبات بۆ

[٩٩] گوینتەر دیشنەر: س. پ، ل٢٦٥.

[١٠٠] مارتن ڤان برۆنەسن: ئاغا و شێخ و دەوڵەت، ل٦٣.

١٠١ علی کریم سعید: عراق ٨ شباط ١٩٦٣، من حوار المفاهیم الی حوار الدم، ص٢٥٢.

بـەدیهێنانی ئامانجـەکانی.[١٠٢] بزوتنـەوەی رزگـاری نیـشتمانی کـورد سـەدەیەك زیـاترە، بـە پێـی تێگەیـشتنی زانـستی، دەسـتی پێکـراوە و لـەو سەدەیەشدا گۆڕان وگەشەکردنی قوڵ و بنەڕەتی بەسەر شێوە و ناوەڕۆکی بزوتنەوەکـەدا هـاتووە، لـە ڕووی ناسـینی دۆسـت و دوژمـن و ناسـینی سروشـتی ناکۆکیـەکان و ناسینی شـێوازی خـەبات و تێکۆشـانی قۆنـاغی جۆراوجـۆر. [١٠٣] پـاش ئـەوەی لـە ١٩٦٣/٢/١٣دا مـام جـەلال وەك نوێنـەری کورد چوو بۆ قاهیرەو چاوی بە جەمال عەبدولناصر کەوت، لەو گەشتەدا ئەو ڕاستیە بۆ نوێنەری کورد دەرکـەوت کـە ئـەویش درۆزانـیو دووڕوویـی بەعـسیەکان بـوو بەرامبـەر کێـشەی کـورد، دوای گەڕانـەوەی تاڵـەبانی لـە قاهیرە بە کۆمەڵێك بیروڕای باشی عەبدولناصر بەرامبـەر مەسـەلەی کوردو لە کۆڕێکی ڕۆژنامەوانیدا جەلال تاڵەبانی ئەوەی ئاشکرا کرد کە بەعسو عەبدولسەلام هیچ نیازێکی چارەسـەری کێشەی کوردییـان نیـە،[١٠٤] چونکە کاتێك لەسەرەتای ١٩٦٣دا عێراقو سوریاو میسر لە قاهیرە گفتوگۆیان بۆ یـەکێتی عـەرەب دەسـت پـێ کـرد.[١٠٥] لەلایەکەوە بیانوویـان بـۆ جـێ بـەجێ نەکردنی پڕۆژەی داخـوازی کـورد دەگێڕایـەوە بـۆ بـارودۆخی کۆبوونـەوەی قـاهیرەو وەرگرتنـی ڕەزامەنـدی میـسرو سـوریاش لەلایـەکی تـرەوە کاتێـك عەبدولناصر داوای بەشداری کردنی نوێنەری کوردی دەکرد لە کۆبوونەوە

[١٠٢] مەحمود مەلا عزەت: ڕەگو ڕیشەی مێژوویی....،ل٦٤.

١٠٣ نەوشیروان مستەفا ئـەمین: خولانـەوە لـەناو بازنـەدا، دیـوی نـاوەوەی روداوەکـانی کوردسـتانی عیراق ١٩٨٤–١٩٨٨، چ٢، سلێمانی، ١٩٩٩ سلێمانی، ١٩٩٩، ل٦٢..

[١٠٤] وەرگیراوە لە ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل١٠٠، ١٠١.

[١٠٥] وەرگیراوە لە جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی ، ل٢٢١.

سـێ قۆڵییەکـە، عێـراق دژی ئـەو بـۆ چـوونە وەسـتاو کێـشەی کوردیـان بەمەسـەلەیەکی تایبـەت بـەنێوخۆی عێـراق بـاس دەکـرد.[١٠٦] بـەعس ستراتیژیەکی یەك توخمو تاکتیکێکی ڕوونـی نـەبوو کە پاشان بووە هۆی دووبـەرەکی نێـو حزبەکەشیان تـادواتر سیاسـەتی تەنگهەڵچنینی کـوردو شۆڕشە ئازادیخوازانەکەی گرتەبەر، چونکە بەعس نەیدەویست دان بەو ڕاستیەدا بنێـت کـە کـەرکوكو خانـەقینو نێوچـەی ئێزدیـەکان خـاکی بـێ چەندو چوونی کوردن.[١٠٧] سەرکردایەتی کوردیش بەو مەبەستەی کە بۆ بزووتنـەوە چـەکداریەکەی بەچـاکی زانیـووەو دەسـت پێـشکەری دانووساندنی کـردووە لەگـەڵ کۆدەتاچییەکاندا.[١٠٨] بۆیـە بەعسیش جار لـەدوای جار زیـاتر پێـی لەسـەر داخوازییـەکانی کـورد دادەگرتو کـەمتری دەکردەوە، ئاکاری ئەمەش گەیشتە ئەو ڕادەیـەی لـەبری ئـەوەی ئـەو مافـە زەوت کراوانـە بداتـەوە بـە کـورد دەیویـست ئـەو دەسـتکەوتەی بەدەسـتی هێنـابوو لێ بـستێنێتەوە، ئـەوەش لەسـەر حیـسابی سـەرەتاو بیروبـاوەڕو ڕابردوو دوا ڕۆژی کورد، تەنانەت هاتنە سەر ئەو ڕایـەی کـە بڵێن کـەرکوك کوتومت وەك کەربەلایەو عەرەبە، و تەنانەت قبوڵیشیان نـەبوو دوای بخـەن بـۆ دواڕۆژ، بـەڵکوو تـەنها یـەك هـەق بـە کـورد ڕەوا دەبیـنن ئـەویش هـەقی فرمێسك ڕشتنە بۆ کەرکوك وەك ئەوان بۆ ئەندەلوسی دەڕێژن.[١٠٩]

[١٠٦] وەرگیراوە لە ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل١٠١.

[١٠٧] جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی ، ل٢٢٣.

[١٠٨] مەلا بەختیار: کۆبەندی چەند بابەتێك، ١٩٨٧–١٩٩٣، سلێمانی،١٩٩٩، ل٢٠٥.

[١٠٩] جەلال تاڵەبانی: ڕاپۆرتی سیاسی، ل٥٩.

سەنگی دانووستاندن هەر بەوە سووك بووە کە شۆڕش خۆی داوای دانووستان و گفتوگۆی لە کودەتاچییەکان کردووە، ئەگەر لەسەرەتاشەوە بەرنامەی پارتی تێروتەسەلیش بووبێ ئەوا سەرەنجامی دانیشتنەکان گەیشتۆتە ڕادەیەکی ئەوتۆ کە بۆ ڕژێم دەرکەوتووە ئەم دەست پێشکەریەی پارتی بۆ دانووسەندن قابیلی سەپاندنی ڕێککەوتنامەیەکی لاوازە، چونکە لەکاتی دانوسەندندا مەترسیەکی گەورەیە دوژمن دڵنیا بێت شۆڕش ئامادەی پاشەکشەو سازشە.[110] کەواتە مەسەلەی گفتوگۆکردن لەگەڵ کورددا تەنها کڵاوبازی و فریوێکی ڕژێمی بەعس بووە، تا بتوانێت کورد بەدەمەوە بگرێت. خۆی دژیان تەیار بکات و هێزو گوڕێك پەیدا بکات.[111] بۆیە کورد ناچار دەبوون شەڕ بکەن گەر ڕێگەیەکی تریان پێ نەدرایە بۆ چارەسەری کێشەکە ئەم شەڕو پێکدادانەش چارەسەری کێشەکەیان نەدەکرد، چونکە خەباتی کورد تا ئەو کاتە بەردەوام دەبوو کەنەتەوەکەیان سەربەخۆ بێت و چارەسەری کێشەکەیان لە کوردستانی سەربەخۆدابوو.[112] لە یادداشتێکی فەرمیدا پارتی دیموکراتی کوردستان ئەوەی ڕوون کردۆتەوە کە هەر هەنگاوێك نەتەوەی عەرەب بەرەو ئامانجەکانی بیهاوێژێ پێویستە هاوشانیش فراوانبوونێکی زیاتر سەبارەت بە مافە نەتەوەییەکانی کورد بەخۆوە بگرێ.[113] لەساڵی ١٩٦٨ەوە بەشێکی گەورەی حیکایەتی کورد لەعێراقدا تەنازوولی

[110] مەلا بەختیار: کۆبەندی چەند بابەتێك، ل٢٠٥، ٢٠٦.
[111] جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی، ل٢٢٣.
[112] جەلال تاڵەبانی: گفتوگۆیەکی جیدی لەگەڵ صبحی عبدالحمیدو هاوڕێکانی، ل٧٦.
[113] هەمان سەرچاوە، ل٢١.

حکومەت بووە لەسەر کاغەزو بەڵێنی ڕووکەش و ڕێککەوتن بووە لەسەر ئۆتۆنۆمی ڕاستەقینە، پاشان پاشگەزبوونەوەو خیانەتی بەدوادا هاتووە، ئینجا دەستی بەنیشتەجێ کردنەوەو بەعەرەب کردن و ڕاگواستن کردۆتەوە بۆ ئەم مەبەستەش بەردەوام سنووری دیاریکردۆتەوەو شارو گوندەکانی لەناو بردووە.[114] جەلال تاڵەبانی دەڵێت: "ئێمە لە تاوانبارکردنمان بە جودا خوازو هەوڵدان بۆ وەرگرتنی مافی چارەی خۆنووسینی گەلی کورد ناترسین و وەڵامیشمان بۆی ئەوەیە ئەمە تۆمەت خستنە پالێکە ڕەتی ناکەینەوەو شەڕەفێکیشە بانگەشەی بۆ ناکەین، چونکە جودابوونەوە بەشێکە لەمافی چارەی خۆنووسین بۆیە مافێکی ڕەوای خۆمانە، بەڵام مافی چارەی خۆنووسین لەپاڵ جودا بوونەوەدا مافی یەکگرتنی ئارەزوومەندانەش دەگرێتەوە کە ئێمە ئەوەمان بۆ گەلەکەمان هەڵبژارد ئەویش لەبەر ئەو هۆیانە نە لەترسی تۆمەت خستنە پاڵ و نە لەترسی شەڕە سەرکوتکەرو سەپێنراوەکان، ئەوانەی کەهیچ گەلێك لەگەلانی سەرزەمین پێی نەبڕابوو گەیشتە شەڕی قات و قڕکەر لە لای گەلی کورد".[115] لەکاتێکدا پارتی بەعس لایەنی سەرەکی بووە لەو ڕێککەوتنامانەی کە لەگەڵ شۆڕشی کوردو پارتی دیموکراتی کوردستاندا مۆری دەکرد، هەر ئەویش نەخشەی ئەو دژە ڕەوتەی دەکێشا کەتێکڕای ڕێکردنی لەوکاتەوە تا کۆتایی دەسەڵاتیان ئەوە دەگەیەنێ کە دەسەڵاتی حوکمڕان و پارتی بەعسیان چیان لەدەست هاتبێ بۆ دابڕینی

[114] کنعان مەکییە: دڵڕەقی و بێدەنگی، و/ حەمە ڕەشید، سلیمانی، ٢٠٠٥، ل١٨٩.
[115] جەلال تاڵەبانی: گفتوگۆیەکی جیدی لەگەڵ صبحی عبدالحمیدو هاوڕێکانی، ل٣٦.

سەرکردایەتی شۆڕشی کورد لە جەماوەری گەلی کوردو بۆلێدانی ئەو سەرکردایەتیە بەهەر هۆیەك بێت‌و بەدزێوترین‌و ناپەسەندترین شێوە کردویانە،[116] چونکە بەعس باش لەکێشەی کوردستان دەگەیشت‌و تەنانەت خاڵە بەهێزو لاوازەکان‌و خواست‌و ئامانجەکانیشی دەزانی، و زۆربەشیانی بەمەترسی ئاسایشی نەتەوەیی عەرەب دەزانی، کەواتە ئەوەی لێرەدا ئاشکرایە ئەوەیە کە بەعس هەرگیز ئەو ماف‌و خواستانەی نەسەلماندووەو دانی پێدا نەدەنا. کوردیش ڕووبەڕووی هەموو ئەو تاوانانە دەبۆوە لەسەر دەستی (هێزێك) کە لەلایەن سەرکردایەتیەکی عەرەبیەوە سەرکردایەتی دەکراو خۆی بەنەتەوە پەرست دەزانی.

پارتی بەعس هەر لەسەرەتاوەو لەناو مامەڵەکردنیدا، عێراقیيانە خۆی دەردەخست هەرچەندە عەربچێتی خۆی نەدەشاردەوە، تاخۆی جێگیر کردو خۆی دەرخست‌و بەئاشکرا کەوتە جێ بەجێکردنی نەخشەی بەعەرەبکردن و ڕاگواستن و بەبەعسیکردن لەخراپترین شێوەی داگیرکاریدا هەوڵی تواندنەوەی نەتەوەیی کوردی خستۆتەکار.[117] بە تەماشاکردنی نایەکسانی لە نێو کورد و عەرەبدا هەمیشە کوردی والێکردووە زیاترپێ لەسەر داواکاریەکانی خۆی داگرێ تا بۆشی کرابێت بەرپەرچی کردەوەکانی بەعسی داوەتەوە، چونکە بۆ هاولاتیەکی عیراقی بۆی هەبێ هەموو عیراق بە خاك و گەل و سەربەخۆیی و سەروەری و سامانە سروشتیەکەیەوە ببات و لە ناو کیانێکی گەورەتردا بیتوێنێتەوە و

[116] مسعود بارزانی: بارزانی‌و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد، ب٣، ب٢، چ١، هەولێر، ٢٠٠٤، ل١١٨.

[117] محمود مەلا عزەت: ڕەگ‌و ڕیشەی مێژوویی، ل٥٦.

دەوڵەتی نەتەوەیی خۆی دابمەزرێنێ.کەچی بۆ هاولاتیەکی دیکەی عیراقی نەشیاوە بەشە عیراقیەکەی خۆی نەك هەمووی، کە ڕۆژێ لە ڕۆژان خاکێکی عەرەبی نەبووە و بەڵکو بە سەلماندنی لیژنەی پشکنینی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان، عیراقیش نەبووە، بۆ ئەوەی دەوڵەتی خۆی لەسەر دابمەزرێنێ، تەنها لەبەر ئەوەی یەکەمیان عەرەبە و دووەمیان کوردە.[118] لەبەرامبەردا بارزانی سوور بووە لەسەر پتەوکردنی برایەتی نێوان کوردو عەرەب، بۆیە بواری هیچ کردەوەیەکی زیانبەخش یان هیچ هەنگاوێکی خراپی لەدژی عەرەب نەدەداو بارزانی هەرگیز دەرفەتی هیچ کام لە حکومەتە یەك لەدوای یەکدا هاتووەکانی عێراقی نەدەدا بتوانن بانگەشەی ئەوە بکەن کە ئەو شەڕەی هەڵگیرساوە شەڕی نێوان عەرەب‌و کوردە، بگرە هەمیشە دەیوتەوە شەڕی ئێمە لە دژی گەلی عەرەب نیە لە دژی ڕژێمێکە کە جەورو ستەمەکانی کوردو عەرەبی وەك یەك گرتووەتەوە.[119] پارتی هەمیشە دروشمی برایەتی لەنێوان کورد و عەرەبدا هەڵگرتووە و هەوڵی بەشداریکردنی داوە لەگەڵ پارتە دیموکراتیەکانی عیراقدا بۆ پشتیوانی کردنی جولانەوە رزگاریخوازیە عەرەبیەکان بە پێی توانای خۆی، لەگەڵ ئەو هێزە نیشتمانیە عیراقیانەی کە هەڵوێستێکی ڕاست و ڕەوانیان هەبووە بەرامبەر بە کێشەی کورد، کە زیاتر ئەو برایەتیەی بەرز و بەهێزتر کردووە و بەو شێوەیە پارتی لە سەرجەم جولانەوە و ڕاپەڕینە جەماوەریەکاندا بەشداری کردووە کە لە دامەزراندنیەوە رویداوە بە پێی

[118] جەلال تالەبانی: گفتوگۆیەکی جیددی لەگەل ...، ل ٤١-٤٢

[119] مسعود بارزانی: بارزانی و بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد،ب٣،ب٢، ل٢٠٠.

توانای خۆی لەگەڵ پارت و هێزەکانی تر لە پێناوی بەدیهێنانی سەربەخۆیی عیراق و دامەزراندنی عیراقێکی دیموکراتی.[120] گەلاڵەکردنی ناسنامەی کورد لەعێراقدا بەهەر شێوەیەك بووبێت رژێمی عێراق ئەوەی بەگیانی جوداخوازیو شۆڤێنیو ڕەگەزپەرستی لەقەڵەم دەدا، لە کۆتاییدا بەکارێکی تاوانکاریو خیانەتی دادەنا، بۆیە سوپاو دەزگەی هەواڵگەری پێیان وابوو ئەو کەسەی ڕەفتاری کوردانە بکات یا ئەو کەسەی تۆمەتێکی لەو جۆرەی بۆ هەڵبەسترێت پێویستە حکومەت سزای قورسی بدات.[121] علی صالح السعدی کە یەکێك لەسەرکردە بالا دەستەکانی بەعس بوو لە ١٩٦٣/٦/١٥ لە کۆنگرەیەکی ڕۆژنامەگەریدا دەڵێت: "شەڕی باکوری عێراق تەنها ٢-٣ مانگێك دەخایەنێت هۆی درێژەدانی جەنگی دژی کورد بەم هۆشو گۆشەوە شی دەکەینەوە، ئێمە یەك ئینجیان دەدەینێو ئەوان داوای پارچەیەکی تەواو دەکەن".[122] هەر سەبارەت بەمە مام جەلال دەڵێت:"لێرەدا دەتوانین بڵێین گەر بەڕاستی ئێمەش عێراقیینو لەمافو ئەرکەکاندا یەکسانین ئەوا بۆمان هەیە ئەوەی ئێوە دەیڵێن ئێمەش بیڵێین بۆمان هەیە ئەوەی بۆ ئێوە ڕەوایە داوای بکەن ئێمەش داوای بکەین. بۆچی بۆ عێراقییەك ئەشێ داوای تواندنەوەی کیانی عێراقی بکاتو وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆ کۆتایی پێ بێنێ، بەلام بۆ عێراقییەکی دیکە بۆی نیە داوای جودا بوونەوەی بەشەکەی خۆی بکات لەو کیانەدا بۆ ئەوەی مافی چارەی خۆنووسینی لەسەر پێك بێنێ، ئایا ئەوە پێشێلکردنێکی

[120] جلال الطالباني: كردستان و الحركة القومية الكردية، ل٢٧٥، ٢٧٧.
[121] وەرگیراوە لە کنعان مەکییە: س. پ، ل١٨٩، ١٩٠.
[122] وەرگیراوە لە جەمال نەبەز: کوردستانو شۆڕشەکەی، ل٢٢٥.

زەقو ئاشکراو ڕاشکاوی بیروباوەڕی یەکسانی نیە لەنێوان هاووڵاتیاندا".[123] لەگەڵ ئەوەشدا کورد هەرگیز دژایەتی نەتەوەیی عەرەبیان نەکردووەو هەمیشەش پشتگیری کێشە ڕەواکەیان کردووە لەڕزگاربوونو یەکگرتن، و هەردەم ئەوەیان ووتووە کە هەرسەرکەوتنێك نەتەوەی عەرەب بەدەستی بهێنێت سەرکەوتنە بۆ نەتەوەی کورد، بەلام ئەوەشی ووتووە کەهەموو سەرکەوتنێکی نەتەوەی کوردی پێشکەوتنخواز سەرکەوتنیشە بۆ نەتەوەی عەرەب.[124] لەناو باری سەربەخۆیی سەردەمی میرنشینو قەوارە خۆماڵییەکانو پاشەڕۆژێکی ڕەخسیووی تر بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی تایبەتی کوردستان، گەلی کورد ملی بۆ واقیعی داگیرکردنو ململانێی نابەرامبەر دانەنواندووە هەر چەندە قەوارەی سیاسییو هێزی ڕێکخراو و بەتوانای ئەوتۆی نەبووە.[125] جولانەوەی شۆڕشگێڕانەی گەلی کورد جولانەوەیەکی رزگاریخوازانەی فراوانترین بەشی کۆمەلانی خەڵکی کوردستان بوو لەپێناو دەرباز بوون لە چەوساندنەوەی چینایەتی و نەتەوایەتی و سەربەستی گەلی کورد لە دیاریکردنی چارەنوسی خۆیدا، جولانەوەیەك بوو دژی چەوسانەوەو دواکەوتنی کۆمەلایەتی و ئەڵقەیەکی لە پسان نەهاتووی شۆڕشی رزگاری نیشتمانی گەلانی دنیا بووە. سەرباری ناکۆکیەکانی نێو بزوتنەوەکە و تەنگوچەڵەمەی فیکری و سیاسی ئەو هێزانەی سەرکردایەتیان دەکرد ئەو راستیە ناگۆڕێ کەئەم بزوتنەوەیە بەرهەمێکی سروشتی پێداویستیە

[123] جەلال تاڵەبانی: گفتوگۆیەکی جدی...، ل٤٠، ٤١.
[124] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ل٦٠، ٦١.
[125] محمود مەلا عزەت، ڕەگو ڕیشەی مێژوویی، ل٥٦.

بابەتیەکانی ژیانی ئابوری و نەتەوەیی و سیاسی کۆمەڵگەی کوردستان بووە. وەك هەر بزوتنەوەیەکی رزگاریخوازی لە بنچینەدا بە هۆی ناکۆکی توندی نێوان کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان و دەسەڵاتی کۆلۆنیالی و نیمچە کۆلۆنیالی بێگانەوە سەری هەڵداوە، بەو ئامانجەی ئەو ناکۆکیە چارەسەر بکات کە هەموو رێگەیەکی لە رووی گەشەکردنی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی، کولتوری گەلی کورد بریبوو.[126] کێشەی کوردستان کێشەی کەسێك یان پارتێك نەبووە تا دیموکراسیەت و هەڵبژاردن و مەسەلەی دەستووری و پەرلەمانییەکان چارەسەری بکات. دۆزی کورد جەوهەرەکەی رزگارکردنی خاك و نەتەوەیەو پەیوەندی بەمافی چارەنووسی و سەربەخۆیی یەوە هەیە، ئەگەر هەر لەسەرەتاوە وەك مەسەلەیەکی مێژوویی و نەژادی بخرایەتە قاڵب بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتی، نەك بۆ پێکەوە گوزەراندن لەگەڵ نەتەوەو دەسەلاتدارەکاندا خەباتی بکردایە، ئەوا ئەمرۆ نەفسیەتی داگیرکەرانی کوردستان بەجۆرێك ڕادەهات کە لەڕوانگەی مەسەلەیەکی سەربەخۆی جیاواز مامەڵە لەگەڵ دۆزەکەدا بکەن و جیهانیش بەچاوێکی واقعیانەتر دەیڕوانیە داخوازی کوردان. لەبەر ئەوە کێشەی نەتەوایەتی کێشەیەکی سیاسیە و پێویستی بە چارەسەری سیاسی هەیە بە ئاراستەی دانپێدانان بە کیانی نەتەوەکان و مافە نەتەوایەتیەکانی و روشنبیریەکانیان کە زیاتر ئەم هەڵوێست و ئاراستە فکریانە بەشێوەیەکی زۆر روون لەبەرنامەو پرۆگرامی پارتی بەعس لە

١٢٦ رەفیق سابیر: بەرەو مێژوو، ل٦٨.

عێراقدا دەردەکەوێت.[127] ئەو عێراقەی کە کورد دەیەوێ پێویستە عێراقێك بێت بە تەواوی بەدەربێ لە چەوسانەوەی تایەفی و چەوسانەوەی نەتەوەیی و جیاوازی کردن لە نێو هاولاتیاندا، عێراقێك بێت بە بیروباوەری ئازادی و دیموکراسی و مافەکانی مرۆڤ شورە کرابێ، دژی سەرهەڵدانی دیکتاتۆریەت بێت جا هەر شێوەیەکی هەبێت و هەر رەنگێك بێت، عێراقێکی کۆماری دیموکراسی پەرلەمانی فیدرالی فرەلایەنی یەکگرتوو، تەنیا بەوە دەتوانرێ پارێزگاری لە کۆمەڵگەی یەکێتی نیشتمانی راستەقینە بکرێ، پارێزگاری لە کۆمەڵگەی شارستانی تەباو برایەتی بەهێزو پێکەوە گونجاو بکرێ[128] تەنانەت ئەگەر نکۆڵی لە بوونی کێشەی کوردیش بکرێت دیسانەوە کێشەی کورد کۆتایی پێنایەو بەزیندویتی دەمێنێتەوە.[129]

لەراستیدا خوێندنەوەی کورد بۆ بەعسیزم خۆی لە دوو جەمسەری سەرەکیدا دەبینێتەوە کە دەشێ بەم جۆرە پۆلینیان بکەین:

١- تێڕوانینی هێزە نیشتیمانی و دیموکراسیە کوردستانیەکان کە پێیان وابوو بەعس هێزێکی ناسیۆنالیستی نیشتمانی عەرەبە و لە چەند باڵێك پێکهاتووە و دەتوانرێ سود لە ململانێ و ناکۆکی باڵەکانی چەپ و راستی وەربگیرێ و لە توانای چەپەکانیاندایە دان بنێن بە مافە نەتەوەییەکانی گەلی کوردستاندا...هتد.

١٢٧ هوشیار زیباری: الموقف الایدویولوجی لحزب البعث العفلقی من القومیة الکردیة، مجلة الثقافة الکردیة، عدد(١)، تشرین الاول ١٩٨٨، ل١١.

١٢٨ جەلال تاڵەبانی: گفتوگۆیەکی جیددی لەگەڵ ، ل٩٠.

١٢٩ حەسەن ئەرفەع: کوردەکان، وەرگێرانی/ سەردار محەمەد،سلێمانی، ٢٠٠١، ل٢٢٤.

٢- تێڕوانینی هێزە ناسیۆنالیسە کوردەکان. کەپێیان وابوو بەعس لەبنەچەدا هێزێکی رەگەزپەرستی فاشی دیکتاتۆری عەرەبە و داگیرکەری کوردستانەو بەهیچ جۆرێك ناتوانێ مرۆڤ دۆستانە بروانێتە کێشەی کورد و خاکی کوردستان بەبەشێك لە خاکی عەرەب دادەنێ و هیچ کاتێك ناتوانن ببنە برا بۆ کورد تا لەسۆنگەی داگیرکەرەوە بروانێتە کوردستان.

بۆیە گروپی یەکەم هەمیشە دەرگای گفتوو گۆی والاّبوو، ئەگەرچی جیاوازیەکیش هەبوو لە تێروانینی ئەو گروپە بۆ بەعسی ١٩٦٣ و بەعسی دوای ١٩٦٣، بەلاّم گروپی دووەم مەگەر لە ژێر فشاری یەکەمدا ملی دابێ دەنا هەمیشە بەد گومان بووە. رەنگە زێدەرۆیش نەبێ گەر بلّێین زۆرینەی هەرە زۆری خەلّکی کوردستان لە ناخەوە و بەئەزموونی خۆیان وەك بەشی دووەم بیریان کردۆتەوە، ئەگەرچی لەرووی رێکخستنیشەوە سەر بەگروپی یەکەم بوون.

باسی سێیەم:

دوو جیهانبینی جیاواز (بەعس - کورد) و هەوڵەکانی گفتوگۆ

یەکەم: کۆدەتای ساڵی ١٩٦٣

کۆدەتای* بەعس لە ساڵی ١٩٦٣دا بۆ کوردی باشوری کوردستان بە یەکێك لە ساڵە ڕەش و شومەکان دادەنرێت. لە ڕاستیدا ئەو هەل‌و

* - پێناسەی زانستی کۆدەتا بریتیە لە کارێکی کوت‌و پڕو توندو تیژ کە کۆمەڵە کەسانێك لەنێوخۆی دەوڵەتدا پێی هەڵدەستن و لەزۆربەی کاتدا سەر بەسوپان و دژ بە دەسەڵاتی شەرعی ئەنجامی دەدەن‌و دەسەڵات هەڵدەگێڕنەوەو خۆیان دەسەڵات دەگرنە دەست بێ ئەوەی گۆرانکاریەکی بنەرەتی لە سیستێمی ئابووری کۆمەڵایەتی سیاسیدا ڕووبدات، ئەمەش بەپێی پلانێك ئەنجام دەدرێت کەپێشتر بۆی داڕێژراوە. کۆدەتا چەند شێوەیەکی هەیە، لە هەندێ حاڵەتدا دێتە ناوەوە بۆ ئەوەی ئەو دەسەڵاتە بسەپێنێ کە خۆی دەیەوێ بەبێ ئەوەی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بەشداری لە دەسەڵاتدا بکات، یاخود سوپا بەهێزێکی زۆر دێتە ناوەوەو دەسەڵات دەگرێتە دەست‌و لەهەندێ جاردا کۆدەتا ڕوودەدات بەبێ ئەوەی پەنا ببرێتە بەر سوپا.(عبدالوهاب الکیالی: موسوعة السیاسة، ط٤، ج١، ١٩٩٩، ل٣٧٢، ٣٧٣.).

مەرجەی کە کۆدەتای ١٩٦٣/٢/٨ی تێدا ڕوویدا تەم‌و مژاوی بوو. ئایا نەخشی سەربازی‌و مەدەنییەکان لەو کۆدەتایەدا چی بوو؟ چۆن بوو؟ ئەم کۆدەتایە لە لایەن کۆمەڵە کەسانێکی کەم ئەزموونەوە رویدا کە لەلای خەڵکی تاڕادەیەك نەناسراو بوون، پێویستیان بەکەسایەتیەکی بەرجەستە هەبوو، ئەمانە کەلەسەرخەباتی نهێنی ڕاهاتبوون، هێشتا تواناو لێهاتوویی ئەوەیان نەبوو کە ئاوا بە زوویی دەسەڵات بگرنە دەست تا ئەوکات ژمارەیەکی زۆر لە ڕێبەرانیان لە زینداندا بوو.[130] بێ گومان کۆدەتایەکی لەو شێوەیە هەروا کت‌و پڕو لەناکاو ئەنجام نەدرا، بەڵکوو دەرهاویشتەی کۆمەڵێك هۆکار بوو کە بووە مایەی ڕەخساندنی هەل‌ومەرجی بەرپابوونی ئەم کۆدەتایە، جگە لەوە کردەیەکی سەربازی لەو شێوەیە پێویستی بە پلانێکی داڕێژراو هەبوو.

بارودۆخی عێراق دوای چوار ساڵ لەبەرپابوونی شۆڕشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ زۆر تێك چوو بوو، لەلایەنی ئابوورییەوە قورسایی گوزەران لەسەر چینە ڕەنج کێشەکان زۆر زیادی کردبوو، ئەو پلانە ئابوورییەی کە دراسە کرابوو هیچ جۆرە ئەنجامێکی لێ نەکەوتەوە، ئەو چاکسازییە کشتوکاڵییەی کە شۆڕش ڕایگەیاندبوو بەجێ نەهێنرا، لەبواری سیاسیشدا ئازادی‌و دیموکراتیەت خەفە کراو هیچ یەکێك لەو بەڵێنیانەی کە شۆڕش پێشکەشی کردبوو نەهاتنەدی لە گواستنەوەی دەسەڵات بۆ گەل‌و دەسەڵاتی سەربازی تا دەهات زیاتر دەبوو.

[130] کریس کۆچێرا: کورد لەسەدەی نۆزدەو بیستدا، و/ حەمە کەریم عارف، چ١، سلیمانی، ٢٠٠٣، ل٢٩٥.

سیاسەتی عەبدولکەریم قاسم پێش هەموو شتێك گەورەترین هۆکار بوو بۆ سەرکەوتنی کۆدەتاکە، چونکە خاوەنی سیاسەتێکی دیاری کراو نەبوو، نەیتوانی بەسەر هەموو چین و توێژەکاندا زاڵ بێت، بەڵکوو هەموو پارتە سیاسییەکانی ناو عێراقی کردبوو بە دوژمنی خۆی.[131] قاسم کەتووشی گومان ببوو، هەموو خەمێکی پاراستنی پێگەی خۆی بوو، بۆیە بەناچاری بۆ پاراستنی دەسەڵاتی خۆی و پووچەڵ کردنەوەی کاری بانگەشەکەرانی دەسەڵات کەوتە تێك بەردانی پارت و گروپە سیاسییەکان. بۆیە قاسم دڵی کرمێ ببوو، نەی دەویست گەل دەستی بەئازادی و سەربەستی و یەکێتی و خێروخۆشی کۆمار ڕابگا، لەبەڵێنەکانی ماف و دەستکەوتە سەرەتاییەکان پەشیمان بۆوەو لەڕێبازی شۆڕش لای داو دەستی دایە سیاسەتی تاك گەرایی و جیاوازی و مل هوڕی و دیکتاتۆری دژی گەلی کوردو بۆ کورد قڕان کەوتە خۆو لە ١١ی ئەیلولی ١٩٦١دا وەك ئاگری بێ ئامان هێرشی توندوتیژی زەمینی و ئاسمانی کردە سەر کوردو بەزۆر شەڕی بەسەردا سەپاندن.[132] یەکەمین نیشانەی گرژی نێوان ناسیۆنالیزمی کوردو عەرەب دەرکەوت، کاتێك ئیبراهیم ئەحمەد سکرتێری گشتی پارتی دیموکراتی کوردستان داوای لە قاسم کرد کە مافی ئۆتۆنۆمی کوردستان لە دەستووری کاتی دا بچەسپێنێ، بەڵام قاسم لەلایەن عەبدولسەلام عارف و ناسیۆنالیستەکانی دیکەی عەرەب کەدەیانوویست بچنە نێو (کۆماری یەکگرتوویی عەرەب) لەژێر

[131] میرزا محمد امین مەنگوڕی: بەسەرهاتی سیاسی کورد، ب٢، سلێمانی، ١٩٨٨، ل٢٢.

[132] ئۆرخانی غالب: شۆڕشی ئەیلول و ڕۆژگاری دوای هەرەس، لەندەن، ١٩٩٠، ل١٣، ١٤.

گوشار دابوو، ناسیۆنالیستەکانی عەرەب دژی ئەو مامەڵە بەڕووکەش باشەی قاسم بوون لەگەڵ کورد، بەتایبەتی پێشوازی کردنی بارزانی و هاتنەوەی بۆ وولات.[133] لەبەدبەختی کورد ئەو لیبڕالییەتە هێندەی نەخایاند کە چنگی قاسم لە کورسی گیر بوو، بوو بە دیکتاتۆرێکی سوپا دۆست و لەگشت بەڵێنەکانی پاشگەز بۆوەو یەك لەدوای یەك کەوتە لێدانی پارتەکان، پارتی کۆمۆنیستی عێراق کە هەمیشە نایاسایی بووە لە ١١ی تەمموزی ١٩٥٩ بەدواوە قەدەغە کرایەوەو لە(١٩٦٠)یش نۆرەی کورد هات.[134] ئەم پڕۆگرامە دژ بە دیموکراتیەی قاسم کۆمەڵێك دەرەنجامی ئابووری و کۆمەڵایەتی خراپی لێ کەوتەوە و خەبات دژ بەم دەسەلاتە سەری هەڵدا.[135] جگە لەم هۆکارانە بێ گومان کۆمەڵێك هۆکاری نێو دەوڵەتیش ڕۆڵی سەرەکیان بینیوە لەڕووخانی ڕژێمی قاسمدا،پارتی بەعس کە بە یارمەتی و هاوکاری دەوڵەتانی ئەوروپا چووبووە سەر حوکم و ئەو دەوڵەتانە بە مەبەستی بەرژەوەندی خۆیان دایان مەزراندبوو، یەکێك لەو و ڵاتانە ئەمەریکا بوو کە ڕووخانی قاسمی زۆر بەلاوە گرنگ بوو، چونکە سنورێکی بۆ نفوزی سۆڤیەت دادەنا.[136] ئەمانە ڕۆڵی گەورەیان لەهاتنە سەر حوکمی بەعس لەعێراقدا هەبوو، هەروەك

[133] Daved macdowall, amodern history of the kurds,i.b.tauris.p٣٠٣.

[134] ژیرارد چالیاند و ئەوانی تر: گەلێکی پەژموردەو نیشتمانی پەرت، ، ل٢٨٢؛ باڤیچ: کوردستان و مەسەلەی کورد، و/ عبدالخالید صابر، چ١، چاپخانەی شڤان، سلیمانی، ٢٠٠٦، ل٨٦.

[135] ماجد عبدالرضا: مسالَة الكردية في العراق الى ١٩٦١، بغداد، ١٩٧٠، ل١٠١.

[136] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن، ل٦٨؛ معاذ حسن: البعث صناعة غربية جاهزة، طهران،١٤٠٢هـ، ل٨-٩؛ علیرضا شیخ عطار: کردها و قدرتها منطقه ای و خرا منطقه ای، جلد اول، چ١، مرکز تحقیقات استراتیژیك، طهران، ١٣٨٢هـ، ل١٤٨.

فوئاد رکابی دەڵێت: "ئێمە (واتە پارتی بەعس) گەیشتینە دەسەڵات بەشەمەندەفەری ئەنگلۆ- ئەمەریکی".[۱۳۷] بۆیە پارتی بەعسی عەرەبی سۆسیالیست هەر لەو کاتەوە هەوڵی دا ئەم لاوازییە بقۆزێتەوەو خۆی بۆ لەناوبردنی قاسمو ڕژێمەکەی سازو ئامادە بکاتو کار بۆ ئەو ئامانجە بکات.[۱۳۸]

بەیانی ڕۆژی ۱۹٦۳/۲/۸ چەند ئەفسەرێکی سوپای سەر بەپارتی بەعس کۆدەتایەکیان ئەنجامدا، بەمەش قۆناغێکی تر لەمێژووی عێراقدا دەستپێکرد، لەڕووی کۆدەتای سەربازییەوە عیراق بوو بە دەوڵەمەندترین وولات لەڕۆژهەلاتی نێوەڕاستدا. ئەو پارتی بەعسەی کە لەدیمەشق دامەزراو ڕۆڵێکی کاریگەری لەمێژووی گەلی کورددا بینی. خۆی بە پارتێکی ناسیۆنال سۆسیالیست دەزانی کە لەپێناوی بوژاندنەوەی نەتەوەی عەرەبدا کاری دەکرد، ئەم پارتە لە عێراقدا دەسەلاتی گرتە دەستو دوای ساڵێك لە سوریاش دەسەلاتیان گرتە دەست.[۱۳۹] پارتی بەعس لە سەرەتادا ئاوات و ئارەزووەکانی باڵی رەگەزپەرستانەی ووردە بۆرژوازی و بۆرژوازی ناوەنجی عەرەبی ئەنواند لە پێناوی یەکخستنی هەموو نەتەوە و نیشتمانی عەرەبدا لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی عەرەبی نەتەوەپەرستی گەورە و فراواندا کە سەروەریەکانی

[۱۳۷] حسن علوی: العراق دولة منظمة سرية، لندن، ۱۹۹۰، ل۲۷؛ حسن سعید: نواطیر الغرب، بیروت، ۱۹۹۲،ل٤٠.

[۱۳۸] ئاریان ئیبراهیم محمد: رۆژنامەی برایی-برایەتی (۱۹٦۷-۱۹۷٤) رۆلی لە پێشخستنی ئەدەب و رۆشنبیری کوردیدا،چ١، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولیر، ۲۰۰۰، ل٥٩.

[۱۳۹] د. گوینتەر دێشنەر: س.پ، ل۲۳۳؛ سرهنگ زرهی ستاد، عبدالله رفیعی: صدام ابن غریقه عرب، ل٦٨.

رابردووی ئیمپراتۆریەتە عەرەبیەکان زیندوو بکاتەوە و لە دنیای سەردەمدا شوێنێکی زل بگرێت، بەڵام پارتی بەعس خۆی نەك هەر بە ئەلتەرناتیڤی پارتە شیوعیەکانی ولاتانی عەرەب دادەنا، بەڵکو ئایدیۆلۆژی بەعسی بە ئەلتەرناتیڤی ئایدۆلۆژیی مارکسیزم- لینینیزم دادەنا لەوەی کە ئاوات و ئارەزووەکانی رەگەزپەرستی عەرەب دەربڕێ.[۱٤٠] قاسم لەناو وەزارەتی بەرگریدا بوو کە هێزی کۆدەتاچییەکان بە فرۆکەو تانکەوە پەلاماریان دا هەرچەندە بەرگری لەخۆی کرد، بەڵام لەئەنجامدا هێزی کۆدەتا چییەکان خۆیان کرد بە نێو وەزارەتی بەرگریداو قاسمیان گرت.[۱٤۱] قاسم لە ۱۹٦۳/۲/۹دا دەستگیر کراو پاش دادگایەکی (٥) خولەکی گوللە بارانکرا.[۱٤۲] سەرکردایەتی بەعس ئەنجومەنێکیان دامەزراند بەنێوی (ئەنجومەنی نەتەوەیی سەرکردایەتی شۆڕش).[۱٤۳] بەم شێوەیە لە ڕێگەی شێواز و تاکتیکە تایبەتیەکانی خۆیانەوە وەك رۆچوونە نێو سوپا و هاوکاری لەگەل کۆنەپەرست و رەگەزپەرستەکانی عەرەب و نۆکەرانی ئیمپریالیزم و کۆدەتا و پیلانگێڕان و دەسبڕین و پاشقۆلگرتن، بلاوکردنەوەی ترس و تیرۆر، هەڵگرتنی دروشمی بریقەداری بۆش و هەڵخەڵەتێنەر و...هتد.توانی

[۱٤٠] ئەمین قادر مینە: س.پ، ل٦٧.

[۱٤۱] ادمون غریب: الحرکە القومیە الکردیە، بیروت، ۱۹۷۳، ل٦٧؛ د. گوینتەر دیشنەر: س. پ، ل۲۳۳؛ طالب الحسن: اغتیال الحقیقة عبدالسلام عارف و اشکالیة الکتابة في تاریخە السیاسي، ط١، بغداد، ۲۰۰٤، ل١٣.

[۱٤۲] جەمال نەبەز: کوردستانو شۆرشەکەی، ل۲۱۸؛ درك کینان: کورد و کوردستان، و/ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی روون، سلێمانی، ۱۹۹۹، ل٨٦.

[۱٤۳] نادر ئینیسار: ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی، ل٩٠.

دەسەڵاتی سیاسی بگرێتە دەست و دەوڵەت بخاتە ژێر ركێفی خۆیەوە، ئیتر سروشتی چینایەتیی بە جۆرێكی بنەڕەتی گۆڕا و لە ژێردەستەوە بوو بە دەسەڵاتدار و كاربەدەست.[١٤٤] سوودیان لەو بارە وەرگرت كە دوژمنی كوردو لەهەمان كاتیشیدا دوژمنی پارتی كۆمۆنیست بوون، ڕژێمەكەی عەبدولسەلام عارفو ئەحمەد حەسەن بەكر كە هەردووكیان جەنەڕاڵ بوون، یەكەمیان بوو بەسەرۆك كۆمارو دووەمیان بوو بەسەرۆك وەزیران. هەر لەسەرەتاوە قاسمیان بە كوژراوی لەشاشەی تەلەفزیۆنەوە پیشانی خەڵك دا، بۆ ئەوەی ئیدی كەس زاتی ئەوە نەكات بجولێتەوە.[١٤٥] بەعسییەكان لەیەكەم هەفتەی هاتنە سەرحوكمیان سیاسەتی خۆیان بەرامبەر پارتی كۆمۆنیستی عێراقی ئاشكرا كردوو كەوتنە ڕاونانو گرتنو كوشتنو لێدانی ڕێكخستنەكانیان لەناو سوپاو دەرەوەی سوپادا،[١٤٦] چونكە ڕووخانی قاسم خۆی لەخۆیدا نیشانەیەكی (ڕاوی كۆمۆنیستان) بوو.[١٤٧] ئەو كۆمۆنیستانەی لەسەردەمی قاسمدا دژی شۆڕشی كورد وەستابوونەوە پاش كۆدەتا پۆل پۆل بۆ كوردستان هەڵدەهاتن تا پەنا بدرێنو بپارێزرێن كە زۆرچاكو میوان دۆستانە مامەڵەیان لەگەڵدا دەكرا، زۆر ئەفسەرو پلەداری عەرەبیش لەترسی زەبرو زەنگو تۆقاندنی ڕژێمی بەعس بەچەكەوە بۆ كوردستانی ئازاد

[١٤٤] ئەمین قادر مینە: س.پ، ل٦٧.

[١٤٥] لەتیف فاتح، مەجید صالح: كورد قوڕان، ل٢٦.

[١٤٦] ئیبراهیم جەلال: خوارووی كوردستانو شۆڕشی ئەیلول، ل١١٨؛ صلاح الخرسان: صفحات من تاريخ العراق السياسي الحديث (الحركات الماركسية) ١٩٢٠-١٩٩٠، بيروت، ٢٠٠١، ل١٠٤، ١٠٥.

[١٤٧] كریس كۆچێرا: س. پ، ل٢٩٢.

هەڵدەهاتنو دەچوونە پاڵ شۆڕشی كوردەوە.[١٤٨] بەعسییەكان لەماوەیەكی كورتدا شیوعیەكانیان پاكتاو كردو، نەتەوەییەكانی هاوخەباتی خۆیان لەكار دورخستەوە. دەیانویست تا بەتەواوی جێگیر دەبن و هێزەكانی خۆیان ڕێك دەخەنەوە خۆیان لە گێچەڵی كورد بێ لایەن بكەن.[١٤٩]

سەبارەت بە كورد و ڕۆڵی لە كۆدەتای بەعسیەكاندا،* سەرەڕای بۆچوونی خراپی بەعسییەكان سەبارەت بەنەتەوەی كوردو شۆڕشەكەی كە بەكۆمەڵێ خواستی ڕەگەزپەرستیو گومانلێكراو بەناوی شۆڕشی كوردەوە ناوزەد كردووە كە گوایا مەبەستی دابەشكردنی خاكی عێراقو هەڵوەشاندنەوەی یەكێتی خەباتی عەرەبی یە لەگەڵ ئەم بۆچوونەشدا لەگەڵ سەركردایەتی كورددا پەیوەندییان دامەزراند.[١٥٠] سەركردەكانی كۆدەتا بەر لەجولانەوەكەیان لەگەڵ سەركردایەتی بزوتنەوەی كورد ڕێك كەوتبوون لەسەر ئەوەی لە بەیانەكانی یەكەمی كۆدەتادا مافی نەتەوەیی گەلی كورد لەسەر بنچینەی ئۆتۆنۆمی بسەلمێنن بەرامبەر بە پشتیوانی جولانەوەی كورد لە كۆدەتای بەعسییەكان.[١٥١] بەعسییەكان پێش كۆدەتاكەیان لەكۆتایی ١٩٦٢دا، پەیوەندییان بە كوردەوە كردبوو. (تاهیر یەحیا) بۆ (برایم ئەحمەد)ی سكرتێری ئەوكاتەی پارتی دیموكرات نووسیبووی بە چ مەرجێك شۆڕشی كورد پشتگیری لە كۆدەتایەكی دژ بە

[١٤٨] جەمال نەبەز: كوردستان و شۆڕشەكەی، ل٢١٧، ٢١٨.

[١٤٩] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەكان یەكتری دەشكێنن، ل٦٨.

* –بڕوانە پاشكۆی ژمارە (١٨).

[١٥٠] عزيز الحاج: القضية الكردية في العراق، تاريخ والافاق، ط١، ١٩٩٤، ل٣٤.

[١٥١] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەكان یەكتری دەشكێنن، ل٦٧؛ عليرضا شيخ عطار: كردها، ل١٤٨.

قاسم دەکات؟ پارتی لە ١٩٦٢/٤/٢٨دا وەڵامیان داوەتەوە بە (بە پاداشتی ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستانی عێراق)*.[١٥٢] لەدوای ڕووخانی قاسم، کورد کەوتە دۆخێکی واوە کە هاوکاری بکات لەگەڵ ئەنجومەنی نەتەوەیی سەرکردایەتی شۆڕش و دەوڵەتێك کە سەرۆك کۆمارو وەزیرانی لە عەبدولسەلام عارف و ئەحمەد حەسەن بەکری بەعسی پێك هاتبوو.[١٥٣] لە ١٩٦٣/٢/٨دا کاتێك ڕووخانی قاسم ڕاگەیەندرا لە ئێوارەی هەمان ڕۆژدا لەلایەن مەلا مستەفا بارزانییەوە بانگەوازی ڕاگرتنی شەڕ لەهەموو کوردستان ڕاگەیەندرا.[١٥٤]

پارتی بەڕەسمی پێشوازی لە کۆدەتاکە کردوو داوای شەڕ ڕاگرتن و ئازادکردنی دیلەکانی شەڕو قەرەبوو کردنەوەی زیان لێکەوتووانی کرد و

* لە نامەکەدا هاتووە:"گەلەکەمان لە پشت شۆڕشە چەکدارییەکەیەوە داوای جیابوونەوە لە کۆماری عیراق ناکات، وەك زۆر لە دوژمنان ئاماژەی پێدەکەن، بەڵکو خەبات دەکات دژی چەوسانەوە و خوێن ڕشتن لەپێناوی عیراقێکی دیموکراتی سەربەخۆ و یەکێتی و برایەتی بۆ گەلی کوردو کیانە نەتەوەییەکەی زامن بکات... بۆیە پێویستە بگەینە لەیەك گەیشتنێکی تەواو بەدانپێدانان بەحوکمی زاتی بۆ هەرێمی کوردستان وە پێویستە حکومەتی نیشتمانی ئەمە لەیەکەم بەیانیدا بۆگەلی عێراق رابگەیەنێ وە پلەی حاکمی گشتی یاخود سەرۆکی وەزیرانی کوردستان بۆ مصطفى بارزانی بێت........".(پارتی دیموکراتی کوردستان: شۆڕشی کوردستانی عیراق ١٩٦١، ١٩٧٠/٣/١٧،(موحازەرەیەکی د.محمود عوسمانە کە لە پەیمانگەی کادیرانی پدك دا پێشکەشی کردووە و لە ئەرشیفی مومتاز حەیدەری پارێزراوە) ل١٣).

١٥٢ جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی، ل٢١٩، ٢٢٠؛ پارتی دیموکراتی کوردستان: شۆڕشی کوردستانی عیراق ١٩٦١، ١٩٧٠/٣/١٧،(موحازەرەیەکی د.محمود عوسمانە کە لە پەیمانگەی کادیرانی پدك دا پێشکەشی کردووە و لە ئەرشیفی مومتاز حەیدەری پارێزراوە) ل١٣.

[١٥٣] Daved macdowall, amodern history of the kurds,i.b.tauris.p٣١٣.

[١٥٤] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٩٤.

لە هەمان کاتدا لادان و سزادانی کەسانێکی کرد کە بەرپرسی ئەشکەنجەو ئازاردانی کورد بوون.[١٥٥]

پاش ڕاگەیاندنی ئاگربڕی یەك لایەنە لەلایەن بارزانیەوە، کورد لەحاڵێکدا کە گوێیان بەڕادیۆوە نابوو، بەتاسەوە چاوەڕوانی خوێندنەوەی بەیاننامەی ئۆتۆنۆمی بوون، بەڵام بەیاننامەکان** یەك لەدوای یەك خوێندرانەوەو هیچ هەواڵێك لەبارەی ئۆتۆنۆمیەوە نەبوو.[١٥٦] بارزانی ڕۆژی ١٩٦٣/٢/١٩ جەلال تاڵەبانی و ساڵح یوسفی نارده بەغدا بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵ نوێنەرانی بەعسدا.[١٥٧] بۆ تاقیکردنەوەی نیازی حکومەت یەکەمین پەیوەندی زۆر بەفێڵ و تەڵەکەبازی دەبێت، جەنەڕاڵ تاهیر یەحیا لەبەهاری ١٩٦٢دا کەخۆی لەنێوان ئەفسەرانی ئازادو کوردەکاندا بوو، زۆر عوزر خوایی دێنێتەوە کە ئەگەر ئەو پەیمان و بەڵێنانەی بە کورد دراون جێبەجێ نەکراون هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ژمارەیەك لە ناسیۆنالیستان هاتوونەتە نێو ئەنجومەنەوەو زۆریان کەیف بە ئۆتۆنۆمی کوردستان نایەت.[١٥٨]

نوێنەرانی پارتی چەند خاڵێکیان بەنێوی پڕۆژەی لامەرکەزی کەلەناوەڕۆکدا پڕۆژەی ئۆتۆنۆمی** بوو خستە بەردەم نوێنەرانی ڕژێم،

[١٥٥] Daved macdowall, amodern history of the kurds,i.b.tauris.p٣١٣.

* بروانە پاشکۆی ژمارە(١٠).

[١٥٦] کریس کۆچێرا: کورد ە سەدەی نۆزدە و بیستدا، ل٢٩٢، ٢٩٣.

[١٥٧] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٩٦.

[١٥٨] کریس کۆچێرا: س. پ، ل٢٩٦.

** بروانە پاشکۆی ژمارە (١٢).

بەلاّم ئەوان نەك هەر بەو پڕۆژەیە قایل نەبوون، بەڵکوو داوایان لەنوێنەرانی پارتی کرد کە جارێ پەلە لەپڕۆژەکەیان نەکەن، چونکە گرنگتر لەوە هەنگاونانە بۆ پڕۆژەی یەکێتی نەتەوەیی عەرەبیو یەکێتی نێوان عێراقو میسرو سوریا.[159] هەر لەوکاتەدا خۆ گێل کردن لە (ئۆتۆنۆمی) بۆ کورد لەچوارچێوەی جولانەوەی دژ بە ڕژێم دا هەڵەیەکی گەورەبوو تەنیا ئەو هێزانە قازانجیان لێ دەکرد کە دەیانوویست گەلی کورد لەسەرکردایەتیەکی شۆڕشگێڕ بێ بەش بکەنو دوورە پەرێزی ڕابگرن.[160]

لەنامەیەکی سەرکردایەتی شۆڕشی کورددا بۆ لیژنەی ناوچەی رانیە هاتووە: "ڕژێمی عێراق بەبیانووی وتووێژە سێ قۆڵیەکەی نێوان عێراقو سوریاو میسر لە قاهیرەدا بۆ پێکهێنانی یەکیەتی نێوان ئەو سێ و وڵاتە داوامان لێدەکات کە جارێ پێ لەسەر جێبەجێ کردنی داخوازیەکانی خۆمان دا نەگرینو پڕۆژەکەشمان بەجۆرێکی وا فۆرمەڵەی داڕێژین کەنەبێتە کۆسپ لەبەردەم یەکیەتی نەتەوەیی عەرەبیدا. ڕژێمی عێراقیش دیسان داوا لەنوێنەرمان جەلال تاڵەبانی دەکات کە بچێتە قاهیرەو سەردانی سەرۆك جمال عبدالناصر بکات تا لەڕای ئەویش لەسەر مەسەلەی کورد بگات، چونکە گەر وتووێژی قاهیرە سەبارەت بە (کۆماری عەرەبی یەکگرتوو) سەرکەوێ دەبێ مەسەلەی کوردیش لەچوارچێوەی کۆماری یەکگرتووی عەربیدا چارەسەر بکرێ".[161]

[159] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٩٦.
[160] د. عبدالرحمن قاسملوو: کوردستانو کورد، و/ عبدالله حسن زادە، چ٢، هەولێر، ٢٠٠٦، ل٢٩٤.
[161] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل١٠٠.

کورد ئەو بەهانەیەی حکومەتیان بڕیو دوو ڕۆژ دوای ئەوە جەلال تاڵەبانی سەرۆکی وەفدی پارتی لەگەڵ حکومەت بەرەو قاهیرە کەوتنە ڕێ، بەمەبەستی بیینی جەمال عبدالناصر و پشتیوانی کردن لە عەرەب و لە هەمان کاتدا چونیان بۆ جەزائیر و بینینی ئەحمەد بن بیلا.[162] بەلاّم گەورەترین سەرسامی بەلای ئەندامانی عەرەبی شاندی عێراقەوە ئەوە بوو کە ناسر بەدڵو بەگیان لایەنی کوردەکانی گرتو ووتی: "چ کەسێك ناتوانێ نکوڵی لە بوونی نەتەوەی کورد بکات، ئەم میللەتە مافی خۆی هەیەو یەکێك لەم مافانەی داواکردنی ئۆتۆنۆمیە".[163]

شاندی عێراقی لەجەزائیریش تووشی هەمان سەرسامی بوونو سەرۆك بن بلا وتی: "من بەرلەوەی عەرەب بم مرۆڤم، من ئاگام لەم مەسەلەیە هەیە، ئێمە بەخۆشمان لەپێناوی وڵاتەکەماندا خەباتمان کرد".[164] لەبەر ئەوە جولانەوەی کوردی سەرەڕای گیروگرفتەکانی ناوخۆی ببوو بەفاکتەرێکی گرنگ لە سیاسەتی نێوخۆو دەرەوەی عێراقدا هەروەك عەبدولڕەحمان بەزاز لە کۆنفرانسێکی ڕۆژنامەوانیدا وتبووی: "ئەگەر چل پەنجا کورد بەشاخەوە بمێنێت گیروگرفتەکە هەردەمێنێ".[165]

[162] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن ، ل٦٨.
[163] کریس کۆچیرا: س. پ، ل٢٩٦.
[164] هەمان سەرچاوە، ل٢٩٧.
[165] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن ، ل٩١.

بەعس ئەو بەڵێنەی بە کوردیان دابوو سەبارەت بەمافی ئۆتۆنۆمی بە بیانووی نالەباری هەلومەرجی سیاسیو ناڕازی بوونی ناصرو ناصریەکان یەکەمین پەیمانشکێنیان بوو کە لەگەڵ کورددا کردیان.[١٦٦]

لەسەرەتای نیسانی ١٩٦٣دا عێراقو سوریاو میسر لە قاهیرە گفتوگۆیان بۆ یەکێتی عەرەب دەست پێ کرد ئەمە دڵە ڕاوکێی نوێ ی بۆ کورد هێنایە پێش، لەو گفتوگۆیانەدا هەندێ کوردیش لەنێو وەفدی عێراقیدا بوون، تا داخوازییەکانی شۆڕشی کورد بخەنە پێش چاو، جەلال تاڵەبانی سەرۆکی وەفدە کوردییەکە لە ٨ی نیسانی ١٩٦٣ دا بیرخەرەوەیەکی لەو بارەیەوە پێشکەش کرد تیایدا هاتووە "لەحاڵەتێکدا گەر عێراق لەم بارودۆخەی ئێستایدا بمێنێتەوە، ئەوا کورد لەو مافانە زیاتر داوا ناکات کە ڕژێمی عێراق لە ١٩٦٣/٣/١١دا دەست نیشانی کردوون، خۆ ئەگەر عێراق بچێتە نێو فیدارسیۆنێکی عارەبانە، ئەوا دەبێت کورد ڕژێمێکی ئۆتۆنۆمی بەرفراوانی بۆ دیاری بکرێت، بەڵام ئەگەر عێراق لەگەڵ دەوڵەتێك یان چەند دەوڵەتێکی دیکەی عەرەبدا یەکیەتیەکی تەواوی پێك هێناو خۆی تێدا تواندەوە ئەوا دەبێت کوردی عێراقی لەگەڵ ئەو دەوڵەتە یەك گرتووەدا وەك پارێزگەیەك کە بوونو قەوارەی بپارێزێت، پابەند بێتو بیر لە جودا بوونەوە نەکرێتەوە".[١٦٧] لەڕاستیدا گفتوگۆ سێ قۆڵییەکەی (میسرو سوریاو عێراق) لەقاهیرە ئەوەی نیشان دەدا کە سەرانی بەعسی بەغدا گەمەیەکی دوولایەنەیان

[١٦٦] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ل٦٨.
[١٦٧] جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی، ل٢٢٢.

دەکردو هەرگیز نیازو مەبەستیان نەبووە بەڕاستی لەگەڵ کورددا ڕێك بکەون.[١٦٨] بەپێچەوانەوە لەدوای کۆدەتای ساڵی ١٩٦٣ چەوسانەوەی کورد زۆر زیاتر بوو، زۆر بە خراپی بەرامبەر بەوانەی کە پەیوەندییان بە سیاسەتەوە هەبوو دەجولانەوە تووشی شاڵاوێکی توندوتیژیو تۆقاندنی بەردەوام ببوون لەگەڵ ڕەشبگیری هەزارانی ترو دەرکردنی خەڵکێکی یەکجار زۆر لەسەر ماڵو حاڵی خۆیان.[١٦٩]

بارزانی بۆ یەکەم جار داخوازیو بیروبۆچوونو تێگەیشتنی کوردی لەبارەی ئۆتۆنۆمیەوە بەشێوەیەکی ورد خستە ڕوو لەشێوەی جۆرە هۆشدارییەکدا تەسلیم بە دەوڵەتی عێراقی کردبوو، بەو مەرجەی کە ئەگەر ئەم داخوازییانە لەماوەی (٣) ڕۆژدا وەڵام نەدرایەوە ئەوا شەڕ دەست پێ دەکاتەوە، دەوڵەتی بەغدا سەری لەم زیادە داخوازییەی کوردان سوڕماو ڕایگەیاند کە ئەم داخوازییانە قابیلی دانوستان نیە. لەڕۆژی ٦ی ئازاری ١٩٦٣دا تالیب شەبیب وەزیری کاروباری دەرەوەی عێراقو یەکێك لەڕێبەرانی "باڵی ڕاستی" بەعسیان ڕایدەگەیەنێ "باسی ئۆتۆنۆمی نییە، تا ئێستەش لە زیادە لەگەڵ ئەم یاخیانەدا دانوسەندنمان کردووە، ئەگەر بارزانی نەیەوێ سازشمان لەگەڵدا بکات ئەوا لەماوەیەکی کەمداو بۆ هەمیشە کۆتایی بە شۆڕشەکەی دێنین".[١٧٠] عارفی سەر کۆماری عێراق بە ڕۆژنامەیەکی لوبنانی گوتبوو: "بەو زووانە کێشەی

[١٦٨] کریس کۆچێرا: س. پ، ل٣٠١.
[١٦٩] نوری تاڵەبانی: سیاسەتی بەعەرەب کردنی کەرکوك، و/ مەریوان حوسێن چیمەنی، سلێمانی، ٢٠٠٣، لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك)، ل٤٨.
[١٧٠] کریس کۆچێرا: س. پ، ل٢٢٩، ٣٠٠.

کورد کۆتایی پێ دێت... سەردەمی دان بەخۆداگرتن و گفتوگۆ لەگەڵ کورددا بەسەر چوو".[١٧١]

لە ١٠ی حوزەیرانی ١٩٦٣دا ڕادیۆی بەغدا هۆشداری دایە کورد و جەنگاوەرە ئازادیخوازەکانی کوردی بە جوداخوازو سەر بە کۆمۆنیست و زایۆنیست نێو بردو هەڕەشەی مردنی لەهەریەکێك دەکرد کە پشتگیری لە بارزانی بکات و خەڵاتێکی (١٠) هەزار دیناری بۆ سەری بارزانی تەرخان کرد.[١٧٢] بەم جۆرە حکومەتی بەعس دەستی بەکردەوە سەربازییەکانی کردەوە لەدژی شۆڕشی کورد، لە ١٠ی حوزەیرانی ١٩٦٣دا* حکومەت نوێنەرانی کوردی دەستگیرکردو داوای ئەوەشی کرد کە بارزانی و هێزەکانی لەماوەی بیست و چوار کاتژمێردا خۆیان بەدەستەوە بدەن، لەهەمان ڕۆژیشدا هێرشێکی بەرفراوانی کردە سەر پێگەکانی کوردو تا سەرەتای مانگی شوباتی ١٩٦٤ شەڕ درێژەی کێشا.[١٧٣]

پەلاماری دڕندانەی بەعسیان بۆ سەر کوردستان، بۆردومان کردنی شارو شارۆچکەو دێهاتەکان و ڕەشە کوژی بەکۆمەڵ و تۆقاندن و ڕاونانی خەڵکی لەشارو لادێدا، ڕەشبگیری خەڵکی لەلایەك و لێدان و قەدەغەکردنی ڕێکخراوە جەماوەریەکان لەعێراق و لە کوردستانیش بەشێکی سیاسەتی بەعسیان بوو بەمەبەستی دامەزراندنی تاك دەسەڵاتی خۆیان

[١٧١] وەرگیراوە لە جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی ، ل٢٢٥.

[١٧٢] هەمان سەرچاوە، ل٢٢٣، ٢٢٤.

* بۆ زانیاری زیاتر بروانە پاشکۆی ژمارە(١٧).

[١٧٣] محمد عومەر مەولود: فیدرالیەت و پیادەکردنی لە عیراقدا، و/ محمد عومەر مەولود و عومەر ئیبراهیم عەزیز، چ١، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولیر، ٢٠٠٦، ل١٤٢.

لەسەرانسەری عێراقداو پاشان تێکشاندنی شۆڕشی کوردستان. بەڵام هەر هەموو ئەمانە ئەنجامێکی تەواو پێچەوانەی نەخشەکەی بەعسیان دابە دەستەوە، جەلال تاڵەبانیش ئەوکاتەی نوێنەری کورد بوو دەیوت: "جەنگی بەعسی دژ بە کورد ڕەفتارێکە لەشێوەی قڕکردنی جووەکان لەلایەن هیتلەرەوە، تاڵەبانی زیاتر لەسەری دەڕوات و دەڵێت: "تا لەنێو نەبرێین، هاوکاری لەگەڵ هەموو لایەکدا دەکەین هەتا لەگەڵ شەیتانیشدا".[١٧٤] لەبەر ئەوەی کورد لەعێراقدا بەشێکی جیا نەکراوەیە لە نەتەوەی کورد لەهەموو کوردستاندا، بۆیە ئۆتۆنۆمی لەسەر بناغەی یەکگرتنی بەدڵخوازو برایانە لەخەباتدا لەگەڵ هەل و مەرجی ئەو کات ڕێگە چارەیەکی کاتی بوو بۆ هەردوو نەتەوەی کوردو عەرەب ڕێکدەکەوت، خزمەتی قازانجی هەردوو نەتەوەی دەکرد، بەڵام ئەو دروشمە چارەسەرکردنێکی یەکجاری نەبوو کە جێگەی مافی دیاریکردنی چارەنووسی بگرێتەوە، بەڵکو ئەو چارەسەرکردنە هۆیەکی گرنگ بوو بۆ ڕزگاری گەلی کوردو بەدیهێنانی یەکێتییەکی نەتەوایەتی و ئامادەکردنی هەل و مەرجی لەبار بۆئەوەی گەلی کوردیش بتوانێ مافی خۆی لەدیاریکردنی چارەنووسی دا بەکاربهێنێ کە بریتی‌یە لەدامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ بۆ هەموو کوردستان.[١٧٥]

لەدیدارێکی نێوان بارزانی و شاندێکی عێراقی دا لە ١٩٦٣/٣/٤دا، تاهیر یەحیا ئەوەی ڕوون کردەوە کە کوردو عەرەب هەمیشە (دوو

[١٧٤] جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی ، ل٢٢٦، ٢٢٧؛ ئیبراهیم جەلال:خوارووی کوردستان...، ل١١١.

[١٧٥] عبدالرحمن قاسملوو: س. پ، ل٣٠٨.

نەتەوەی تەبا بوون)، بارزانی بەشێوازە تایبەتییەکەی خۆی وەڵامی دەداتەوە و دەڵێت: "من و تۆ هەردووکمان سەر بەتیرەی بەشەرین... لەگەڵ ئەوەشدا تۆ ناوت تایەرەو من ناوم مستەفایە، ئیدی بێ سودە ئەگەر بڵێین دوو مرۆڤی تایبەتی نین، کە هەریەکە کەسایەتی تایبەتی خۆی نییە".[١٧٦]

حکومەتە شەڕخوازە یەك لەدوا یەکەکانی عێراق سیاسەتی سەرکوتانەوەو دەستدرێژی و پشێوی و هەرانانەوەیان پەیڕەو دەکرد، ڕۆڵێکی ئێجگار ناجوامێرانەیان لە چاندنی ترس و بگرەو بکوژی جەماوەری ڕەش و ڕووت و پێشمەرگەی کوردستاندا بینی. لەئەنجامی ژێرکەوتنی هێزی سەربازی و لاوازی سیاسی ناچار دەکران تکای تەقە وەستان و گفتوگۆ لە شۆڕش بکەن و سوود لەکات وەرگرن، لەهەمان کاتیشدا دەکەوتنە کۆشش بۆ جاش و بەکرێ گرتن و خۆکۆکردنەوە. حکومەتی بەعس جارێکی تر لە خەملاندنی ئاستی هێزی بزووتنەوەی کورد شکستی هێنا.[١٧٧]

لەمانگی ١٩٦٣/١٠ بەدواوە، باڵی "چەپی بەعس" بەڕێبەرایەتی عەلی ساڵح سەعدی یاریدەدەری سەرۆك وەزیران و نەیاری ناسرو باڵی ڕاستی بەعس بەڕێبەرایەتی تالیب شەبیب و حازم جەوادی وەزیری نێوخۆ دووچاری ناکۆکی و دووبەرەکییەکی توند بوون.[١٧٨] ئەم ناکۆکی و جیاوازییە گەورەیەی نێوان بەعس و (عەبدولسەلام عارف) و جەنەڕاڵەکانی سوپای عێراقی هێندە توندو تیژبوو کە حوکمڕانی

[١٧٦] وەرگیراوە لە کریس کۆچێرا: س. پ، ل٢٩٨.

[١٧٧] د.سعد ناجي جواد: دراسات في المسألة الكوردية، ط١، دار العربية للعلوم، بيروت، ٢٠٠٥، ل٩٦.

[١٧٨] کریس کۆچێرا: س. پ، ل٣١٣.

هاوبەشیان لە ١٠ مانگ زیاتری نەخایاند.[١٧٩] ڕۆژی ١٩٦٣/١٠/١٨ عارف و کۆمەڵێك لە جەنەڕاڵەکانی سوپای عێراق دەستیان بەسەر دەوڵەتی عێراقدا گرت و دەسەڵاتی بەعسیان ڕووخاند، ڕیزەکانی سوپای عێراقی لەرزۆك کردوو ڕژێمی عارفیش زۆری لا مەبەست بوو بۆ چەسپاندنی پێگەی خۆی لە حوکمداو پاکتاو کردنی دەسەڵاتی بەعسیان لەهەموو ڕوویەکەوە لانی کەم تاماوەیەك یەکێك لەبەرەکانی شەڕی خۆی ڕابگرێ، واتە لەلایەکەوە شەڕ لەگەڵ کوردو لەلایەکی ترەوە شەڕ لەگەڵ بەعس.[١٨٠] بارزانی جارێکی دیکە خراپ لێکدانەوەی سیاسی خۆی نیشان دا لە ٨ی شوباتی ١٩٦٤ دا ڕێککەوتنامەیەکی ئاشتی بەنێوی خۆی نەك وەك ڕێبەری پارتی دیموکراتی کوردستان لەگەڵ عارف دا مۆر کرد*.[١٨١] ئەم ڕێککەوتننامەیە بووە مایەی ناڕەزایی ژمارەیەك لەئەندامانی سەرکردایەتی و مەکتەبی سیاسی پارتی و لەشۆڕش جیا بوونەوە.[١٨٢] ئیبراهیم ئەحمەدو تاڵەبانی دەستبەجێ ڕایانگەیاند: "مەلا مستەفا مۆری خۆی خستووەتە سەر ڕێککەوتنامەیەك کە تیایدا نەك هەرباسی ئۆتۆنۆمی کە بنچینەی ئەو شتە بوو کە کورد لەپێناوی دا شەڕیان

[١٧٩] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل١٢٥.

[١٨٠] هەمان سەرچاوە، ل١٢٣.

* بۆ زانیاری زیاتر بروانە پاشکۆی ژمارە(١٩، ٢٠)

[١٨١] Daved macdowall: amodern history of the kurds,i.b.tauris, London, ٢٠٠٠.p٣١٥, ٣١٦.

[١٨٢] دیفید ادامسن و جرجیس فتح الله: الحرب الكوردية و انشقاق ١٩٦٤، ط٢، اربیل، ١٩٩٩، ل٥٨-٥٩؛ عبدالفتاح علي بوتاني: وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ، اربیل، ٢٠٠١، ل٢٤٣، ٢٥٨.

کردبوو، بەڵکوو ئیدارەی زاتیش ناوی نەهاتبوو، لەم ڕێککەوتنامەیەدا هەتا ناوی کوردستان دیار نەبوو لەباتی ئەوە وشەی(شیمال) نووسرابوو تا لەگەڵ زەوقی عەرەبە ناسیۆنالیستەکاندا بگونجێ، ئیبراهیم ئەحمەدو تاڵەبانی ڕەخنەیان لەو خراپ لێکدانەوەو مامەڵە یەك لایەنە گرت.[183] بارزانی بە هەمان شێوە و شێوازی تایبەتی خۆی بۆ پاکانەی ئەم بڕیارەی خۆی ئەم هەقایەتەی دەکردە بەڵگە "جارێك لە دیلێك کە بە درەختێکەوە بەسترابوو... دەپرسن چ ئارەزویەکت هەیە؟ وەڵامی دایەوە و وتی لەم درەختەم بکەنەوە و بمبەن لەو درەختەم کە هەنگاوێك دوورتر بوو ببەستنەوە" دیلەکە بینی پاسەوانەکەی ئەم داوا بێ سودەی پێ سەیرە، وتی:"بۆیە ئەم داوایەم کرد تا بتوانم سێ شەقاوێك بڕۆم". هەڵبەتە لەم هەقایەتەدا دیلەکە کوردە و سێ شەقاوەکە ماوەی ئەو ئاگر بڕەیە کە لە نێوان کورد و بەغدایە ئەنجام دەدرێ.[184]

وتووێژ لێرەوە دەستی پێکرد، ئەم وتووێژانەش هەروەك زۆرێك لەوتوێژەکانی دواتر لەسەر کێشەی کەرکوك شکستیان خوارد، ئەو دەوڵەتانەی کە لەبەغدا بەدوای یەکدا هاتنە سەر دەسەڵات تێکڕا خواستی کوردانیان لەسەر کەرکوك و نەوتەکەی بردەوە پاش.[185] ڕووخاندنی ڕژێمی بەعس، شتێکی چاوەڕووان کراو بوو هەروەك ڕۆژنامەکانی ئەورووپا هەر زوو، واتە لەسەرەتای جەنگی کوردو بەعس دا پێشبینی ئەوەیان کردبوو کە چارەنووسی ڕژێمی بەعس لەچارەنووسی قاسم چاکتر نابێت، سەر

[183] Daved macdowall: amodern history of the kurds, p٣١٥, ٣١٦.

[184] کریس کۆچێرا: س. پ، ل٣١٩.

[185] جاناتان ڕەندل: بەم هەمووە تاوانەوە لێبووردنی چی، ل٢٠٨.

لەنوێ گفتوگۆ لەنێوان کوردو ڕژێمی عارفدا دەستی پێکردەوە کە لە ١٠ی شوباتی ١٩٦٤ دا بەدانپێدانانی مافی نەتەوایەتی کورد لەچوارچێوەی عێراقدا کۆتایی هات، ئەو مافە دەبوایە لەگەڵ دەستووری کاتی عێراقدا هاوجووت کرابا بۆ ئەو مەبەستەش کوردیش تەقەی ڕاگرت.[186] بەڵام ئەو دەستوورە مەسەلەی کوردی بەشێوەیەکی وا فەرامۆش کردبوو کە سیاسەتمەدارێکی عارەبی وەك (کامل چادرچی)، سەرۆکی (حزب الوطني الدیمقراطی) بێنێتە وەڵامو لە ١٩٦٤/٦/٢دا بیرخەرەوەیەك بەڕژێمی عارف بدات و بڵێت:"دەستووری نوێ، کێشەی کوردی لەگەڵ هەموو تێکچڕژاوی و ئاڵۆزییەکی دا هەروا هێشتۆتەوە، چاکتر وایە ڕێكو ڕەوان دانی پێدا بنرێتو مەوداو چارەسەری گونجاوی بۆ دەست نیشان بکرێت".[187]

کاتێك عەبدولسەلام بارگەی بەرەو نەمان تێك نا لەنێو فڕۆکەی هیلۆکۆپتەردا بوو کە دێوی مەرگ دەستی نایە بینە قاقای کەوڵی لەبەردا ڕنی و فڕۆکەکە لە ئاسماندا گڕی تێبەربوو بوو بە قەرە برووت، (عەبدولڕەحمان) *ی برای کرایە سەرۆك کۆمار، لەبەدیو گەندەیی و بێ

[186] جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی، ل٢٣٦.

[187] هەمان سەرچاوە، ل٢٣٦.

* برای عبدالسلام عارفی سەرۆکی پێشووی عێراق بووە، دوای ئەویش کراوە بەسەرۆك کۆمار، لەکۆلێژی سەربازی و ئەرکان دەرچووە، لەسوپادا پلەی بەرزبۆتەوەو کراوە بەجێگری سەرۆکی ئەرکان لەساڵی ١٩٦٦دا بەسەرۆکایەتی وەفدێك سەردانی مۆسکۆ ی کردووە، بە مەبەستی چەك کڕین بۆ سوپای عێراق و لەنیسانی ئەو ساڵەدا (عبدالسلام)ی برای لە فڕۆکە کەوتۆتە خوارەوەو مردووە عبدالرحمن لە جێگای بووە بەسەرك کۆمار و پلەی سەربازی گەیشتۆتە (فریق) و بەسەردان چووە بۆ وڵاتی میصر و کوەیت و تورکیا، لەئەنجامی کۆدەتای حیزبی بەعسی ساڵی ١٩٦٨

فـەڕی و دڵ ڕەشـــی دا لــەبرای خـۆی کـەمتر نـەبوو دەرگــەی برایـی و یەکـسانی و ئاکـاری نیـشتمان و بەخـشندەیی لـەڕووی مـرۆڤ داخـست و ئەوەندەی پێیکرا وڵاتی قوڕدا.[188]

لەسەرۆك كۆماری لابراو ڕووی كردۆتە توركیا.(یاسین صابر سالّح: ئینسكلۆپیدیای گشتی ، ل٧١٠)
.

[188] ئورخانی غالب: س. پ، ل١٥.

دووەم: کۆدەتای ساڵی ١٩٦٨

عێراق وەك دەوڵەتو قەوارەی سیاسی بەرهەمی هەڵەیەکی مێژوویی یان ڕێککەوتنێکی مێژووییە، نەك بەرهەمی ڕاستی یان پێداویستییەکی مێژوویی، هەروەها عێراق بەرژەوەندیو ئیرادەیەکی دەرەکی دروستیان کردووە، نەك بەرژەوەندیو ئیرادەی گەلێکی هاو مێژوو، هاوکلتور، هاوئامانجو هاوچارەنووس. عێراق لە کۆمەڵێك گروپی نەتەوەیی، ئیتنیکیو مەزهەبی جۆراوجۆر دروست کرا، بێ ئەوەی زەمینەی هاوبەشی مێژووییو کلتوری، هەستی ئینتیمای هاوبەش یان هاریکاری نەتەوەیی لە نێوانیاندا بووبێت، بۆیە قەیرانی عێراق پێش هەرشتێك

لێرەوە دەست پێ دەکات.[١٨٩] لە ساڵانی شەستەکانی سەدەی رابردوودا کۆمەڵگەی عێراقی بەگشتییو خەڵکی کوردستان بەتایبەتی، ڕووبەڕووی تۆتالیتاریترینو وەحشی ترین ڕژێم بوونەوە، کە ئەویش پارتی بەعسی عەرەبی عەفلەقی بوو، لەم ماوەیەدا هەموو پێك هێنەرە سەرەکییەکانی ژیان لە واقعی عێراقیدا گورزی جەرگ بڕیان لەلایەن بەعسەوە بەرکەوت.[١٩٠] دەوڵەتی عێراق لەباتی ئەوەی ئەم قەیرانە چارەسەر بکات قەیرانەکەی گۆڕی بەئاژاوەگێڕی، چونکە بەدرێژایی مێژووی خۆی، نەیتوانی گەلانی عێراق لەدەوری بەرژەوەندییەکی هاوبەشو ئامانجێکی هاوبەشو پێناسەیەکی هاوبەش کۆبکاتەوە، دەوڵەت لەجیاتی ئەوەی هەوڵ بدات پێناسەیەکی تایبەتی بۆ وڵاتێکی فرە نەتەوەو فرە کلتور دابڕێژێت، بەردەوام هەوڵی داوە پێناسەی عەرەبی بەسەر عێراقو گەلەکانیدا بچەسپێنێت، لەجیاتی ئەوەی دەربڕی بەرژەوەندی هەموان بێتو بەپێی دەستوور مافو یەکسانی هاووڵاتیان دەستەبەر بکات تەنیا دەوڵەتی گروپێك، کەمایەتیەکی عەرەبی– سونی بووە. لەجیاتی ئەوەی هەوڵ بدات تەباییو هاریکاری نەتەوەیی لەنێوان گەلانی عێراقدا دروستو بەهێز بکات، خۆی ئەوانی زیاتر لێك دابڕیووە، کێشە نەتەوەییو مەزهەبیەکانی نێوانیانی توندتر کردووە.[١٩١] هەر بۆیە دەبینین

---

[١٨٩] ڕەفیق سابیر: عێراق دیموکراتیزەکردنی یان هەڵوەشاندنەوە، لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری، سلیمانی، ٢٠٠٥، ، ل٧.

[١٩٠] بەختیار جەبار: پەیوەندی بەعسیزم بەناسیۆنالیزمەوە، گۆڤاری (نوێکار)، ژمارە (١)، بەهاری ٢٠٠٦، ل٣٦.

[١٩١] ڕەفیق سابیر: عێراق، دیموکراتیزەکردن یان هەڵوەشاندنەوە، ل٧، ٨.

ئەو دەسەڵاتو ئایدیۆلۆژیایانەی کە بەقورسی کاریان بۆ ئەم خەسڵەتەی ناسیۆنالیزم کردووە کە خەسڵەتێکی ترسناکە لەدواجاردا بونەتە دیکتاتۆری گەورە لەناو کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا، بەتایبەتی لەو شوێنانەی کە زیاد لەنەتەوەیەکی تیا بووە، وەك نازیزم هەڵدەستێت بە توانەوەی نەتەوەی جولەکە لە پرۆسەی هۆلۆکۆستدا، یان بەعسیزمو بەعس یەکیکە لەو فکرەو ئایدۆلۆژیانەی کە زۆر ڕوونو ئاشکرا لەسەر ئەم خەسڵەتەی ناسیۆنالیزم کاری کردووە.[192] بۆیە بەهۆی لاوازی عارف لە دەسەڵاتدا، بێهێزی پێگەی لەناو سوپادا، نەبوونی پارتێکی سیاسی پاڵپشت بۆ عارفو کێشەی شیعە لەخوارووی عێراقو بێ هیوایی لای نەتەوەییەکانی عەرەبی لە عارفو تەشەنەکردنی کێشەی نێوان عێراقو ئێرانو پارچە پارچە بوونی سوپای عێراقی، کەبەشێکی لە کوردستاندا قەتیس کردبوو و بەشێکی لە ئەردەن مابووەوە کە بۆ شەڕی ئیسرائیل ڕۆیشتبوون، ئەم هۆکارانە و چەندین هۆکاری تر بوونە مایەی ڕووخانی عارفو چوونە سەرکاری بەعسیان.[193] لەماوە نێوان ساڵانی ١٩٦٣- ١٩٦٨دا بەعسی لادراو لەسەر حوکم، دەستی کردبۆوە بەکارکردنو ڕێکخستنەوەی هێزەکانی خۆیو هەموو هێزێکی لە سوپاو لایەنگرانی لە کۆشکی کۆماری کۆ کردبۆوە بۆ دەست گرتن بەسەر دەسەڵاتدا جارێکی تر و بەتەواوی توانی ئەم هەوڵە بەئەنجام بگەیەنێ، بەتایبەتی کاتێك حوکمی عارفی واتە هەردوو برا عەبدولسەلامو عەبدولڕەحمان نەیانتوانی بەو

[192] بەختیار جەبار: پەیوەندی بەعسیزم بەناسیۆنالیزمەوە ، ل٤٠.

[193] ئیبراهیم جەلال: خوارووی کوردستانو شۆڕشی ئەیلول، ل٢٤٢.

ئاراستەیەدا بڕۆن کە بەشداری دەکات لەبەدی هێنانی دیموکراتی لە وولاتدا، بەڵکو سیاسەتی تاك ڕەوانەو چەوسێنەرانەیان پەیڕەو دەکردو بەشداریان لە حوکمی فەساددا دەکرد کە وولاتی بەرەو خراپی برد بوو.[194] لەبەر ئەم هۆیانە لە بەهاری ١٩٦٨دا چەند جەنەڕاڵێکی عێراقی نوسراوێکیان ئاڕاستەی سەرۆك عارف کردبوو، لەم نووسراوەدا بەتوندی ڕەخنەیان لەڕژێمەکەی گرتبوو، تێیدا ڕوونیان کردبۆوە کە ئەو ڕژێمە بڕواو متمانەی گەلی لەدەست داوە بەپێویستیان زانیووە کە چارەسەرێك بۆ کێشەو گیرو گرفتەکانی ناوخۆ بدۆزنەوە.[195] لەو ماوەیەدا هەلی لەبار بۆ باڵی ئەحمەد حەسەن ئەلبەکرو پارتی بەعسی عەرەبی سۆسیالیست ڕەخسا، بەبیانووی ئەوەی گوایە تێدەکۆشن عێراق لەگێژاوو قەیران ڕزگار بکەن، لەگەڵ ژمارەیەك لە ئەفسەرانی سوپا ڕێککەوتن، لە نێوانیاندا کۆنەپەرستو گومانلێکراو هەبوون.[196] پارتی بەعس کە بۆ جاری دووەم لە تەممووزی ١٩٦٨دا بە کودەتایەکی دوو قۆناغی دەسەڵاتیان گرتە دەست.[197] لە ١٩٦٨/٧/١٧ بەعسیەکان بۆ جاری دووەم چوونە سەر دەسەڵات، بەپشتیوانی عەبدولڕەزاق نایف سەرۆکی دووەمی سوپاو جەنەڕاڵ عەبوودی فەرماندەی گاردی سەرۆکایەتی کۆمارو سەر بەڕێکخراوی ئەفسەرانی ناسیۆنالیست، کودەتایەکیان لە عەبدولڕەحمان

[194] کاظم حبیب: لمحات من نضال التحرر الوطنی لشعب الکردی في کردستان العراق، اربیل، ٢٠٠٥، ل٥٠٣؛ کاظم حبیب: الاستبداد و القسوة في العراق، سلیمانی، ٢٠٠٥، ل٤١١.

[195] روینە لومبورن: کورد گەلێکی بێ وولات، و/ ئەمجەد شاکەلی، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٤، ل٥٤.

[196] فاتح ڕەسوڵ: بنچینەی مێژووی بیرۆکەی چەپ لە کوردستاندا، ل٣٤٧.

[197] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکانی یەکتری دەشکێنن، ل٩؛ سرهنگ زرهی ستاد، عبدالله رفیعی: صدام ابن غریقه عرب، ل٧٧.

کـردو پاشـان لەفڕۆکەیەکـدا ناردیـان بـۆ لەنـدەن و ئـەم کودەتایـەش بـە کودەتای سپی ناسراوە.[١٩٨]

کاتێ دەسەڵاتیان گرتە دەست، (ئەحمەد حەسەن بەکر) بووە سەرۆك كۆمـارو عەبـدولرەزاق نـایف وەزارەتـی پێکهێنـا کـە بـە پیـاوی ئینگلیـز بـەناوبانگ بـوو،[١٩٩] بـەڵام دواتـر عەقیـد نـایف دوورخرایـەوە و جەنـەراڵ ئەحمەد حەسەن بەکر هەموو دەسەڵاتێکی خستە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە و حکومـەتێکی تـری دامەزرانـد کـە (حـەردان تکریتـی) * بـوو بـە وەزیـری بـەرگری‌و جەنـەراڵ (عـەمماش) * * بـوو بـە وەزیـری نـاوخۆ، بـەم جـۆرە

[١٩٨] ریباز: قەندیل بەغدای هەژاند، هەولێر، ١٩٩٣، ل١٨؛ گوینتەر دنیشتەر: کورد گەلی لەخشتەی براوی غەدر لێ کراو ، ل٢٥٠؛ کریس کۆچێرا: کورد لە سەدەی ١٩و ٢٠دا، ل٣٤٣؛ ادیث وائي، ایف، بیزوز: العراق دراسة في علاقات الخارجية ١٩١٥-١٩٧٥، ت/عبدالجید حسیب القیسي، ج٢،ط١، بدون مکان الطبع، ١٩٨٩، ل٨٥- ٨٦؛ خالدة عبدالقهار: سکرتیرة صدام تتکلم...، ل٦٣.

[١٩٩] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٢٤٣.

* لەکۆدەتای ساڵی ١٩٦٣ دا ڕۆڵی هەبووە و بۆتە سەرکردەی هێزی ئاسمانی، بەهۆی ناکۆکی لەنێو حیزبی بەعس و ناکۆکی لەنێوان باڵی ڕاست و چەپی بەعس دا، وڵاتی بەجێهێشتووە و چووەتە ئیسپانیا،لە کودەتای عبدالسلام عارفدا بۆتە سەرکردەی گشتی هێزە چەکدارەکان و وەزیری بەرگری، ساڵی ١٩٦٤ بۆتە سەفیری عێراق لە سوید، دواتر ئەو پلەیەی لێ سەندراوەتەوە بەهۆی ئەو شاڵاوەی کە عبدالسلام دژی بەعسیەکان گرتیە بەر کە دەیانویست کودەتای لێبکەن، لەدەرەوە مایەوە تا لەسەردەمی عبدالرحمن عارف دا هاتۆتەوە . (علاء جاسم محمد الحربی :س. پ ، ل ٧٧ ، ٧٨ ، ٧٩) .

* * لەبەغداد لەدایك بووە، فێرگەی ئامادەیی هەر لەوێ تەواو کردووە، لە ساڵی ١٩٤٥دا چووەتە کۆلێژی ئەرکان و چەند پلەو پایەیەکی گرتۆتەدەست، بووەتە بەڕێوەبەری (شعبة الثالثة) لە وەزارەتی بەرگری ، دوای ئەوە بەهۆی بیرو باوەڕی سیاسی یەوە دوو جار زیندانی کراوە، لەکودەتای ساڵی ١٩٦٣دا کراوەتە وەزیری بەرگری و سەرکردەی گشتی سوپای عێراق، پاشان دوور خراوەتەوە، لە کودەتای دووەمی بەعس ساڵی ١٩٦٨دا کراوەتە وەزیری ناوخۆ پاشان بە جێگری

بەعس دوای شکستیەکەیان لە ساڵی ١٩٦٣دا، بەپێنج ساڵ چوونەوە سەر حـوکم‌و لـە دەسـەڵاتدا مانـەوە.[٢٠٠] گرتنەوەدەسـتی دەسـەڵات لـە لایـەن بەعـسیەکانەوە ترسـێکی گـەورەی خستە دڵـی کـوردەوە، چـونکە کـورد ئـەزمونێکی تـاڵی لەگـەڵ حـوکمی بەعـسدا هـەبووە، بۆیـە چـاوەڕێی کارەساتی گەورەی لە سەردەمی بەعسدا دەکرد. بەڵام ئەمجارەیان بەعس بـە تیۆریایـەکی تـر بەرنامـەی کـار و پیلانـەکانی خـۆی داڕشـت، سـەرانی بەعس چاویان لـەوە بڕیبـوو کـە بـۆ ماوەیـەکی زۆر حـوکم بکـەن، بـۆ ئـەم مەبەستەش لەسەر دوو پایە نەخشەکانیان داڕشتبوو، یەکـەمیان:خۆبـەهێزکردن بـوو لـە نـاوەوە، دووەم: پەیـداکردنی پاڵپـشتی بەهێز بوو لە دەرەوە.[٢٠١] بەعس کاتێك دووەم جار گەیشتەوە دەسـەڵات بەرنامەی سیاسی‌و ئابووری‌و کۆمەڵایەتی خۆی ڕاگەیاند، کە لەناوەڕۆکدا جیاوازییەکی ئەوتۆی لە بەرنامە بنەڕەتی‌و چالاکیە گشتییەکانیدا نەبوو، بەڵام بەچەند گۆڕانکارییـەك جیا دەکرایەوە.[٢٠٢] بۆیـە کاتێك چوونە سـەر کورسـی دەسـەڵات، وەك سـاڵی ١٩٦٣ نەجوڵانـەوەو لەسـەرەتاوە ڕووی ڕاسـتەقینەی خۆیـان پیـشان نـەدا، بـەڵکوو ئـەم جـارە خۆیـان بەچـەپێکی پەڕگیر (یساری متطرف) دایە قەڵەم‌و کەوتنە باسی مافی چینی کرێکارو بەربـەرەکانێی کۆنـە پەرسـتی‌و ئیمپریـالیزم‌و زایـۆنیزم‌و مـافی گـەلی

سەرۆك کۆمار و پاشان بەباڵوێزی عێراق لەمۆسکۆ و دواجار لەپاریس وهلنسکی ، پاشان هەرلەوێ کۆچی دوایی کردووە، (یاسین صابر ساڵح: ئینسکلۆپیدیای گشتی،ل٦٨٧) .

[٢٠٠] کریس کۆچێرا: س. پ، ل٣٤٤.

[٢٠١] شۆڕش حاجی رسول: ئەنفال، ل٢٦.

[٢٠٢] کاظم حبیب: لمحات من نضال حرکة التحرر الوطني للشعب الکردي،، ل٥٣، ٥٤.

فەڵەستین‌و چارەسەرکردنی کێشەی کورد بەئاشتی.[٢٠٣] ئەم جارەیان کە لەسەرەتادا دەسەڵاتیان گرتە دەست، گوایا سوودیان لە ئەزموون‌و پراکتیک‌و شکستەکانی پێشوویان وەرگرتووەو ئەو تاوان‌و هەڵە گەورانەی کە لەدوای کودەتای شوباتی ١٩٦٣ بە قووڵی تێی کەوتبوون، جارێکی تر دووپاتی ناکەنەوەو لەهەموو ڕوویەکەوە تێدەکۆشن باری عێراق بگۆڕن‌و بۆ پێشەوەی بەرن، ئەو کێشەو ناکۆکی‌و جیاوازییانەی هەن، چارەسەریان بۆ بدۆزنەوەو فرە لایەنی حیزبایەتی ڕابگەیەنن‌و گیراوە سیاسیەکان بەردەدەن‌و کۆمەڵێك کاری لەو بابەتەیان ڕاگەیاند،[٢٠٤] لەبەیانی یەکەمی کودەتادا بەعس بەڵێنی بەهێزکردنی پەیوەندی لەگەڵ یەکێتی سۆڤیەتدا دابوو، ڕاستیەکەشی دەسەڵاتی بەعسی لە سیاسەتی دەرەوەیدا هەوڵی بەهێزکردنی پەیوەندی ئابووری‌و سیاسی‌و دیبلۆماسی دا، جەنگی لەگەڵ سۆڤیەت‌و وولاتانی سۆسیالیستی دا ڕاگرت‌و دانی بە ئەڵمانیای دیموکرات و بە کۆماری کاتی ڤێتنام داناو لە ناوخۆی ولاتیشدا هەوڵی سەودا کردنی لەگەڵ پارتی کۆمۆنیست و نەتەوەییەکانی عەرەب‌و چارەسەرکردنی گیروگرفتی کوردی دا. هەرچەندە لەبەیانی یەکەمی (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆرش)دا، کە ئەلبەکر دیمەزراندبوو هیچ ئاماژەیەك بۆ مەسەلەی کورد نەکرابوو، بەڵام لەهەندێ بڕیارو هەنگاوی دواتردا بەشدارییەکی باشی کرد لە سووك کردنی کێشەو تەنگژەی نێوان کوردو حکومەتی ناوەندیدا کەبەلای زۆربەی چاودێرانەوە مایەی

[٢٠٣] جەمال نەبەز: ئێستە و پاشەڕۆژی نەتەوەی کورد، ستۆکهۆڵم، ١٩٨٩، ل١٣.

[٢٠٤] فاتح ڕەسوڵ: بنچینەی بیرۆکەی چەپ لە کوردستاندا، ل٣٤٧.

سەرسامی بوو.[٢٠٥] بەعس هەرگیز بێ پراگماتیزم نەبوو، کاتێك پارتەکەی چووەوە سەر حوکم زۆر لاواز بوو، و نەیدەویست لەگەڵ سەرهەڵدانێکی تاقەتبەردا بکەوێتە ململانێ، بۆیە لە دوای ١٩٦٨ ەوە زمانی پیاهەڵدان و بریقەداری پان عەرەبی بۆ هەولێکی تازە لە پێناو قەوارەی عیراقێکی یەکگرتوو توڕدرا، کە بە هۆیەوە کورد وەك شەریك قبول بکرێن.[٢٠٦] بەعس لەو کاتەدا دەیویست خۆی تووشی شەڕی ناوخۆ نەکات، بۆیە درێژەی بەپەیوەندییەکانی لەگەڵ هەردوو باڵی (مەلایی‌و جەلالی)دا و لە وەزارەتەکەی ئەحمەد حەسەن ئەلبەکردا سێ کورسی وزاری دانێ، دوو وەزیری باڵی مەلایی‌و وەزیرێکیش بۆ باڵی جەلالی‌و بەڵێنیشی دا بەجێ بەجێ کردنی (١٢) ماددەکەی ئەلبەزاز،* ئەم سیاسەتەی بەعس جۆرە پێش بڕکێیەکی لەنێوان مەلایی‌و جەلالی دا درووست کردبوو لەڕووی ڕاگەیاندنەوە بۆ فشاری زیاتر خستنە سەر بەعس بۆ بەدیهینانی

[٢٠٥] گوینتەر دیشنەر: س. پ، ل٢٥٠؛ کاظم حبیب: الاستبداد و القسوة في العراق، سلیمانی، ٢٠٠٥، ل٤١٣.

٢٠٦ Human rights watch/ middle east, iraqs crime of genocide, the anfal campaign against the kurds,p٢٢, ٢٣.

* سەرۆك وەزیرنی عیراق دەربارەی پێدانی لامەرکەزی بە کوردستان، ساڵی ١٩٦٦ دەقی رێککەوتنامەیەکی لە تەلەفزیۆن و رادیۆی بەغداوە راگەیاند، رێکەوتنەکە لە ١٢ بڕگە پێکهاتبوو،لەوانە (زمانی کوردی لە کوردستاندا پەیڕەو بکرێت، بەڕێوەبردنی کاروباری نێوخۆی کوردستان بەدەست کوردەوە بێت، هێزەکانی پێشمەرگە بکرێنە پاسەوانی سنور، گیراو و بەندکراوە کوردەکان ئازادبکرێن، شاری دهۆك بکرێتە مەڵبەندی پارێزگای دهۆك، فەرمانبەری دەرکراوی کورد بۆ سەر کاری خۆیان بگەڕێنرێنەوە... هتد.) (فوئاد تاهیر سادق: هۆشیاری مێژوویی، سلێمانی، ٢٠٠١، ل١٩٣-١٩٤؛ باڤیچ: کوردستان و مەسەلەی کورد، و/ عبدالخالید صابر، چ١، چاپخانەی شڤان، سلیمانی، ٢٠٠٦، ل٨٨).

دەستکەوتی پتر.[٢٠٧] لە ئۆکتۆبەری ١٩٦٨دا سەرکردەی مەرکەزی پارتی کۆمۆنیستی عیراق لەبڵاوکراوەیەکیدا لەژێر ناوی (لەبارەی مەسەلەی کورد– عێراق)ەوە بیروڕای خۆی بەرامبەر بەمەسەلەی کورد دەربڕی تێیدا وتبووی: " کورد لەعێراق دا بەشێکە لەنەتەوەی کورد کە لەخاکی کوردستانی دابەش کراو دا ئەژیو هەروەك نەتەوە کەمایەتییەکانی تر مافی ڕەوای خۆی هەیە بۆ دیاری کردنی چارەنووسی خۆی کە مافی جودابوونەوەو دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی یەکگرتووش دەگرێتەوە مەسەلەی کورد تەنها لەڕێگەی ڕووخاندنی ڕژێمە دیکتاتۆریە کۆنە پەرستەکانو دامەزراندنی ڕژێمێکی دیموکراتی شۆڕشگێڕانەی جەماوەریانەوە چارەسەر دەکرێت، ئەگینا بزووتنەوەی کوردی چەندین سەرکەوتنو دەست کەوتی لەپێش ئەم ئامانجە بەدەست هێناوە، بەڵام هەمیشە ئەو دەستکەوتانەی تووشی دەست درێژی بوونو بەرەو لەدەست چوون بوون".[٢٠٨] بەعسیەکان لە لایەن خۆیانەوە ئاماژەیان بەوە کردبوو کە مەسەلەی ئۆتۆنۆمی لای ئەوان دوای چوونە سەر دەسەڵاتیان لە ساڵی ١٩٦٨دا مەسەلەیەکی سەرەکیەو لەناخی بیروو باوەڕییانەوە پەیدا بووە و ئەمەش وایان لەسەرکردەکانی شۆڕش دەکرد کە لەگەڵیاندا بکەونە گفتوگۆکردن.[٢٠٩] بەعس ئەمجارەیان ویستی سیاسەتی ناوخۆو دەرەوەی خۆی بەجۆرێك داڕێژێ کە هەم خۆی لەکێشەکانی نێوخۆ بپارێزیو هەم

---

[٢٠٧] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٢٤٣؛ نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن، ل٩٦.

[٢٠٨] پارتی دیموکراتی کوردستان (سەرکردایەتی کاتی)، ڕێبازی بزووتنەوەی ئازادیخوازی کورد، بەبێ ساڵو شوێنی چاپ، ل٣٤.

[٢٠٩] هەمان سەرچاوە، ل٦٠.

لەدەرەوەش پەیوەندی خۆی لەگەڵ ئۆردوگای سۆڤیەتو سۆسیالیستی دا باش بکات.[٢١٠] ئەو دەمە بەعس هێشتا خۆی جێگیر نەکردبوو، نەیئەتوانی، یاخود نەیدەویست هێزەکانی خۆی بەشەڕی کوردستانەوە خەریك بکات، بۆیە لە ٢٤ی ئۆکتۆبەری ١٩٦٩دا لە بواری مافەکانی کورددا هەندێ هەنگاوی نا.[٢١١] وەك کردنی نەورۆز بە جەژنێکی فەرمی لە عێراقداو کردنی خوێندن بە کوردی لە قوتابخانە سەرەتایی یەکانداو دەرکردنی چەند گۆڤارێك بە کوردی لەلایەن حکومەت خۆیەوە و دامەزراندنی زانکۆیەك لە سلیمانی، ئامانجیان ئەوە بوو کە جەماوەری کورد بەلای خۆیاندا ڕابکێشن، بەڵام دواتر بۆیان دەرکەوت کە کورد بەو مافانە هەڵ نەخەڵەتاوون،[٢١٢] بەڵام زۆری نەخایاند پەردەیان لەسەر ڕووی خۆیان لاداو کەوتنە هێرش بردن بۆ سەر گەلی کوردستانو درێژەیان بەشەڕو وێرانکردنەکانیاندا، گەلی کوردستانیش جوامێرانە بەرگریان لە ماف و بوونی خۆیان کردو ڕۆژگارو پارسەنگی شەڕو پێکدادانەکان بە خواستو ئارەزووی بەعسیەکان نەشکایەوە. دواتر لەئاکامی هەوڵو کۆششی خێرخوازانی ناوەوەو دەرەوەی عێراقدا، حکومەتی بەعس گەیشتە سەر ئەو بڕوایەی کە ناتوانێت بەئاگرو ئاسن شۆڕشی گەلی کوردستان لەناوبەرێت.[٢١٣] بەعس لەسەر زاری حەردان تکریتیەوە دان بەو

---

[٢١٠] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٢٤٣.

[٢١١] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری ئەشکێنن، ل٩٧.

[٢١٢] جەمال نەبەز: دۆزی ناسیۆنالی کورد، سوید، ١٩٨٥، ل٦١؛ نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری ئەشکێنن، ل٩٧.

[٢١٣] فاتیح رەسوڵ: بنچینەی بیرۆکەی چەپ لە کوردستاندا، ل٣٤٨.

ڕاستیەدا دەنێت و دەڵێت: "لەواقیعدا کوردەکان لەماوەی یەک سەدەی تەواودا بەخۆڕاگرتنی پاڵەوانانەیان توانیان تا ئەو ڕادەیە ڕژێم بە چۆك دابهێنن کە ئیتر وامان لێهاتبوو ئەگەر جەنگ بەردەوام بوایە لەوە دەترساین کە بەغداش بکەوێتە بەردەستی بارزانی... ڕێژەی قوربانیانی سوپای عێراق لەماوەی مانگێك پێش بەیاننامەی ١١ی ئازار لە هەر هەفتەیەکدا بگاتە ٣٦٢ کوژراوو بریندار".[٢١٤]

بەعس کۆنگرەیەکی بەست و یەکێك لەباسەکانی کۆنگرە تایبەت بوو بە کوردو جۆری چارەسەرکردنی کێشەکەی و داوایان لە باڵی مەکتەبی سیاسی(پدك) کرد پرۆژەیەکیان بەنووسراوی بۆ ئامادە بکەن لەسەر بۆچوونەکانی خۆیان دەربارەی چارەسەری کێشەی کورد، لەم پرۆژەیەدا کە ئامادەیان کردبوو ئاماژە بەوە کرابوو کە چارەسەری بنەڕەتی کێشەی کورد بەوە دەکرێ دان بەمافی نەتەوەیی کورددا بنێن لەسەر بنچینەی ئازادی بڕیاردانی چارەنووس کە لە قۆناغی ئێستەدا کورد بەشێوەی ئۆتۆنۆمی بەکاری دەهێنێت، یەکێ لە بەعسییەکان کە پرۆژەکەی بینیبوو وتبووی: "ئەمانە بەچەك و پارەو ئازووقەی ئێمە شەڕ دەکەن و داوای مافی چارەنووس ئەکەن، ئەگەر سەرچاوەیەکی تری یارمەتی دانیان هەبوایە ئەبوو داوای چییان بکردایە".[٢١٥] دیارە هەریەك لە پارتی دیموکراتی کوردستان و دەوڵەتی عێراق لە ووتوێژەکانی نیوانیاندا چاودێری لایەنی دووربینی بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەکرد، کورد پێیان

٢١٤ رشيد ملا: الحقيقة الخفية لصدام التكريتي، بدون مكان و سنة الطبع، ل٨٧.

[٢١٥] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری ئەشکێنن ، ل٩٩.

لەسەر هێنانەدی گشت داخوازیەکانی خۆیان دا دەگرت و عێراقییەکانیش ئامادەبوون ئەو مافانەیان پێ بدەن کە بەرژەوەندی وولاتەکەیان نەخاتە مەترسییەوە.[٢١٦] هەڵوێستی نەتەوە پەرستە شۆڤێنی و ڕەگەز پەرستەکانی عەرەب هەر بەناوبردنی مافی بڕیاردانی چارەنووسی بۆ نەتەوەی کورد شێتگیر دەبوون و ئەوە بە لایەنگیری نەتەوایەتی و جیابوونەوە خوازی و گەلێ ناوو ناتۆرەی تر یان دادەنا. لە لایەکی دیکەوە هەر چەندە دەستەی هورده بۆرژوای کورد بەوپەڕی هەوڵ و زۆر بەسەرگەرمی یەوە دژی جیابوونەوە خوازی دەوەستا، بەڵام هێشتا هەر لەتۆمەتی جیابوونەوە خوازی چ لەلایەن چەپەکانی عەرەب و چ لەلایەن داگیرکەرانی کوردستانەوە ڕزگاری نەدەبوو، ئەم تۆمەتە بە تایبەتی لە سەردەمی قاسمدا زوو زوو دەخرانە پاڵ وورده بۆرژوازی کوردی سەر بە پارتی دیموکراتی کوردستان و بەوە گوناهبار دەکران گوایە دەیانەوێت دەوڵەتێك بەیارمەتی ئەمەریکا دامەزرێنێ.[٢١٧] لەگەڵ ئەوەشدا بەهیچ جۆرێك ئۆتۆنۆمی بەچارەسەرێکی نموونەیی بۆ کێشەی نەتەوەیی دەوڵەتە فرە نەتەوەکان دانانرێت، یەکسانیش لەنێو کۆمەڵە جیاجیاکانی هیچ دەوڵەتێکدا نایەتەدی گەر گشت لایەنەکان بەیەکەوە بەشداری لە بنیاتنانی کۆڵەگە سەرەکیەکانی دەسەڵات لەو دەوڵەتەدا نەکەن. کەواتە ئۆتۆنۆمی چارەسەریەکی سەرکەوتووی کێشەی نەتەوایەتی نییە.[٢١٨] لەڕاستیدا هەڵگرتنی درووشمی ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان و دیموکراسی بۆ

[٢١٦] حەسەن ئەرفەع: کوردەکان، ل٢٠٤.

[٢١٧] جەمال نەبەز: ئێستە و پاشەڕۆژی نەتەوەی کورد، ، ل٢٣.

[٢١٨] سۆران عیزەددین فەیزی: دوو قۆناغی مێژوویی لە ڕوانگەی یاساییەوە، هەولێر، ٢٠٠٦، ل١٨.

عێراق قسەیەکی زیادەبوو، چونکە ئۆتۆنۆمی خۆی بەشێکە جیا ناکرێتەوە لە دیموکراسی، لەبەر ئەوە گەر ڕۆژێك لە ڕۆژان ڕژێمێکی دیموکراسی لەم وولاتەدا هاتە کایەوە، ئەوکاتە بەهەموو دڵنیاییەوە یەکێك لەو مافە سەرەکیانەی کە ئەو ڕژێمە دەیدا ئۆتۆنۆمی کورد دەبێ.[219] هەروەها لە باسی دیموکراسیدا بەعسییەکان بەڕاشکاوی وتبوویان: "ئێمە حیزبێکی شۆڕشگێڕین بە شۆڕش هاتوینەتە سەر حوکم، باوەڕمان بە دیموکراسی ڕۆژئاوایی و دیموکراسی لیبراڵ نییە، هەڵبژاردنی گشتی واتە تەسلیم کردنی حوکم بە کۆنە پەرستەکان".[220] بەعسییەکانساڵی ١٩٦٨ هەمان یا زۆربەی هەمان گروپی ١٩٦٣ بوون بە سەدامو ئەحمەد حەسەن بەکریشەوە، بۆ ئەوەی بواری هەناسەدان بۆ کەسی تر نەهێڵنەوە، زۆرترین خەڵکی سیاسی و دیاری سەر گۆڕەپانی سیاسەتیان لەناودا بوو. پارتی بەعسیان ناونا حیزبی قائیدو تەواوی بارگەو بنەی حیزبە ڕەسەنەکانیان پێچایەوەو بەفراوانترین شێوە کەوتنە پاکتاوی ڕەگەزی، ڕوبەری باشووری کوردستانی یان بەشێوەیەکی ترسناك هێنایەوە یەك، تا بتوانن لە هەرسات و کاتێکدا بیانەوێت کۆت و بەندی خەڵکەکەی بکەن.[221] بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کوردیش هەوڵ دراوە پرسی کوردو کێشەی نێوان کوردو دەوڵەتی عێراق پێی پارسەنگ (بالانس)ی هێز چارەسەر بکرێت، لەبەر ئەوە هیچ جۆرە هاوتاییەك لەنێوان هەردوولا یەندا نەبووە، کێشەکە ئاڵۆزترو خوێناویتر بووە، هەموو

[219] جەمال نەبەز: دۆزی ناسیۆنالی کورد، ل٧٨.

[220] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری ئەشکێنن ، ل١٠١.

[221] لەتیف فاتح، مەجید ساڵح: کورد قڕان، ل٢٧.

ئەو ڕێگە چارەسەرانەی چ لەلایەن دەوڵەتی عێراق و هێزە سیاسیە ئۆپۆزیسیۆنەکانی عێراقەوە، یان لەلایەن نوێنەرانی سیاسیی کوردەوە پێشنیار کراون، نەك بە پەیوەندی لەگەڵ هەق و دادپەروەری و مافی یەکسانبوون، لایەنی عێراقی لە دەوڵەتەوە بۆ قوربانیانی دەوڵەت، خۆی لە کورد بە بەهێزتر زانیووە، هەموو وولاتانی عەرەبی و ئیسلامی و زۆرینەی وڵاتانی دیکەی دنیای لەپشت بووە، لەبەر ئەوەی هەق لە عەقڵییەتی ئەواندا لە هێزەوە سەرچاوە دەگرێت، ئەوا مافی کورد لەو سنورەدا دیاری کراوە کە ئەوان ویستویانە، نەك ئەوەی کە کورد خۆی دەیخوازێت، لەبەرامبەر ئەوەدا لایەنی کوردی لایەنی لاوازی کێشەکە بووە.[222] دەستەی فەرمانڕەوایی بەعسی عەفلەقی– تکریتی دەستی دایەوە بە سیاسەتی سەرکوت کردن و دەمار توندی و هەڕەشەکردن لەگەڵ کورددا، تەواوی هێزو توانای ماددی و مەعنەوی لەڕێگەی نەمانی ڕەگەزو بنچینەی میللەت و تواندنەوەی نەتەوەی کورددا بەکارهێنا.[223] ماوەی زستانی ١٩٦٨– ١٩٦٩ تەوژمێکی توندی شەڕی بەدوادا هات.[224]

بەعسییەکان دوای ئەوەی دەستیان کردەوە بەهێرش و پەلامار بۆ سەر کورد، تا گەنجینەی دەوڵەتیان هەموو بەتاڵ کردو شکستەکانیان لەمەیدانی شەڕو ناکۆکی ناوخۆی سەرکردایەتی یان پاڵی پێوەنان بۆ گرتنەبەری ڕێگەی تر.[225] سەرکردایەتی بەعس لەنێو خۆیاندا لە ململانێی

[222] ڕەفیق سابیر: عێراق دیموکراتیزەکردنی، ل٣٩، ٤٠.

[223] ئۆرخانی غالب: شۆڕشی ئەیلول و ڕۆژگاری دوای هەرەس، لەندەن، ١٩٩٠، ل١٦.

[224] سعد ناجي جواد: دراسات في المسألة الكوردية...، ل٩٦.

[225] پارتی دیموکراتی (سەرکردایەتی کاتی): س. پ، ل٣٨.

دەسەڵاتدا بوون، لەسەر جۆری ڕەفتارکردن لەگەڵ جوڵانەوەی کورد ناکوک بوون، سەدام حسێن کە تازە خەریك بوو لەناو بەعسدا جێگە بە هاوڕێکانی لێژ بکاو دەسەڵات بگرێتە دەست، دەیویست کارتی کورد بۆ بەهێزکردنی شوێنی خۆی بەکاربهێنێ.[226]

حکومەتی بەعس لەنێو خۆیاندا سەبارەت بەچارەسەرکردنی کێشەی کوردو یەکلایی کردنەوەی ئەو مەترسیە نێو خۆییە ببوون بە دوو بەشەوە:-

بەشێکیان کە زۆربەی جەنەڕاڵە سوپاییەکانی ناو بەعس بوون پێیان وابوو کە دەبێت تەنها ڕێگەی شەڕو هێرش‌و پەلامار بگرێتەبەر بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە، بەشێکی تریان کە زۆربەیان کەسە سیاسی‌و سوپاییەکان‌و بەشێکی کەم لە جەنەڕاڵەکان بوون‌و لەسەرویانەوە سەدام حسێن ڕایان وابوو کە بەشەڕ ناتوانن نەخشە ستراتیژییەکانی خۆیان بەرامبەر کێشەی کوردو لەناو بردنی بارزانی جێ بەجێ بکەن.[227] نەخشەکێشانی ئەم سیاسەتەی بەعس باوەڕیان هێنابوو کە ئەمە بەتەنها نایان گەیەنێتە ئامانجە ڕەواکانیان.[228] لەمەیدانی شەڕدا ڕۆژ بەڕۆژ هەڵمەتی پێشمەرگە باڵای دەکردو لەسەرکەوتن‌و بەرەوپێشەوە چووندا خۆی دەنواندو ئاوات‌و ئامانجەکانی جەماوەری خەڵکی زەحمەتکێشی کوردستان سەر لەنوێ سەوز دەبوونەوەو بۆ دۆست‌و دوژمنی دەرخستبوو کە میللەتی کورد خاوەنی مافی نەتەوەیی یەو

[226] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری ئەشکێنن ، ل٩٨، ٩٩.
[227] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٢٤٩.
[228] پارتی دیموکراتی (سەرکردایەتی کاتی): س. پ، ل٦٢.

هەرگیز دەستی لێ هەڵناگرێ، دەوڵەتی ناوەندی بەعس لەبەردەم خواست‌و ئیرادەی هێزی گەلدا خۆی پێ نەگیراو داوای ئاگربەست‌و گفتوگۆی لە شۆڕش کرد، بۆ ماوەیەك هەڵوێستی خۆی گۆڕی‌و کەوتە ووتوێژ و ئاشتبوونەوە بەنهێنی دەستی پێ کرد.[229] پاش ئەوەی فەرمانڕەوا بەعسیەکان بۆیان ڕوون بۆوە کە ناتوانن شۆڕشی کورد لەناو ببەن، ووردە ووردە پەنایان بۆ ئەو ڕێگایانە برد کە دەبنە هۆی دابڕینی گەلی کوردو قڕکردنی‌و هەوڵی ئەوەیان دەدا کە بەتەواوی وەك گەلێك لەناوی ببەن، ئەمەش ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە سوپای عێراق بۆچی ئەو هەموو ژمارە زۆرە کارە قڕ کەرە ڕەگەز پەرستانەی ئەنجام دەدا هەر ئەمەش بوو مەبەستیان لەپیادەکردنی سیاسەتی خاك سوتاندن.[230] بۆیە ناچار تاکتیکی تریان گرتە بەرو زەمینە سازی کراو کەوتنە گفتوگۆ کردن لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕشی کوردستان، سەدام حسێن کە ئەوکات جێگری سەرۆك کۆمار بوو، سەردانی (ناوپردان)ی کرد و ڕۆژی ١٩٧٠/٣/١١ ڕێککەوتننامەی لەگەڵ بارزانیدا مۆرکردو کۆتایی بە شەڕ هات،[231] چونکە بەعس نەیتوانی ئەو دەوڵەتە بە هێز بکات‌و زەمینەی پتەوی ئەو عێراقەی مەبەستیان بوو بهێنێتە ئاراوە، بۆیە یەکێك لە هۆیە هەرە گرنگەکانی لاوازی‌و بێ ئارامی‌و نەچەسپینی عێراق وەك وولات‌و گەل‌و دەوڵەت، مەسەلەی کورد و چارەسەر نەکردنی کێشەی کورد بوو، سیاسەتمەدارانی

[229] ئۆرخانی غالب: س. پ، ل١٧، ١٨.
[230] مسعود بارزانی: بارزانی‌و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد، ب٣، ب١، چ١، هەولێر، ٢٠٠٤، ل٤٢٧.
[231] فاتح ڕەسوڵ: بنچینەی بیرۆکەی چەپ لە کوردستاندا، ل٣٤٨.

عێراق وایان دەزانی کە مەسەلەکە مەسەلەی ڕۆژو کاتە، ئەگینا ئەو ڕۆژە لەبەردەمدابوو کە مەبەستەکانیان بهێننەدی، بەتایبەتی بیریان لەوە نەدەکردەوە کە جارێکی تر کورد دەست بداتەوە چەك و لەڕێگەی ڕاپەڕینی چەکدارییەوە داوای مافەکانی بکات. چاکتر وایە مەسەلەی ناسیۆنال لە نیشتمانی عەرەبدا لەسەر بنچینەیەکی ڕاست چارەسەر بکرێ، لەسەر بنچینەی لەیەك گەیشتن و مافی بڕیاری چارەنووس، کاتێك هەر کۆمەڵێك مافی ئەوەی هەبێت کە ببێتە گەلێکی سەربەخۆ، واتە ئەو کۆمەڵە مافی بڕیاری چارەنووسی هەبێت.[٢٣٢]

[٢٣٢] جەمال نەبەز: بیری نەتەوەیی کوردی ...، ل٧٨.

سێیەم:

بەیاننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠- ١٩٧٤

دانووسەندن لە نێوان بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد و کاربەدەستاندا وەك شێوازێك بۆ تێکشکاندنی شۆڕشی کورد لە لایەنی بەعسەوە بەکارهاتووە، ئەگەرچی ئەزموونی نەتەوەیی کورد بە درێژایی سەدەی رابردوو لەگەل دانووسەندنا گەلێك تاڵ و ناخۆش بوو، چونکە بریتی بووە لە پیلانگێڕی و غەدر و پاشقولگرتن.[٢٣٣] لەم بارەیەوە حەردان تکریتی دەڵێت: "مەرامی ئێمە لە دانوسەندن هەر داشکانێك کە مەلا مستەفا

[٢٣٣] نەوشیروان مستەفا ئەمین: خولانەوە لەناو بازنەدا، ل٦٢.

دەیوویست بیبەخشین، بۆ ئەوە بوو هەوڵ بدەین کە دەستی بەسەردا بگرین یاخود کۆدەتایەکی سەربازی لەدژی ئەنجام بدەین".[٢٣٤]

فاکتەرە گرنگەکانی کارتێکەر لە گفتوگۆی نێوان ڕژێمی عێراقی و سەرکردایەتی بزوتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان گەلێك کاریگەربوون لە ڕەخساندنی ئەو بارودۆخەو سازکردنی هەلێکی لەبار بۆ درووست بوونی ئاشتیەکی کاتی کە نزیکەی چوار ساڵ پتری خایاندو لەهەناوی خۆشیدا گەلێ گۆڕانکاری لەسەر کوردستانی خوارووا هێنایە کایەوە. لە دەستپێکی شۆڕشەوە تا ئازاری ١٩٧٥ چەند جارێك لە نێوان دەوڵەتی عیراق و سەرکردایەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورددا گفتوگۆ ئەنجام دراوە، هەر هەمویان لەگەل شێوە جیاوازیەکدا ئەنجامەکانیان وەك یەك بوون، ئەنجامی دانپێدانان و پاشگەزبونەوە، ئەنجامی سەرەتا و سەرزارەکی بۆ ئامادەیی چارەسەری کێشەکە بە ڕێگەیەکی سیاسی، دوایی هێرش کردنە سەر کورد، ئەنجامی ماندووبوون و خراپی باری سەربازی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و کەلك وەرگرتن لە کات، دیسان چاکبوونەوەی دۆخی هەمەلایەنەی دەوڵەت و هاتنەوە مەیدان.[٢٣٥] لەدەست پێکردنی شۆڕشەوە تا ئازاری ساڵی ١٩٧٠ ناو بەناو گفتوگۆو ئاگر بەست ڕاگەیەندراوە، بەڵام لەهەمووی درێژخایەنترو بەرفراوانتر وتوویژی ساڵی ١٩٧٠ بووە کە بۆ ئەو نێوان خۆش بوونە چوار ساڵیان ماوە دیاریکرد. جارێکیتر نوێنەرانی پارتی دیموکراتی کوردستان چوونە

[٢٣٤] حەردان تکریتی: باندیك دزو پیاوکوژ بووین...، ل٨٨.

[٢٣٥] بالیسان: گفتوگۆ وەك بنەڕەتێك بۆ چارەسەر کردنی مەسەلەی کورد، گۆڤاری هەلوێست ، ١٩٨٧، ژ٣، ل٥٩.

نێو گفتوگۆ لەگەڵ پارتی بەعسی فەرمانڕەوادا، ئەو گفتوگۆیەی ئەنجامەکەی ڕاگەیاندنی ڕێککەوتننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ بوو، کەچارەسەرکردنی ئاشتیی و دیموکراسیانەی پرسی کوردی لەسەر بنەمای داننان بەمافی گەلی کورد لە ئۆتۆنۆمی لەچوارچێوەی کۆماری عێراق و بەشداری کردنی میللەتی کورد لەچوارچێوەی بارستایی خۆی لە نەخشە بۆ کێشان و دیاریکردنی سیاسەتی وڵات لەسەر بنەمای دیموکراسیدا گرتە خۆی.[٢٣٦] بەیانی ١١ی ئازار گەورەترین دەستکەوتی بزاڤی رزگاریخوازی خەڵکی کوردستان بوو لەو دەمەدا، چونکە یەکەمجار بوو لە مێژووی دەوڵەتی عیراقدا کە بە رەسمی مافە سیاسی و فەرهەنگیەکانی کورد بسەلمێنرێت، یەکەم جار بوو بەری رەنجی خەبات و تێکۆشانی رۆڵەکانی گەلی کورد ببێتە دەستکەوتێکی مادی و مەعنەوی بۆ هەموو گەلی کورد.[٢٣٧]

بێگومان ڕووداوێکی لەو جۆرە وەك ڕێککەوتننامەی ١١ی ئازارو گۆڕانی هەڵوێستی بەعس و بڕیاردان بۆ چوونە نێو گفتوگۆوە کۆمەڵێك هۆکاری بابەتیی و خۆیی ڕۆڵی تێدا بینووە، چونکە بەرجەستە بوونی ڕێککەوتننامەیەکی وەك ڕێککەوتننامەی ١١ی ئازار ڕووداوێکی کتوپڕ نەبووە، بەڵکو دەرەنجامی ئەو بارودۆخە ناهەموارە بوو کە پارتی بەعس تیایدا گوزەری دەکرد، هاوکات لەگەڵ ئەمەدا بزووتنەوەی کوردیش دووچاری کۆمەڵێك قەیران ببوو. ئەم هۆکارانە بووە هۆی ناچارکردنی

[٢٣٦] مەسعود بارزانی: بارزانیی و بزوتنەوەی ڕزگاری کورد، ب٣، ب٢، ل١١٦، ١١٧.

[٢٣٧] شۆڕش حاجی رسول: ئەنفال، ل٢٩.

هەردوولا بۆ دانووسەندن و گەیشتن بەڕێککەوتننامەیەکی وەك ڕێککەوتننامەی ١١ی ئازار.

یەکێك لەو فاکتەرانە بەیانی ئازاری دروست کردپەیدا بوونی ململانێیەکی شاراوە بوو لەنێو خۆی سەرکردایەتی پارتی دەسەڵاتداردا و دابەش بوونیان بۆ دوو بەش باڵی مەدەنیی و باڵی سەربازی، باڵی سەربازی پارتی بەعس پێیان وابوو دەتوانن کێشەکانیان لەگەڵ کورددا لەڕێگەی شەڕەوە چارەسەر بکەن و بەپێچەوانەی باڵی مەدەنیەوە کە لەگەڵ بە ئاشتی چارەسەرکردنی کێشەی کورد بوون، ئەمە تاڕادەیەك ببوە هۆی لاوازی لەنێو خۆی دەسەڵاتدا.[٢٣٨]

فاکتەرێکی تر بریتی بوو لە یەکێتی سۆڤیەت کە بەچەندین داوی سیاسیی و ئابووریی و ڕۆشنبیریی و سەربازییەوە پەیوەندی خۆی لەگەڵ عێراقدا توندو تۆڵ کردبوو، و سەبارەت بەبوونی پارتی کۆمۆنیستی عێراقی وەك پاڵپشت لەگەڵ بارزانیدا، و بۆ دابڕانی بارزانی لە ئێران و بازنەی (ئێران– ئەمەریکا– ئیسرائیل)، کەوتە هەوڵدان لەگەڵ سەرانی بەعس لەلایەك و لەگەڵ بارزانیش لەلایەکی ترەوە بۆ لێك نزیك کردنەوەیان و گرتنە بەری ڕێگەی گفتوگۆ.[٢٣٩] بارزانیش پێویستی بە پشوودان بوو بۆ ئەوەی نەیارەکانی کە ببوون بەهێزێکی سیاسیی و چەکداری گەورە پاکتاو بکات.[٢٤٠]

[٢٣٨] صلاح الخرسان: التيارات السياسية في كردستان العراق، ط١،، بيروت، ٢٠٠١ل١٧٥، ١٧٦.

[٢٣٩] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٢٤٩.

[٢٤٠] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری ئەشکێنن، ل١٠٠.

فاکتەرێکی تری مۆرکردنی ڕێککەوتننامەکە ڕاکێشانی ڕای دنیای دەرەوە بوو بۆ لای خۆیان تا بەپێش کەوتن خوازو دیموکراتیان بزانن‌و زەبر لێدان لەبەر هەڵستکاری عێراق بەگشتی‌و ئەفسەرە گەورەکانی نێو سوپا بەتایبەتی فاکتەرێکی تر بوو کە لەو کاتەدا شەڕ لەگەڵ کورددا ڕابگرن، پێدانی پارەو ئۆتۆمبێل‌و قۆنتەرات بە لێپرسراوانی شۆڕش تا بیریان بەلای شۆڕشەوە نەمێنێ‌و زیاتر بیر لەبەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بکەنەوە، هەروەها تێکڕای پەیوەندی نێوان شارو سەرکردایەتی شۆڕش ئامادەکردنی سوپایەکی بەهێزو کڕینی چەك‌و تفاق هۆیەکی تری مۆرکردنی ڕێککەوتننامەکە بوو.[241] بەم شێوەیەو لەژێر کاریگەری ئەو فاکتەرانەدا هەردوولا مۆرکردنی ڕێککەوتننامەکەی ١١ی ئازاریان بەڕووداوێکی مێژوویی ژماردو جەژنیان بۆ گێڕا. لە ڕاگەیاندنی بەیاننامەکەدا بەکر گووتی: "وا گەلی کوردو عەرەبمان بوونەوە بەخاوەن یەکێتیەکەمان، بناغەی پەیوەندی نێوانمان لەمڕۆ بەدواوە پتەوتر دەبێت‌و هەرگیز لەقبوونی نیە".[242] بەیانی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ تین‌و تەوژمێکی زۆری دا بەبزووتنەوەی کورد لەسەرانسەری کوردستاندا، کاربەدەستانی عێراق لە بەیانی ئازاردا مافی نەتەوەیی کوردیان لەسەر بنچینەی ئۆتۆنۆمی سەلماند. پ. د. ك لە عێراقدا گرنگی یەکی گەورەی پەیدا کردو بە ئاشکرا کەوتە چالاکی، ڕۆژنامەی (التآخی) جارێکی تر دەرچووەوەو (٥) کورد خرانە وەزارەتەوە چەند کوردێکی تر کرانە وەکیلی وەزارەت،

[241] ڕێباز: قەندیل بەغدای هەژاند، هەولێر، ١٩٩٣، ل١٨، ١٩.

[242] ژیرار چالیاندو ئەوانی تر: گەلێکی پەژموردەو نیشتمانێکی پەرت، ل٢٨٩.

چەندین فەرمانبەری گەورە لە ئەندامانی پارتی دانران، لە وانە (٣) پارێزگاری سلێمانی، هەولێر، دهۆك، هەروەها (٦) فەوجی (حەرەس حدود) پاسەوانی سنوور لە پێشمەرگە پێك هێنران، چەندین خوێندکاری کورد لە کولیژەکانی سەربازی‌و پۆلیس وەرگیران، چەند کەسێك بە بالوێز دانران. چوار ساڵی نێوان ئازاری ١٩٧٠-١٩٧٤ بۆ کورد بە بەراورد لەگەڵ ساڵەکانی پێشوو، بە ماوەیەکی زێڕین دادەنرێت، لەو ماوەیەدا تاڕادەیەك ئاشتی باڵی بەسەر کوردستاندا کێشابوو، زەبروزەنگی حکومەت تا ڕادەیەك نەمابوو، باری ئابووری و ئاوەدانی، خوێندن، خوێندنی باڵا، ڕۆشنبیری و ئەدەبی بوژانەوەیەکی باشیان بە خۆوە بینی. لەلایەکی دیکەوە حکومەتی سۆڤیەتی زۆر بەخۆشحاڵییەوە پێشوازی لەم ڕێککەوتننامەیە کرد لە بروسکەیەکدا سەرۆکی سۆڤیەت کە ئاراستەی سەرۆکی عێراقی کردبوو ئاماژەی بەو ڕووداوە گرنگە کردبوو بەوەی کە سنوورێکی کۆتایی داناوە بۆ جەنگ‌و کوشتار لەعێراقدا.[243] بەڕاگەیاندنی بەیاننامەی ١١ی ئازار، کورد بوو بە هۆیەکی کاریگەر لەڕووداوەکانی داهاتوو لەعێراقدا، هەروەها جیهانیش دانی نا بەڕەوایی کێشەی کورددا.[244]

بەڵام لە ڕاستیدا ئەو بەیاننامەیە زۆر لە کێشە بنەڕەتیەکانی نێوان کورد و حکومەتی یەکلا نەکردبۆوە، لە هەمان کاتدا سروشتی سیاسی حکومەتی بەعس نەگۆڕابوو. پەیوەندی نێوان کوردو حکومەتی بەعس

[243] جلیلی جیلیل، م. س لازاریف، أ. حسرتیان، شاکر ومحویان، اولغا جیغالینا: الحرکة الکردیة في العصر الحدیث، ت/ عبدی حاجی، ط١/ بیروت، ١٩٩٢، ل٢٤٢.

[244] جلال الطالبانی: کردستان والحرکة القومیة الکردیة، ل٣٦١.

دوای دەرچوونی بەیانی ١١ی ئازار بەشێوەیەکی هێمنانەو لەیەك گەیشتن نەدەڕۆشت، بەڵکوو زیاتر لەشێوەی ململانێ و پێکدادانی تایبەتی دا خۆی دەنواند. هەر لە سەرەتاوە دووجار هەوڵی کوشتنی بارزانی درا، یەکەمیان لە ٢٩ی ئەیلولی ١٩٧١دا لەکاتی پێشوزای کردنی لەوەفدێکی زانایانی ئاینی لە بارەگاکەی خۆی لە حاجی ئۆمەران. دووەمیان لە ١٦ی تەمموزی ١٩٧٢دا بوو، تەنها لە ناوەڕاستی ١٩٧٣دا بەعسیەکان دانیان بەم دوو پیلانە داناو نەخشەکێشان و جێ بەجێ کردنی ئەو پلانەیان خستە ئەستۆی نازم گزاری سەرۆکی خەدەماتی ئەمن و پاشان لەناویان برد.[٢٤٥]

ئەم کارە بووە هۆی تێك چوونی پەیوەندی نێوان هەردوولاو ڕژێمی عیراق لەماوەی ئەو چوار ساڵەدا ١٩٧٠- ١٩٧٤ جگە لەمافە فەرهەنگییەکانی گەلی کورد ئەویش بەنیوە چڵی، ئیدی گوێی خۆی لە مافە سیاسیی و ئابووری و بەڕێوەبەرایەتی و کۆمەلایەتی یەکانی کورد کەڕ کردبوو، پارتی و بارزانیش بەبوونی چەند وەزیرێك لە حکومەتی ناوەندو بەدەستەوەگرتنی چەند بەڕێوەبەرایەتیەك لە سلێمانی و هەولێر خۆی خەریك کردبوو هیچ هەوڵ و دەستپێشکەرییەکی نەکرد بۆ دەستبەسەراگرتنی دەزگەکانی ئاسایشی ناو شارەکان و هەنگاونان بۆ

٢٤٥ حامد محمود عیسی: المشكلة الكردية في الشرق الاوسط منذ بدايتها حتى سنة ١٩٩١، قاهيرة، ١٩٩٢، ل٢٨٨، ٢٢٩؛ مسعود بارزانی: بارزانی و بزووتنەوە ڕزگاریخوازی کورد ، ل١٢١؛ عدنان المفتي: الاكراد والعلاقات العربية الكوردية، مركز المحروسة، بدون مكان الطبع، ١٩٩٨، ل١٤٧؛ رشيد ملا: الحقيقة الخفية، ل٨٨-٨٩.

هەڵبژاردنی پەرلەمان و دانانی ئەنجومەنی جێبەجێکردن بەپێی ناوەڕۆکی ئەو پڕۆژەیەی کە لەسەری ڕێککەوتبوون.

ئەگەرچی ڕێککەوتننامەی ١١ی ئازار لەچاو ئەو گفتوگۆیانەی لە ساڵانی (١٩٦١)ەوە کراون گرنگترین ڕێککەوتننامەی دانپێدانراوی ڕژێمی عێراق بووە بە هەندێك مافەکانی گەلی کورددا،[٢٤٦] بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕێککەوتنامەکە زۆر لەوە زیاتر گەورە کراوە، لەڕاستیشدا وا نیە یاخود ڕوونتر بڵێین: ڕاستە لەچاو گفتوگۆکانی ڕابردوودا ئەم ڕێککەوتننامەیە گرنگە، بەڵام ئەو کاریگەرییەی ڕێککەوتننامەکە هێندەی پەیوەندی بە هەلومەرجی سیاسی عیراق و کوردستان و ناوچەکەوە هەبوو، هێندە پێوەندی بەگەوهەری خودی ڕێککەوتننامەکەوە نەبوو. چوار ساڵ دانووسەندن دەرفەتێکی لەبار بوو بۆ ڕێکخستنی پێشمەرگەو ئامادەکردنی بۆ ڕۆژێکی پێویست لەڕووی فکرییەوە ووشیاریان بکەنەوە، و مەشقی باشیان پێ بکەن، و حاڵ و گوزەرانیان چاك بکەن، کەچی بەپێچەوانەوە هەر گوێشیان بە پێشمەرگە نەدەدا، هەر بۆیە پاش کۆتایی دانووسەندن پێشمەرگە گیانی شەڕکردنی لاواز بووبوو، چونکە دەیزانی چی لێکراوە لەڕۆژانی خۆشیدا، زۆربەی پێشمەرگەکان لە شەقامەکاندا دەسوڕانەوە بێ ئەوەی هیچ کەسێك لێیان بپرسێتەوە.[٢٤٧] بەیاننامەی ئازار هەموو شتێکی لە نێوان کورد و حکومەتی عیراقدا یەکالا نەکردبۆوە، زۆر لە کێشە بنەڕەتیەکانی بابەتی سنوری ناوچەی ئۆتۆنۆمی و دەسەڵاتی

٢٤٦ سعد ناجي جواد: دراسات في المسألة الكوردية، ل١٣٧.
٢٤٧ ڕێباز: قەندیل بەغدای هەژاند، ، ل٢١.

دەزگەکان و بارودۆخی هێزی پێشمەرگەی کوردستان بەجێهێڵرابوون بۆ دانووسەندنی دواتر. بڕیاردرا کە ماوەی چوارساڵ گفتوگۆ لەسەر کێشە و وردەکاریەکانی نێوان کورد و حکومەتی عیراق بکرێت و پرۆژەی ئۆتۆنۆمی گەڵاڵە بکرێت، تا کورد لە سنوری کوردستاندا حوکمی خۆی بکات.[٢٤٨]

لەڕاستیدا بەعسیەکان سەرەنجامی لاوازی ئابووری سیاسی و سوپایی خۆیان بەتایبەتی پاش تاقیکردنەوە کورتەکانیان لەشەڕی چەند مانگەی ساڵی ١٩٦٩دا ناچار بەگفتوگۆی ساڵی ١٩٧٠ بوون و پێی قایل بوون بەو پرۆژە ئۆتۆنۆمییەی لەگەڵ بارزانیدا لەسەری ڕێککەوتبوون، و دەیانوویست بەماوەی ئەو چوار ساڵەی کە بۆ جێ بەجێ کردنی پرۆژەکە دانرا بوو، بە نەشەڕو نە ئاشتی بەرنە سەرو کات بەدەست بێنن بۆ خۆ بەهێزکردن و دەرباز بوون لەو قەیرانە، نەك بەگیانی بڕوا بوون بەچارەسەری کێشەی ڕەوای گەلی کورد.

لە راستیدا بەعس ڕژێمێکی گەلێك بە ئەزموون بووە، کاتێك ڕێککەوتننامەی ئازاری ئیمزا کرد باش ئەو راستیەی دەزانی، بەیاننامەکە لەڕووی پراکتیکییەوە چ کارێك دەکاتە سەر دۆخی عێراق و کوردستان و چەندیش ڕۆڵی پارتی و بارزانی لە جیهان و ناوچەکەو لەناو کورددا بەرز دەکاتەوە، بۆیە دەبینین لەڕێککەوتننامەی ١١ی ئازاردا سێ مەسەلەی هەرە گرنگ بە ئەنقەست و بەمەبەست فەرامۆش کرابوون:-

[٢٤٨] شۆڕش حاجی رسول: ئەنفال، ل٢٩.

١- بەدیهێنانی دیموکراسی بۆ عێراق و دوورخستنەوەی سیاسەتی تاکڕەوی.

٢- باسنەکردنی مافی چارەی خۆنووسین بۆ کورد.

٣- دان پێدانەنانی ڕۆڵی پارتی لەناو بزووتنەوەی کورددا لە چۆنیەتی چارەسەر کردنی کێشەی کورددا.[٢٤٩] هەرچەندە پارتی زۆر لە مێژ بوو ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان و دیموکراسی بۆ عێراقی کردبوو بە دروشمی سەرەکی خۆی، کەچی لەم گفتوگۆیانەدا وەفدی کوردی لەهەردوو مەسەلەی: ئۆتۆنۆمی و دیموکراسی دا بازی بەسەر چەند سەرەتایەکی بنەڕەتی دا دابوو. لە باسی ئۆتۆنۆمیدا بەعس دانی نابوو بە مافی کورددا لەسەر بنچینەی ئۆتۆنۆمی، بەڵام مەسەلە گرنگەکانی هەڵگیرابوون بۆ ساڵانی دوایی، لەو گفتوگۆیانەدا باسی یاسایی ئۆتۆنۆمی و ناوچەی ئۆتۆنۆمی نەکرابوو، دەسەڵاتەکانی حکومەتی ئۆتۆنۆمی لە کوردستاندا چیەو دەسەڵاتەکانی حکومەتی ناوەندی لەناوچەی ئۆتۆنۆمی دا کامانەن؟ کوردستانی عێراق کوێیەو لە کوێ دا تەواو ئەبێ؟. دیاریکردنی ناوچەی ئۆتۆنۆمی دانرا بوو بکەوێتە دوای سەرژمێری گشتی تا بەو پێیەی زۆرایەتی هەر جێگەیەك کە کورد بووە بخرێتە ناوی، دیاری کردنی چارەنووسی ناوچەکانی کەرکوك و خانەقین و شەنگارو زۆر شوێنی تر هەڵگیرابوون بۆ دوای دەرکەوتنی ئەنجامی سەرژمێریەکە.[٢٥٠] بەعسییەکان بەڕاشکاوی و بێ شاردنەوە رایان وابوو کە بڕوایان بە دیموکراتی

[٢٤٩] مەلا بەختیار: کۆبەندی چەند بابەتێك، ل٢١٢.

[٢٥٠] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری ئەشکێنن، ل١٠١، ١٠٢.

ڕۆژئاوایی‌و هیچ جۆرە دیموکراتیەکی تر نیە، جگە لەو دیموکراتیەتەی خۆیان، و هەمیشە دووپاتیان دەکردەوە کە ئەوان بەخەبات‌و شۆڕش‌و قوربانیدان هاتوونەتە سەر حوکم‌و ڕێگەش نادەن بە هاوبەشی کردنی هیچ پارت‌و لایەنێکی تر لە حوکمدا لەگەڵیان بن.[٢٥١] بۆیە سەرەڕای ئەوەی پارتی بەدرێژایی مێژووی خۆی دروشمی دیموکراسی بۆ عێراق بەرز کردبۆوە، بەڵام کاتێك بڕیاری سیاسی‌و سەربازی لە شۆڕشی ئەیلول بەدواوە کەوتۆتە دەستی پارتی، بۆ تاقە جارێکیش لە هیچ دانووسەندنێکدا بارزانی‌و سەرکردایەتی پارتی سوور نەبوون لەسەر دابینکردنی دیموکراسی‌و بەبێ هیچ زەمانەتێك لەسەر دیموکراسی، ئامادەی ڕێککەوتن بوون لەگەڵ حکومەتەکانی دژی دیموکراسی عێراق لە حکومەتی قاسمەوە تا پارتی بەعس.[٢٥٢] ڕێککەوتننامەی ئازار زۆر بەڕوونی جۆرو شێوەی حوکمی زاتی کە بڕیاربوو دیاری بکرێت دیاری نەکردبوو، هەروەها ئەو ناوچەیەشی دیاری نەکردبوو کە ئەم حوکمە دەیگرێتەوە.[٢٥٣] بارزانیش لەو کاتانەدا تەنگاو بوو، پێویستی بە پشوودان هەبوو، دیموکراسی‌و ئۆتۆنۆمی‌و شتی لەو بابەتانە لەو کاتەدا ئەوەیان نەدەهێنا شەڕیان لەسەر بکات بەتایبەتی چونکە ڕێککەوتنەکە دوژمنەکانی ئەوی تەواو ئەکردو، دەستکەوتی زۆری بۆ دابین ئەکرد.[٢٥٤]

---

[٢٥١] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٢٧٩.

[٢٥٢] مەلا بەختیار: کۆبەندی چەند بابەتێك ل٢١٤، ٢١٥.

[٢٥٣] شێرکۆ فتح الله عمر: الحزب الدیمقراطی الکردستانی حرکة النصر والقومی الکردیة في العراق ١٩٤٦– ١٩٧٥، سلیمانیة، ٢٠٠٤، ل٢١٩.

[٢٥٤] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری ئەشکێنن، ل١٠٢.

هەروەها دیاری نەکردنی سنوورێکی دیارو ئاشکرای نێوچەی ئۆتۆنۆمی لەپڕۆژەکەدا، کەبەمەش بەشێکی زۆری ناوچەی موسڵ‌و خانەقین‌و مەندەلی‌و کەرکوك‌و ناوچەکانی نێوان کەرکوك‌و حەمرین بەدەربوون لە سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمی، کەرکوك لەو پرسەیەدا بە هەڵواسراوی مایەوەو دانرا بۆ مشتومڕ لەسەرکردن‌و پاشان هەردوولا بەوە قایل بوون کە شارێکی بێ لایەن نە کوردی و نەعەرەبی بێ‌و دواجاریش لە کوردستانیش جیا کرایەوە. لەپڕۆژەکەدا پارتی سنووری ئۆتۆنۆمی‌و ئاسایشی نێوخۆی ئۆتۆنۆمی خستەوە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی ناوەند، واتە سوپای عێراق و (ئەمن‌و ئیستخبارات)ی عێراقی لەناوچەی ئۆتۆنۆمیدا دەبن‌و هیچ دەسەڵاتێکی حوکمی ئۆتۆنۆمیان لەسەر نابێ.[٢٥٥] لانی کەم لە چوار ساڵی نەشەر نە ئاشتیدا تا دەستپێکردنەوەی شۆڕشی کورد هەموو حکومەتەکانی عێراق بەجیاوازی ئایدیۆلۆژی، سیاسی‌و پەیوەندی عەرەبی‌و جیهانییەوە، ئامادە نەبوون کێشەی کورد چارەسەر بکەن‌و لەهیچ دانووسەندنێکدا ڕاستگۆ نەبوون، و هەموو چەشنە نەرمیەکی پارتی‌و بارزانیش بۆ دەست پێشکەری دانووستان یان بۆ تەقەوەستان، لەلایەن حکومەتە کین لەدڵەکانەوە بەرامبەر بە کورد خراپ لێك دراوەتەوەو کراونەتە خاڵێکی لاوازی شۆڕشی ئەیلول، بۆیە هەمیشە حکومەتەکان لە دانووسەندنەکاندا مەرجیان سەپاندووەو پاشەکشەیان بە پارتی کردووە، هەروەها سیاسەتی دیبلۆماسی کورد لە دانوسەندنەکاندا لاواز بووەو نەخشەی وردو هەمەلایەنە بۆ چۆنێتی سەرخستنی

---

[٢٥٥] ئیبراهیم جەلال: س. پ، ل٢٧٨.

دانووسەندنەکان دیاری نەکراون، بۆیە جارێك پڕۆژەی باش پێشکەش کراون و جارێکیش بەیانی لاواز.[٢٥٦] ئەمەش وای لەدەسەڵات کرد بەمەبەستی جێبەجێکردنی سیاسەتی شۆڤێنییانەیی و خوڵقاندنی ڕق و کینە لەنێوان ڕۆڵەکانی نیشتمانی یەك پارچەدا، هەر لەیەکەمین ڕۆژەکانی پاش دەرچوونی بەیاننامەی ئادارەوە زنجیرەیەك کاری ڕەگەز پەرستانەی لەدژی هاوولاتیانی کورد لەهەموولایەکی عێراقدا جێ بەجێکرد، بەجۆرێك لەهەموو ئەو سەردەمانەی بەسەر عێراقدا ڕابردبوو شتی وا نەکراوە، وەك سیاسەتی گۆڕینی باری نەتەوەیی و بە عارەب کردنی هەندێ ناوچە دەستی پێ کرد، ئەمەش دووبارە کردنەوەیەکی دزێوو چڕی هەمان سیاسەت بوو کە پارتی بەعس لە ساڵی ١٩٦٣دا لە کەرکوك جێ بەجێی کردبوو، بەڵام ئەمجارە سیاسەتی بەعس قەزاکانی خانەقین و شەنگاریشی گرتەوە.[٢٥٧] لەلایەکی دیکەوە دەستەو تاقمە کۆنەپەرستەکانی نێو ڕژێمی بەعسی دەسەڵاتدار هەوڵیان دەدا کوردە فەیلییەکان کە زێتر لە دوو سەد ساڵ بوو نیشتەجێی بەغدا بوون، بەبیانووی ئەوەی گوایە لە (ڕەچەڵکی ئێران)ین و ڕەگەزنامەی عێراقییان لێ بستێنێتەوە، هەر بەم بیانووە زۆر کوردی فەیلی توڕدرانە ئەو دیو سنوورەوە، بەڵام دواجار پارتی توانی بەعس ڕازی بکات کە ڕەگەزنامەی عێراقی بە کوردە فەیلییەکان بدات، بەڵام ئەو بڕیارە نوسراوە لەلایەن ڕژێمەوە پشت گوێ خرا.[٢٥٨] یەکێکی تر لەهەڵەو کەم و کورتیەکانی سەرکردایەتی شۆڕش زوو باوەڕ کردن بوو بە

[٢٥٦] مەلا بەختیار: کۆبەندی چەند بابەتێك ، ل٢١٥.

[٢٥٧] مسعود بارزانی: س. پ، ل١٢١.

[٢٥٨] جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی، ل٣٣١، ٣٣٢؛ ئۆرخانی غالب: س. پ، ل٢٥، ٢٦.

پەیمانی دوژمنان و چاوەڕێکردنی وەدیهێنانی ئەو پیلان و پەیمان و ڕێککەوتنانە کە ئەمەش گەلێك جار ببووە هۆی پێشێلکردنەوەی بەردەوامی چالاکی و خەبات و بزووتنەوەو جموجوڵی ڕیزو لایەنەکانی سەنگەری خەباتی ڕزگاری و چاوەڕوانکردنی بارودۆخەکە بۆ ئەوەی بزانرێ بڕیاری دوژمن چی دەبێت، لەو لاشەوە دوژمن خۆی کۆکردۆتەوەو تەواو خۆی کۆکتر و بەهێزترو پڕ چەکتر کردۆتەوەو بە گورزی سەنگین و گورچکبڕەوە هاتۆتە بەر ماڵی کوردو دەستەو یەخەو جارێکی دی بەرماڵی لێ گرتوون. هەمیشە دانوسەندن وەك تیغێکی دوو دەم بەکارهێنراوە، هەم کورد ویستویەتی بەکاری بهێنێ بۆ دەربڕینی خواست و ویست و ئێش و ئازارەکانی، هەم دەسەڵاتداران ویستویانە بەکاری بهێنن بۆ تێکشکاندنی شۆڕشی کورد. ئیتر یان بە پیلان گێڕان و گرتن و لەناوبردنی سەرکردەکانی شۆڕشەکە یان بە کڕین و سوك کردنیان و کوژاندنەوەی شۆڕشەکەیان.[٢٥٩] بەیانی ١١ی ئازار لەسەر کاغەز پڕبوو لە بەڵێن، کە ددانی یاسایی بە کورددا نابوو، بەڵام بڕیاردانی لە سەرو بەری ناوچەی کوردستان بە هەڵواسراوی مابووەوە بۆ سەرژمێرێکی نوێ، بێگومان سەرژمێریەکی وا کە زۆرینەی کوردی بە بەهێزی لە شاری کەرکوك و کێڵگە نەوتیەکانی دەوروبەریدا پیشان دەدا، هەروەها لە ناوچەی خانەقینی پڕ نەوت، بەڵام هیچ مێژوویەك بۆ سەرژمێریەك دانەنرا تا ساڵی

[٢٥٩] نەوشیروان مستەفا ئەمین: خولانەوە لە ناو بازنەدا، ل٦٢؛ ئاسۆ گەرمیانی: دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستەمێکی فیدراڵی، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل٥٧، ٥٨

١٩٧٧، ئەو کاتەش ئۆتۆنۆمیەکە زایە بووبوو.[٢٦٠] یەکێك لە ئەندامانی سەرکردەی بەعس بە گۆڤارێکی بەیرووتی ووتبوو کە ئەوان بەهۆی بەیانی ئازارەوە بارزانی بێ هێز دەکەن و لەکاتی ئاهەنگی ئیمزا کردنی ڕێککەوتنەکەدا ڕۆژنامەنووسێکی میسری لە پارێزگاری کەرکوکی پرسی بوو: "ئایا سەرژمێری دەکەن؟ پارێزگار لەوەڵامدا ووتبووی: هەتا کاتی ئەو سەرژماردنە دێت شێوەی ژمارەی دانیشتوان دەگۆڕێت".[٢٦١] عەبدولڕەحمان قاسملوو لە وتەیەکیدا دەڵێت: "کوردەکانی ئێراق هەتا ئێرە چیان وەدەست نەهێناوە، چونکە لە سیاسەتدا پتر کەوتوونەتە شوێن پێی هەستو هەتا ئاوەز، ئەوان یان هەموو شتیکیان دەویست یان هیچ شتێك، هەموو شتێکیان یان ڕەش ڕەش دەبینی یان سپی سپی... لە سیاسەتدا ناتوانی یا رەش ڕەش بی یان سپی سپی".[٢٦٢] لێرەدا دەکرێت چەند پرسیارێك بووروژێنین ئایا بەیاننامەی ١١ی ئازار بۆ کورد نیشانەی بەرپابوونی ئاشتی بوو؟ ئایا ئەمە پاش سەدان ساڵ چەوساندنەوەو تاڵانو حاشاکردن لە ناسنامەی نەتەوەییو دووبەرەکیو تەفرەقەنانەوە لەڕیزیانداو کۆچاندنو ڕاگوێزانو هەوڵی قڕکردنیان نەهاتبووە ئاراوە؟ ئایا ئەمە کتبێکی نوێ نەبوو لە مێژووی کورددا؟ تەنانەت دوای ڕاگەیاندنی بەیاننامەی ١١ی ئازار هەر بەو چاویلکەیەش تەماشایان

٢٦٠- Human rights watch/ middle east, iraqs crime of genocide, the anfal campaign against the kurds,p٢٣.

[٢٦١] وەرگیراوە لە: پارتی دیموکراتی کوردستان (سەرکردایەتی کاتی): ڕێبازی بزوتنەوەی ئازادیخوازی کورد،ل٦١.

[٢٦٢] جاناتان ڕەندڵ: بەم هەموو تاوانەوە لێبورودنی چی، ل٢١٢.

دەکرد، کەچی بارزانی بۆ خۆشی لە تەعلقێکدا لەسەر بەیانی نێو براو دەڵێ: "چاوەڕوان دەکەین، تا ببینین سبیەنێ چ لەگەڵ خۆیدا دێنێ".[٢٦٣]

جگە لەمانە دەستێوەردانی پەیتا پەیتای دوژمنانیش زۆر جار بووەتە هۆی نوشستهێنانی شۆڕشو جاری واش هەبووە وای کردووە، نەیهێشتووە کورد بپەرژێتە سەر ئەوەی کە حیسابێك بۆ دوژمنانی بچووکو گەورەی خۆی بکاتو بیری داڕشتنی سەنگەری پاراستنی خۆیو بەرژەوەندییەکانیشی زوو پێ نەکراوەتەوە، یان کاتێك هەلپەی بۆ کردووەو بیری لێ کردۆتەوە جەنگ لەبەردەمی ماڵەکەیدا دەستەویەخەی کردۆتەوەو یەخەی پێ گرتوون، ئیتر فریای ئەوە نەکەوتوون چۆن بارودۆخەکە بپارێزنو دەسەڵاتی دەوڵەتو ئالای قەڵایان هەر بەشەکاوەیی بمێنێتەوە، ناچار پەنایان بردۆتە بەر شاخو سەر لەنوێ دەستیان بە درێژەی خەباتو کۆڵنەدان داوەتەوە. لە راستیشدا لەناو میللەتاندا نەتەوەی کورد لە هەموویان زیاتر ئۆتۆنۆمی کردبووە ستراتیجی سێ چارەکە سەدەی خۆیو زیاتر لەوان قوربانی لەپێناوی ئەوەدا داوە، بەڵکوو پلەی جۆراوجۆری مافی گەلانی پێ ڕەوا ببینو نەتەوە سەردەستەکانیشی کردۆتە ئاغای خۆی ئینجا خەبات لەپێناوی ئۆتۆنۆمی لەبەرامبەر بۆرژوای نامۆ بەدیموکراسی نەتەوە سەردەستەکانی ڕۆژهەڵات بێهودە بووە.[٢٦٤] لە ڕۆژی ١١ی ئازاری ١٩٧٤دا حکومەتی عیراق بەیانێکی کرچ و کاڵی بڵاو کردەوەکە زۆر لایەنی گرنگی پێکهاتنەکەی

---

[٢٦٣] گوینتەر دیشنەر: کورد گەلێکی لەخشتە براوی غەدر لێ کراو، ل٢٥٣.

[٢٦٤] مەلا بەختیار: کۆبەندی چەند بابەتێك، ل٢١٨؛ ئاسۆ گەرمیانی: س. پ، ل٥٧.

١١ی ئازاری ١٩٧٠ی فەرامۆش کردبوو، چەند کێشەیەکی بنەڕەتی لە نێوان کورد و حکومەتی عیراقیدا بە چارەسەرنەکراوی مابوونەوە، هەروەها حکومەتی عیراق پارتی و بارزانی بە نۆکەری بێگانە دایە قەڵەم و جارێکی تر لە کوردستاندا تەپڵی شەڕ لێدرایەوە.[٢٦٥] پارتی بەعس کە ئومێدی بەیارمەتی ڕووس لە هەموو کاتێك قایمتر بوو بوژاوەو بۆ نەمانی شۆڕش خۆی چەکدارو ئامادە کرد، لەساڵی ١٩٧٤دا بە زۆری زۆرداری ئاشی شەڕی دەگێڕاو تەقەو پێك هەڵپژان دامەزرایەوە. کەچی ڕژێمی بەعس لەگەڵ ئەو هەموو هێرش‌و پەلامارە دڕندانەیەی هێشتا نەیتوانی بەڕێگەی شەڕو بەکارهێنانی توانای سوپایی مەبەستەکانی خۆی بۆ لەناوبردنی شۆڕش بەدەست بهێنێت، بۆیە کەوتنە بەکارهێنانی دوانەخشەی ستراتیژی خۆیان کەئەوە دوایین وەرەقەیان بوو لەڕووی گرتنە بەری تەقەلای سیاسی‌و دیبلۆماسیانە بۆ لەبار بردنی شۆڕشی کورد بەکاری بهێنن. ئەویش پەنابردن بوو بۆ ئێران‌و لەکاتی کۆبوونەوەی ساڵانەی سەرانی ئۆپیك لە ٤- ٦ ی ئازاری ١٩٧٥ دا عێراق‌و ئێران (سەدام حسێن‌و شا) بەناوبژیوانی (هەواری بومیدیەن)ی سەرۆکی جەزائیر بەیەك گەیشتن بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانیان. دوای وتووێژەکانیان سەرانی هەردوو دەوڵەت بەیاننامەیەکی هاوبەشیان لە ڕۆژی ٦ی ئازاری ١٩٧٥ دا بڵاوکردەوە کە بەڕێککەوتنی جەزائیر ناسراوە.[٢٦٦]

---

[٢٦٥] شۆڕش حاجی رسولّ: ئەنفال، ل٣١.

[٢٦٦] سەروەر عبدالرحمن عمر: یەکێتی نیشتمانی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل٥٠.

بارزانی دوای ئەوەی کۆبوونەوەیەکی لەگەڵ سەرکردەکانی شۆڕش‌و ئەندامانی مەکتەبی سیاسی لە ١٩ی ئازاردا ئەنجامداو تیایدا بڕیاری هەرەسی‌دا، کە ئەمەش گەورەترین کارەسات بوو لەمێژووی نوێی گەلی کورداو تا هەتایە شوێنەواری هەردەمێنێ‌و لەنێوان ١٩ بۆ ٢٦ی ئازار کۆتایی بە شۆڕشی کورد هات.

بەشی سێیەم:

سیاسەتی بەعس لە کوردستاندا

باسی یەکەم

سێ کوچکەی بەعسیان

(راگواستن، بەعەرەب کردن، بە بەعسی کردن)

سێ کوچکەی راگواستن، بەعەرەب کردن، بە بەعسی کردن سێ مەترسین کە لە باشوری کوردستاندا هەڕەشەیان لەبوونی نەتەوەی کورد کردووە، بە درێژایی مێژوو سیاسەتی شۆڤێنیانەو ڕەگەز پەرستانەی ڕژێمی بەعس لەسەر ئەو بنەمایە دروست کرابوو. کورد دەست درێژی بۆ هیچ لایەك نەکردووە، تەنها داوای ئازادیو سەربەستیو سەربەخۆیی کردووە لەو وولاتانەی کەداگیرکەر بوون، هەر لەبەر ئەوەش بەشێوەیەکی زۆر دڕندانە پەلامار ئەدرانو بەهەموو شێوەیەك هەوڵی لەناو بردنیان دراوە، بەکوشتنو ئازارو ئەشکەنجە، بێدەرامەتی، لێبڕینی خۆراك، بەعەرەب کردن، دێهاتو شار سووتاندن، ناوگۆڕینی گەڕەكو جێگەکانیان.

ئەم سیاسەتەی بەعس دەرەنجامی بڕیارێکی سەرپێیی یاخود تاکتیکی نەبوو، بەڵکوو بەقوڵی لەبیروبۆچوونو لێکدانەوەی بەعسدا ڕەگی خۆی داکوتا بوو، قوڵاییەکی ستراتیجی هەبوو، کە لە باشوری کوردستاندا ڕووی لەتواندنەوەی نەتەوەی کورد بوو لەبۆتەی نەتەوەی عەرەبداو سڕینەوەی دوا شوێنەواری کوردستانی بوونی ئەم پارچەیەی نیشتمانی کورد، کە بەزۆرو بەپێی نەخشەیەکی ئیمپریالیستانە بە عێراقی عەرەبییەوە لکێنرا. لە مێژووی کۆن و نوێدا هیچ رژێمێك بە وێنەی بەعس سیاسەتی جینۆسایدی دژ بە گروپە ئیتنی و ئایینی و ئاینزاکان پێڕەو نەکردووە، جگە لە ئەڵمانیای هیتلەری و فاشیەکانی ئیتالیا نەبێت کە پەنایان بۆ ئەم سیاسەتە بردووە، بەڵام ئەوەی بەعس ئەنجامی داوە لەدژی کورد دەبێتە وانەیەکی فەرامۆش نەکراو بۆ هەموو ئەو ڕژێمە تاکڕەوو تۆتالیتارە ڕەگەزپەرستانەی لەدوای بەعس جڵەوی دەسەڵات لەهەر کونجێکی ئەم جیهانە پانو بەرینەدا دەگرنە دەست.

١- ڕاگواستن (تەرحیل):

چەمکی (کۆچپێکردن، تاراندن، ڕاگواستن) ئەم سێ چەمکە جیاوازن لەیەکتر لەرووی ماناوە، بەڵام لەبنەڕەتدا یەکن لە رووی پراکتیکەوە، ڕژێمی بەعس هەر سێ ڕێگەکەی گرتەبەر دژ بە میللەتی کورد. چەمکی ڕاگواستن بەمانای گواستنەوەی جیۆگرافی یان شوێن گۆڕینی بە زۆر دەگەیەنێ، لەڕێی بەکارهێنانی تۆقاندن و پاڵەپەستۆ خستنە سەرو هێز بەکارهێنانەوە دەبێت کە گۆڕینی هەمیشەیی لە جێنیشتە بوون و ماڵی ئاسایی لەیەکەیەکی جیوگرافی بە یەکەیەکی جیۆگرافی تر لەخۆ بگرێت.[١] ڕاگواستن یاخود دەرکردنی بەزۆر، چونکە بەردەوام ڕژێم ئەو خەڵکانەی لەبەردەم دوو ئەگەردا ڕادەگرت، ئەگەری یەکەم: دەرکردنی بێ کۆت و مەرج و دەستگرتن بوو بەسەر سەروەت و سامان و خانو و زەویدا. ئەگەری دووەم: هەڵگرتنی ناسنامەی عەرەبی بوو یاخود خۆکردنە عەرەب، هەرکەسێك کە بڕیاری دەرکردنی دەردەچوو، ئەگەر مل کەچی یەکێك لەو دوو ئەگەرە نەبوایە، کە هەردەبوو ببێت، ئەوا تووشی لێدان و سزاو زیندانی کردن و سوکایەتی پێکردن دەبۆوە.[٢] ئەو ڕاگواستنەی بەعس پیادەی دەکرد، وەك زۆربەی ئەو تاوان و کردە دزێوانەی دیکەی جیاواز و تاك بوو لە شێوەدا، بەعس لە داهێنانی تەکتیکی نوێ و دزێوترین

[١] سلێمان عبداللە: ڕاگواستنی گوندنشینەکان لەهەرێمی کوردستانی عێراقدا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە (١٢)، کۆتایی حوزەیرانی ١٩٩٩، ل٤؛ ئەمیر خوا کەرەم محەمەد: ڕەوشی دەروونی و کۆمەڵایەتی و ئابووری ڕاگوێزراوان، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (١)، ساڵی پێنجەم، هاوینی ٢٠٠٣، ل٥٣.

[٢] لەتیف فاتح، مجید ساڵح: کورد قڕان، ل٣٧.

شێوازەکانی ڕاوەدوونان و کۆچپێکردن و ڕاگواستندا دەست پێشخەر بووە، نەك ڕاگواستن وەك کردەوەیەکی ئەبستراکت و ڕووت، بەڵکوو ڕاگواستن وەك سیاسەتی بەرماوەو میراتی ڕژێمە تۆتالیتارە جیهانیەکانە کە بەدرێژایی مێژوو بۆ بەعس ماوەتەوەو ئەویش ئەو ئەزموونەی ئەوانی بەتەکنیك و میکانیزمی نوێوە پیادە کردووە، کەواتە بەعس بەردێکی دیکەی خستۆتە سەر دیواری تۆتالیتاریزم و ئەزموونەکانی ڕەگەزپەرستی دەوڵەمەندتر کردووە.[٣] پارتی بەعس ئەوەی ڕاگەیاندبوو کەیەکێك لەمەبەستەکانی ڕاگواستنی کورد بریتییە لەبەهێزکردنی چالاکییە ئیدارییەکانی دەزگەی دەوڵەت و باشترکردنی دۆخی ژیانی کورد، کەناوی ئەو شوێنانەی نابوو (دێهاتی هاوچەرخ)، کوردیش بەو جێگایانەیان دەگوت: (ئۆردوگای زۆرە ملێ) ئەم ئۆردوگایانە لەناوچەکانی ناوەڕاست و خوارووی عێراق و هەندێکیشیان لە کوردستان بوون، بەڵام لەڕاستیدا حکومەتی عێراق مەبەستی کۆنترۆڵکردنی کورد بوو، کە دەیویست لە سیاسەت و تێکەڵاوی یەکتر دووریان بخاتەوە.[٤] پرۆسەی دەرکردن و ڕاگواستن لەناوچەکانی پارێزگەی کەرکوکدا مێژووییەکی دێرینی هەیە، هەر لەساڵی ١٨٥٠و لەسەردەمی حوکمڕانی عوسمانیەکاندا، سیاسەتی هاندانی نیشتەجێ کردنی خێڵە عەرەبە کۆچەرییەکان لە ناوچەکەدا پەیڕەو کراوە، بەتایبەتی لەساڵەکانی (١٨٦٩- ١٨٧٢) سەردەمی مەدحەت پاشای والی بەغداو دوای دامەزراندنی حکومەتی فەیسەل

[٣] مراد حەکیم محەمەد: ئاکامە کۆمەڵایەتیەکانی سیاسەتی راگواستنی کورد لە عیراق لە سەردەمی بەعسدا سلێمانی، ٢٠٠٤، ل١٠٢، ١٠٣.

[٤] دلێر ئەحمەد: ئەوبارودۆخە سیاسی و کۆمەڵایەتیەی (ی. ن. ك)ی تێدا لەدایك بوو، ل١٣.

لەساڵی ١٩٢١داو لکاندنی ویلایەتی موصلْ بەدەوڵەتی عێراقەوە لەساڵی ١٩٢٦دا، دواتریش حکومەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق سیاسەتی ڕاگواستنی ناوچە کوردیەکانیان دەست پێ کردووە، بە مەبەستی شێواندنی پێکهاتەو سیمای نەتەوایەتی دانیشتوانی ناوچە کوردیەکان، بەشێوەیەك کە لەبەرژەوەندی نەتەوەی عەرەب بێت و لەسەر حیسابی نەتەوەی کوردو نەتەوەکانی تری ناوچەکە بێت،[٥] بەڵام هەنگاوی پراکتیکی بۆ ڕاگواستن و نیشتەجێ کردنی عەرەب لەپارێزگەی کەرکوکدا لەساڵی (١٩٣٧)ەوە دەستی پێ کردووە لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی مەلیك غازیو وەزارەتی یاسین هاشمی دا لەژێر ناوی (یەکەکانی بەرهەم هێنانی زەویو زار)، نزیکەی (٢٠) هەزار خێزانی عەرەبی لەناوچەی حەویجەو ئەو ناوچانەی دەکەونە نێوان داقوق و دووزخورماتوو، نیشتەجێ کرد، لەشێوەی دروست کردنی ئۆردوگای نیشتەجێ کردن لەسەر ڕێگەی کەرکوك– بەغدادو لەناو شارەکاندا.[٦]

پاش ئەم هەنگاوە ڕاگواستن و بەعەرەب کردن بوو بەپرۆگرامی ڕژێمی بەعس و سیاسەتێکی جێگیرو نەخشەیەکی داڕێژراو لەلایەن حکومەتی عێراقەوە جی بەجێ دەکرا، لەساڵی ١٩٦٣ەوە دەسەڵاتی بەعس دەستی کرد بەجی بەجێ کردنی سیاسەتی نوێ لەڕێکخستن و حوکمی مافی ڕەگەزنامەی عێراقی و یاسادانەری عێراقی لەداڕشتنی یاسای ڕەگەزنامەی عێراقیدا، لەژمارەیەك بنەمای یاسایی گشتی لایداو حکومەت لەو

---

[٥] د. خلیل اسماعیل محمد: بەعەرەبکردنی کەرکوك و ناوچەکانی دەوروبەری، ڕۆژنامەی برایەتی،ژمارە (٣٣٠٩)، ل٧.

[٦] ئەمیر خوا کەرەم محەمەد: ڕەوشی دەروونی و کۆمەڵایەتی ، ل٥٧.

ڕێگەیەوە دەستی کرد بەچڕکردنی ڕاگواستنی کورد لەناوچەی کەرکوك.[٧] سیاسەتی ڕاگواستنی زۆرە ملێ ی کورد پایەیەکی گرنگی لەداڕشتنی هێڵە گشتییەکانی ئەمنی ستراتیجیی عێراقدا گرتووە، هەربۆیە کاتێك لەساڵی ١٩٦٣دا بەعسییەکان بۆ ماوەیەکی کەم دەسەڵاتی سیاسییان گرتە دەست، دەست بەجێ دەستیان کرد بەڕاگواستن و بەعەرەبکردنی ناوچە نەوتاوییەکانی کەرکوك و هەولێرو گەلێ ناوچەی تریش بەر ئەو شاڵاوە کەوتن.[٨] ئەم قۆناغەی ڕاگواستنی کورد لەساڵی ١٩٦٣ەوە دەست پێ دەکات، بەڵام لەبەرئەوەی بەعس لەیەکەم حوکمڕانیدا تەنها (٩) مانگ لەدەسەڵاتدا مایەوەو نەیتوانی لەو ماوە کەمەدا هەموو خەونەکانی بهێنێتەدی، ئەگەرچی لەو ماوەیەشدا کەمی نەکردو هەر لەدەستپێکی فەرمانڕەواییەکەیدا سەلماندی کەسیاسەتێکی ترسناکی بۆ ڕاگواستنی کورد داڕشتووە.[٩] یەکەم هەنگاوی بەعس روخاندنی گەرەکی(جمهوری)[*] کوردی بوو. دانیشتوانەکەی بریتی بوون لە جەماوەری کوردی کۆشش کەرو کرێکارو پاڵە، کاری وێران کردن و رووخاندنی ماڵەکان بەسەر خاوەنەکانیاندا لەساتەکانی کازیوەی دەم بەیانا لەژێر کۆنترۆڵ و

---

[٧] محمد هماوەندی: راگواستنی کوردو زامدارکردنی دیموکراتیەت ، ل١٧.

[٨] ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی ، ل١٤٤.

[٩] مراد حەکیم محەمەد: ئاکامە کۆمەڵایەتیەکانی سیاسەتی ڕاگواستنی کورد ، ل١١٧.

[*] لەسەردەمی دەسەڵاتی (عەبدولکەریم قاسم)دا ڕێگە درا بە خەڵکە دەست کورت و هەژارەکان لەئازادیو نێوان ئیسکان و یادگارو شۆریجە چەند هەزار خانویەك دروست بکەن، ئەم خانوانە ناونران (جەمهوری) ئاماژە بە جمهوریەتی عێراق و پشتگیریەکەی. (**لەتیف فاتح فەرەج: کوردو کەرکوك، گۆڤاری پەیڤین، ژمارە (٢)، ١٩٩٧، ل٦٦**).

چاودێری گاردی حەرەس قەومییەکاندا دەستی پێ کرد.[١٠] تەنها لەو ماوە کەمەی ساڵی ١٩٦٣دا نزیکەی (٤٠) هەزار هاووڵاتی کوردی لەشاری کەرکوك ڕاگوێزران، ئەمە جگە لەشارەکانی تر.[١١] هەر لەو ماوەیەدا لە ١٩٦٣/٦/١١دا سوپاو حەرەس قەومییەکان لەقەزای دوبز کەئەوکات ناحیە بوو (٢٢) گوندی کوردیان داگیر کردو عەرەبیان لێ نیشتەجێ کردن،[*] بەعس زۆر بەجیدی دەیڕوانیە مەسەلەی گۆڕینی دیمۆگرافیای عێراق‌و هەمیشە هەوڵی ئەوەی داوە کە ئەو شوێنانەی ئەوان بەگرنگیان زانیووە ڕێژەی کوردی لێ کەم بکەنەوە، ئەمەش بەشێك بوو لە ئایدۆلۆژیای شۆڤێنیانەی بەعس. لەساڵی ١٩٦٣و ساڵەکانی دواتردا ژمارەی ئەو گوندانەی کە نزیکی چاڵە نەوتەکان بوون چۆڵ کران‌و عەرەبیان لێ نیشتەجێ کرا، زیاتر لە (٧١) گوند دەبوو.[١٢] هەروەها هەر لەساڵی ١٩٦٣دا (١٣) گوند سوتێنراو تەخت کران،[**] نزیکەی (٨) هەزار

[١٠] محمد هماوەندی: راگواستنی کوردو زامدارکردنی دیموکراتیەت، ل١٨.

[١١] لەتیف فاتح، مجید ساڵح: کورد قڕان، ل٣٩.

[*] - کە ئەوانیش گوندەکانی: (قەرەدەرە، عەمشە، مەرعی، قوشقایە، قەڵای عەربەت، هەنجیرەی بچووك، قوتانی خەلیفە، قوتانی کوردەکان، مامە، عەلە غێر، شیرناو، تەقتەق، کونە ڕێوی، گورگە چاڵ، شێخان، باجوان، سێ کانیان، شۆراو، نادر ئاوا، دڕکەی کوردان، چەخماخە، مەلحە) بوون، لەناحیەی سەرگەڕان کە دواتر کرا بە قودس‌و لەهەولێرەوە خرایە سەر کەرکوك‌و (١٤) گوند تەعریب کران‌و کوردەکانیان تیا دەرکراو عەشیرەتی بەدووی عەرەبیانی بەسەرۆکایەتی (عەواس سەدیر بەنی قورسی عەرەبی) تیا نیشتەجێ کرا.(لەتیف فاتح فەرەج: کوردو کەرکوك، ل٧٤؛ مراد حەکیم محەمەد: ئاکامە کۆمەڵایەتیەکانی سیاسەتی ڕاگواستنی کورد، ل١١٧، ١١٨).

[١٢] شۆڕش حاجی ڕەسوڵ: ئەنفالی کوردو دەوڵەتی عێراق، ل٢٧.

خێزانی کوردیان لە کەرکوك دەرکرد.[١٣] جگە لەمانە بەعس لەکاتی هێرش‌و پەلامارو تاڵان‌و سووتاندن‌و گرتن‌و کوشتن‌و ڕەشبگیرییەکانییدا، لەنێوان ساڵانی (١٩٦٣- ١٩٧٦) بۆ سەر کوردستان‌و بەتایبەتی لەڕاگواستن‌و بەعەرەبکردنی ناوچەی کەندێناوەی قەزای مەخموردا، بەڵگەنامەکانی تاپۆی زەوی‌و زار (قۆچانی ڕەش)یان دەسووتاند یان دەیان برد بۆ نەهێشتن‌و شوێن بزرکردنی هەر بەڵگەیەك یاخود نیشانەیەك کە کوردبوونی خاکەکەی بسەلمێنێ.[١٤] هەروەها لەدرێژەی شاڵاوی بە عەرەبکردنی بەعسییەکان لەساڵی ١٩٦٣دا ناوچەی کەندێناوەی بەشێوەیەکی فراوان گرتەوە، لەکۆی (٧٢) گوندی ئەم ناوچەیە زیاتر لە ٣٢ گوندی سووتاندوو تاڵان‌و بڕۆی کردو نزیکەی (٣٠٠) کەس لە جوتیارانی بێ دیفاعی ناوچەکە لە کونجی بەندیخانەکانی عێراق ئاخێنران، ئەم شاڵاوەش لەتۆڵەی تێکشکانی داگیرکەری عێراقی بوو لەشەڕی دارە خورمای بناری چیای بڵباس (قەرەچووغ) کە لە ١٩٦٣/٦/١٣دا ڕوویداو پاشان (٢٥) گوندی ئەم ناوچەیە بەخێڵە دواکەوتووەکانی عەرەبی (شەمەر) جێ نشین کراو تاکۆتایی ساڵی ١٩٦٧

[**] کە بریتی بوون لە گوندەکانی (خدرجە، گاوەرە، کەنداڵ لەناحیەی دیبەگە،، هەروەها دارەخورما، حەسەن بڵباس، حاجی شێخان و لاوەر لەهەمان ناحیەدا. لەناحیەی قەرە حەسەن گوندەکانی پەنجا عەلی، مەحمود ئاوا، لەناحیەی شوان گوندەکانی قزڵقایە، وەلی پاشا، لەناحیەی قەرە هەنجیر سۆنە گۆلی‌و یارەولی).(ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی عێراق ل٢١٢.)

[١٣] لەتیف فاتح فەرەج: کوردو کەرکوك، ل٧٤.

[١٤] محمد سعید سۆفی: قەزای مەخمورو دەشتی هەولێر لەناو پاکتاو کردنی ڕەگەزیدا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٣)ی ساڵی چوارەم، زستانی ٢٠٠٣، ل٥٠.

درێژەی کێشا.[15] ئەو خێڵە عەرەبانەی کە هێنرابوونە ناوچەکە، دەستیان کردبوو بەدەست درێژیو هێرشو پەلامار، هەروەها مەڕانە سەندنو بەر خانەو پەرێزانە، سوخرەو بێکاری، بیانوو پێگرتن، ئەم خێڵانە دوای ئەوەی دڵنیابوون لەڕەفتاری دوژمنکارانەی سەرانی دەوڵەت بۆ گەلی کورد، ئەوانیش بێ پەروا دوژمنایەتی خۆیان ڕاشکاوانەتر دەرخستو ئاشکرا کرد، ببوون بە بەشێك لەڕژێمو هاوکاریو هەم ئاهەنگی سوپای داگیرکەری عێراق.[16] کاتێك بەعسییەکان بۆ جاری دووەم لە تەمموزی ١٩٦٨دا دەسەڵاتی سیاسیان گرتە دەست، بەشێوەیەکی هەمەلایەنترو قوڵترو بەرفراوانترو چڕتر کەوتنە داڕشتنی نەخشەو پلانی ڕاگواستنی ناوچە کوردنشینەکان، بۆ ئەم مەبەستەش دەیان ملیار دیناریان خەرج کرد.[17] بۆیە پاش دەسەڵات گرتنەوە دەست بەردەوام ئەو شوێنو ناوچانەی ڕاگواستن دەیانیگرتەوە بریتی بوون لەو ناوچانەی کە هێڵی تەماس بوون لەنێوان هەردوو گەلی کوردو عەرەبدا، وەك ناوچەکانی (مەندەلی، خانەقین، جەلەولا، شەنگارو شێخانو تێکرای ئەو ناوچانەش کەسەر بەپارێزگەی کەرکوك بوون). بەعس هەوڵی ئەوەی دەدا کەمەرێکی تەواوی عەرەبی لە دەوروبەری بەغداو کەرکوكو موسڵ دروست بکات، و هەوڵی گۆڕینی دیمۆگرافیای ئەو سێ شارەی داوە، تەنها لەشاری بەغدا

[15] کاوە نادر: کەندێناوە لەنێوان ڕاگواستنو بەعەرەبکردندا، هەولێر، ٢٠٠١، ل٣٩.

[16] محەمەد سەعید سۆفی: قەزای مەخمورو دەشتی هەولێر، ل٦٠.

[17] ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی ، ل١٤٤.

لەساڵی ١٩٦٨ بەدواوە نزیکەی (٢٢) هەزار کوردی فەیلی دەرکرد.[18] زیاتر لە (٢٠٠) هەزاری دیکەش ڕاگوێزران و دەرکران، دەست بەسەر ماڵو سەرمایەیاندا گیرا، ئەویش بەتۆمەتی ئێرانی بوونیان، هەروەها دەرکردنی هەموو ئەو کوردانەی کە تۆمەتی ئێرانی بوونیان دابووە پاڵیان کە لەشارو شارۆچکەکانی عێراقدا نیشتەجێ ببوون، وەك بەغداو بەسرەو عەممارە و بەدرەو مەندەلیو شارەبانو خانەقین.[19] لەساڵی ١٩٧٠داو پاش ماوەیەکی کورت لە ئیمزا کردنی بەیاننامەی ١١ی ئاداری ١٩٧٠، نزیکەی (٦٠٠) یەکەی نیشتەجێ کردن لە گۆڕەپانی بەرامبەر بەگەڕەکی ئازادیو گەڕەکی ئیسکان کە دوو گەڕکی کوردنشین بوون لە نزیك ڕێگەی گشتی نێوان کەرکوكو سلێمانی دروست کراو ناویان لێنا (الکرامە)، لەگەڵ دروست کردنی کەمپێکی سەربازی لەنزیك گەڕەکی ناوبراو بەمەبەستی پارێزگاری کردنی دانیشتوانەکەی، هەروەها لەنێوان ساڵانی ١٩٧٢-١٩٧٣دا ڕژێم (٥٠) یەکەی نیشتەجێی دیکەی دروست کرد لەنزیك گەڕەکی (الکرامە)و ناوی نا (المثنی)، ئەم گەڕەکە (٣) کیلۆمەتر دوور بوو لە کۆگاکانی فیرقەی دوو، لەسەر ڕێگەی کەرکوك- یارەولی.[20] لەمانگی سێپتەمبەری ١٩٧١دا ڕژێمی عێراق نزیکەی (٥٠) هەزار کوردی فەیلی بەرەو سنوورەکانی ئێران ڕاپێچ کردو لەساڵی ١٩٧٢ەوە سەدان خێزانی

[18] شۆڕش حاجی ڕەسوڵ: ئەنفال، ، ل٢٧؛ طه بابان: عالم الکورد المرعب، الکتاب الاول،ط١، مطبعة شفان، السلیمانیة، ٢٠٠٢، ل٢٥٩.

[19] ئەمین قادر مینە، ئەمنی ستراتیجی، ل١٤٢ ؛ لەتیف فاتحو مەجید ساڵح: کورد قڕان، ، ل٤١، ٤٢.

[20] نوری تاڵەبانی: سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوك، ل٥٥.

لەچوارده گونـد* دەرکـرد.[٢١] لەسـالّی ١٩٧٤یـشدا (١٥) گونـدی هـەردوو هـۆزی داودەو کاکـەیی تـاپۆ کرایـە سـەر عەرەبـەکان‌و کـوردی لیّ دەرکـرا. سالّی ١٩٧٣ بەبیّ هـیچ هۆیـەکی تەندروسـتی، هۆشیاری، سیاسـی (١١٨) کریّکـار لـە کۆمپانیـای نـەوت دەرکـران‌و عـەرەبیان لەجیّگـە دانـرا. تـەنیا لەناحیەی دوبز (٢٩) گونـد کـە ژمـارەی خیّزانـی ١٧ گونـدیان ٧٨١ خیّـزان بوو ڕاگویّزران، ئەمە جگە لە گوندەکانی یاروەلی‌و سۆنە گولی‌و گونـدەکانی قەرەحەسـەن‌و...هتـد.[٢٢] بـەعس ڕاگـویّزانی کردبـوو بەیـەکیّ لەپایـە سـەرەکییەکانی سـتراتیجی‌ی کـوردیی خـۆی، بەتایبـەتی دوای هەرەسـی شۆڕشـی ئـەیلول بەپەلـە کەوتنـە جیّبـەجیّ کردنـی. هەرچـەندە لـەماوەی سـالاّنی نیّـوان (١٩٧٠- ١٩٧٤) لەحالّـەتیّکی ئـاگر بەسـتدا بـوون لەگـەلّ کورددا، کەچی بەعس دەستی لەسیاسەتی پاکتاوی ڕەگـەزی نـەبوردوو و بەقورسترین شیّوە کەوتە پـەیڕەوکردنی ئەو سیاسـەتەی، تەنانـەت خـودی (صـەدام حـسیّن) کـە ئـەوکات جیّگـری (ئەحمـەد حەسـەن بـەکر) بـوو، بەشداری لـەو هەلّمەتـە نەگریسـەدا کـردووەو کـاتی هـاتنی بـۆ کـەرکوك بـە بۆنـەی تیّپـەڕبوونی سـالیّ بەسـەر بـەیانی ١١ی ئـازاردا بنچینـەی گـەڕەکی (وحدە- حریە)ی دانا کـە بـووە بنچینـەی شیّواندنی سیمای کوردنشینی

* -کە بریتین لـە گونـدەکانی (حەشیـشە، دەلّـسی گـەورە، دەلّـسی بچـووك، ڕەبحـاوە، گـرد رابیعـە، تـەل مەغار، ئەرغوون، سیّکانی، کەراکرە، کەریمیە، سەی محەمەد. هەر لەم سالّەدا لەناحیەی داقوقی سـەر بـەپاریّزگای تکریـت چـوار گونـدی ئـەبو سـەراج، چـاووگە، مـەتارە، ئـەبو لاگـەنین بـۆ چەمـچەمالّ‌و سیّپاراتە ڕاگویّزران.(مراد حەکیم محەمەد: ئاکامە کۆمەلاّیەتیەکان، ل١٢٢، ١٢٣).

[٢١] مراد حەکیم محەمەد: ه.س، ل١٢٢، ١٢٣.

[٢٢] لەتیف فاتح فەرەج: کوردو کەرکوك، ل٨١، ٨٢.

کـەرکوك.[٢٣] ڕژیّمـی عیّـراق لـەماوەی نیّـوان سـالاّنی ١٩٦٩ تـا سـالاّنی هەشـتاکان نزیکـەی (٢١٨) گونـدی لـەپاریّزگای کەرکوکـدا ڕاگـویّزاوە کـە دەکاتـە (١١,٦٩٤) خیّزانـی کـورد لەمـەش (٣٧٪)ی ڕاگویّزراوەکـانی کوردە.[٢٤]

لەگەلّ هەموو ئەو سیاسـەتانەی کـە بـەعس بەرامبـەر بـە کـوردی ئـەنجام داوە، لەسـالّی ١٩٦٨دا (ئەنجومـەنی سـەرکردایەتی شـۆڕش)ی بـەعس، بەیاننامەیەکی* بۆ گـەلی کـورد بلاّوکـردەوە کـە خـۆی لەهـەموو ئـەو دەست دریّژییانەی کراوەتە سەر مافی کورد بیّ بەری دەکات، بـەلّکوو هـەموو ئـەو گوناهانـەی خـستۆتە ئەسـتۆی هـەولّ‌و سیاسـەتەکانی ئیمپریـالیزم‌و کۆنەپەرست‌و زایۆنیزم.[٢٥] مرۆڤ نازانیّ بەکامیان باوەڕ بکات بەو بەیاننامە شۆڕشـگیّڕە ڕەسمیانـەی کـە بلاّویـان کردۆتـەوە، یـاخود ئـەوەی کەلەسـەر خـاك ڕوویـدەداو ئـەو بڕیارانـەی کـە لەلایـەن (ئەنجومـەنی سـەرکردایەتی شۆڕشـی)بەعسەوە دەردەچوون کەناوەڕۆکەکـەیان سـەراپا بـۆ ڕاگواسـتنی کورد بوو، هەمووشی یەك سەرچاوەی هەبوو فەرمانی یەك سولّتان بوو کە

[٢٣] نەوشیروان مستەفا ئەمین: لەکەناری دانوبەوە بۆ خڕی ناو زەنگ، ل٧٩.

[٢٤] خلیل اسماعیل: البعد القومي للتغیرات في الحدود الاداریة لمحافظة کرکوك، اربیل، ١٩٩٧، ل٢٤.

* لەبەیاننامەکـەدا هـاتووە: "سیاسـەتی تـەماوی‌و نادیـار کۆتـایی هـات، باوەڕهیّنـانی شـۆڕش بـۆ چارەسـەرکردنی کیّشەی کـورد بۆتـە شـتیّکی ئاشـکراو ڕوون... ئیمپریـالیزم هەسـتی بـەو مەترسـیە کـردووە، بۆیـە نۆکـەران‌و بـەکریّ گیراوانـی خـۆی دەجولیّنـیّ بـۆ گیّـرە شـیّویّنی‌و بەربەسـت دانـانی لەبـەردەم ڕەوتـی شۆڕشـی (حەڤـدەی تـەمموز)، بۆیـە پڕوپاگەنـدەی ئـەوە دەکـات کەسـەرکردایەتی شـۆڕش خـاوەنی وەعـدو بەلّیّنـەکانی خۆیـان نـین‌و کـار بـۆ تـەعریب‌و ڕاگواسـتنی دانیـشتوان بـۆ ناوچەکانی تر دەکەن". (محمد هماوەندی: ڕاگواستنی کوردو زامدار کردنی دیموکراتیەت، ل٥٠).

[٢٥] محمد هماوەندی: ه.س، ل٥٠.

بۆ مەبەستێکی خراپ بوو. ئەو سیاسەتە کە تەنها بۆ راگواستنی کورد بەکاری دەهێناو بەنیازی سڕینەوەی ژیانو بوونی کورد لەو ناوچانە پەیڕەوی دەکرد، لەدوای ڕاگواستنی خەڵکەکە گوندەکانیانی بە شۆفڵو تی ئێن تی دەتەقاندەوەو کانیو بیرو کارێزەکانیشیان دەتەقاندەوە یان پڕیان دەکردەوە، تەنانەت دارو درەختو ڕەزو باخەکانیشیان دەسووتاند، لەهەندێك شوێن نەوتیان دەکردە ژێر ڕەگی دارە گەورەکان، بەمەش حکومەتی عێراق دەیویست شوێنەواری ژیان لەو گوندانەدا نەهێڵێت و کارێك بکات کە کەس بەتەمای گەڕانەوە نەبێت بۆ گوندەکانیان.

ئەنجامی ئەم جۆرە ڕاگواستنە کە بەخێرایيو وەحشیانە دەهاتە بەرچاو بووە هۆی درووست بوونی روحی بەرەنگاری لەناو خەڵکی دێهاتەکانی کوردستاندا، ئەمەش ئامانجی سیاسەتی بەعس بوو کە بەئامرازی تیرۆرو گرتنو دوورخستنەوە هەوڵی دەدا بزوتنەوەی کوردایەتی لە سەرجەم کوردە نەتەوەیی و دڵسۆز و دیموکراتخوازەکان و سەرکردەکانی ئەو بزوتنەوەیە دابڕن.

بۆیە گەلی کورد جگە لەخەباتی چەکدارانەو ڕووبەڕووبوونەوەیەکی سەرسەختانەی ڕژێم هیچ دەرفەتێکی تری لەبەردەمدا نەمایەوە، تا داخوازیە ڕەواکانی خۆی بخاتە ڕوو، بەڵام چونکە دەوڵەتی عێراق خاوەنی توانایەکی زۆری ئابووريو مرۆيیو سوپایی ئەوتۆ بوو کە بەراورد نەدەکرا لەگەڵ ئەو ئیمکانیاتە ئابووريو مرۆيیو پێشمەرگەيیە کەمەی لەبەردەست شۆڕشی کورددا بوو، بۆیە هەمیشە جۆری ستراتیجيو جەنگی شۆڕشی کورد لەجۆری ململانێی زۆرانبازی لاواز بووە دژی بەهێز. سەدام حسێن لەچاوپێکەوتنێکیدا لەگەڵ ڕۆژنامەی

(العراق) سەبارەت بەکێشەی ڕاگواستن بەم جۆرە دواوە: "هەندێ کاری ئیداری لەلایەن دەسەڵاتدارانی حکومەت کراوە کە پەیوەندی هەیە بەجێگە گۆڕینی ژیانی هەندێ لە هاووڵاتیان کە لەهەندێ ناوچەی سنووری دەژیان کە ئەم ناوچانە شوێنی گرنگو ستراتیجین لەعێراقدا، هەروەها ئەو کاروانەی دوایی کەپەنابەر بوون لە ئێرانو گەڕانەوە ووڵات لەناوچەکانی ناوەڕاستو خوارووی عێراق نیشتەجێ کراون".[٢٦] بەم جۆرە ڕژێمی بەعسی کۆلۆنیالیست هەموو هەوڵو تەقەلای خۆی بۆ سڕینەوەی سیمای کوردانەی ئەو ناوچانە خستۆتەگەڕو لەو پێناوەشدا سەدان ملیۆن دیناری خەرج کردووە.

٢- بەعەرەبکردن:-

سیاسەتی بەعەرەبکردنی کورد و کوردستان، چوکلەیەکی تری سێ کوچکەی (راگواستن، بەعەرەب کردن، بە بەعسی کردن)ەکەی رژێمی بەغدا بوو، کەڕوو لەهەڵلوشینی خاکی کوردستانو تواندنەوەی نەتەوەیی کوردە، ڕوو لەوەیە نیشتمانی کورد بکاتە خاکی مێژوویی عەرەبو بەشێکیش لە کورد بەعەرەب لەقەڵەم بدا، تا لەلایەکەوە چەند بۆی دەکرێو بۆی دەلوێ کوردستانی عێراق پارچە پارچە بکاتو بەعەرەبی بکاو لەلایەکی تریشەوە دیمۆگرافی کوردستانو عێراق بگۆڕێ بەوەی بەشێك لەنەتەوەی کورد بکاتە عەرەب. واتە بەعەرەب کردن ئەوپەڕی بیری

[٢٦] دلێر ئەحمەد: ئەو بارودۆخە سیاسيو کۆمەڵایەتیەی (ی. ن. ك)، ل١٢.

شۆڤێنیزمی بەعسو حکومەتی عێراقە کە بەدرێژایی دەسەڵاتی پرۆسەی بەعەرەب کردنی خاكو خەڵکی جێبەجێکردووە.

بەعەرەب کردن واتە نیشتەجێ کردنی تاكو کۆمەڵ لە هەرێمی کوردستاندا و بنیادنانی شوێنی نیشتەجێبوونی عەرەبیە بۆیان، هەروەها مانای گۆڕینی ناوی شارو گوندو شوێنی نیشتەجێ بوون، نووسینگەو دامەزراوە ڕەسمیو نیمچە ڕەسمییەکانە بۆ عەرەبی، ئەمەش بەمانای گۆڕینی واقیعی نەتەوەیی دێت بۆ بەرژەوەندی عەرەبی. مەسەلەی تەعریب کردنی ناوچەکانی کوردستان ئامانجێکی هەرە سەرەکی دەسەڵاتدارە عەرەبییەکانی ناوچەکە بووە لەسەردەمە جیاوازەکانی حوکمڕانیاندا، واتا ئەم بەعەرەب کردنە زۆر کۆنەو هەر لەسەردەمی داگیرکارییە ئیسلامیەکانەوە بە تایبەتی لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتابەوە (٦٣٤-٦٤٤ز) کە (بەفتوحاتی ئیسلامی ناسراوە) هەوڵەکانی بەعەرەب کردن دەست پێ دەکات،[٢٧] هۆزە عەرەبەکان و بەتایبەتی هۆزە کۆچەرییەکان، کۆچ دەکەن بۆ عێراقو پاشان بەرەو ناوچەکانی کوردستان دێن، بەتایبەتی ناوچەی موسل و تێیدا نیشتەجێ دەبن.[٢٨] ڕژێمە یەك لەدوای یەکەکانی عێراقی دروستکراو لەفەیسەڵەوە بۆ سەدام، جگە لەشەڕی بەئاشکراو کوشتو بڕی کوردان بەنهێنیو لەژێرەوەش هەردەم لەهەوڵی سڕینەوەی دیرۆك و زمانو دابو کلتورو کەلەپوری نەتەوەی

[٢٧] شوان عوسمان مستەفا: کوردستان و پرۆسەی بە ئیسلام کردنی کورد، سلێمانی،٢٠٠٢،ل٢٣٢.

[٢٨] ناهیدە جەمال تاڵەبانی: ڕاگواستنو بەعەرەب کردن لەقەزای کفریدا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٣)، ساڵی پێنجەم، زستانی ٢٠٠٤، ل١٠؛ خليل اسماعيل محمد: مؤشرات سياسة التعريب والتهجير في اقليم كردستان العراق،اربيل، ٢٠٠١، ل٤.

کورددا بوون و لەجێیدا نەخش کردنی دیرۆكو زمانو دابو کولتورو کەلەپوری عەرەب.

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە سیاسەتی بەعەرەب کردنی کوردستان هەر زادەی بیرولێکدانەوەی بەعس نیە، بەڵکوو سیاسەتێکی لەمێژینەی کار بەدەستە سیاسیو سوپاییەکانی حکومەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراقو بگرە پێشتریشە، بەڵام بەعس جیا لەهەر ڕژێمێکی تری عێراق لەڕوانگەیەکی ستراتیجییەوە بۆ مەسەلەی بەعەرەب کردنی کوردستانو کورد چووە، هەمەلایەنەتر بیری لێکردۆتەوە، هێڵە گشتییەکانی ئەم سیاسەتەی داڕشتووە، توندوتیژترو دڕندانەتر و بەرفراوانتر جێبەجێ کردووە.

دەکرێ پرۆسەی بەعەرەب کردنی کوردستان بەسەر چەند قۆناغێکدا دابەش بکەین:

<u>قۆناغی یەکەم:</u> پێش درووست بوونی دەوڵەتی عێراق، لەسەردەمی مەمالیكو مەدحەت پاشادا کە لەپێناوی هەندێ ڕیفۆرمدا چەند خێڵێکی ڕەوەندی عەرەبی لە کوردستاندا نیشتەجێ کران، ئەو شوێنانەش بریتی بوون لە (دەشتەکانی مەندەلیو بە لەدروزو قزلربات و چەند تیرەیەك لە خێڵەکانی (رەبیعە)، ئیبن ئەوسو جبور نیشتەجێ کران)، هەروەها لەدەشتی نێوان کفریو دووز تا ئاوە سپی خێڵی بەیاتی بەڕەگەز مەغۆل تێکەڵ بە خێڵە عەرەبەکانی ئەو ناوچەیە بوون.[٢٩] چەند تیرەیەکی

[٢٩] کاوە نادر: کۆلۆنیالیزمی عێراقیو ڕاگواستنو بەعەرەبکردنی باشووری کوردستان، گۆڤاری سەرخۆبوون، ژمارە (٧-٨)، هەولێر، ٢٠٠١، ل٢٩، ٣٠.

(کرێویو لهێب) لە دەشتەکانی قەرەتەپە نیشتەجێ کران، لەناوچەی حەویجەی نێوان زێ بچوكو ئاوە سپی هەندێك لە خێڵی عوبێدی تێدا نیشتەجێ کران، لەدەشتی قەراجو گەیارەو شەرگات هەندێ لەمەڕ لەوەڕینەکانی عەرەبی (شەممەرو ئەبو حەمرانو تەییو جبور)، نیشتەجێ کران و لەناوچە جوداکانی موسلیش، هەندێك لە خێڵی تەییو شەممەر نیشتەجێ کران.[30]

<u>**قۆناغی دووەم:**</u> ئەم قۆناغە سەرتاسەری سەردەمی پاشایەتی عێراق دەگرێتەوە، دەوڵەتی تازە دامەزراوی عێراق نە قوڵاییەکی مێژوویی و نە سوپایەکی بەهێزو مۆدێرن و نە ئابووریەکی بەهێز و توانایەکی مرۆیی ئەوتۆی لەبەردەستدا بوو، لەبەر ئەوە سیاسەتی بەعەرەب کردن لەم قۆناغەدا لە رێیەکی توندوتیژانەوە نەبوو، بەڵکە بەشێنەییو لەسەرخۆ و بەخشکەیی ئەنجام دراوە، هەندێ ناوچەی کەمی گرتۆتەخۆ کەدرێژە پێدانو تەواوکەری قۆناغی یەکەمی بەعەرەب کردنو چەسپاندنی بیری عێراقچێتی بووە لەمێشکی کورددا، تا بەو دەوڵەتە تازەیەو ژیان لەچوارچێوەی دا قایل بن.[31] دیارترین ئەو ناوچانەی کە تەعریب کراون لەوماوەیەدا (موسڵ، خانەقین، کەرکوكو شارەبان) بوون. لەنێوان ساڵانی (١٩٤٥- ١٩٥٨) چەندین خێڵاتی عەرەبی لە (حمدانیو کلیبات) لە

---

[30] شیخ صدیق: پاکتاوکردنی رەگەزیی کورد لە مێژوودا، چ١، چاپخانەی وەزارەتی کشتوکاڵ، هەولیر، ٢٠٠٥، ل٢٥؛ کاوە نادر: کۆلۆنیالیزمی عێراقیو ڕاگواستنو بەعەرەبکردنی باشووری کوردستان، ل٣٠.

[31] ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی عێراق، ل٢٣٦.

پڕۆژەکانی حەویجەو شەنگارو لەتیفیەو دوجێلە نیشتەجێ کران.[32] ئۆردووگای تایبەتیان بۆ درووست کردن، لەداقوق بەمانە دەڵێن (١٠) هەزاری، واتە لەو کاتەدا هەر خێزانێك بڕی (١٠) هەزاریان لە ڕژێم وەردەگرت، لەبەرئەوەی عەرەبنو هاتوونەتە سەر خاکی کورد، بۆیە دەبێ پادداشت بکرێن.[33] لەچلەکاندا هەزاران کەس لەخەڵکی مەندەلیو خانەقینو قەرەخان (جەلەولا)و لە کوت (بەدرە و جەسان) بەبیانوی ئێرانی بوون ئاودیوی ئێران کرانو عەرەبی دواکەوتوویان لە شوێنیان نیشتەجێ کرد، هەروەها بەشێك لەناوچەکانی موسڵ بەر شاڵاوی بەعەرەب کردن کەوت، ناوچەی قەراج زیاتر بەعەرەب کراو خێڵی (سنبس)یان بۆ هێناو لەگەل بەشێك لەهۆزەکانی تر.[34] هەروەها لەناوچەی موسڵ (شەنگارو خەزەر) بەر شاڵاوی بەعەرەب کردن کەوتنو تەنانەت ژمارەی نیشتەجێ تازەکانی عەرەب لەساڵانی (١٩٥٣- ١٩٥٦)دا گەیشتە ٤٠٠ گوند و نزیکەی ١٧٢ گوندی دیکە لە خودی ناحیەی شەنگاردا بەعەرەب کران.[35] هەر لەو ماوەیەدا حکومەتی پاشایەتی ڕایگەیاندبوو کە بەنیازی نیشتەجێ کردنی خێڵە کۆچەرییەکانە، بۆیە چەند کەسێك لە کورد وەك حامد بەگی جاف داوایان لە حکومەت کرد کەبەشێك لە عەشیرەتی جاف کە کۆچەری بوون و لەکەلارو کفری دابوون بگوازرێنەوە بۆ حەویجەو

---

[32] کاوە نادر: کۆلۆنیالیزمی عێراقیو ڕاگواستنو بەعەرەبکردنی باشووری کوردستان، ل٣٠؛ ئەمیر خواکەرەم: رەوشی دەروونیو کۆمەڵایەتی ڕاگوێزراوان، ل٧١.

[33] کاوە نادر: کۆلۆنیالیزمی عێراقیو ڕاگواستنو بەعەرەبکردنی باشووری کوردستان، ل٧١.

[34] ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی عێراق، ل٢٣٦.

[35] شیخ صدیق: پاکتاوکردنی رەگەزیی کورد لە مێژوودا، ل٢٦" کاوە نادر: کۆلۆنیالیزمی عێراقیو ڕاگواستنو بەعەرەبکردنی باشووری کوردستان، ل٣٠.

لەوێ نیشتەجێ بکرێن، بەڵام یاسین هاشمی گوێی بەو داوایە نەداو لەجیاتی کورد عەرەبی هێنا لەبەرامبەردا حامد بەگی جاف کە قائمقامی چەمچەماڵ بوو دەستی لەکار کێشایەوە.[36]

قۆناغی سێیەم: سەردەمی نێوان (١٩٥٨- ١٩٦٣) دەگرێتەوە، ئەگەرچی ماوەی دەسەڵاتی عەبدولکەریم قاسم کورت بوو و سیاسەتی بەعەرەب کردن تا ئەندازەیەکی زۆر کەم ببۆوە، بەڵام بوونی هەر هەبووەو ئەوانەی دەورانی پاشایەتی هەڵنەوەشاوەتەوە، بۆ نموونە لەناوچەکانی زەمارو شەنگارو ناوچەکانی سنووری عێراق‌و سووریا چەند خێڵێکی عەرەبی هێنایە سەر زەوی‌و زاری کوردان.[37]

قۆناغی چوارەم: کە ساڵەکانی (١٩٦٣- ١٩٨٧) دەگرێتەوە پڕمەترسی ترین قۆناغە سەبارەت بەگەلی کورد، چونکە لەم قۆناغەدا بەشێوەیەکی بەرفراوان ئەم سیاسەتە جێبەجێ کراوەو توانای سوپایی‌و دارایی زۆریشی بۆ تەرخان کراوە.[38]

لەدوای ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی‌و چوونە سەر حوکمی بەعسییەکان، بارودۆخ لەعێراقدا بەرەو ئاراستەیەکی دیکە ڕۆیشت‌و بەڕەگەز پەرستی‌و پاکتاوکردنی نەژادی گەلی کورد ناسرا، شەڕی بەردەوامی دەوڵەت لەدژی گەلی کورد، دژوارترین شێوازەکانی سەرکوت کردن‌و کوشتن‌و لەناو بردنیان بەکارهێناوە.[39] ئەگەرچی بەعس لەماوەی

[36] لەتیف فاتح، مەجید ساڵح: کورد قڕان،ل٣٥.

[37] کاوە نادر: کۆلۆنیالیزمی عێراقی‌و ڕاگواستن‌و بەعەرەبکردنی باشووری کوردستان، ل٣٠، ٣١.

[38] ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی عێراق ، ل٢٣٨.

[39] محەمەد ڕەئووف عەزیز: ئەنفال‌و ڕەهەندە سیۆسیۆلۆجیەکان، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٤٢.

یەکەمی دەسەڵاتیدا تەنها (٩) مانگ لەسەر دەسەڵات مایەوە، بەڵام لەو ماوە کەمەی دەسەڵاتیدا توانی گەلێ ناوچەی کوردستان راگوێزێت‌و بەعەرەبی بکات، کە گرنگترین ئەو ناوچانە کەرکوك بوو.* لەئەنجامی هێرشی سوپای عێراق بۆ سەر کوردستان لە ١٩٦٣/٦/١١ تا ١٩٦٣/٧/٢٣، سەرجەم (٨٧٥) گوند وێران کرا، هەروەك لە ڕاپۆرتی ژمارە (٢٤)ی کۆمەڵەی نێودەوڵەتی لەلەندەن دا هاتووە کە ڕژێمی عێراق لەنێوان ساڵەکانی (١٩٦٠- ١٩٧٠)دا نزیکەی (٤) هەزار ماڵی کوردی لە (٧٠٠) گوندا وێران کردووە، (٣٠٠) هەزار کەسیش ئاوارە بوونەو (٦٠٠) هەزاریش شەهیدو بریندار بوون،[41] بەڵام دوای گەڕانەوەی بەعس بۆ سەر حوکم لە ١٩٦٨دا گۆڕینی دیمۆگرافیای کوردستان ئاراستەیەکی تری وەرگرت، ڕژێمی تازە پلانێکی نوێی بۆ سیاسەتی خۆی داڕشت، کە ئامانجی سەرەکی گۆڕینێکی ڕیشەیی بوو لەباری نەتەوەییدا، بەتایبەتی

* -(لەقەزای دووبز گوندەکانی قەرەدەرە، عەمشە، مەرعی، قوشقایە، قەڵای عەربەت، هەنجیرەی بچووك، قوتانی خەلیفە، قوتانی کوردەکان، سێکانیان، شۆراوە، باجوان، گورگەچاڵ، شێخان، نادر ئاوا، دڕکەی کوردان، عەلاغێر، مامە، شیر ناو، تەقتەق، کونەڕێوی، چەخماخە، مەڵحە. لەناحیەی سەرگەڕان گوندەکانی جاستان، دەربەند، سەر بەشاخ، بەرکانە، عەولا فات، سارەلو، شناغە، دڕکەی گەورە، دڕکەی بچوك، چەرت، کێشمە، تەل هەلالە، گەزوە شان، گەڕاو) ئەم ناوچانە بە عەرەب کران‌و خێڵی بەدوی عەرەبیان لێ نیشتەجێ کرا. لەقەزای مەخمور لە ناحیەی کەندێناوە گوندەکانی (کەندار، گاوەرە، خدرجە، چیخلۆك، دێمە کار، جانە، چەغەمیرە، تیکالۆ، عاڵلا، کەنداڵە قەڵ، بیرە بات، جاستان، پەڕکانە، دەربەند، تووچ، غەرابە، گا بەڵەکە، چەرت، حاجی شێخان، دارە خورما، حەمە بڵباس، خۆشاو، دەرماناوە) **(ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی عێراق، ل٢٣٨؛ کاوە نادر: کەندێناوە لەنێوان ڕاگواستن‌و بەعەرەبکردندا، هەولێر، ٢٠٠١، ل٤٤).**

[41] وەرگیراوە لە محەمەد ڕەئووف عەزیز: ئەنفال‌و ڕەهەندە سیۆسیۆلۆجیەکان، ل٤٤.

له کەرکوکدا.[٤٢] لەساڵی ١٩٦٨دا دەست کرا بە جی بەجێ کردنی پرۆسەی بەعەرەب کردنی کەرکوك. عەرەب ئەوەی کردووە بە دروشمو لەجیهانیشدا بەگشتی باوەو چەسپاوە کە (نەوت چەکێکی زۆر کاریگەرە، بۆیە لەوەتەی دەوڵەتی عێراق دامەزرێنراوە لەناوەڕاستی ساڵانی بیستەکانەوە بڕیار بەدەستەکانی عێراق لەهەوڵی تەعریب کردنی کەرکوك دا بوونو لەچوارچێوەی یەك پلانو نەخشەی ستراتیجیی گشتیدا کاریان بۆ کردووەو هەمیشە تەواوکەری یەکتر بوون، لەپێناو پارسەنگ کردنی تەرازووی باری نەتەوەیی کەرکوك بەلای بەرژەوەندی باڵای عەرەبیدا، بەمەبەستی مسۆگەرکردنی ئاسایشی نەتەوەیی عەرەب لەسەر کیانی کوردستان بەپێی ئایدیۆلۆژیای خۆیان تا کورد توانای نەبێت چەکی نەوت بەکاربهێنێ، چونکە چەکێکی زۆر کاریگەرەو یەك لەبنەماکانی دروست بوونی دەوڵەتی کوردی لێ بەدەست دەهێنرێت.[٤٣]

بەعس لەپێناو بەعەرەب کردنی شاری کەرکوکدا بە زۆرە ملێ دانیشتوانەکەی لەزێدی باوو باپیرانیان دەردەکردن و لەپاش سوکایەتی پێکردنێکی زۆر بێ ویژدانانە ڕەوانەی ناوچەکانی تری دەکردن، هەزاران کورد ماڵو لانەیان لێ تێك دەدراو دەست بەسەر سامانو ماڵیاندا دەگیرا. لەم پێناوەشدا بەعس هەڵدەستا بەگۆڕینی ناوی شارۆچکەو گەڕەكو

[٤٢] نوری طالبانی: کانت مدینة کرکوك جزءا من اماراتی اردلان وبابان، مجلة کرکوك، عدد (٢)، سنة (٤)، ٢٠٠٢، ل١٦٥.

[٤٣] ئەحمەد عەزیز: کوردستانیەتی کەرکوك لە ئنسکلۆپیدیای وڵاتانی ئەوروپاو ئەمەریکا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٤)، ساڵی چوارەم، بەهاری ٢٠٠٣، ل٦١، ٦٢؛ ناهیدە جەمال تاڵەبانی: ڕاگواستنو بەعەرەب کردن لەقەزای کفریدا، گۆڤاری کەرکوك، ژ(٣)، ل١٠.

شەقامو قوتابخانەو شوێنە گشتیەکان کە کوردی بوون، و ناوی عەرەبیو مێژووی ئیسلامیان لەجێیان دادەنا. لەوانە گۆڕینی ناوی پارێزگای کەرکوك بۆ (التأمیم) بەهۆی خۆماڵی کردنی کۆمپانیا بیانییەکانی نەوت کە لە عێراقدا کاریان دەکرد، بەڵام مەبەستی سەرەکی لەم گۆڕینەدا بە عەرەب کردنی ناوی پارێزگەکەبوو، چونکە پرۆسەی خۆماڵی کردنەکە هەموو کۆمپانیاکانی نەوتی دەگرتەوە کە لەعێراقدا کاریان دەکرد نەك هەر تەنها کەرکوك.[٤٤] هەروەها گۆڕینی ناوەکانی شۆریجە بۆ رسالةو رەحیماوە- اندلس، قەرە هەنجیر- ربیعا، ساحە احمد ئاغا- ساحة البعث، اخور حسین- اخی حسین، لەگەڵ ئەمەشدا هەڵبژاردنی ناوی نەتەوەیی عەرەبی لەو جێنشینانەی کە دروست دەکران بۆ عەرەبە هاوردەکان، وەك (قادسیة، النصر، الوحدة، العروبة) کەلەسەر ئەرزی کورد بەشێوەیەکی نایاسایی دروست دەکران یاخود بەپارەیەکی زۆر کەم لەخاوەنەکانی دەکڕران ، دوایی دابەش دەکرا بەسەر عەرەبداو پێدانی پارە بۆ دروست کردنی شوێنی نیشتەجێ بوونیان، کە تەنها مەبەستیان گۆڕینی باری دیمۆگرافی بوو لەناوچەکەدا.[٤٥]

بەعەرەب کردن بوارەکانی ڕۆشنبیریو خوێندنیشی گرتبۆوە، بەرنامەی پەروەردەی خوێندن بە روحێکی بەعسیانە کاری بۆ دەکرا تەنانەت زمانی کوردی وەك زمانێکی فەرمی لە کوردستاندا پشتگوێ خراو لەزۆربەی قوتابخانەکانو کۆلیجەکانی کوردستان زمانی عەرەبی

[٤٤] نوری تاڵەبانی: سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوك، ل٦٣.

[٤٥] جلیل محمد شریف: الاثار الاجتماعیة للتغیر الدیموغرافی کرکوك نموذجا، گۆڤاری کەرکوك ، ژمارە (١)، ساڵی حەوتەم، هاوینی ٢٠٠٥، ل٢٠٣.

سەپێنرابوو.[٤٦] هەروەها گواستنەوەی سەرجەم فەرمانبەرە بچووك‌و كرێكارە كوردەكان كە لەشوێنە جیاوازەكانی دەوڵەتدا كاریان دەكرد بۆ دەرەوەی كەركوك‌و هێنانی عەرەب بۆ جێگەیان‌و ئەو فەرمانبەرە كوردەی كە كەركوكی بەجێ دەهێشت بۆی نەبوو بگەڕێتەوە بۆ كەركوك تا دوای ئەوەی خانەنشین دەكرا یاخود وازی لەكارەكەی دەهێنا بەهەر هۆیەكەوە بوایە.[٤٧] بەپێی نوسراوێكی وەزارەتی نەوت ژمارە (١٨٠٣) لە ١٩٧٤/٢/١٤دا فەرمانی گواستنەوەی (٢٨) ئەندازیارو كرێكاری میكانیكی كوردی لەكارگەی دەرهێنانی گۆگردی كەركوكەوە بۆ سلێمانی‌و هەولێر دەركردووە، هەر لەو زانیاریانەدا ئاماژە بۆ لیستەیەكی دیكەی گواستنەوەی كرێكارانی كوردی دەزگەی تەلەگراف‌و پۆستەو تەلەفۆن لە كەركوكەوە بۆ شارەكانی دیكە كراوە.[٤٨] لەهەمان كاتدا قەدەغەكردنی فرۆشتنی زەوی‌و زار بەغەیری عەرەب یاخود قەدەغەكردنی كڕینی زەوی‌و خانوو لەلایەن كوردەوە بەهیچ شێوەیەك، هەروەها دائیرەی شارەوانی ئەوەی قەدەغە كردبوو كە مۆڵەت بدات بۆ دروستكردنی یاخود چاككردنەوەی خانوو، تەنانەت ئەگەر پێویستی بەچاككردنەوەش هەبێ.[٤٩] جگەلەوە درووست

[٤٦] دلێر ئەحمەد: ئەوبارودۆخە سیاسی‌و كۆمەڵایەتیەی (ی. ن. ك)ی تێدا لەدایك بوو، ل١٤.

[٤٧] نوری طالبانی: كانت مدينة كركوك جزءا من اماراتی اردلان وبابان، ل١٦٦.

[٤٨] وەرگیراوە لە ڕۆژنامەی برایەتی: بەردەوام كرێكارانی كوردی كەركوك دوور دەخرێنەوە، ژمارە ٢٦/٨٦، ڕۆژی شەممە، ١٩٧٤/٣/٢، ل١.

[٤٩] نوری طالبانی: كانت مدينة كركوك جزءا من اماراتی اردلان وبابان، مجلة كركوك، ع(٢)، ل١٦٦.

كردنی دەیان گەڕەكی عەرەبی لە كەركوك یەكێكی تر بوو لەسیاسەتەكانی بەعەرەب كردنی كوردستان.*

زۆربەی ئەو ناوچانەی كە لەو ماوەیەدا بەعەرەب كرابوون بریتی بوون لەناوچە نەوتیەكانی (كەركوك، موسڵ، باقوبە، دهۆك، هەولێر) بەبیانووی ئەوەی ئەو ناوچانە مەترسی دەرەكی‌و نێوخۆ لەسەر دوا ڕۆژی عێراق درووست دەكەن،

لەساڵی ١٩٦٥دا دیاردەیەك بەڕوونی بەرچاو دەكەوت ئەویش گەشەكردنێكی خێرای دانیشتوانی حەویجەبوو كە ساڵانە نزیكەی ٦٪ ئەم ڕێژەیە سێ بەرامبەری ڕیژەكانی گەشەی دانیشتوانی پارێزگەكە بوو، هەروەها پێكهێنانی ناحییەكانی ئامرلی‌و سلێمان بەگ‌و لكاندنیان بەقەزای دوز خورماتووەوە، و قرتاندنی ناحییەكانی پێبازو شێروانە لەقەزای كفری‌و لكاندنیان بەقەزای كەلارەوە.[٥٠]

پاش بەستنی ڕێككەوتننامەی جەزائیری ساڵی ١٩٧٥ لەنێوان عێراق‌و ئێراندا كۆمەڵێك گۆڕانكاری ڕوویدا لەوانە لكاندنی قەزای دووز بە تكریتەوە (صلاح الدين) بێجگە لەناحیەی داقوق كە خرایە سەر قەزای كەركوك، هەروەها لكاندنی قەزای كفری بە دیالەو لكاندنی چەمچەماڵ‌و كەلار بە سلێمانیەوە.[٥١]

* - لەوانەش گەڕەكەكانی (حی الكرامة، حی المثنی، عمل الشعبي، حی الضباط، حي البعث، حي الواسط، دور السكك، حي غرناطة، حي الاشتراكي، حي الحجاج، دور الامن، دور الضباط، حي قتيبة، ...هتد)(لەتیف فاتح فەرەج: كوردو كەركوك، ل٧٥.).

[٥٠] ئەمیر خوا كەرەم محەمەد: هـ.س،ل٧٨.

[٥١] هـ.س.پ، ل٧١، ٧٩.

ئامانجی سەرەکی ڕژێم بە ئاشکرا بۆ دابڕینی ئەو قەزا کوردییانە بوو لەپارێزگەی کەرکوك تا بیسەلمێنێ کە کورد لەو شارەدا کەمایەتییە. هەروەك لە ووتەیەکی (عەلی حەسەن مەجید)دا دەردەکەوێ کاتێك دەبێت بە لێپرسراوی (مکتب تنظيم الشمال) دەڵێ: "کەمن هاتم ڕێژەی عەرەبو تورکمان لە کەرکوکدا لە ٥١٪ زۆرتر نەبوو، پێش هەموو شتێك من ٦ ملیۆن دینارم سەرف کرد تا گەیشتمە ئەو ئاستە، بەڵام ئەو هەموو عەرەبەمان هێناوە، ڕێژەکەیان گەیاندە ٦٠٪ دواتر بڕیارێکمان دەرکرد ڕێگەم نەدا کورد لە کەرکوکدا کار بکات، هەروەها لە نزیکی شارو گوندەکانی دەوروبەری دا... هەرکەسێك بگیرایە دەبوایە بێ دوو دڵی بکوژرایە ".[٥٢]

٣- بەبەعسی کردن (تبعيس):

سیاسەتی بەبەعسی کردن لایەنێکی دیکەی سیاسەتە شۆڤێنیەکانی سێکوچکەی بەعسیەکانە بۆ شێواندنی بیری نەتەوایەتیو سڕینەوەی هەستی نیشتمانی لەلای ڕۆڵەکانی گەلی کورد، بەلای بەعسەوە جەماوەر وەك ئامارژە بۆ تەواوی ئەو بنکە حیزبیە بەکاردێت، کە گوێڕایەڵی فەرمانەکانی ئەون تا دەگاتە ئەو ڕادەیەی ترازاندنی هەردوو زاراوەی حیزبو جەماوەر چ لەڕووی تیۆریەوە یاخود لەڕووی پراکتیکییەوە

[٥٢] وەرگیراوە لە: محەمەد رەئوف عەزیز: ئەنفالو ڕەهەندە سیۆسیۆلۆجیەکانی، ل٥٠؛ ئەحمەد عەزیز: کوردستانیەتی کەرکوك، ئنسکلۆپیدیای وڵاتانی ئەوروپاو ئەمەریکا، گۆڤاری کەرکوك، ل٦٢، ٦٣.

دەبێتە شتێك کەنەتوانرێ لێك جودا بکرێتەوەو گۆڕینی ئەم زاراوەیە بۆ زاراوەیەکی سەرەکی تەنیا بەمەبەستی حاشاکردن دێت لە ئینتیما بۆ کەمایەتی کە سیفەتی هەرە گەورەی کولتوری فاشییەتە.

بەعس لەگەڵ چوونە سەر کورسی دەسەڵات ئازادی سیاسی حیزبی قەدەغە کردو کەوتە ڕاوەدونانی نا بەعسیەکانو ئازادی سیاسی ئاشکرای تەنیا بە پارتی بەعسی عەرەبی سۆسیالیستی ڕەوا دەبینێ، هەرچەندە بەعس ئەوەی بەڕەوا نەدەبینی کەناوی حیزبەکەی بگۆڕێو بیکا بە (پارتی بەعسی عێراقی سۆسیالیستی) لەبەر خاتری کوردو کەمایەتیەکانی تر، کەچی بە رەوای دەزانی بەزۆر گەلانی ناعەرەب ڕاکێشێتە نێو پارتەکەیەوە.[٥٣]

بەعساندن بەلای پارتی بەعسی عەفلەقیەوە شێوەیەك بووە لە پاراستنی ئاسایشی نەتەوەیی عەرەبو پاراستنی ئاسایشی پارتی بەعسو تواندنەوەی نەتەوەکانی تر لەبۆتەی نەتەوەی عەرەبیدا، بەعس ئاسایشی بەم جۆرە بەکارهێناوە (بۆ مانەوەی خۆتو بەگژاچوونەوەی مەترسی سەرکوتی بەرامبەرەکەت بکە).[٥٤] هەر چەندە سیاسەتی بە بەعسی کردن لەساڵی ١٩٦٣ەوە سەری هەڵداوە، بەڵام پەرەسەندنی بەشێوەیەکی فراوانو توندوتیژ لەپاش هەرەسی شۆڕشی ئەیلولەوە دەستی پێ کردووە.

[٥٣] بەختیار عەلی: خوێنەری کوشندە، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٨؛ لەتیف فاتح فەرەج: کوردو کەرکوك، ل٧٨.

[٥٤] لەتیف فاتح فەرەج: کوردو کەرکوك، ل٧٨.

بەبەعسی کردن خەسڵەتێکی تۆتالیتاری گشتی هەبوو، هەموو ئەو کەسانەی دەگرتەوە کە کاربەدەستو فەرمانبەرانی دەوڵەت بوون، ئەوەی پابەندی مەرجەکانی ڕژێم نەبووایە دووچاری بێ کاریو دەرکردن لەکار دەبۆوە، بێ گومان ئەم سیاسەتەی ڕژێم تەواوی خەڵکی بێ لایەنیشی گرتبۆوە، بوون بەبەعسی ئیجباری بوو، ئەوانەی دژی بەبەعسی بوونیش بوون فشاریان لەسەر بوو، چونکە ئەرکی پەروەردەییان لە ئەستۆ بوو.[٥٥] بەعس بەردەوام هەوڵی ئەوەی دەدا کە زۆرترین ژمارەی کورد بکات بەبەعسی،[*] ئەم شاڵاوەش بەتایبەتی لە ڕیزەکانی خوێندکارانو لاوانو مامۆستایاندا بەڕادەیەکی زۆر پێڕەو دەکرا،بەر لەوانە دەزگاکانی سوپاو پۆلیس و شوێنە گرنگەکانی تری گرتەوە. ئەو هەوڵانەو هەڕەشەی تۆقاندن لە لایەك، و لەلایەکی تریشەوە لەخشتە بردنو پاداشتیان لەگەڵ دابوو، هەروەها هەوڵێکی زۆریش لەگەڵ ئەوانەدا دەدرا کە لەدوای هەرەس تەسلیم ببوونەوە بۆ ئەوەی بیانکەن بەبەعسیو نۆکەری خۆیان.[**٥٦] بۆیە دەستە دەستە فەرمانبەرو کرێکارو مامۆستاو خوێندکارو کاسبکارو جوتیارو موختاری کورد بانگ دەکرانو هەڕەشەی دەرکردنو نان بڕانیان لێدە کرا، یان پلەو پایەو ئیش پێدانیان دەخستنە بەردەم،

---

[٥٥] دلێر ئەحمەد: ئەوبارودۆخە سیاسیو کۆمەڵایەتیەی (ی. ن. ك)ی تێدا لەدایك بوو، ل١٥.

* –ئەمە لاسایی کردنەوەیەکی کتومتی حزبی راستاخیزی شای ئیران بوو کە لە ماوەی یەك رۆژدا پێنج ملیۆن ئیرانی کردە ئەندامی ئەو حیزبە.

**–بریارێك دەرچوو لەلایەن رژێمەوە کە ئەوانەی سەر بەشۆرش بوون و گەرابوونەوە و خۆیان دابوو بەدەست هێزەکانی دەوڵەتەوە" العائدون الی صف الوطنی" بۆیان نیە هیچ چالاکیەکی سیاسی بکەن ئەو جا کەوتنە بەر فشاری بەبەعسی کردن.

[٥٦] شۆڕش حاجی رەسوڵ: ئەنفالی کوردو دەوڵەتی عێراق، ل٣٥.

تەنها بۆ ئەوەی ببن بەبەعسیو ئەوەی لەم خۆماندوو کردنو زەبرو زەنگ نواندنەشدا بۆیان دەکرا بەبەعسی بریتی بوون لەچەند سەد کوردێك کە لەکۆمەڵی کوردەواریدا بە گەندو گو و پۆخلەواتی حیزبو تاقمەکانی تری کۆمەڵ ناسرابوون،[٥٧] چونکە زۆرێك لەو سەرۆك خێڵانەی کە هەمیشە لەگەڵ ڕژێم بوونو چەکیشیان بۆ هەڵگرتبوون، و زۆریش خزمەتیان کردبوون، چاویان لەوە بوو کەوا ڕژێم چاودێری تایبەتی ئەوان بکاتو ناوچەکانیان رانەگوێزرێ، بەڵام ڕژێمی بەغدا، دەستی نەپاراست نەك هەر لە رۆڵە دڵسۆزو شۆڕشگێڕەکانی گەل، بەڵکوو هەموو دانیشتوانی کوردستانو تەنانەت هەموو جاشو سیخوڕ و بەکرێ گیراوانی خۆیشی گرتەوە.[٥٨] بە بەعسی کردنی شارو چارۆچکەکانی کوردستان لەسەر چەند بنەمایەك دەکرا لەوانە، دامەزراندنی بەعسیە عەرەبەکان لەدامو دەزگەکان، هەروەها بەعساندنی خوێندنو دابەش کردنی گەڕەکەکان لەسەر بنەمای یەکەی حیزبیو بەعساندنی بەزۆر.[٥٩] ئەم بەبەعسی کردنەی کورد بۆ ئەوە نەبوو تا رژێم هەوڵ بدات دۆستایەتی کورد بۆخۆی دابین بکاتو لەقینی بێگانەو تەفرە خواردن بیان پارێزێ، یاخود دوژمنانی عێراق لەخشتەیان بەرنو بیانکەنەوە بەگژ حوکمی عێراقدا، بەڵکو لە راستیدا بۆ بەگژاچوونو لاوازکردنی جولانەوەی شۆڕشگێڕانەی خەڵکی کوردستانو

---

[٥٧] نەوشیروان مستەفا ئەمین: خولانەوەو لەناو بازنەدا، ل٤٩.

[٥٨] حیزبی سۆسیالیستی کوردستان: دەزگەی راگەیاندنی ناوەندی، جاشایەتی لە کوردستاندا، ١٩٨٠، ل٨.

[٥٩] لەتیف فاتح فەرەج: کوردو کەرکوك، ل٧٨.

تێکدانی شیرازەی کۆمەڵی کوردەواری بوو.[٦٠] مەرسوم لەدوای مەرسوم بڵاویان دەکردەوە کە بۆ هیچ لایەنێك نیە کاری سیاسی لەناو کوردا ئەنجام بدات‌و بۆ هەر کوردێکیش لەناو پارتی بەعسدا نەبێت قەدەغەیە کاری سیاسی ئەنجام بدات.[٦١]

بەعس گرنگیەکی زۆری بەلاوان دەدا تا لەو ڕێگەیەوە بتوانێت کار بکاتە سەر کۆمەڵگەی کوردی، بۆیە سەدام حسێن پێی وابوو کە هەوڵ‌و تێکۆشانی بەعسییەکان لەیەك سەنگەری چالاکییدا کۆ بکرێتەوە، ئەویش لەناو چینی کرێکاران و بەتایبەتی لەناو توێژی لاواندا کەپێیان وایە ئەمە گرنگییەکی زۆری دەبێت بەتایبەتی لەناوچەی ئۆتۆنۆمیدا، هەر لەنێو توێژەکانی لاواندا دەتوانێت ڕێگرییەکانی بەردەم ئێستەو دواڕۆژ لەنێو ببرێت، چونکە بچووك گەورە دەبێت‌و دەبێت بەبەعسی، و کەسانی تریش لەنێو چینەکانی تردا گەورە دەبن‌و هەڵگری هەمان بۆچوون دەبن‌و ئەوانەی دەمرن هیچ شتێك لەپاش خۆیان بەجێ ناهێڵن، بەو شێوەیە بەتێپەڕبوونی کات دەبینین بزووتنەوەکانی تری غەیرە بەعس جێگەیەکی کەمتریان گرتووە لەنێوەندی جەماوەرداو کاریگەرییان کەمتر بۆتەوە لەچاو ئێستەو ڕابردوودا.[٦٢] ڕژێمی بەعس هەر لەپێناوی زیاتر بەعساندنی کوردستاندا خوێندنگەو قوتابخانەکانیشی لەو هێرشە بێ

[٦٠] نەوشیروان مستەفا ئەمین: خولانەوەو لەناو بازنەدا، ل٥١.

[٦١] فاتح رەسوڵ: چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی خەباتی گەلی کوردمان، ب١، سوید، ١٩٩، ل٣١، ٣٢.

٦٢ صدام حسين: مؤشرات العمل في المنظقة الحكم الذاتى،، ١٩٧٥/١٢/٧، نص حديث الرفيق صدام حسين نائب امين سر القطر الى كوادر الحزب في فرع الشمال بتاريخ ١٩٧٥/١٢/٧. بدون مكان و سنة الطبع، ل٣٧، ٣٨.

بەش نەکردبوو، لەسەرەتاییەوە تا دەگاتە کۆلێژ، بێ ڕەچاوکردنی تەمەن لەڕێگای (طلائع‌و فتوەو سەربازگەی هاوینەی خوێندکارانەوە) کەوتە بەعساندنی مناڵ‌و گەنج‌و لاوەکان، خودی صەدام حسێن بۆ ڕاکێشانی لاوان‌و خوێندکاران بۆ ڕیزی بەعس دەڵێت: "نكسب الشباب لنضمن المستقبل"واتا لاوان بەدەست دێنین تا ئایندە مسۆگەر بکەین.[٦٣] ڕژێمی بەعس هەر بەوە وازی نەهێنا کە مامۆستا کوردەکان بکات بەبەعسی، بەڵکوو بۆ زیاتر بەبەعسی کردنی خوێندکاری کورد وردە وردە کەوتە هێنانی مامۆستای عەرەبی بەعسی بۆ خوێندنگەکانی کوردستان بەمەبەستی جێ بەجێ کردنی بڕیاری بەزۆر بە بەعسی کردنی تەواوی خوێندکارانی کورد.[٦٤]

بەعس پرۆگرامێکی تازەی داڕشتبوو کە لەگەڵ فکرەو ئایدیای سیاسی خۆی هاوجووت بوو، بەگوێرەی ئەم پڕۆگرامە مامۆستایان دەبوایە بە بیروباوەڕی بەعسیانە بیر بکەنەوەو نەوەی تازەش بە بیروباوەڕی نەتەوەیی عەرەبی بەعسی پەروەردە بکەن. هەر بە ئامانجی جێ بەجێ کردنی ئەم پلانە حکومەتی بەعس دەستی کردبوو بە درووستکردن‌و دامەزراندنی ڕێکخراوەکانی (طلائع، شبيبه، فتوة) کە هەموویان ڕێکخراوی لاوان‌و هەرزەکاران بوون بەنیازی بەبەعس کردنیان، پارەو پولێکی زۆری بۆ تەرخان کردبوون.[٦٥] لە زۆربەی پەیمانگاو کۆلێژەکاندا

[٦٣] وەرگیراوە لە لەتیف فاتح فەرەج: کوردو کەرکوك، ل٧٩.

[٦٤] جەمال شێخ نوری: وێرانکاری‌و تاوانەکانی بەعس لەبیرەوەریەکانمدا،چ١، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٤٩.

[٦٥] دلێر ئەحمەد: ئەوبارودۆخە سیاسی‌و کۆمەڵایەتیەی (ی. ن. ك)ی تێدا لەدایك بوو، ل١٥.

مەرجی وەرگرتن ئەوە بوو کە خوێندکار پشتگیری پارتی بەعسی پێ بێت، هونەرە جوانەکان و پەیمانگەی پێگەیاندنی مامۆستایان مەرجی سەرەکییان بۆ وەرگرتنی خوێندکار ئەوە بوو بەعسی بێت، بەم هۆیەوە دەیان خوێندکار هیواو ئاواتەکانیان دەکوژراو نەیان دەتوانی درێژە بەپرۆسەی خوێندن بدەن، سەربازگەی هاوینەی خوێندکاران کە ڕژێم لە هاویندا بۆ مەشقی خوێندکاران لەشێوەی مەشقی سەربازیو چالاکی سەربازی دەیکردەوە، هەر خوێندکارێك بەشداری نەکردبایە ئەوا دەردەکراو بە ئاسانی وەرنەئەگیرایەوە.[٦٦]

شان بەشانی ئەو هەنگاوانەش کە درەهەق بە کورد دەکران دەست کرا بەدەستکاری کردنی بەرنامەکانی خوێندن و ڕادیۆو تەلەفزیۆن و گۆڤارو ڕۆژنامەکان، بەشێوەیەکی ئەوتۆ کە فەرهەنگو مێژووی کورد بشێوێنێ و فەرهەنگی بەعس بئاخنێتە مێشکی لاوانەوە، هەروەها دەستی کرد بەمەشقی (طلائع و فتوة) لەهەموو قوتابخانەکانی کوردستاندا تا بتوانرێت هەر لە منداڵییەوە کورد بوونی خۆیان لەبیر بەرنەوەو فەرهەنگی بەعس لەمێشکیاندا بچەسپێنن، بۆ ئەوەی ئەو کارە سەربگرێت دەست کرا بە بەعسی کردنی مامۆستایان و دەزگەکانی خوێندن و پەروەردە، هەر خوێندکارێکی کورد ڕووی بکردایەتە خانەی مامۆستایان و بۆ ئەوەی وەربگیرێت لەپێشدا دەبوایە فۆڕمی بەبەعسی بوون ئیمزا بکات، جگەلەوە لە زۆر فەرمانگەو دام و دەزگەکانی دەوڵەتیشدا بۆ ئەوەی کورد کارێکی پێ بدرێت ناچار دەکرا ببێ بە بەعسی و لەهەموو فەرمانگەکانیشدا

[٦٦] لەتیف فاتح فەرەج: کوردو کەرکوك، ل٧٩.

بەعسییەکیان بەناوی (ضابط الامن)ەوە دەکردە کوێخایان. جگە لەوەش کە بۆ پلەبەرزکردنەوە دەبوایە بەر لەهەموو شتێك ببوایە بەبەعسی.

هەزاران ئەفسەرو سیخورو پۆلیسی نهێنی، کە پێشتر بە بیروباوەڕی شۆڤێنیانەی عەرەبی پەروەردە کرابوون و مەشقی تایبەتیان پێ کرابوو دەنێردرانە شارو شارۆچکەکانی کوردستان، ئەوانە بۆ جێ بەجێ کردنی پلانەکانی بەعس چەندین جۆرە خەڵات و ئیمتیازاتیان پێ دەدرا، وەك ئۆتۆمۆبێل، خانوو، خەڵاتی ژن هێنان و چەندین شتی تری لەو جۆرە.[٦٧] ئەمانە لەلایەن دەزگاو مامۆستای تایبەتەوە فێری زمانی کوردی و چۆنیەتی تێکەڵاوبوون بە کۆمەڵگای کوردی دەکران بەمەبەستی کۆکردنەوەی زانیاری و شێواندنی.

بەبەعسی کردن پەیوەندی بەنەخشەی ئەمنی ستراتیجی ڕژێمەوە هەیە، ئەو ئەمنی ستراتیجیە کە لەڕوانگەیەکی شۆڤێنییەوە ڕووی کردبووە کەم کردنەوەی دەربەدەرکردن و تواندنەوەی کوردو سڕینەوەی شوێنەواری کوردستانی و نەتەوەیی و ناوچەکانی، چونکە کاربەدەستانی عێراق بڕوایان بە کورد نەبووەو متمانەیان پێی نەبووە، بەچاوی خائین و نیشتمان فرۆش و پیاوی بێگانە سەیریان کردووە، لەبەر ئەوە ئەوەندەی بۆیان لوابێ لەبری ڕازی کردنی کوردو سەلماندنی مافە ڕەواکانی، کەوتبونە وێزەی کورد گوایە بۆ ئەوەی مەترسی کورد لەسەر پاشەڕۆژی

[٦٧] دلێر ئەحمەد: ئەوبارودۆخە سیاسی و کۆمەڵایەتیەی (ی. ن. ك)ی تێدا لەدایك بوو، ل١٥.

عێراق دوور بخەنەوە، و خەریکی ڕاگوێزان‌و دەرکردنی کورد و بەبەعسی کردن‌و شێواندنی فەرهەنگی بوون.[٦٨]

[٦٨] نەوشیروان مستەفا ئەمین: خولانەوەو لەناو بازنەدا، ل٥٠، ٥١.

باسی دووەم

بارودۆخی ڕۆشنبیری و سیاسی کوردستان لەیاسا دەستوریەکانی بەعسدا

تایبەتمەندێتی حکومەتی بەعس لەگەڵ حکومەتەکانی پێش خۆی لەوەدایە کە ئەو دامو دەزگە تازەیەی عێراق، شێوەو ڕەفتارو کاریان لەدژایەتی کردنی شۆڕشی کوردستان جیاوازە لەگەڵ حکومەتەکانی پێش خۆیاندا، ڕژێمی بەعس لەجیاتی ئەوەی ئینکارکردنی بوونی نەتەوەی کورد بکەنە بنچینەی سیاسەتی لەناوبردنی کوردو داگیرکردنی تەواوی کوردستان هاتوون بەشێوەیەکی ساختەکاریانە دانیان بەبوونی نەتەوەی

کوردو مافەکانی داناوەو جۆرەها دەزگەی کارتۆنیان بۆ دامەزراندووە، کە ئەمانەیان کردبوو بەپەردەی بنچینەی سیاسەتی لەناوبردنی گەلی کوردو داگیرکردنی وولاتەکەی. کینەو بوغزی نەتەوەیی کاربەدەستان‌و دانانی مەسەلەی کورد بە مەترسی بۆ سەر خۆیان‌و نەتەوەو نیشتمانی عەرەب، وای لێکردبوون کە هەمیشە لەهەوڵدانی بەردەوام دابن بۆ تواندنەوەی گەلی کوردو شێواندنی فەرهەنگ‌و مێژوو نەریت‌و داب‌و دەستووری کوردی‌و داگیرکردنی خاکەکەی و هەڵلوشینی چاو چنۆکانەی سەروەت‌و سامانی کوردستان‌و بەری ڕەنجی خەڵکەکەی.

لە راستیدا کورد بە هەژارترین گەل دادەنرێت کە لە بچوکترین مەرجەکانی ژیان‌و پێشکەوتن‌و خوێندن‌و فێربوون بەزمانی دایکی بێ بەش کرابوو، کە ئەوە مافی هەموو مرۆڤێکە لەڕووی ڕۆشنبیرییەوە تا پێشکەوتن‌و ئاستی زانستی بەرز بکاتەوەو فێری خوێندن‌و نووسین بێت. سەدام حسێن لەووتەیەکیدا لەبارەی پەروەردەو فێرکردنەوە دەڵێت: "پێویستە لەسەرمان کە زیاتر جەخت بکەینە سەر مێژووی عەرەبی ئیسلامیمان، و گرنگیەکی زۆر دیارو بەرچاوی پێبدەن، چونکە مێژووی ئیسلامی مێژووی عەرەبە لەبنەڕەتدا، سەرباری ڕۆڵی نامەو ئاراستەکانی کە مێژووی ڕۆژهەڵاتە لەشارستانیەتی عەرەبیدا، بۆیە پێویستە لەسەرمان گرنگی پێبدەین، ... ئەو بیرۆکەیە لەمێشکی خوێندکاردا دەربکەین کە دەڵێت باوو باپیرانمان لەپێناوی دەستکەوتدا جەنگاون‌و فتوحاتی ئیسلامیش بەشێك بووە بۆ بەدەستهێنانی دەستکەوت".[٦٩] بێ گومان

[٦٩] صدام حسین: الثورة والتربیة الوطنیة، ط١، تموز، ١٩٧٧، بغداد، ل١٦، ١٧.

کاری زانست و فێرکردن و پێشکەوتن لە کوردستاندا جیا نەبووە لە فێرکردن لەعێراقداو شوێنەواری ڕاگواستن و تەعریبی پێوە دیار بووە، خوێندن بەگشتی لەعێراقدا لەو بارودۆخە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیە بەدەر نەبووە، بەدەست هێنانی خوێندن و فێربوونێکی فراوان لەسەر بنەمای دیموکراتی و سەربەخۆیی بوونی نەبووە.[٧٠] ئەگەرچی ناو بەناو لەژێر سەرپەرشتی دەوڵەتدا بەرنامەی خوێندن گۆڕانی بەسەردا دەهات، بەڵام ئەم گۆڕانە زیاتر بۆ ئەوە بوو کە گرنگی زیاتر بە مێژووی عەرەب دەدراو زمان و کلتوری عەرەبی گرنگیەکی زیاتری پێدەدرا، ئەویش لەسەر بنەمای ئامانجێکی سەرەکی بوو بۆ جووڵاندن و بەهێزکردنی هەستی نەتەوایەتی عەرەبی و چەسپاندنی لەنێو مێشك و دڵی منداڵان لە قوتابخانەکاندا، ئەنجامی نێگەتیڤی ئەم بەرنامە پەروەردەییە نوێیە بریتی بوو لە بەلاوەنانی خوێندنی کلتورو زمانی بەشێکی گرنگی کۆمەڵگەی عێراقی کە ئەو بەشە سەرەکیەش کورد بوو.[٧١] لەراپۆرتی سیاسی کۆنگرەی هەشتەمی هەرێمیی بەعسدا باس لە نەخشە کێشانی سیاسەتی پەروەردەیی دەکات لەهەرێمی عێراقداو ئامانجە بنەڕەتیەکانی بەم شێوەیە خستۆتەڕوو:- "پەلەکردن بۆ گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری بەشێوەیەکی خێراو ڕیشەیی و گشتگیر بەپێی ئارەزووەکانی حیزب و ئامانجە نەتەوەیی و سۆسیالیستەکانی حیزب، وەك تاقکردنەوەیەکی شۆڕشگێڕی لەهەرێمی عێراقی دا لەجولانەوەی شۆڕشگێڕی عەرەبیدا".[٧٢]

[٧٠] أ. ب: عن التعليم في كردستان العراق، ايار ١٩٨٦، مطبعة خەبات، ل ر.

[٧١] نادر ئینتیسار: ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی، ل١٠٢.

[٧٢] الياس فرح: في الثقافة و الحضارة، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٩، ل١٢٠.

هەر لەگرتنە دەستی دەسەڵاتەوە، ڕژێمی بەعس دەستی کرد بەبڵاوکردنەوەی ئامۆژگارییەکانی بۆ پسپۆرانی پەروەردە تا بتوانن پرۆگرامی خوێندنگەیی بگونجێنن لەگەڵ پێداویستیەکانی پرۆسەی "گۆڕان بەسەرکردایەتی حیزب"، بۆ ئەم مەبەستەش پێویستی هەبوو بەجێبەجێکردنی "پرۆگرامی نوێ" کەلەسەر هەر ئاستێك لە دایەنگەوە بۆ زانکۆ، سەرچاوە بگرێ لە پرەنسیپی حیزب و شۆڕشدا.[٧٣] لەدەستووری بەعسدا هاتوە:- "ئەندامانی کۆنگرە بڕیاریان لەسەر سیاسەتی پەروەردەیی پارتدا بەوەی کەپێویستە هەموو دیاردەکانی ژیانی پەروەردەیی بەڕوانگەیەکی نەتەوەیی عەرەبی بۆیە بکرێت...هەروەها درووست کردنی خوێندنگەو زانکۆی عەرەبی کە زمانی عەرەبی تیایدا زمانی فەرمی بێت".[٧٤]

سیاسەتی حکومەتی عێراقی لە بواری فێرکردندا، ئامانجی پێشێلکردنی مافی کوردو خستنە پەراوێزەوە بوو لەسەرجەم لایەنەکانی ژیانی سیاسی و ئابووری و ڕۆشنبیری، بڵاوکردنەوەی فێرکردن بەزمانی کوردی لەناوچە کوردییەکاندا یەکێك بووە لەو چوار مەرجەکەی کە کۆمەڵەی گەلان دابینابوو* و حکومەتی عێراق ڕەزامەندی خۆی لەسەر

[٧٣] ئەلبێرت عیسا: خوێندنەوەی بەعس بۆ فاشیزمی مێژوویی، ل١٢٣.

[٧٤] حزب البعث العربي الاشتراكي: ايمان راسخ، ط٤، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧، ل٢١.

* مەرجەکان بریتین لە:

١- ئەم سەرزەمینە بۆ ماوەی (٢٥) ساڵ لەژێر ئینتیدابی بەریتانیادا بمێنێتەوە.

٢- بایەخ و گرنگی بدرێتە ویستی کوردەکان بەدانانی کاربەدەستی کورد لەدادگاو قوتابخانەکاندا.

٣- زمانی کوردی زمانی فەرمی بێت.

دەربڕیبوو، بەڵام لەپاش ئەوەوە حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق ئەوەی پێیان کرابێ لەومەیدانەدا کەمتەرخەمیان نەکردووە بۆ نەهێشتنی خوێندن بەزمانی کوردی. بەو شێوەیە سیستەمی نوێی خوێندن کە حکومەتی عێراقی بەڕێوەی دەبرد ڕۆڵی هەر ئەوە نەبوو کە گرنگیەکی زۆر بە خوێندنی کلتورو زمانی عەرەبی بدرێت لەسەر حیسابی بابەتەکانی تر، بەڵکو لەپاڵ ئەوەشدا بەشداریی لە ئەفسانەی (یەکبوونی) هەرێمی و ئیتنیکی عێراقدا دەکرد، لەپاڵ ئەمانەشدا کورد هەستیان دەکرد کە بەشی تەواوی خۆیان لە بودجەی بواری پەروەردەو فێرکردن نادرێتێ. هەر بۆ ئەو مەبەستە زۆربەی داهاتی خوێندن بۆ خوێندنگە غەیرە کوردیەکان تەرخان دەکرا، تەنانەت لەناو شاری کەرکوکدا یەك خوێندنگەی کوردی نەبووە، ئەمەش یەکێك بووە لەسیاسەتەکانی حکومەتی بەعس بۆ زیاتر تەعریب کردنی شاری کەرکوك.[٧٥] ئەگەرچی بەپێی بەیاننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ یەکێك لەبەندەکانی تایبەت بوو بەزمانی کوردی کەشان بەشانی زمانی عەرەبی زمانێکی ڕەسمی بێت لەو ناوچانەی کە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بوون و زمانی پەروەردەو فێرکردن بێ لەو ناوچانەو زمانی کوردی وەك زمانی دووهەم لەسەرتاسەری عێراقدا بخوێندرێ، هەروەها بەهۆی ئەو دواکەوتووییەی کە بەسەر گەلی کوردا هاتبوو

٤- ئەگەر لەگەڵ تەواوبوونی پەیمانی عێراق- بەریتانیا ئینتیدابەکە کۆتایی پێ بهێنرێت و کوردەکان نەتوانن بەڕێوەبەرایەتیەکی نێوخۆی بۆخۆیان پێکبهێنن، ئەوا زۆربەیان دەسەڵاتی تورکیا لەدەسەڵاتی عەرەب پێ باشتر دەبێت. (عصبة الامم: مسألة الحدود بين تركية والعراق وهو التقرير الذى رفعته البعثة المؤلفة وفقا لقرار المجلس في ٣٠ ايلول ١٩٢٤، مطبعة الحكومة البغداد، ل١١١).

[٧٥] جەبار قادر: السياسات الحكومية في كركوك خلال العهد الملكى (١٩٢١- ١٩٥٨)، كركوك مدينة القوميات المتأخيه، ط١، لندن، ٢٠٠٢، ل١٧٣.

لەڕووی فەرهەنگی و پەروەردەوە قەرەبوو بکرێتەوە.[٧٦] جگەلەمە ڕێگە بەدرووست کردنی ڕێکخراوی خوێندکاران و لاوان و ژنان و مامۆستایان بدرێ و کردنەوەی پەخشی بەرنامەی کوردی لەتەلەفزیۆنی کەرکوك زیاتر بکرێت تا ئەوکاتەی کە وێستگەیەکی تەلەفزیۆنی تایبەت بەبڵاوکردنەوەی زمانی کوردی دادەمەزرێت.[٧٧] ئەگەرچی هەردوو نەخشە دوانزە خاڵییەکەی عەبدولڕەحمان بەزاز لەساڵی ١٩٦٦داو بەیانی ئازاری ١٩٧٠ ڕێوشوێنی هەمەلایەنەیان دەربارەی دابینکردنی پێداویستیەکانی کەلتورو زمانی کوردی تێدا بووە، بەڵام بەربەستە سیاسیەکان ڕێگەیان لەجێبەجێکردنی هەر چاککردنێکی بنەڕەتی پەروەردە لە کوردستاندا گرتبوو، سەرباری پتەوکردنی ڕوحی ناسیۆنالیزمی عەرەبی لەلایەن ڕژێمی بەعسەوە بیرکردنەوەی ئەو ناسیۆنالیستەو ڕژێمەکەی لەداگیرکردن و بوونی بەرامبەری سەلمێنەرو پیادەکەری یەکێتی عەرەبی بەشێوەیەکی گشتی لەسەر حیسابی لاوازکردنی ئەوانیترو بەلاوەنانیان بووە.

لەمەش بترازێ بۆ ڕێگەگرتن لە بڵاوبوونەوەی ڕۆشنبیری و زانیاری خەڵك بەکارە ناشرینەکانی بەعس چەندین ڕێگەی گرتبووە بەر لەوانە:-

١- قەدەغەکردنی بڵاوەکراوەو کتێب لەوانە کتێبی ئیسلامی و ڕۆشنبیری و نەتەوەیی و ئەوانەی کە ستایشی ڕژێمەکەیان نەدەکرد.

[٧٦] ئیبراهیم جەلال: خوارووی کوردستان و شۆڕشی ئەیلول، ل٢٦٥.

[٧٧] جلیل جلیلل و اخرون: س.پ، ل٢٤١؛ ئیبراهیم جەلال: خوارووی کوردستان و شۆڕشی ئەیلول، ل٢٦٤.

٢- ڕۆژنامەو کاری ڕۆژنامەوانی داخراو بوو، تەنها بۆ لایەنگرانی بەعس سەرپشك کرابوو.

لەکاتێکدا مادەی (٣٩)ی ساڵی ١٩٦٨ لە دەقی دەستووردا هاتووە کە: "ئازادی بیروڕاو لێکۆڵینەوەی زانستی پارێزراوەو هەموو مرۆڤێك مافی ئەوەی هەیە ڕای خۆی دەربڕێتو بڵاوی بکاتەوە بە گوتن یان بەنووسین یان بەوێنەو هەرشتێکی تر لەچوارچێوەی یاسادا"، هەروەها مادەی (٣٢) ساڵی ١٩٦٨ دەڵێت: "ئازادی ڕۆژنامەگەریو چاپەمەنیو بڵاوکردنەوە لەچوارچێوەی یاسادا پارێزراوە".[٧٨]

٣-گرتنو زیندانی کردنو ئازاردانی ڕۆشنبیران، ئەوانەی بەرەنگاری بەعس دەبوونەوەو ئامادە نەبوون لە نووسینەکانیاندا ستایشی بەعس بکەن.

٤- قەدەغەکردنی سەفەرکردن بەمەبەستی بەدەستهێنانی بڕوانامەی بەرز لە مامۆستایانی زانکۆو پزیشكو ئەندازیار، یاخود هەندێك جار ناچار دەبوون کە پارەیەکی زۆر بدەن بۆ ئەوەی پاسپۆرتێکی ساختەیان دەست بکەوێت.

٥- قەدەغەکردنی گەشت کردنی ڕۆشنبیرانو ئەدیبان بۆ بەشداری کردن لە ڤێستیڤاڵو کۆنگرەی ئەدەبیو ڕۆشنبیری یاخود پێگەیشتنی داوەتنامەی ڕەسمیو لەهەموو سەیرتر دەرکردنی بڕیارێك لە وەزارەتی

[٧٨] پەیمانگای نێو دەوڵەتی بۆ یاسای مافەکانی مرۆڤ : دەستورە عێراقیەکانو لێکۆڵینەوەیەکی بەراورد کاری بەبێ پێوەرەکانی مافە دەستورییە نێو دەوڵەتیەکان، لەبڵاوکراوەکانی پەیمانگای نێو دەوڵەتی بۆ یاسای مافەکانی مرۆڤ، کۆمیتەی مافی مرۆڤ، زانکۆی دی بۆل، چ١، چاپخانەی بینایی،٢٠٠٥، ل١٣٢.

ڕۆشنبیری کە داوای لە لایەنە ڕۆشنبیرییەکانی دەرەوەی عێراق دەکرد کەناو دیاری نەکرێتو تەنها ژمارە دەست نیشان بکرێت ئەمەش بۆ ئەوەی دەستو پێوەندەکانی خۆیان بنێرن.[٧٩] ئەمانە و گەلێك ڕێگرتنی دیکە.

بەعس جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە لەخوێندنگەکاندا وانەی مێژووی عەرەبی بخوێندرێتو لەم بارەیەوە سەدام حسێن دەڵێت: "کاتێك ئێمە لەسەرەتایی یاخود لەناوەندیو دواناوەندیدا بووین، جەختمان لەسەر مێژووی ئەورووپا دەکرد زیاتر لەوەی کە مێژووی عەرەب بخوێنین، ئێمە دەمانەوێ خوێندکار پێش هەموو شتێك مێژووی عەرەب بزانێتو مێژووی عێراق تێبگات، لەمێژووی کۆنو نوێی عێراق وەك بەشێکی نیشتمانی عەرەب، دواتر باس لە مێژوو دەکەینو ئاراستەکانی دیاری دەکەین ئەو چوارچێوەیەی کە خوێندکارو مرۆڤی پێ گەشە دەکات لەنێو کۆمەڵگەدا، بەئاراستەی بنەماکانی حیزب، لەوانەش خەبات لەپێناوی یەکێتی نەتەوەی عەرەبیو بەهێزکردنی یەکێتی عێراق".[٨٠] واتا بە پێی ئەم بەرنامەیە بەعس لە کلکەوە پیایدا دێت و سەرەو خوار بەرنامەکەی جێبەجێ دەکات.

بەعس پێی وایە جەنگ لەگەڵ داگیرکەرو ئیسرائیل دەتوانرێ لە بنیادنانی تاکی عەرەبیو نەوەی شۆڕشگێر سەرکەوتن بەدەست بهێنێت،

[٧٩] مصطفى المهاجر: حالة حقوق الانسان و حرياته ولاساسية في العراق، تقرير الثقافي، وقائع ندوه حاله حقوق الانسان وحرياتة الاساسية في العراق، ط١، ١٩٩٧، الجمعية العراقية الحقوق الانسان، فرع سوريا،ل٧٥.

[٨٠] صدام حسين: الثورة والتربية الوطنية، ل٢١.

ئەویش بەوەی کە لە زانکۆکاندا بیرۆکەی خەبات و گیانی فیداکاری بچێنرێت و نەوەی شۆڕشگێڕی عەرەبی پەروەردە بکات، و ئەگەر زانکۆکان یاخود ڕۆشنبیری زانکۆیی نەیتوانی ئەو ئەرکە مێژووییە بگرێتە دەست کە بەعس ئەو جۆرە پەروەردەیە بەئەرکێکی مێژوویی دەداتە قەڵەم، ئەوکات زانکۆ دەبێتە هۆکاری شێواندن و تێکدەرو لەکار کەوتن.[81] هەر بۆیە بۆ ڕاهێنانی خوێندکاران چەندین سەربازگەی خوێندکاری دەکردەوە کە لەو سەربازگانە مەشقیان پێ دەکرا، (ئەحمەد حەسەن بەکر) لە وتەیەکیدا لەیەکێك لەو سەربازگانە لە ١٩٧٤/٧/٩ دا دەڵێت: "ئەم سەربازگانە لاوەکانمان فێری ئارامی و چالاکی و قوربانی دان و هەست کردن بە بەرپرسیارێتی دەکەن و وایان لێدەکەن کە لەکارەکان نزیك ببنەوە".[82] جگە لەمانە بەعس داوا لە ئەندامانی حیزبەکەی دەکات کە خۆیان ڕۆشنبیر بکەن، چونکە ئەوان لەگەڵ مەسەلەیەکی زۆر ئاڵۆزدا کار دەکەن، لەم بارەیەوە (صدام حسین) دەڵێت: "ئەی هاوڕێیان، کارەکەتان داواتان لێدەکات کەوا خۆتان ڕۆشنبیر بکەن، چونکە ئێوە لەگەڵ کێشەیەکی ئاڵۆزدا کار دەکەن لەکێڵگەیەکی پڕ لە میندا، لێرە لە بەغداد کێڵگەی مینی لێ نییە بەو چڕیەی کە لەناوچەی ئۆتۆنۆمیدا مینی لێیە، لەوێدا (واتا ناوچەی حوکمی زاتی) ئاڵۆزیە کۆمەڵایەتی و سیاسی و نەتەوەییەکان زیاترە وەك لە بەغدادی پایتەختدا، بۆیە تا ڕێژەی ئەو مینانە زیاد نەکات، کارەکە داواتان لێ دەکات کە پسپۆر بن لەو بوارەدا،

[81] الیاس فرح: التربیة والسیاسة، بیروت، ط١، ١٩٧٥، ل٣٠.

[82] مکتب الثقافة والاعلام المرکزی في الاتحاد الوطني الطلبة العراق، الطلبة والتنمیة، ل١٦.

بۆیە چەکی دەستتان ڕۆشنبیریەکەتانەو لێرەدا مەبەست لە ڕۆشنبیری تەنها کتێب نیە، چونکە کتێب تەنها ڕێگەیەك نیە بۆ ڕۆشنبیری".[83] سەدام حسێن لەوتەیەکیدا دەڵێت: "لەپەروەردەی نیشتمانیدا دەبێ باسی حوکمی زاتی بکەین و کاتێك ڕووبەڕووی حوکمی زاتی دەبینەوە نابێت لە قسەکردندا لەسەر ووردەکاری زێدە ڕەوی بکەین کەپێویست ناکات، بۆ ئەوەی وانەکەین کە شێوەی کارگێڕی حوکمی زاتی جیاکاری بکات لەنێوان کوردو عەرەب لەعێراقدا، بۆ نموونە کاتێك باس لە فۆلکلۆری عێراق دەکەین پێویست ناکات باس لە فۆلکلۆری کوردی بکەین".[84]

بەم شێوەیە بەعس بەرنامەی ئەوەی داڕشتبوو کە کۆمەڵگەی کوردی لە بونیادەوە هەڵتەکێنێ، لە لایەکەوە پڕوپاگەندەی ئەوەیان دەکرد کەوا مافەکانی کوردیان دابین کردووە و کورد و عەرەب لە عیراقدا هاوتان، لە لایەکی تریشەوە کوردستانی بە کێڵگەیەکی پڕ لە مین وەسف کردووە و دەیەوێت بە هۆی رۆشنبیری بەعسیزمەوە چارەسەری بکات لەوەی کە پەروەردە و کولتور و داب و نەریتی کوردی بشێوێنێ و پەروەردەیەکی عەرەبی بە سەردا بسەپێنێ، گیانی شۆڕشگێڕی و نەتەوەیی کورد بکوژێ و بیری بەعسیزم لە نێو کوردا بچێنێت.

[83] صدام حسین: مؤشرات العمل في منطقة الحکم الذاتی، ١٩٧٥/١٢/٧، ل٢١.

[84] صدام حسین: حول کتابة التاریخ، دار الحریة للطباعة، بغداد، ١٩٧٩، ل١٧.

ئازادی سیاسی

بەپێی مادەی ٤٢ لە دەستووری کاتی بەعسییەکاندا مەرسوم لە دوای مەرسوم بڵاویان دەکردەوە، بۆ هیچ لایەنێك نەبوو کاری سیاسی لەناو کوردا بکات، و قەدەغەبوو لەناو پارتی بەعسدا نەبێت کاری سیاسی بکات، هەر کوردێك بێ مۆڵەتی بەعس چەکی هەڵگرتایە راستەوخۆ لە سێدارە دەدرا. جگە لەمانە هەرکەسێك لەو سنورە دەرچوایە بە لەسێدارەدان سزا دەدرا.[85]

ئەمەش پێچەوانەی یاساکانی دەستووری عیراقین کە باس لە ئازادی سیاسی دەکات، بۆ نموونە لە مادەی ١٩ی ساڵی ١٩٦٤دا دەقی یاساکە دەڵێت: "عێراقیەکان یەکسانن لەماف و ئەرکە گشتیەکاندا بەبێ جیاوازیکردن بەهۆی ڕەگەزیان بنەچە یان زمان یان ئایین یان هەر هۆکارێکی دی ئەم دەستوورە دان بەمافی نەتەوەیی کورددا دەنێ لەچوارچێوەی گەلی عێراقی یەکگرتووی نەتەوەیی پراکتیکدا" هەروەها لە مادەی (٢١) ساڵی ١٩٦٨دا دەقی یاساکە دەڵێت: "عێراقییەکان لەبەردەم یاسادا یەکسانن لەماف و ئەرکەکاندا جیاوازی ناکرێ لە نێوانیاندا بەهۆی ڕەگەز یان بنەچە یان زمان یان ئایین هەمووشیان هاوکارن لە پاراستنی قەوارەی نیشتماندا بەعەرەب و کوردەوە، ئەم دەستوورە دان بە مافە نەتەوەییەکانیاندا دەنێت لەچوراچێوەی یەکێتی عێراقدا.[86]

[85] فاتح رەسوڵ: چەند لاپەرەیەك لەمێژووی خەباتی گەلی کورد،ب١، ل٣١.

[86] دەستورە عێراقیەکانو ...، ل١٢٥.

هەروەها لە مادەی (١٩)ی ساڵی ١٩٧٠دا هاتووە: "هەموو هاووڵاتیەك یەکسانن لەبەردەم یاسادا بەبێ جیاوازی کردن بەهۆی ڕەگەزیان بنەچە یان زمان یان پێگەی کۆمەڵایەتی یان ئاینی هەروەها دابین کردنی هەل بۆ هەموو هاووڵاتیان دابینکراوە لە سنووری یاسادا".[87]

لەکاتێکدا یەکێك لەو هۆکارانەی کە ببووە پەراوێزخستنی کورد نەبوونی دادپەروەری و یەکسانی بووە لەنێوان نەتەوەکانی عێراقدا کە لە بچوکترین مافی بەکارهێنانی زمانی دایکەوە دەست پێدەکات تا سەرجەم مافەکانی تر. ئەمانە خۆی لەخۆیدا سەرپێچیەکی تەواوی مادەکانی دەستووری عێراقین، هەر بۆ سڕینەوەی ئەم مادەی دەستوورە لە مادەی (٢٠٠) لە یاسای سزادانی عێراقی ژمارە (١١١)ی ساڵی ١٩٦٩دا هاتووە "هەریەکە لەرابەرە مەزهەبیەکان سزا دەدرێت بەماوەیەك کە لە (١٧) ساڵ زیاتر نەبێت، کە دەبێتە هۆی گۆڕانی دەستووری بنەڕەتی یاخود ڕێکخەرە بنەڕەتیەکانی دەستەی کۆمەڵایەتی یاخود هەڵگێڕانەوەی نیزامی دەوڵەتی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری".[88] واتە بەعس گۆڕانی کۆمەڵایەتی و گۆڕانی نیزامی دەوڵەت بەهەڵەیەکی گەورە دەزانێ و سزای زیندانی کردنی بۆ داناوە. پارتی بەعس سزای لەسێدارەدانی دەرکردووە بەسەر هەرکەسێکدا کەبەعسی بووبێ لە پارتێکی تری جیا لە پارتی بەعس کاردەکات و کاری پارتایەتی بەهەموو شێوەیەك قەدەغە کردبوو، بۆ نموونە لە دەستووری (١٩٧٤)دا گۆڕانکاریەك لە دەستووردا کراو بەم

[87] دەستورە عێراقیەکان و...، ل١٢٥.

[88] احمد رائف: حقوق الانسان في العراق، من تقارير المنظمه العربية لحقوق الانسان، قاهره، بدون سنة الطبع، ل٧.

شێوەیە مافی پارتایەتی قەدەغە کردووە لە هاووڵاتیان: "هەر کەسێك لایەنگری پارتی بەعس یاخود ئەندامی بەعس بووەو دوای پچڕانی پەیوەندی بەپارتی بەعسەوە بوبێتە لایەنگری هەر لایەنێکی حیزبی یاخود سیاسی یاخود کار بکات لەپێناوی بەرژەوەندی ئەو لایەنەو بۆ ئەوان کار بکات ئەوا سزا دەدرێت بە لەسێدارەدان".[٨٩] ئەگەرچی بەعس بۆ چاوبەستنەوەی خەڵك چەندین پارتی کارتۆنی درووست کردبوو بەناوی کوردەوە، هیچ یەکێك لەو پارتانە دەربڕی مافە ڕەواکانی گەلی کورد نەبوو، بەڵکوو تەنها وەك پارتێکی دەسکەلایی حکومەت دەجووڵانەوەو کاریان تەنها پیا هەڵدانو ستایش کردنی حکومەتی بەعس* بوو.[٩٠]

[٨٩] هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٨.

* – لەوانە (پارتی دیموکراتی کوردستان) بوو کە بەستنی کۆنگرەی نۆیەمیدا بەم شێوەیە باس لەکارو چالاکییەکانی خۆیان دەکەن: "لیژنەی ئامادەکردن پێك هاتو هەوڵێکی دڵسۆزانەی دا بۆ بەستنی کۆنگرەی نۆیەم، هەتا دەزگە سەرکردایەتیەکان بەپێی یاسای ناوخۆ شێوەی شەرعیو ڕەوای خۆی وەربگرێتو ئەو بیروباوەڕانە لە یاساو پرۆگرامدا دانراون جێگیرو پتەو بکرێتو دەست لەناو دەست هەموو پارتو هێزو ڕەگەزە نیشتمانیو نەتەوەیی یە پێشکەوتنخوازەکاندا لەپێناوی پاراستنی دەستکەوتەکانی گەلی عێراقماندا، ئەو دەستکەوتانەی کە بەرهەمی تێکۆشانە، بەتایبەتی ئەوەی کە پاش شۆڕشی ١٧– ٣٠ی تەمووزی پێشکەوتنخواز هاتوونەتەدی". (**پارتی دیموکراتی کوردستان: کاروبارەکانی کۆنگرەی نۆیەم کە لە ٦–٧ی مایسی ١٩٧٦ لە بەغدا بەسترا، بغداد، ١٩٧٧، چاپخانەی دار العراق، ل٤، ٥**). بە پێی ئەم وتەیە کە لێی ورد دەبینەوە ئەم پارتە (واتە پارتی دیموکراتی کوردستان/کارتۆنی و دەسکردی بەعس) کە لە ژێر سایە و ڕێنمایی بەعسدا دروست بووە، ئەوەندەی تەعبیری لە خواستەکانی بەعس دەکرد، بە هیچ جۆرێك پەیوەندی بە خواست و مافەکانی کوردەوە نەبووە و وەك لقێکی بەعس لە کوردستاندا دیاربووە و کاری کردووە و ناسراوە.

جگە لەمانە ڕێگە نەدان بە کۆمەڵەو ڕێکخراوەکان لەکاتێکدا لەدەقی دەستووری عێراقیدا لە مادەی (٣٣)دا هاتووە کە دەڵێت: "ئازادی پێکهێنانی کۆمەڵەو سەندیکا بەشێوازی یاساییو لەسەر بنەمای نیشتمانی لەچوارچێوەی یاسادا پارێزراوە".[٩١]

هەروەها لە مادەی (٢٩)ی ساڵی ١٩٧٠دا هاتووە کە: "دەستوور مافی ئازادی بیروڕاو بڵاوکردنەوەو کۆبوونەوەو خۆپیشاندانو دامەزراندنی پارتی سیاسیو سەندیکاو کۆمەڵە بەپێی مەبەستەکانی دەستوور یاسا دامەزراوەو دەپارێزرێتو دەوڵەتیش کار دەکات بۆ فەراهەم کردنی ئەو ئامرازانەی پێویستن بۆ پیادەکردنی ئازادییەکانی لەگەڵ ڕێبازی نەتەوە پەرستی پێشکەوتنخوازانەی شۆڕشدا دەگونجێت".[٩٢]

لەڕاستیدا سەندیکاکان جگە لەدامو دەزگەیەکی سیخوری هیچی تر نەبوونو بۆ سەر شۆڕکردنی رای گشتیو هەموویان تەنها ڕێکخراوێکی وێنەیی بوون بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی لەلایەکەوە، لەلایەکی ترەوە گەیاندنی پەیامی بەعس بۆ هەموو مرۆڤێكو هەموو شوێنێك، لەبەر ئەوە لەسەندیکاکاندا تەنها یەك کەس ڕۆڵی هەبوو کە ئەویش کرێگرتەی بەعس بوو کاری یەکەمو گرنگی بریتی بوو لە جی بەجێ کردنی بڕیارەکانی و

[٩٠] پارتی دیموکراتی کوردستان: کاروبارەکانی کۆنگرەی نۆیەم کە لە ٦–٧ی مایسی ١٩٧٦ لە بەغدا بەسترا، بغداد، ١٩٧٧، چاپخانەی دار العراق، ل٤، ٥.

[٩١] دەستوورە عێراقیەکان، ل١٣٢.

[٩٢] دەستوورە عێراقیەکان، ل١٣٢.

بەهیچ شێوەیەك ئازادی هەڵبژاردن لەسەندیكای كرێكاران‌و خوێندكاران و ئەوانی تردا نەبوو.[٩٣]

تەنها لە ماوەیەكی كورتدا ئەویش لەدوای بەیاننامەی ١١ی ئازارو لەسەر ئاستی عێراق، ڕێكخراوە دیموكراتیە عێراقییەكان، (یەكێتی گشتی كرێكارانی عێراق، جوتیاران، قوتابیان، ئافرەتان،...تاد) بەرەسمی مۆڵەتیان پێ درابوو هەڵدەسوڕان. ڕێكخراوە دیموكراتیەكانی كوردستانیش ئەندامی ئەو ڕێكخراوە سەراپاییانەی عێراق بوون، بەڵام سەربەخۆیی كوردستانیان هەبوو، لەگەڵ ئەوەشدا جگە لەوەی شێوەو شێوازی كاری ڕێكخراوەیی ڕێكخراوە دیموكراتیەكانی كوردستان لەژێر كاریگەری دەوڵەتی مەركەزیدا هەڵندەسوڕان ئەمە لەكاتێكدا، سەندیكاكان‌و یەكێتییەكانی عێراق هیچ جۆرە پێزێكی دیموكراسیان نەبوو، وەك دەزگەیەكی پاساوچی ڕژێم دەجوڵانەوە، بەپێچەوانەی ئەمە كە لەكوردستاندا زەمینەیەكی سیاسی باش ڕەخسابوو بەهۆی باڵا دەستی سەركردایەتی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی كوردستان كە ڕێكخراوە دیموكراتیەكان بكەونە خۆیان (قوتابیان، مامۆستایان، ژنان، نوسەران، لاوان) هەڵسوراوترین ڕێكخراوی دیموكراتی بەرچاو بوون ئینجا جوتیاران‌و كرێكاران....هتد.[٩٤]

بەڵام جارێكی تر دوای دەستپێكردنەوەی شەڕ لە ئازاری ١٩٧٤دا، دیسانەوە بەعس كەوتەوە ویزەی ڕێكخراوە جەماوەری و پیشەییە

---

[٩٣] ج.ل.البغدادی: بعث في القفص الاتهام،ط١، بغداد، ١٩٧٩، ل٥٨.

[٩٤] مەلا بەختیار: لەمەڕ ڕێكخراوە دیموكراتیەكانی باشووری كوردستان،چ١،سلیمانی، ١٩٩٨، ل٣٩، ٤٠.

كوردستانیەكان، چونكە ئەم ڕێكخراوانە ڕێكخراوی ڕەسەن بوون و لەو ململانێیەدا لە نێوان شۆڕشی كورد و دەوڵەتی مەركەزی عیراقدا لایەنی شۆڕشیان گرت، بەڵام لەوە بە دوواوە و دیسانەوە هێدی هێدی ئەم ڕێكخراوانەش لە شارەكاندا لە لایەن بەعسەوە كۆنترۆڵ كران و ئیدی لە ڕێكخراوێكی بەعسی زیاتر هیچی تر نەبوون.

مافی مرۆڤ

كۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەكگرتووەكان لە ساڵی ١٩٤٦دا بڕیاری دا بەپێكهێنانی لیژنەی مافی مرۆڤ و ئەو كۆمەڵەیە ڕازی بوو لەسەر چەند ڕێككەوتنامەیەك سەبارەت بە مافی مرۆڤ و دەوڵەتانی ئەندام واژۆیان كرد لەوانەش:-

١- ڕێككەوتننامەی نێو دەوڵەتی بۆ لابردنی هەموو جۆرە جیاوازییەكی ڕەگەزی.

٢- ڕێككەوتننامەی نێو دەوڵەتی تایبەت بە مافی ئابووری‌و كۆمەڵایەتی‌و ڕۆشنبیری.

٣- ڕێككەوتننامەی نێو دەوڵەتی تایبەت بە مافی مەدەنی‌و سیاسی.

ئەگەرچی عێراق ئەو سی ڕێككەوتننامەی واژۆ كردوو پێویست بوو لەسەری كە پەیوەست بێت بەدەقەكانی ڕێككەوتننامەكانەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا كەمایەتیەكان لەعێراقدا دەیاننالاند بەدەست چەوسانەوەو بێ

بەش بوونو توندوتیژی دەرهەق بەمافەکانی مرۆڤ.[٩٥] هەرچەندە لە مادەی (٢٤)ی دەستووری عێراقی ساڵی ١٩٦٨دا هاتووە: "نابێ کەس دەستگیر بکرێ یان دەستبەسەر بکرێت یان بەند بکرێت یان بپشکنرێ، بەپێی یاسا نەبێت".[٩٦] بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەندین حاڵەتی لەسێدارەدانو کوشتنی بە کۆمەڵو بۆمبارانی ناوچە کوردیەکانو تەقە کردن لە خۆپیشاندەرانو خوێندکارانو کوشتنی مەدەنیو ژنو منداڵ و تیرۆرکردنی کەسایەتیە سیاسییەکانو تەنانەت ئەوانەش کە لەدەرەوەی عێراقدا دەژیانو مردن لەژێر ئەشکەنجەدا لە سیما دیارەکانی سیاسەتی عێراق بوو بەرامبەر بە مرۆڤ . هەروەها گرتنی خەڵکی بێ تاوان و بەبێ لێپرسینەوە زیندانی کردنیان بەشێوەیەکی نامرۆڤانەو فراندنو زیندانیکردن لەسەربازگەکاندا پێشێلکاریەکی تری مافی مرۆڤ بوو لەعێراقدا.[٩٧]

بەعس لە عێراقدا دیکتاتۆریەتێکی پۆلیسی بوو بەسەر هەموو کەسێکەوە، تەنانەت لەنێو خودی خێزانەکانیشدا چاودێری دەکراو لە خوێندنگەکاندا مناڵەکان چاودێریو لێپرسینەوەیان دەربارەی خێزان لێدەکرا، هەر لە مناڵێکی بچووکی باخچەی ساوایانەوە تا قۆناغی سەرەتایی.

---

[٩٥] العراق والمجتمع الدول: اصدار لجنة الدفاع عن حقوق الانسان في العراق، سورية، ديمشق، ١٩٩١، ل٢٤.

[٩٦] دەستووره عێراقیەکان، ل١٢٥.

[٩٧] مضاهر الانتهاكات حقوق الانسان في العراق، بەبی ساڵو شوێنی چاپ، ل٢٨، ٢٩.

رژێمی بەعس چەندین دادگەی وێنەیی کە ناسرابوو بەدادگەی تایبەتی درووست کردبوو کە وێنەیەکی شێواوی دادگەیی سیاسی بوون، ئەم دادگایانە کۆمەڵێك بریاری خراپی دەردەکرد، تیرۆر و تاوانو حوکمی لەسێدارە دانی کوێرانەیان دەردەکرد کە ئەم دیاردەیە بەرادەیەکی زۆر دوای کودەتای ١٧ی تەممووزی ١٩٦٨ بەشێوەیەکی فراوان پێك هێنران، ئامانج لەو کارانە تیرۆرکردنی خەڵكو چاندنی ترسو دڵە ڕاوكێ بوو لە دڵی هاووڵاتیاندا.[٩٨] بۆ نموونە دادگەی (الثورة) لە بەغداد بەپێی یاسای ژمارە (١٨)ی ساڵی ١٩٦٨ دامەزرابوو کە دادگەیەکی تایبەتی هەمیشەیی بوو، کە پێشتر دادوەرەکان لەکۆشکی کۆماری کۆدەبوونەوە لێژنەیەکیان پێکهێنابوو بەناوی (لجنة السلامة الوطنية) کە دەیروانیە ئەو کێشانەی کە بێ ئەوەی ڕووبەڕووی تاونباران بکرایەتەوە، بەهیچ شێوەیەك ڕێگەی نەدەدا بەبەرگریکردن لەبەردەم دادگەدا، دادگەیەکی سەربازیش لە کەرکوکدا دامەزرابوو، ئەم دادگایە بۆ مەبەستی دادگایی کردنی کورد بوو کە لەبنکەی سەربازی کەرکوکدا دەبەسترا.[٩٩] ئەو کەسانەی کە وەك ئەندامی ئەو دادگایە دەست نیشان دەکران هیچ جۆرە دەسەڵاتێکیان نەبوو، تەنانەت زۆر لەوانەی کە لەسێدارە دەدران بەبێ ئاگاداری ئەندامانی دادگا دەکرانو لەلایەن دەسەڵاتدارانی بەعس خۆیانەوە جێ

---

[٩٨] شيخ جواد الصالحى: المحاكم الصورية في العراق، مقال من وقائع ندوة حقوق الانسان وحرياته الاساسية في العراق، جمعية حقوق الانسان – فرع سوريا، ط١، ١٩٩٧، ل٣١.

[٩٩] احمد رائف: حقوق الانسان في العراق، ل١٧؛ جمعية الحقوقيين العراقيين: بلاد الخوف و ارض الرعب، دراسة في جمهورية صدام،تقديم/ احمد رائف ، ط١، الزهراء للاعلام العربي، قاهرة، ١٩٩١، ل٣١؛ عبدالحميد العباسي: صفحات سوداء من بعث العراق، ج١، ط١، بدون مكان الطبع، ١٩٨٤، ل١٥٩.

بەجێ دەکراو تەنها داوای واژۆی کۆتایی یان لێ دەکران.[١٠٠] ئەمە لەکاتێکدا دەقی یاسای مادەی (٢١)ی دەستوری ساڵی ١٩٧٠ دەڵێت: "نە تاوان هەیە و نە سزا تەنها بەپێی یاسا نەبێتو سزایش تەنها بۆ ئەو کارانەیە کە لەکاتی ئەنجامدانیاندا یاسا بە تاوانیان دەزانێت، نابێت سزایش لەو سزایە توندتر بێت کە لەکاتی ئەنجامدانی تاوانەکەدا هەموار کراوە".[١٠١] لەکاتێکدا لە زیندانەکانی بەعسدا جۆرەها شێوازی ئازاردانی گیانیو دەروونی دژ بە زیندانیە سیاسییەکان بەکاردەهات بۆ دانپێدانانو واژۆ کردنی بەڵێننامە بۆ وازهێنان لەبیرو باوەڕەکانیانو وازهێنان لەکاری سیاسیو پەیوەندی کردن بە ڕیزەکانی بەعسەوە.[١٠٢] هەروەها دەقی مادەی (٢٠) لە دەستووری ١٩٧٠ دەڵێت: "دانیشتنەکانی دادگا بەشێوەیەکی ئاشکرا دەبێت، تەنها لەحاڵەتێکدا نەبێت کە دادگا بڕیار بدات بەشێوەیەکی نهێنی بەڕێوە بچێت".[١٠٣]

بەڵام لە راستیدا زۆربەی دانیشتنەکانی دادگە نهێنی بوون و زۆربەی ئەو لەسێدارە دانو کوشتنانە تەنها بۆ ئەوانە بوو کە نەیاری حوکمی بەعسی دەسەڵاتدار بوون، تەنانەت ئەو کەسانەشی دەگرتەوە کەلەنێو خۆی پارتی بەعسدا بوونو بەعس ئیشی پێ نەبوون و دەیان کوشتن.[١٠٤] یاخود گرتنی هاووڵاتیان بۆ ماوەیەکی زۆر بەبێ ئەوەی هیچ تاوانێکی

---

[١٠٠] شیخ جواد الصالحی: المحاکم الصوریة في العراق، ل٣١.

[١٠١] دەستورە عێراقیەکان و...، ل١٣٠.

[١٠٢] عبدالحمید العباسي: صفحات سوداء من بعث العراق، ل٣١.

[١٠٣] دەستورە عێراقیەکان و...، ل١٣٠.

[١٠٤] العراق والمجتمع الدولی: اصرار الجنة الدفاع من حقوق الانسان في العراق، سوریة، دیمشق، ١٩٩١، ل١٨.

ڕووبەڕووببێتەوە یاخود ڕەوانەی دادگا کرابێت ئەمانە بۆ چەندین ساڵ لە زیندانەکاندا ژیانیان بەسەر دەبرد.[١٠٥]

---

[١٠٥] جمعیة الحقوقیین العراقیین: بلاد الخوف و ارض الرعب، ل٣١.

باسی سێیەم

کورد لەسیاسەتی دەرەوەی بەعسدا

کارێکی ئاساییە و بگرە پێویستو ناچارییە، کە هەموو دەوڵەتێك چوارچێوەی ئاسایشی خۆی دابڕێژێ تا بتوانێ خۆی لەهێرشی ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆی هێزو دەوڵەتانی ترو نفوزی بێگانەو پیلان گێڕییان بپارێزێ، یەکێتی خاكو گەلەکەیو سەربەخۆیی وڵاتەکەی جێگیر بکا، هەر لەبەر ئەوەشە هیچ دەوڵەتێك نییە لە دنیادا کە بایەخ بەمەسەلەی ئاسایشی خۆی نەدات، ئیتر سروشتی چینایەتی دەوڵەتەکەو جۆری ڕژێمەکەی هەرجۆرێك بێت، کۆنەپەرست بێ یا پێشکەوتنخواز،

دیکتاتۆری بێ یا دیموکرات، سۆسیالیست بێ یا سەرمایەدار.[١٠٦] تێگەیشتنی بەعسیانە بۆ ئاسایشی دەرەکی لە دوای کودەتای ١٧- ٣٠ی تەمموز لە لایەن سەدام حسێنەوە هێڵە گشتیەکانی و کلیلە بنەڕەتیەکانی دیاری کردووەو لە ووتەیەکیدا دەڵێت: "زەمینەی فکریو سیاسەتی پەیوەندیمان پێوەی وەستاوە لەسەر ڕزگاربوونو سەربەخۆیی تەواو بنیادنانی کەسایەتیو دەست گرتن بەسەر پارچە پارچەییو بەدیهێنانی یەکێتیو هەڵوەشاندنەوەی بەرژەوەندی ئیمپریالیو بنیاتنانی کۆمەڵی سۆسیالیستی و ببین بەگەورەی خۆمان".[١٠٧] بۆیە لێرەدا دەبینین ئەو ڕێو شوێنانەی ڕژێمی بەعس دەیگرێتەبەر، لەباری سەرنجی بەعسەوە، لەپێناوی بەدیهێنانو پاراستنی ئاسایشی نیشتمانی عێراقو لەپێناوی بەدیهێنانو پاراستنی ئاسایشی نەتەوەیی عەرەبی دایە.

لەکاتێکدا ئاسایشی ستراتیجی لەچەندین فاکتەر پێکدێت کەڕەنگە گرنگترینیان مەسەلەی یەکێتی ریزەکانی خەڵکی ناو سنوری دەوڵەتەکە بێ، بەجۆرێکی ئەوتۆ کە ناکۆکی نەتەوەییو ئاینیو مەزهەبیو چینایەتی ناو دانیشتوانی دەوڵەتەکە بەشێوەیەکی وا چارەسەر بکات کە پاشەڕۆژی دەوڵەتەکەو یەکێتی خەڵكو قەڵەمڕەوەکەی نەخاتە مەترسیەوەو ناکۆکیەکان والێ نەکرێت کە ببێتە مایەی هەڵگیرساندنی شەڕی ناوخۆو تێکچوونی یەکێتی گەلو وڵاتو هێزو دەوڵەتانی

---

[١٠٦] نەوشیروان مستەفا ئەمین: خولانەوە لەناوبازنەدا، ل٤٢، ٤٣.

[١٠٧] وەرگیراوە لە ثامر کامل محمد: فی الامن الخارجی العراقی والستراتیجیە ، بغداد، ١٩٨٥، ل٨٥.

بێگانەش بتوانن دەستی تێ وەربدەن و سوودی لێ وەربگرن.[108] مەترسیە دەرەکیەکانی بەعس بریتی بوون لەو کێشەو گیروگرفتە سنووری و چارەنووس سازانەی کە دەوڵەتی عێراق بە میرات لە دەوڵەتی عوسمانیەوە بۆی مابۆوە، چونکە دەوڵەتی عێراق لەسەر کەلاوەی بەشێك لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دامەزرابوو، هەروەها ئەو مەترسیانەی دەگرتەوە کە لەئەنجامی گۆڕانکاریە جیهانییەکانی دوای یەکەمین و دووەمین جەنگی جیهانی بەسەر جیهان و ناوچەکەدا هاتبوون.

هەروەك وتراوە کە عێراق (مەتحەفی ئەجناس)ە واتا مۆزەخانەی رەگەزەکانە، واتە وولاتێکی فرەنەتەوەو فرە چین و فرە دین و فرە مەزهەبە، بەو پێیەش هەڵبەتە گیروگرفت و ناکۆکی جۆراو جۆری تێدا دەبێت، بەتایبەتی عێراق لەهەلومەرجی دوای شەڕی جیهانی یەکەم بەپێ ی ویست و ئیرادەی عەرەبی و کوردو دانیشتوانی تری عێراق لە دامەزراندن و پێکهێنانیدا نەخۆی وەك دەوڵەتێکی کۆن و داب و نەریتێکی شارستانی کۆن و دێرینی هەبووە، و نەسەرەتاو پرەنسیپەکانی دامەزراندنی پەیوەندی ئارەزوومەندانەو دیموکراتی نوێی ئەم سەردەمەیان تێدا ڕەچاو کراوە، لەبەر ئەوە گیروگرفتەکان هەموویان بەچارەسەر نەکراوی مابوونەوەو تۆوی تەقینەوە لە هەناویاندا بووە.[109] هەمیشە کێشەی کورد لەنێوان دەوڵەتە داگیرکەرەکاندا گەورەترین گرفتی سیاسی درووست کردووەو مەترسی خستۆتە سەر ئەمنی ستراتیجی، بەتایبەتی ئەو

---

108 نەوشیروان مستەفا ئەمین: خولانەوە لە ناوبازنەدا،ل٤٣ ؛ ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی عێراق، ل١٠١.

[109] نەوشیروان مستەفا ئەمین: خولانەوە لەناوبازنەدا، ل٤٣.

دەوڵەتانەی کە کوردستانیان بەسەردا دابەش کراوە تا ڕۆژێ لەڕۆژان کوردستانیان لەکیس نەچێ و نەتەوەی کورد نەتوانێ لەژێر چنگیان دەرچێ و ڕزگاری ببێ و کاتێ ناکۆکیەکانی نێوانیان دەتەقیەوە هەر دەوڵەتێکی داگیرکەر هەوڵی دەدا زیاتر دەست لە شۆڕشی کورد وەربدات و گڕی ئاگرەکە دژی دەوڵەتەکەی دیکەی بەرامبەری خۆش بکات، کاتێك داگیرکەران کارەکانی خۆیان بە کورد جێ بەجێ دەکرد ئیدی دەستیان لێ بەردەداو پشتیان تێدەکردن ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە کورد دۆست و دوژمنی ڕاستەقینەی خۆی بەچاکی نەناسیووە.[110]

پێگەی کورد لە سیاسەتی دەرەوەی بەعسدا دوو ئاراستەی بە خۆوە بینیوە، یەکیان خۆی لە هەموو ئەو پەیماننامە و ڕێککەوتنامانەدا دەبینێتەوە کە لەگەڵ دەوڵەتە داگیرکەرەکانی تری کوردستاندا بەستویەتی بە مەبەستی لێدانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد و لاوازکردنی، و لە هەمان کاتدا هەموو ئەو ڕێککەوتنە دوو قۆڵی و سێ قۆڵیانەی لەگەڵ دەوڵەتانی تردا دژ بە کورد ئەنجامی داون. دووەمیشیان بە ڕووکەش نیشاندانی سیاسەتێك بوو بە جیهانی دەرەوە، گوایە بەعس سەرجەم مافەکانی کوردی سەلماندووە کە خۆی لە ئۆتۆنۆمیە کارتۆنیەکەدا دەبینیەوە. هەروەك چەندین شاندی لە کوردە خۆفرۆشەکان پێکدەهێنا و دەیناردنە دەرەوە بە مەبەستی پروپاگەندەکردن بۆ بەعس و بیانو هێنانەوە بۆ سیاسەتەکانی، لەوەدا کە وەك نوێنەری کورد دەیناساندن، جگە لەوە هەرکاتێك کە شاندێکی بێگانە سەردانی عیراقیان

---

[110] حوسێن محەمەد عەزیز: کوردو شۆڕش و هەلی مێژوویی، چ٢، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل١١٤، ١١٥.

بکردایە دەیبردن بۆ کوردستان و دام و دەزگە کارتۆنیەکەی ئۆتۆنۆمی پێ نیشان دەدان، گوایە لە سایەی بەعسدا کورد بە مافەکانی خۆی شاد بووە. لەمەش بترازێ سەرانی بەعس لەکاتی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ رۆژنامەنوس و کەناڵە بیانیەکاندا بە شێوازێکی چەواشەکارانە سەبارەت بە دۆزی کورد بۆیان دەدوان و وایاندەردەخست کە لەعیراقدا کورد و عەرەب هیچ جیاوازیەکیان نیە و کوردستانیان وەك بەهەشتێك نیشان دەدا. واتە ئەگەر دەوڵەتانی تری داگیرکەری کوردستان سیاسەتەکانیان لەسەر یەك قاچ وەستابێ، کە ئەویش خۆی لە زەبر و زەنگ و کوشت و بڕی کورددا بینیبێتەوە، بەعس لەسەر دوو قاچ راوی کوردی دەکرد، یەکیان زەبر و زەنگ و ئەوی تریشیان روێکی ساختەکاری و خەڵەتاندنی رای گشتی بوو.

کاتێك رژێمی بەعس نەیتوانی لەڕێی شەڕەوە دژ ی کورد سەرکەوتن بەدەست بهێنێت، ئەوجا کەوتە تەقەلای سیاسیو دیبلۆماسیانە بۆ لەباربردنی شۆڕشی کورد. ئەویش هاریکاریکردنی بوو لەگەڵ وولاتانی دەرەوەداو پیلانگێڕی دژ بە کورد کە لەبەرامبەر ئەو مەرامەیدا ئامادە بووە تەنازولی زۆر گەورە بکات، بۆ نمونە:

ئێران:-

ناکۆکیەکانی نێوان عێراق و ئیران لە نیوەی دوەمی سەدەی رابردوودا ببووە یەك لە کێشە گەورەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و ئاسایشی ستراتیژی عیراق و گەلانی عارەبی خستبووە مەترسیەوە، کە لەڕاستیدا ئەمەش هەر درێژبوونەوەی پاشماوە و سەرهەڵدانەوەی بەشێك لە ململانێ

کۆنەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بووە لە ناوچەکەدا. دوای درووست بوونی دەوڵەتی نوێی عێراق، ئێران کە ئەو دەمە ئەندام بوو لە کۆمەڵەی گەلاندا ئامادە نەبوو دان بنێ بە عێراقدا وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆ، ئێران لەم هەڵوێستەیدا چاوی لەوە بوو کە چەند ئیمتیازاتێکی دەست بکەوێت، وەك دان پێدانانی عێراق بەمافەکانی ئێران لە (شەتولعەرەب)دا کە هەر لەکۆنەوە ناکۆکیان لەسەر هەبووە، هەڵوەشاندنەوەی ئیمتیازاتی بیانی لەناوچەکەدا.[111]

پاش ئەوەی هەردوو لایەن بڕیاری ئاڵو گۆڕکردنی دیپلۆماسیەتیان دا، شا فەیسەلی عیراق لە ١٩٣٢دا بە مەبەستی پتەوکردنی پێوەندیەکانیان سەردانی ئیرانی کرد و لە دانیشتنێکی نێوان هەردوو لایاندا جەخت لەسەر سیاسەتێکی هاوبەشانە بەرامبەر مەسەلەی کورد کرایەوە.[112] لەمەش بترازێ لە ٤ی تەمموزی ١٩٣٧دا رێککەوتننامەیەك دەربارەی کێشە سنوریەکانی هەردوولا مۆرکرا. بەڵام ئەم نزیك بوونەوەیەی نێوانیان هەروەك خۆی نەمایەوە، چونکە پاش شۆڕشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ لە عیراقدا و خۆ کشانەوەی لە پەیمانی بەغدا و زیادبوونی هێزە چەپڕەوەکان و نزیك بوونەوەیان لە دەسەڵاتی عەبدول کەریم قاسم پێوەندیەکانی نێوانیان کزی و لەق بونی تێکەوت، بەڵام دوای ئەوەی بەعسیەکان لە ١٩٦٣دا چوونە سەر تەختی دەسەڵات، ئیدی پێوەندیەکانی نێوان عیراق و ئیران زێتر بەرەو گرژی و ئاڵۆزبوون چوو.

[111] جابر ابراهيم الراوي: الغاء الاتفاقية العراقية- الايرانية، بغداد، ١٩٨٠، ل٥١.

[112] رجاء حسين الخطاب: العلاقات العراقية- الفارسية ١٨٤٧- ١٩٨١، بغداد، ١٩٨١، ل٤.

دوای کودەتای ١٩٦٨ی بەعسییەکان چەند جارێك دانیشتن لەنێوان عێراق‌و ئێراندا کراوە بۆ جێ بەجێ کردنی ماددەی پێنجەم لەڕێککەوتننامەی سنوری ١٩٣٧و ماددەی پرۆتۆکۆلەکەی، بەڵام بەهۆی جیاوازی بۆ چوونەوە نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێك، دوایین کۆبوونەوەی نێوانیان لە ئازاری ١٩٦٩دا ئەنجام دا.[١١٣] بەڵام ئێران لەساڵی ١٩٦٩دا لەلایەن خۆیەوە ڕێککەوتننامەی ١٩٣٧ی هەڵوەشاندەوە بەناوی ئەوەی کە پەیمانێکی ناڕەوایەو داخوازییەکانی ئێرانی نەهێناوەتەدی، هەر بۆیە ئەم کێشەیە بەچارەسەر نەکراوی مایەوە تا ساڵی ١٩٧٥.[١١٤] مەسەلەی کوردو شۆڕشەکانی بە درێژایی نیو سەدە بەر چارەنووسی گەمەی سیاسەتی ئێران‌و دەوروبەرەکەی کەوتبوو، ئێران کە لەماوەی ١٤ ساڵی شۆڕشی ئەیلولی باشووری کوردستاندا خۆی کردبووە دۆست‌و لەسەر کەرەوەی کەچی ئەنجامی ئەو دۆستایەتیەی بەڕێکەوتننامەیەکی وەك ئەوەی جەزائیر لە ١٩٧٥/٣/٦دا کۆتایی پێهێنا، کە دەستکەوتی چواردە ساڵی قوربانی‌و وێرانی کوردستانی کردەوە بەهیچ، نەك هەر ئەوە بەڵکە گەورەترین زیانی لە بزوتنەوەی ناسیۆنالانەی کوردی دا لەهەموو پارچەکانی کوردستاندا.[١١٥] ڕژێمی تاران کە دەیویست دەسەڵاتی بەسەر ناوچەی کەنداوی فارسدا پەیدا بکات، ئامادە بوو جگە لە شەڕی ئاشکرا

[١١٣] عبدالرزاق محمد اسود: موسوعة الحرب العراقیة الایرانیة، المجلد الاول، ط١، بیرو لبنان، ١٩٨٤، ل٣٩.

[١١٤] ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی عێراق، ل١٠٥.

[١١٥] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە بەرامبەر هەرەسی شۆڕشی ئەیلول ١٩٧٥، توێژنەوەیەکی بڵاونەکراوە، ل٥، ٦.، جمعیة الحقوقیین العراقیین: بلاد الخوف و ارض الرعب، ل٢٤.

پەنا بۆ هەر کارێکی دیکە ببات لە پێناوی روخانی ڕژێمی بەعسی یان لاوازکردنیدا، ڕژێمی بەعسیش هەر بەهەمان شێوە کاری بۆ ڕووخان یان لاوازکردنی ئێران دەکرد، بۆیە هەر لە راستیدا شۆڕشی کوردستان تایبەتمەندی یەکی گرنگی بۆ شای ئێران هەبوو، چونکە باشترین ڕێگە بوو بۆ لاوازکردنی ڕژێمی بەعس و پەککخستنی توانای ئابوری و مرۆیی کە بۆ شای ئیران ئەم ڕێگەیە کەمی تێدەچوو، کەمتریش مایەی ناو زڕانبوو، ئەویش بەدانی هەندێ کۆمەك‌و هاوکاری بەجەنەڕاڵ بارزانی.[١١٦] پاش هەڵگیرسانەوەی شەڕ لە ئازاری ١٩٧٤دا ئێران خۆی وەك تاقە پشت‌و پەنای شۆڕشی کورد ناساند، گومان لەوەدا نیە کە ئیران ڕۆڵی هەرە گەورەی بینی لەو تراژیدیایانەی دوای شەڕی جیهانی دووەم کە بەسەر نەتەوەی کورددا هاتبوو، بەتایبەتی لەخەباتی کورددا لەنیوەی یەکەمی سەدەی ڕابردوودا کە لە چوارچێوەی بەرفراوانترین بزووتنەوەی ئازادیخوازانەی باشووری کوردستاندا خۆی دەبینیەوە، ئەمە بۆخۆی باشترین‌و لەبارترین دەرفەت بوو بۆ ئیران کە لەم ڕێیەوە بکەوێتە ململانێ و ناکۆکی یە لەمێژینەکەی لەگەل دەوڵەتی عیراقدا یەکلایی بکاتەوە.[١١٧] شا هیچ جۆرە دەستکەوتێکی لەڕێککەوتنی کورد – بەعسدا لە ئازاری ١٩٧٠دا نەبینی، بەڵکو پێویستی بە کورد بوو لە ململانێ دا لەگەڵ عێراقدا بێت بۆ ئەوەی خواستە ئەرزی‌و سیاسیەکانی خۆی بەسەردا بسەپێنی.[١١٨] لە هەمان کاتدا دەوڵەتی عێراق بەر بڵاوی یارمەتی ئێرانی

[١١٦] کریس کۆچێرا: کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا، ل٣٤٩.

[١١٧] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل٦.

[١١٨] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن، ل١١٠.

بۆ کورد دەبینی، هەوڵی دەدا قەناعەت بە ئێران بکات کە ئەم یارمەتیانە ببڕی، هەر بەم بۆنەیەوە شاندێکی عێراقی بەوپەڕی نهێنی دەچێت بۆ تاران‌و لەوێ چاویان بە (ئەمیر عەباس هوەیدا)ی سەرۆك وەزیری ئێران دەکەوێت، لەو دیدارەدا عێراقییەکان ئەوەیان ئاشکرا کرد کە ئامادەن هەموو ئیمتیازاتێك بدەن، بەمەرجێ کە ئێران سنووری خۆی دابخات، لەوەڵامدا هوەیدا پێی گوتن کە ناتوانن سنوور دابخەن.[119] ئەم هەڵوێستەی ئێران مانای ئەوە نەبووە کەلەبەر خاتری کورد نەیویستووە سنوور دابخات، بەڵکو وەك لە یاداشتنامەی ٢٢ی مارسی ١٩٧٤ی ئاژانسی نهێنی ئەمریکا، لە (ڕاپۆرتی پایك) دا هاتووە کە "شا کۆمەك بە کوردانی وەك قاقەزی یاری بەدەستەوە گرت تا لەقوماری بەرامبەر بە هاوڕێکەیدا بیخاتە گەڕ" هەروەها دەڵێت: "ئێمە لەو باوەڕەداین شا پێیخۆشنە بووە کیشوەرێکی سەربەخۆی کوردی درووست بێت، ئاواتی ئێران‌و هەروەها ولاتە یەکگرتووەکان ئەوە بوو ئەنجامی بارودۆخی کوردان بەلایەکدا بشکێنن ئەوان بەکەمتر لەیەکێك لەشێوەکانی سەربەخۆی دەستبەردار نەبن، تا لەئەنجامدا لاوازبوونی عێراق لەبەرژەوەندی ئەوان بگەڕێتەوە. چی ئێران‌و چی ولاتە یەکگرتووەکان حەزیان بەهیچ جۆرە چارەسەرێك نەبوو بۆ ئەو کێشەیە".[120] ئەم مامەڵەیەی ئێران عێراقی ناچار کرد بیر لە تاکتیکی نوێ بکاتەوە بۆ تێکدانی شۆڕشی کورد.

[119] کریس کۆچێرا: کورد لەسەدەی نۆزدەو بیستدا، ل٣٥٤.

[120] ژیرارد چالیاندو ئەوانی تر: گەلێکی پەژموردەو نیشتمانی پەرت، ل٣١٢.

بۆ ئەم مەبەستە رژێمی بەعس هەوڵی دا کۆمەڵێك چاوپێکەوتنی نهێنی لە نێوان نوێنەرانی عیراق و ئیراندا ئەنجام بدرێ لە هەریەکێك لە ولاتەکانی میسر و ئوردن و تورکیا و جەزائیر بە ئاگاداری ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا. لە دوا کۆبوونەوەکانی ولاتانی ئەندام لە ئۆپیکدا کە لە ١٩٧٥/٣/٦دا لە جەزائیر بەڕێوە چوو، چارەنوسی شۆڕشی کورد بە تەواوی لە چاوپێکەوتنەکەی نێوان سەدام و شای ئیراندا کۆتایی پێهات.

ئەگەرچی ڕێککەوتننامەی جەزائیر لە ژێر ناوی لابەلا کردنی کێشەکانی سنووردا بوو، بەڵام لەڕاستیدا سەودایەك بوو بۆ لەناوبردنی بزووتنەوەی کوردو مەینەتیەکی نەتەوەیی گەورەی بەسەردا هێنا.[121] لەچاوپێکەوتنێکدا (محمد حسنێن هەیکەل) لەگەڵ شای ئێراندا بەم جۆرە سەبارەت بە کوردستان دوابوو: "بەدڵنیاییەوە ئێمە یارمەتی شۆڕشی کوردیمان دا، تا قۆناغی کۆتایی، ئێمە تاکە کەس بووین کە یارمەتیمان دەدان، و کاتێك یارمەتیەکەمان ڕاگرت، شۆڕش هەرەسی هێنا، و لەڕاستیدا من هەرگیز ئارەزووم لە ژیاندنەوەی کێشەی کورد نەبووە، چونکە کەمایەتیەکی گەورەی کوردی لەئێراندا هەیە، بەڵام دەم ویست لێدانێك بدەم بەڕووی حکومەتی بەغدادا، ئەو کارەی کوردستان نزیکەی (٣٠٠) ملیۆن دۆلاری تێچوو".[122] هەر بەپێی ئەو ڕێککەوتننامەیە ئێران‌و عێراق سنوورەکانی خۆیان قایم کرد، ئێران ئاگاداری کوردە پەنابەرەکانی

[121] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن، ل١١١.

[122] حامد محمود عیسی: القضية الكردية في العراق، ل٣٧٢.

لە ئێران کردەوە کەنابێ چالاکی سیاسی بنوێنن، بەڵکوو دەبێ حورمەتی ڕێککەوتنەکەی جەزائیر بگرن و ئیش و کاری سیاسی نەکەن و دژی عێراق نەجولێنەوە.[١٢٣] بۆیە سەبارەت بەو ڕێککەوتنە ڕۆژنامەنووسێکی بێگانە لەشای پرسی بوو "لەوانەیە ئێوە لەسەر حیسابی کوردەکان لەگەڵ دەوڵەتی عێراقدا ڕێك کەون؟ شا لەوەڵامدا ووتبووی: "ئێمە هیچ کاتێك نیازمان نیە کوردەکان بفرۆشین، بەڵام دیارە کاتێك دوولایەن پێك دێن، لایەنی سێیەم دەبێ شتێك بدۆڕێنێ".[١٢٤]

لەمەش بترازێ شای ئێران بەردەوام دژ بەو بۆچوونانە بوو کەڕەخنەیان لەسیاسەتەکەی دەگرت بەرامبەر شۆڕشی کورد، ئەو هەمیشە لەوەڵامدا دەیووت: "کۆمەڵگەی نێو دەوڵەتی ئێمەیان بەخیانەتکار تاوانبار دەکرد، بەڵام هەرچۆنێك بێت کوردستانێکی سەربەخۆ باشیەکی بۆ ئێمە تێدا نەبوو".[١٢٥]

تورکیا:-

سیاسەتی تورکیا لەسەر ئەو بنەمایە داڕێژرابوو کە بەرەنگاری هەموو جۆرە چالاکیەکی ئازادیخوازانەی نەتەوەی کورد ببێتەوە جا چ لە وولاتەکەیدا بوایە یاخود لە وولاتە دراوسێکانیدا، بۆ نموونە پەیوەندی لەگەڵ یەکێتی سۆڤیەتدا باش نەبوو تا سۆڤیەت دڵنیای کردەوە کە وازی

[١٢٣] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل٩.

[١٢٤] عبدالله حسن زادە: نیو سەدە تێکۆشان، بەرگی دووەم، ب. ش، ١٩٩٦، ل٩٦.

[١٢٥] جاناتان رەندل: س.پ، ل٢٥٢؛ د.خالد سليمان الهنداوي: القضية الكردية و الحل المنشود التاريخ الواقع–المستقبل، ط١، الاوائل للنشر و التوزيع، ديمشق، ٢٠٠٦، ل٢٦.

لە پشتیوانی کردنی کورد هێناوە.[١٢٦] لە لایەکی دیکەوە ڕژێمی بەعسی عیراق لە لێکۆلینەوە نهێنیەکانی دامودەزگە ئەمنی و ستراتیژیەکانیدا تورکیای بە مەترسیەکی گەورە و چاوەڕوان کراو دادەنا. بە بۆچوونی بەعس مەترسی تورکیا بۆ سەر ئەمنی ستراتیژی بۆ چەند خاڵێك دەگەڕێتەوە. یەکێك لەو خاڵانە کێشەی وویلایەتی موسڵە کە لەساڵی ١٩٢٦دا لابەلا کراوەتەوە، بەڵام تورکیا بەتەواوەتی دانی پیا نەناو تا چەند ساڵێکی دواتریش ویلایەتی موسڵ لە دەستووری دەوڵەتی تورکیادا بەبەشێك لەخاکی تورکیا دراوەتە قەڵەم، بۆیە ڕژێمی بەعس هەمیشە چاوەڕوانی ئەوەی کردووە کە تورکیا داوای بکاتەوەو ئەم کێشەیە وای کردووە عێراق هەمیشە لەژێر گوشاری تورکیادا بێت و چەندین ڕێککەوتنامەی دوو قۆڵی لەگەڵدا مۆر بکات.[١٢٧] زۆربەی ئەو ڕێککەوتننامانەی کە لەنێوان عێراق و تورکیادا مۆرکراون خاڵی نێو کۆی نێوان ڕێککەوتننامەکانیان لەدژایەتیکردنی کێشەی کوردو تواندنەوەی نەتەوەی کوردو بەگژاچوونەوەی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی کوردستان پێکهاتووە.[١٢٨] لە هەمان کاتدا هەر بە وێنەی ئێران، تورکیاش دەیتوانی ڕۆژێك لەڕۆژان وەك کارتێکی فشار کوردەکانی باشور بەکاری بهێنێ و یارمەتیان بدات بۆ جیابوونەوە لەدەوڵەتی عێراق. لەبەر ئەوەی تورکیا بەرژەوەندیەکی زۆری لە عێراقدا هەبوو، بۆیە هەرکاتێك ئەو

[١٢٦] محمود الدرة: القضية الكردية، ط٢، بيروت، ١٩٦٦، ل٤٠٣.

[١٢٧] ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی عێراق، ل١٠٩.

[١٢٨] حوسێن محەمەد عەزیز: کوردو شۆڕش و هەلی مێژوویی، ل٣٢.

بەرژەوەندیانەی بکەو تنایە مەترسیەوە گوشاری بۆ عێراق دەهێنا.[129] جگە لەمانە هەردوو دەوڵەت یەك مەترسیان هەبوو ئەویش کێشەی کورد بوو بۆیە لەو بارەیەوە چەندین ڕێککەوتننامەیان مۆرکردووە وەك:-

- ڕێککەوتننامەی ١٩٢٦/٥/١١ دوای ئەوەی باشوری کوردستانیان بە عێراقەوە لکاند. بەریتانیا و عێراق و تورکیا بۆ ڕێکخستنی پێوەندی نێوان خۆیان پەیمانێکیان لە ٩ی کانونی دووەمی ١٩٣٢دا مۆرکرد.
- لە ٨ی ئوگەستی ١٩٣٧ پەیمانی سەعد ئابادیان مۆرکرد کە برگەی ٧ی ئەو پەیمانە دژ بە کورد بوو.
- لە ٢٩ی ئازاری ١٩٤٦دا لەنێوان تورکیاو عێراقدا ڕێککەوتننامەی (الصداقە و حسن الجوار) پروتۆکۆلەکە لە پاشکۆکانی بەسترا، کە دووەمیان بەناونیشانی هاوکاری دوولایەنە لەکاروباری ئاسایشدا بوو.[130]
- ڕێککەوتنامەی ١٩٥٥ لەگەڵ تورکیادا بۆ جێ بەجێ کردنی ناوەڕۆکی پەیمانی ١٩٤٦ بوو.
- پەیمانی بەغدا لەنێوان (عێراق، تورکیا، ئێران، پاکستان)دا لەساڵی ١٩٥٥دا.[131] سەرجەم ئەم ڕێککەوتننامانە بۆ چاککردنی پەیوەندی نێوانیان و ڕێگە گرتن بوو لەشۆڕشی کورد.

زێتر مەترسیەکانی تورکیا پاش لەنێوبردنی دەسەڵاتی پاشایەتی لە عیراقدا دەستی پێکرد، کە ئەودەمە ڕژێمی نوێی عیراق هێزە دیموکراتەکانی لە خۆی نزیك کردەوە و لە دەستوری کاتیشدا کورد و

[129] ئەمین قادر مینە: ئەمنی ستراتیجی عێراق، ل١١٠.
[130] -http// www. Akramhorani.com/١١٠.net, p١٢ of ١٤.
[131] حوسێن محەمەد عەزیز: کوردو شۆڕش و هەلی مێژوویی، ل٣٢، ٣٣.

عەرەبی وەك دوو نەتەوەی سەرەکی و هاوبەشی لە عیراقدا ناساند و لەگەڵ یەکێتی سۆڤیەتیشدا بەرەو نزیك بوونەوە دەچوو. بەڵام پاش ئەوەی بەعسیەکان لە ١٩٦٣دا دەسەڵاتیان وەرگرت، وردە وردە مەترسیەکانی تورکیا بەرەو ڕەوینەوە چوو، بەتایبەتی کە بەعس بڕیاری دا دان بە مافەکانی کورددا نەنێ و لە هەمان کاتدا ئەنجامدانی زنجیرەیەك لە کۆبوونەوە لە نێوان نوێنەرانی عیراق و تورکیا و ئێراندا بە مەبەستی ئەنجامدانی پرۆسەیەکی سوپایی دژ بە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان.

هەروەك تورکیا لەڕۆژنامەی (دنیا) لەڕۆژی ٨ی حوزەیرانی ١٩٦٣دا زۆر بە ڕاشکاوانە نووسیبووی: "ئێمە یەك مەترسیمان لەسەرەو ڕووبەڕووی یەك هەڕەشە دەبینەوە، ،... ئێران و تورکیاو عێراق یەك چارەنووسیان هەیەو پێویستە هاوکاری یەکتر بکەن".[132] لێرەدا بەڕوونی دەردەکەوێت مەترسی سەر ئەم وڵاتانە کوردەو کورد بەهەڕەشەیەکی گەورە دەزانن بۆ سەر وڵاتەکانیان، دوای ڕووخانی دەسەڵاتی یەکەمی بەعس و دەسەڵات گرتنە دەستی عەبدولسەلام عارف، پەیوەندییەکانی نێوان تورکیا خاو بووەوە، بەڵام لەساڵی ١٩٦٥دا پەیوەندییەکانی نێوان تورکیاو عێراق لەڕووی ئابووری و بازرگانی و ڕۆشنبیریەوە بەرەو پێشەوە چوو، هەر ئەودەمە بەرپرسانی تورکیاو عێراق گەیشتنە تاوتوێ کردنی بەرژەوەندیەکانی نێوانیان کە پەیوەندی بەنەیارە کوردەکانی ناوچە

[132] دلێر اسماعیل حەقی شاوەیس: شۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١ لاپەڕەیەکی پڕشنگدارە لە مێژووی گەلی کورددا، گۆڤاری گولان،ژ(٢٩)، لە ٢٠٠٠/٩/٧، ل١٤.

سنوریەکانی نێوانیان هەبوو.[133] لەلایەکی دیکەوە تورکیا بەردەوام لەڕێگەی پێوەندیە دیبلۆماسیەکانیدا لەگەڵ ڕژێمی شادا ناڕەزایی خۆی بەرامبەر هاریکاری ئێران بۆ شۆڕشی کورد دەربڕیووەو داوای لێ کردوون کە واز لەو پشتگیری کردنەی کوردان بێنێ و سەرنجی ئێرانیشی بۆ ئەوە ڕاکێشاوە کە ژمارەیەکی زۆر کورد لە تورکیاو ئێران دەژین کە ئەمەش مەترسیەکە بۆ هۆشیارکردنەوەی ئەوان.[134] بەڵام ئێران تورکیای لەوە دڵنیاکردبوو کە دەست تێوەردان و یارمەتیدانی کوردەکانی باشوری کوردستان تەنها بە مەبەستی لەنێوبردنی شۆڕشەکەیانە، کەواتە بزوتنەوەی کوردایەتی ببووە خاڵێکی هاوبەش کە ئێران و تورکیا و عیراقی کۆکردبووەوە. لە لایەکی دیکەوە ڕژێمی بەکر-سەدام بایەخێکی زۆریان بە پێوەندیەکانیان لەگەڵ تورکیا دەدا، بۆ وێنە لە ڕۆژی ٨ی ئەیلولی ١٩٧٤دا بەبۆنەی ئاهەنگی ساڵڕۆژی دامەزراندنی پارتی بەعسەوە سەدام حوسێن وتارێکی خوێندەوەو تێیدا بەگەرمی بۆ تورکیای ڕوون کردەوە کە نەوتی عێراقییان بەنرخێکی هەرزان پێدەدات و ووتی: "ئێمە تورکیامان خستۆتە پلەی یەکەم، واتە یەکێکە لە وڵاتانی دۆست نەک ئەوانەی پلەی دوو، هەر بەو پێیەش تا ئێستە نەوتمان بۆ ڕەوانە کردووەو گشت خواستێکی داهاتووشیان پەسەند کراوە.[135] ئەوجا تورکیا وەک

---

[133] ابراهيم خليل و د.خليل علی مراد: ايران و توركيا، دراسة في تاريخ الحديث و المعاصر، موصل، ١٩٩٢، ل٢٢٦.

[134] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل١١.

[135] وەرگیراوە لە ژیرارد چالیاندو ئەوانی تر: گەلێکی پەژموردەو نیشتمانی پەرت، ل٣١٦؛ جمعية الحقوقيين العراقيين: بلاد الخوف و ارض الرعب، ل٧٤.

یەکێك لەو دەوڵەتانەی کە گەورەترین پارچەی خاکی کوردستان و گەلەکەی ژێر دەستە کردووە نەك پشتیوانی لەچارەسەرێکی عادیلانەی کێشەی کورد نەکردوە بەڵکو لەبەرنامەکانی کارکردنیدا بەردەوام دژ بەشۆڕشی ئەیلول بووە و ئەم سیاسەتەش ئەو کاتە ئاشکرا دەبێت کە دەیەوێت ئێران لە شۆڕشەکە دووربخاتەوە لەبری ئەوە تەبایی و پێوەندیەکی دۆستانەو هاوسێیانە لەنێوان عێراق و ئێراندا درووست بکاتەوە، تەنانەت بەر لەبەستنی پەیمانی جەزائیر چەند کۆبوونەوەیەکیشی لە ئەستەمبوڵ و ئەنقەرە بۆ ڕێکخستن کە لە ١٦ تا ١٩٧٥/١/٢٠ی خایاند.[136]

لەبەر ئەوە تورکیا بەدرێژایی جەنگ سنوورەکانی خۆی و عێراقی توند داخست لەدوای کارەساتەکەی هەرەسی ١٩٧٥یش کاتێ کورد پەنای بۆ سنوورەکانی تورکیا برد، تورکیا ڕێگای پێ نەدان بچنە ناو خاکەکەیەوەو دەری کردن.[137] هەر لەدوای ڕێککەوتننامەی جەزائیر بەچەند ڕۆژێك، تورکیا لەگەڵ ڕژێمی عێراقدا ڕێککەوتن و بە دوو قۆڵی لەشکری بەرفراوانیان کردە سەر خوارووی کوردستان و کەوتنە گیانی پێشمەرگەکان و کاولکردنی ناوچە کوردنشینەکان، بەتایبەتی ئەو شوێنانەی گومانی هەبوونی پێشمەرگەی لێ بکرایە.[138]

---

[136] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل١١.

[137] ژیرارد چالیاندو ئەوانی تر: گەلێکی پەژموردەو نیشتمانی پەرت، ل٣١٦.

[138] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل١٢.

سۆڤیەت:-

لێك نزیك بوونەوەی ڕژێمی عێراق و سۆڤیەت بەخێرایی لەبەهێز بووندا بوو، ڕژێم بەشێوەیەکی وا کە لەوەو پێش ڕووی نەدابوو باوەشی بۆ سۆڤیەت کردبۆوەو ڕێککەوتنێکیشی لەگەڵ پارتی کۆمۆنیستی عێراقدا بەست.[139] لە ٧ی نیسانی ١٩٧٢دا وەفدێکی سۆڤیەتی بەسەرۆکایەتی (الیکسێی کۆسیگین)ی سەرۆکی وەزیرانی سۆڤیەت گەیشتە بەغداد،[140] لە ٩ی نیساندا عێراق و یەکێتی سۆڤیەت پەیمانی دۆستایەتی و هاوکارییان بۆ ماوەی ١٥ ساڵ ئیمزا کرد، ئەمە بۆ بەدەستهێنانی بەرژەوەندییەکانی سۆڤیەت لە بوارەکانی ستراتیژی و سوپایی و ئابوری و بازرگانی و کولتوریدا سەرکەوتنێکی گەورەبوو، لە هەمان کاتیشدا دەستی لە پەترۆڵی عێراق گیر کرد، وسوودی گەورەی لێ وەر ئەگرت، هەروەها نزیکەی هەموو چەك و تفاقی جەنگی عێراق لەو ئەکردرا، ژمارەیەکی زۆر پرۆژەی ئابووری لەعێراقدا دەست کەوتبوو، کەشتیە جەنگییەکانی سۆڤیەت دەرگەی کەنداویان بۆ کرابووەوە.[141] لەچاوپێکەوتنێکدا سەدام حسێن ئاماژە بەوە دەکات و دەڵێت: "ئێمە لەساڵی ١٩٧٢دا ڕێککەوتننامەی هاوکاریمان لەگەڵ سۆڤیەتدا مۆرکردو

[139] مسعود بارزانی: بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد، بەرگی ٣، بەشی دووەم، ل٩١.

[140] ادیث وائي، ایف، بیزوز: العراق دراسة في علاقات الخارجیة ، ل١٩٨.

[141] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن، ل١٠٨؛ ادیث وائي، ایف، بیزوز: العراق دراسة في علاقات الخارجیة ، ل١٩٨.

پابەندین بەو دۆستایەتیە، چونکە بەرژەوەندیمان لەوەدایە کە دۆستی سۆڤیەت بین".[142]

هاوکاری نێوان عێراق و سۆڤیەت لەو سنوورەدا نەوەستاو چووە مەیدانی سیاسیشەوە، کرێملن هانی پارتی کۆمۆنیستی عێراقی دا لەگەڵ پارتی بەعسی حوکمڕاندا، بچێتە نێو بەرەیەك ئەوەش لە ١٧ی تەمموزی ١٩٧٣ دا جێ بەجێ بوو، بەم چوونە ناو بەرەیەوە لەگەڵ بەعس، شیوعیەکان ئەو پەیوەندیە برایەتیەیان نەهێشت کە چەندین ساڵ بەپارتی دیموکراتی کوردستانی بەستبوونەوەو خۆشیان خستە باوەشی بەعسەوە.[143] لە هەمان کاتدا سۆڤیەتیەکان دەیانوویست بارزانی لەگەڵ حکومەتی عێراقدا ڕێك بخەن و پارتی بچێتە نێو ئەو بەرەیەی کە دروستیان کردبوو.[144] ئەم پەیماننامەیەی نێوان سۆڤێت و عیراق هۆکارێکی گەورەبوو کەوالە بارزانی بکات زێتر بەرەو ئیران و ئەمریکا نزیك ببێتەوە. لە لایەکی دیکەوە هەرچەندە ئیران لەو پەیمانامەیە نیگەران بوو، بەڵام دەرفەتێکی لەبارتری بۆ خوڵقا تا لە ڕێی شۆڕشی کوردەوە حکومەتی عیراق لاواز بکات و مەرجەکانی خۆی بەسەردا بسەپێنێ.[145]

بەدرێژایی چوار ساڵ نە شەڕو نە ئاشتی سۆڤیەت گوشاری بۆ کورد دەهێنا کەلەگەڵ بەعس ڕێك بکەوێت کەچی بەپێچەوانەوە هیچ گوشارێکی بۆ بەعس نە دەبرد کە بەندەکانی بەیاننامەی ١١ی ئازار جێبەجێ بکات،

[142] صدام حسین: البعث و الثورة و الانسان، دار الحریة للطباعة، بغداد، ١٩٨٠، ل٢٠.

[143] مسعود بارزانی: بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد، بەرگی ٣، بەشی دووەم، ل٩٣.

[144] د. کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ....، ل٢٢.

[145] Daved macdowall: amodern history of the kurds.p٣٣١.

ئـەوەش ئـەو ڕاسـتیەی دەردەخـست کـە بـێ کـەم و زیـاد کـورد ئـەبێ بەمەرجەکانی بەعس ڕازی بێ، بی ئـەوەی بـەعس بەڵێنـەکانی بەرامبـەر بـە کورد جێبـە جێ بکـات. پەیوەنـدی پتـەوی نێـوان عێـراق و سۆڤیەت و لـەو لاشەوە توند گرێدانی بارزانی بە ئێران و ئەمەریکاوە وای کردبوو کە زیاتر درز بکەوێتـە نێـوان پێوەندیـەکانی سـۆڤیەت و شۆڕشـی کـوردەوە و ڕاسـتەوخۆ ببنـە نـەیاری یـەکتر.[١٤٦] ئەمـەش لـە لێداونـەکانی بـارزانی دا دەردەکەوێت کە دەڵێت: "ئێمە فاکتـەرێکی گرنگین لە ڕۆژهـەڵاتی ناڤینـدا کـە لەبـەردەم دەسـەڵاتی سۆڤیەتی دەوەسـتین و سـوپای عێـراقی دۆسـت و هاوپەیمانی سۆڤیەت خەریك دەکەین... ئێمە ئامادەین هـەر کارێك لەگـەڵ سیاسەتی ئەمەریکا لـەم ناوچـەیەدا بگونجێت بیکـەین ئەگـەر ئەمـەریکا لـە گورگـان بمـان پارێزێـت، خـۆ ئەگـەر کۆمـەکی پێویـست و کاریگـەر بکرێـت ئـەوا دەتـوانین کانگـەکانی نـەوتی کـەرکوك بگـرین و تەسـلیم بەیـەکێك لـە کۆمپانیاکـانی نـەوتی ئەمـەریکای بکـەین".[١٤٧] ئەمـە یـەکێك بـوو لـەو هۆکارانـەی وای لـە سۆڤیەت کرد بەتـەواوی پشتی عێـراق بگرێـت و کـورد پشتگوێ بخات، و لەململانێی کوردی– عێراقی دا ئیتر سۆڤیەت قورسایی خـستە پـاڵ حکومـەتی عێـراق و لـە ئـازاری ١٩٧٤دا کاتێـك جـەنگی کوردسـتان هەڵگیرسـایەوە، پـشتیوانی سیاسـی و جـەنگی ئاشـکرای لـە حکومەتی عێراق دەکرد دژ بە بزووتنەوەی کورد.[١٤٨] لەگەرمەی شـەڕەکانی (١٩٧٤)ی نێـوان سـوپای عێـراق و شۆڕشـی کـورددا شـای ئێـران سـەردانی

---

[١٤٦] کەمال عەلی، سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل٢٣.

[١٤٧] گوێنتەر دیشنەر: کورد گەلی لەخشتە براوی غەدر لێ کراو، ل٢٨٤.

[١٤٨] کەمال عەلی، سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل٢٣.

مۆسـکۆی کـرد، یـەکێك لەبابەتـەکانی گفتوگـۆی سـۆڤێتی – ئێرانـی مەسەلەی ناکۆکی عێراقی– ئێرانی بوو، لەوێدا (پۆد گۆڕنی) داوای لە شا کـرد بـە ئاشـتی کێـشەکانی لەگـەڵ عێراقـدا چارەسـەر بکـات. دیـارە ڕێککـەوتنی عێـراق– ئێـران لـەو کاتـەدا کـە بزووتنـەوەی کـورد گرەوێکـی چارەنووسی لەسەر ناکۆکیەکان کردبوو، گورزێکی کوشندەی لێ ئەدا.[١٤٩] چەکی پێشکەوتووی سۆڤیەت بێ ژمارە بەسـەر عێراقدا دابـاری و عێـراق چـەکی پێـشکەوتووی وای درایـە تەنانـەت بـەو وڵاتانەشـنەدرابوو کـە لـە خولگەی سۆڤیەتدا دەسوڕانەوە، وەك باڵـەفڕی TU٢٢ و سۆخۆی و مێگی ٢٥و تـۆپی ئەنـدازە ١٣٠ملـم و ١٥٢ ملـم و مووشـەکی سـام و تـانکی T٦٢ کەدوایین جۆری خۆی بوو.[١٥٠] جگـە لـەوەش ئـەو هەوڵانـە زۆر بـەربڵاوبوون کـە ژمارەیـەك لـە ئەفسـەرانی روس و کـادیری سـوپایی و فڕۆکـەوانی یـان هاوکاری سوپای عیراق بوون و سەرپەرشتی ئەو چەك و بوردومانانەیان دەکرد کە لەکوردستاندا بەکاردەهات.[١٥١]

لەلایەکی دیکەوە لەگەرمەی جـەنگی دژ بـە کورددا، حشع کـە پـەیڕەوی بێ چەن و چوونی لە سیاسەتی سۆڤێتیەوە دەکرد چ بەچەك و چ بەڕێگـەی سیاسی و پڕوپاگەندە بەتوندی دژی بزووتنەوەی کورد ڕاوەستا، یـەکێتی سۆڤیەتیش سەرەڕای ئەوەی چەکی درێـژە پێـدانی جەنگی بۆ حکومـەتی عێراقی دابین دەکرد. لەدەزگەکانی ڕاگەیانـدنی خۆیـەوە دژی بزووتنـەوەی کـورد دەدواو پـشتیوانی لـە حکومـەتی عێـراق دەکـرد، بـەدوای ئەویـشدا

---

[١٤٩] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن ، ل١١١.

[١٥٠] مسعود بارزانی: بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد، بەرگی ٣، بەشی دووەم، ل٩٣.

[١٥١] میرزا مەنگوڕی: بەسەرهاتی سیاسی کورد (دەستنووس)، ل٥٢٠.

هەموو دەوڵەتانی ئەوروپای ڕۆژهەڵات‌و پارتە کۆمۆنیستەکانی دنیا دژی ڕاوەستان.[١٥٢] بەم شێوەیە لە ئاست هەرەس هێنانی شۆڕشی کورددا ڕۆژهەڵات‌و ڕۆژئاوا خۆیان کەڕ کردو هەردوولا ناڕاستەوخۆ دەستیان تێدا بوو، دوای هەرەس هێنانی شۆڕشیش سۆڤیەت بەردەوام بوو لە پشتگیری کردنی ئەو سیاسەتانەی کە عێراق بۆ تەواو بنەبڕ کردنی شۆڕشی کوردو پاکتاو کردنی ڕەگەزی لە کوردستانی عێراقدا پێڕەوی دەکردو حشع-یش ڕاستەوخۆ بەشدار بوو لەچەسپاندنی ئەو سیاسەتەدا، چونکە لەگەڵ بەعسدا لایەنێکی بەشداربووی (بەرەی نیشتمانی‌و پێشکەوتنخوازی عێراقی) بوو.[١٥٣]

ئەمەریکا:-

لە ڕاستیدا شتێك لە فایلی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکادا نەبوو بە نێوی مەسەلەی کورد. هاوپەیمانێتی ئەمەریکا لەگەڵ ئێران و تورکیادا کە لە هەردوو ئەو وڵاتانەدا ژمارەیەکی بەرچاوی کوردی تێدا دەژی و هیچ کاتێك لە بەرژەوەندی ئەمەریکادا نەبوو کە هاوکاری شۆڕشی کورد بکات، بەڵام کاتێك ئەمەریکا بینی کە نفوزی سۆڤیەت لەناوچەکەدا ڕوو لەزیاد بوونە بۆیە لە مانگی ئایاری ١٩٧٢دا بڕیاری پشتگیری کردنی* ئێرانی

[١٥٢] نەوشیروان مستەفا ئەمین: پەنجەکان یەکتری دەشکێنن،ل١١١.

[١٥٣] کەمال عەلی، سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل٢٦.

* -ئێران داوای لە ئەمەریکا کرد پشتیوانی مادی پێشکەش بە کوردەکانی عیراق بکات و دواجار ئەمەریکا بڕی ١٦ ملیۆن دۆلاری بە کورد بەخشی.

دا.[١٥٤] بەتایبەتی دوای خۆماڵی کردنی نەوت کەزیانێکی زۆری بەبەرژەوەندی ئەمەریکا گەیاند، لێرەوە ئەمەریکا هەوڵیدا کە کارتی کورد بەکاربهێنێ دژی عێراق، لەراپۆرتێکی لیژنەی (پایك)دا هاتووە: "کەئیدارەی سەرۆکی ئەمەریکا (ڕیچارد نیکسۆن) لەساڵی ١٩٧٢دا وەڵامی پێشنیارەکەی شای ئێرانی داوەتەوە بەیارمەتی دانی جولانەوەی کوردی بەپارەو چەك".[١٥٥] هەروەها لەدرێژەی ڕاپۆرتەکەدا ئەوە هاتووە کە ئەمەریکاو شای ئێران ڕێککەوتوون لەسەر ئەوەی کە جولانەوەی کوردی بمێنێ بەبێ ئەوەی بگاتە ڕادەی سەرکەوتن، تەنها لەپێناو لاواز کردنی حکومەتی عێراق.[١٥٦] دێڤید ماکداول پێی وایە بڕواکردن و پێوەندیەکانی بارزانی بە ئەمەریکاوە ساویلکانە بوو، کاتێك بارزانی بۆ خۆی لەوبارەیەوە ئاشکرای دەکات و دەڵێت: "ئێمە داخوازی زامن کردنی ئەمەریکیەکان بووین، متمانەمان بە شا نەبوو، ئەگەر گفتی ئەمەریکا نەبوایە، ئێمە بەو شێوەیە کارمان نەدەکرد".[١٥٧] ڕاپۆرتی پایك باس لەهەڵوێستی ئەمەریکا دەکات کە ئاگاداری بەستنی پەیمانی جەزائیر بووەو دەڵێت: "زۆر دەمێك بوو ئاژانسی نهێنگری ئەمەریکا دەیزانی کە هاوپەیمانەکەمان (شا) کاتێك پشتی ئەو گرۆنەتەوەییە (کورد) بەردەدات

[١٥٤] Daved macdowall: amodern history of the kurds.p٣٣١.

[١٥٥] محمد السماك: الاقليات بين العروبة و الاسلام، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٩٠، ل٤٤؛ عليرضا شيخ عطار: كردها، ل١٥٥.

[١٥٦] ريبوار كريم محمود: العلاقات العراقية-الامريكية منذ عام ١٩٨٩ و افاقها المستقبلية، رسالة ماجستير، ٢٠٠٦، ل٢٤.

[١٥٧] Daved macdowall: amodern history of the kurds.p٣٣٢.

کە لەگەڵ دوژمنەکەی (عێراق)دا لەسەر کێشەی سنوور ڕێکبکەون"و هەروەها لە یاداشتنامەیەکی ١٧ی ئۆکتۆبەری ١٩٧٢ی ئاژانسی نهێنگری ئەمەریکا دەڵێت: "هاوپەیمانەکەمان (شا) پاش دوو مانگ لەو پێشنیارەی سەبارەت بە کۆمەکی کوردەکان دای بە ئێمە لەڕێگەی شالیارێکی دەرەوەی سێهەمدا دوژمنەکەی خۆی بەئاشکرا ئاگادار کردەوە کە ئەگەر بێت‌و ئەو ئامادەبێت ڕێککەوتننامە کۆنەکەی لەسەر سنووری هەردولایانە هەڵوەشێنێتەوە ئەوسا ئەم بە گێڕانەوەی ئاشتی بۆ هەرێم قایلە".[158] بەڵام سیاسەتی ئەمەریکا بەشێوەیەکی زۆر ڕوون دەرکەوتبوو کە بەم شێوەیە بوو، چ ئێران‌و چ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاش بە ئومێد بوون سوود لەو بارودۆخە بێ چارەسەرەی ناوخۆی عێراق وەربگرن، بەهۆی نەدانی (نیوە ئۆتۆنۆمی) بە کوردەکان، ئەتوانن ئەو بارودۆخە لاواز بکەن، چونکە نە ئێران‌و نە ئەمەریکا پێیان خۆش نەبوو مەسەلەی کورد چارەسەر بکرێ.[159] بۆیە کاتێك شەڕ هەڵگیرسا ئەو کۆمەك‌و یارمەتیانەی کە ئەمەریکی‌و ئێرانییەکان بەڵێنیان دابوو بە کوردی بدەن، لەهەفتەی چوارەمی شەڕەکەوە ئەو شتانەی کە لەسنووری ئێرانەوە دەهاتن بەشێوەیەکی پچڕ پچڕو وەجبەی کەم دەگەیشتن، دیار بوو هیچ نیازێکیان نەبوو، کە کورد بگەیەنرێتە ئاستێك بتوانێ بنکەیەکی لۆجیکی بۆ خۆی ڕۆبنێ‌و یەدەگی خۆی هەبێ، مەبەست لەمەش ئەوە بوو کە چاویان

[158] ژیراو چالیاندو ئەوانی تر: گەلێکی پەژموردەو نیشتمانی پەرت، ل٣١٤، ٣١٥.
[159] Daved macdowall: amodern history of the kurds.p٣٣٢

لەدەستی ئێران‌و ئەمەریکا بێت‌و نەتوانن بەشێوەیەکی سەربەخۆ کارا لەشەڕەکاندا بجولێن.[160]

بێگومان هەر لەگەڵ بەستنی پەیمانی جەزائیردا ئیدی کۆتایی بە پشتگیری ئەمەریکا بۆ کورد هات. ئەو بەڵێنانەی کە ئەمەریکاش بە کوردی دابوو وەك بڵقی سەر ئاویان لێهات، چونکە واشنتۆن بڕیاری دا پشتیوانی لەو هەڵوێستەی تاران بکات کە بە بارزانی راگەیەنراو داوای لێ کرابوو شەڕ ڕابگرێ، هەروەها دوا بەدوای ئەوە لە ڕۆژی ١٩٧٧/٣/١٨دا رادیۆی دەنگی ئەمەریکا راگەیاندنی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکای بڵاوکردەوە کە: "کوردە شۆڕشگێڕەکان داوایان کردووە ئەمەریکا لە کێشەکەیان بپرسێتەوەو یاریدەیان بدات، بەڵام وەڵامی وەزارەت بۆیان ئەوە بوو کە ئەوە کێشەیەکی نێوخۆی عێراقەو ئەمەریکا خۆی لەقەرەی نادا".[161] گومانی تێدا نیە کە (کیسنجەر)* پڕۆژەکەی شای سەبارەت بە کورد پەسەند کردبوو، چونکە لەسەر ئەوە ڕێك کەوتبوون کە کوردەکان تەنها کارتی قومارن یان تەنها پوولی خەرجن.[162] بارزانی لە نامەیەکدا بۆ کیسنجەر دەڵێ: "ئێمە پێمان وایە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئیلتیزامێکی ئەخلاقی‌و مەسئولیەتی سیاسیان لە ئەستۆدایە دەرهەق بە گەلی کورد حکومەتەکەتان بەخۆی گفت‌و بەڵێنی داوە وابێ هەر لەو پێو دانگەوە تکا لەڕێزدارتان دەکەین بەزووترین کات کارێك بکەن‌و فریامان

[160] گوێنتە دیشنەر: کورد گەلی لەخشتە براوی غەدر لێ کراو، ل٣٣١.
[161] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل١٨.
* –هنری کیسنجەر: راوێژکاری ئاسایشی نەتەوەیی ئەمەریکا بوو.
[162] ژیرارد چالیاندو ئەوانی تر: گەلێکی پەژموردەو نیشتمانی پەرت، ل٣١٥.

بکەون".[163] بەڵام بارزانی هیچ وەڵامێکی لەو بارەیەوە دەست نەکەوت، کەچی نا ئەخلاقیەتی سیاسیو بەرژەوەندی ئەمەریکاو هاوکارانی بەرامبەر کوردی ژێر دەستە هەر لەلایەن کیسنجەر خۆیەوە ئاشکرا دەبێت، کاتێك دەڵێ: "ئێمە زوڵمێکی گەورەمان لە کورد کرد، لەکاتێکدا دەبوایە عێراق دژی سوریا بوەستێت، شەڕمان بە کورد راگرتو پشتمان تێیان کرد".[164] د. گوێنتەر دیشنەر لە دوادیمانەی ڕۆژنامەوانی کە لەگەڵ بارزانیدا کردبووی لەناو خاکی کوردستانداو لە ڕۆژنامەی جیهاندا بڵاوی کردبۆوە، لەوەڵامی پرسیارێکدا دەربارەی گەورەترین هەڵەی شەخسی کە خۆی کردبێتی، پاش تێڕامانێك بەدەنگێکی کەسەردار ژەنەڕاڵ وەڵامی دابۆوە: "گەورەترین هەڵەی ژیانم ئەوەیە کە متمانەم بە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا کردو باوەڕم بەو گفتو بەڵێنانە کرد کەپێی داین".[165]

وولاتە عەرەبیەکان:-

پێویستە لێرەدا جەخت لەسەر ئەو راستیی یە بکەینەوە کە هیچ دەوڵەتێکی عەرەبی نەبووە بە ئاشکراو بێ مەرام دانی بە بوونی نەتەوەی کورددا نابێ، هیچ دەوڵەتێکی عەرەبی نەبووە عێراقو سووریا بە (هەردوو پارچەکەی کوردستان)یشەوە بە (خاكو گەلە)کەیەوە، بە دوو پارچە لە نیشتمانی عەرەبی نەزانێ، هیچ دەوڵەتێکی عەرەبی نەبووە، دان بەمافی

[163] گوێنتەر دیشنەر: کورد گەلی لەخشتە براوی غەدر لێ کراو،ل٣٤٢.

[164] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل١٩.

[165] گوێنتە دیشنەر: کورد گەلی لەخشتە براوی غەدر لێ کراو، ل٣٤٤، ٣٤٥.

چارەنووسی نەتەوەی کورددا بنێو بەدامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ قایلبێ، هەموو دەوڵەتە عەرەبییەکان، دژی پارچە پارچەکردنی عێراقو سووریان. جگە لە عێراقو سوریا، کە بەدوو دەوڵەتی عەرەبی دادەنرێن و بەخاكو گەلەکانیانەوە بەبەشێ لە نەتەوەی عەرەب دەژمێردرێت، لەهەمان کاتیشدا لای کورد وەك دوو دەوڵەتی داگیرکەری دوو پارچەی کوردستان تەماشا دەکرێت.[166] لەم بۆچوونە شۆڤێنیستانەیەدا وڵاتانی عەرەب هاودەنگو هاوڕای ڕژێمە جۆراو جۆرەکانی عێراق بوون، ئەگەرچی لەلایەکەوە جاروبار کەمایەتیەکی کولتوریان بەپێی بەرنامەیەکی کاتی داڕێژراوەو کورد بەشەریکە بەشی عەرەب لە عێراقدا دانی پێدا نرابێو لەلایەکی دیکە هەندێك لە وولاتانی وەك میسرو سوریاو لیبیا بەمەبەستی سیاسیانەی خۆیان دژ بە عێراق لەسەر کەرەوەیەکی کاتی بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد بوبێتن، بەڵام ئەمانە (لیبیا)ی لێدەرچێ هیچ شتێك لەو ڕاستیە ناگۆڕن کە دژی مافە ڕەواکانی کوردنو زۆر بەتوندی دژ بە لەق کردنی یەکێتی خاکی عێراقن کە بەبەشێکی گرنگی نیشتمانی عەرەبی دادەنێن ئەو دەوڵەتانە لەچەپەوە بۆ ڕاست، لە ئیسلامەوە بۆ عیلمانی، سەرجەمی بزووتنەوە نەتەوایەتیو ئیسلامیەکانیشیان، تەنانەت گەلە عارەبەکانیش هەر هەموویان بەبیرێکی دۆگمای وشکەڵاتووەوە هەڵوێستیان بەرامبەر بە کوردو مەسەلەکەی وەرگرتووە، لەبەر ئەوە گەر سەردەمانێك دەوڵەتێکی عەرەبی یاخود ڕێکخراوێکی نەتەوەیی یان ئیسلامی باسی لە مەسەلەی کورد بە ئیجابی

[166] حوسێن محەمەد عەزیز: کوردو شۆڕشو هەلی مێژوویی، ل١٢٤.

کردبێ، ئەوا بێ شك بێ مەبەست نەبووەو سوودێکی زۆریان لەمەسەلەی کورددا لە بەدەستهێنانی بەرژەوەندیەکانی خۆیان وەرگرتووە.[١٦٧] بۆ وێنە حکومەتی سوریا کە خاوەن سروشتێکی بەعسی بوو پشتیوانی لە حکومەتی بەعسی عێراقی کردووەو لە حوزەیرانی ١٩٦٣دا دوای سەرنەکەوتنی گفتوگۆ لەگەڵ شۆڕشگێڕانی کورددا، ڕایگەیاند کە هەموو توانایەکی سەربازی خۆی دەخاتە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی عێراقەوە، و ئەمەشی بە کردەوە سەلماند،[١٦٨] بۆ یارمەتی دانی هێزەکانی بەعس لیوایەکی سەربازی سووری بەسەرکردایەتی (عقید فهد شاعر) لە کوردستانی عێراقدا چووە مەیدانی شەڕەوە، ئەگەرچی ئەم کارە بەسەریاندا شکایەوە.[١٦٩]

حکومەتی سوریا هیچ هەڵوێستی خۆی دژی شۆڕشی کورد نەگۆڕی، و لەساڵی ١٩٦٦دا بەیانێکی دەرکردوو تیایدا باسی لە یارمەتی ئێرانی کردبوو بۆ کوردەکانو داوای لە ئێران کردبوو لەپاڵ حکومەتی عێراقدا بوەستێت.[١٧٠] پاش تێکچوونی پێوەندی هەردوو بەعسو سەرهەڵدانی ناکۆکی توندو تیژ لەنێوانیاندا کەوتنە پیلانگێڕان لەیەکتری، ناکۆکی نێوان هەردوو سەرکردایەتی پارتی بەعس بەتەواوی خەست ببۆوەو بەعسیە سوریەکان دەیانویست لەڕێی شۆڕشی کوردەوە ئەو باڵەی

---

[١٦٧] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل١٣.

[١٦٨] محمود الدرة: القضية الكردية في العراق، ل٤٠٨.

[١٦٩] محمد احسان: كردستان و دوامة الحرب، ط١، دار الحكمة، لندن، ٢٠٠٠، ل٥٦، ٥٧؛ علي كريم سعيد: العراق البيرية المسلحة، ل١٦١.

[١٧٠] محمود الدرة: القضية الكردية في العراق، ل٤٠٨.

بەعسی عیراق لاواز بکەن، بۆیە سەدام حوسێن لەڕاگەیاندنێکی ڕۆژی ١٩٧٥/٢/٢١ی دا بەئاشکرا ئەوەی دەربڕی کەیەکێك لە حکومەتەکانی عەرەب یارمەتی کورد ئەدا، و ناڕەزایی خۆی لەبەرامبەر دەربڕی کە مەبەستیش لەم دەوڵەتە سوریا بوو.[١٧١] بەڵام هەڵوێستی گەورە دەوڵەتی میسری عەرەبی بەرامبەر بە کورد و بزوتنەوە ئازادیخوازانەکەی ئەوا بە تەواوی لە ساڵی ١٩٧٥دا ئاشکرا دەبێت. ئەو دەمەی شەڕی چارەنوسسازانەی نێوان کورد و ڕژێمی بەعس بەردەوام دەبێت، لەوکاتەدا میسر هەوڵەکانی بۆ نزیك بوونەوەو ئاشت کردنەوەی ئێران و عێراق تەرخان کردبوو. لەڕاستیدا ئەم هەڵوێستەی میسر بێ مەبەست نەبوو، بەڵکوو لەو ڕووەوە سەرچاوەی دەگرت کە نائارامی دۆخی نێوخۆی عێراق لەڕووی ستراتیژیەوە لەبەرژەوەندی نەبوو، چونکە نەیدەویست کە سوپای عێراق بەشەڕی نێو خۆوە خەریك بێت لەکاتێکدا مەسەلەیەکی لەوە گەورەتر سەرجەمی وولاتانی عەرەبی بەخۆیەوە خەریك کردبوو، ئەویش شەڕی دژ بە ئیسرائیل بوو، ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکە میسر لەو ناوبژیوانی کردنەدا یارمەتیەکی لە نەوتی ئێران مسۆگەر کرد.[١٧٢] جگە لەمانە ئەنوەر سادات پێی وابوو بەو هەوڵە دەتوانێت شكو گومان لەسەر خۆی لابەرێت لە پێوەندیەکانی لەگەل ئیسرائیلو ئەمەریکادا، کە لەلایەن هەندێ لە دەوڵەتە عەرەبیەکانو ناسیۆنالیستەکانی عەرەبو ڕێکخراوە

---

[١٧١] میرزا مەنگوڕی: بەسەرهاتی سیاسی کورد (دەستنووس)، ل٦٠٢؛ کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل١٦.

[١٧٢] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل١٤.

ئیسلامییەکانەوە بە چاوی تاوانو لەباربەری شۆڕشی فەڵەستینەوە سەیریان دەکرد.[١٧٣]

سعودیەو ئەردەن:-

حکومەتی بەزاز لە پێناو ڕاگرتنی پشتیوانی ئێران بۆ شۆڕشی کورد هەوڵێکی زۆری دا، بۆ ئەم مەبەستە داوای لە شا حسینی ئوردن و شا فەیسەڵی سعودی کرد کە لە باشکردنەوەی پەیوەندیەکانی حکومەتەکەی لەگەڵ ئێراندا ناوبژیوانی بکەن، بەڵام هەوڵەکانی هەردوو مەلیك بێ ئەنجام مایەوە.[١٧٤] لەلایەکی دیکەوە سعودیەو ئەردەن لەباربردنی شۆڕشی کوردیان بەفاکتەرێك دەزانی بۆ کوژاندنەوەو لەباربردنی شۆڕشی (ظفار).[١٧٥] لە تشرینی یەکەمی ١٩٧٤دا کە ئەنجوومەنی نەتەوەیی و وەزیرانی دەرەوەی دەوڵەتانی عەرەب لە (رباط)ی پایتەختی مەغریب کۆبوونەوە، لەوێدا لەکێشەی کوردو عێراق و ئێران دوان، بڕیاریاندا کە (شا حسێن)ی ئەردەن و ئەنوەر ساداتو مەلیکی حیجاز ببن بە مەئموری ئەوەی بکەونە نێوان (ئێران و کوردو عێراق)و (ئێران و عێراق)یش بەیەکەوە ئاشت بکەنەوە.[١٧٦]

[١٧٣] ئیبراهیم جەلال: خوارووی کوردستان و شۆڕشی ئەیلول، ل٣٩٠.
[١٧٤] محمود الدرة: القضیة الكردیة في العراق، ل٤١٤.
[١٧٥] ئیبراهیم جەلال: خوارووی کوردستان و شۆڕشی ئەیلول، ل٣٨٩.
[١٧٦] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل١٥.

جەزائیر:-

سیاسەتی جەزائیر بەرامبەر ڕژێمی بەعسی عێراق پشتیوانی و هاوکاریکردنبوو. ڕۆژنامەی (الجماهیر) لەمێژووی ١٣ی حوزەیرانی ١٩٦٣ دا ووتارێکی بەناونیشانی (داگیرکەرو دەرەبەگ لەپشتی هەڵگەڕانەوەی بارزانیەوەن)، لەوێدا دەڵێت: "حکومەتی عێراق لەهەموو ئەو ناوچانەی کە زۆرینەی کوردە، توانای گەشەپێدانی نێوخۆی لە بوارەکانی خوێندن و کشتوکاڵ و تەندروستی و شارەوانیدا بۆ دابین کردوون، بەڵام لایەنگرانی بارزانی کە هەڵگری بیری شۆڤێنیستانەن بەمە ڕازی نەبوون و داوای دامەزراندنی جێگرێکی کوردی بە سەرۆك کۆمارو جێگری سەرۆك وەزیرانی کوردی و جێگری سەرکردەی گشتی هێزە چەکدارەکانیان دەکرد".[١٧٧] دەوڵەتی جەزائیر کە ڕۆڵێکی سەرەکی و ڕاستەوخۆی بینی لەپێکهاتنی هەردوو دەوڵەتی (عێراق و ئێران)و لەباربردنی شۆڕشی کورددا، لەکۆبوونەوەی سەرانی ئۆپیك لەجەزائیر (٤-١٩٧٥/٣/٦)دا سەرۆکی ئەو وواڵتە (هەواری بومیدیەن) پێشنیازی دانوسەندن و چارەسەرکردنی کێشەی نێوان هەردوولایانی کرد و لەدوا ڕۆژی کۆبوونەوەکەدا هەردوولایان ڕێکەوتننامەی ئاشتی یان ڕاگەیاند، تەنانەت جەزائیر لەو کۆمیتە هاوبەشانەشدا ئەندام بوو کە عێراق و ئێران بۆ دیاری کردنی خاڵە سنوریەکان و جێ بەجێ کردنی بەندەکانی پەیمانەکە درووستیان کردبوو.[١٧٨] هەواری بومیدیەن لە بۆچونێکی دوورەوە سەیری

[١٧٧] محمود الدرة: القضیة الكردیة في العراق، ل٤٠٩، ٤١١.
[١٧٨] کەمال عەلی و سەروەر عبدالرحمن عمر: هەڵوێستی دەوڵەتانی دەرەوە ...، ل١٥.

یەکبونەوەی عێراق و ئێرانی دەکرد، پێی وابوو بەدرێژەدانی ئەو ناکۆکیەو لەڕێگەی شۆڕشی کوردەوە هەردوو زلهێزەکە (ئەمەریکا و سۆڤیەت) هەوڵی زیاتر دەست تێوەردان و چوونە نێو ناوچەی دەریای سپی ناوەڕاست بەمەبەستی دەست بەسەرداگرتنی شا دەماری ئاوی و ئابووری ناوچەکە دەدەن.[١٧٩]

[١٧٩] ئیبراهیم جەلال: خوارووی کوردستان و شۆڕشی ئەیلول، ل٣٩٠.

ئەنجام

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتوینەتە چەند ئەنجامێك کە لەم خاڵانەدا دەیانخەینە ڕوو:-

١- بارودۆخی ئەو کاتەی عێراق بەشێوەیەکی وا تێك چوو بوو کە بۆشاییەکی سیاسی لەو ولاتەدا درووست بێت و کۆمەڵێك لە دەستە و گرۆی سیاسی بێنە مەیدانی کارکردنەوە و لەماوەیەکی کورتدا هێزێکی گەورە کۆ بکەنەوەو دەسەڵاتی سیاسی بگرنە دەست، بەتایبەتی ئەو ژمارە زۆرەی حکومەتو وەزارەتەکان نەیانتوانیوە وەك پێویست ڕەوشی هێمنی عێراق بپارێزن.

٢- پارتی بەعس دەرئەنجامی بارودۆخێکی دواکەوتووی کۆمەڵایەتیو ئابووریو فەرهەنگی بوو، بەهەموو شێوەیەك هەوڵی کۆکردنەوەی دەستە و گروپی لاوانیان دەداو بەبیرو باوەڕێکی نەتەوەیی رەگەز پەرستانە و دروشمی بریقەدار پەروەردەیان دەکردن، دروشمی یەکێتی و ئازادی و سۆسیالیزم کرابووە یەك لە دروشمە ستراتیژیەکانی بەعس کە لە هەموو مانگرتن و خۆپیشاندان و چالاکیەکانیاندا بەرزیان دەکردەوە و بەمەش سەرنجی زۆرینەی لاوان و خوێندکارەکانیان بەلای خۆیاندا رادەکێشا و لەم ڕێیەوە توانیان لە ماوەیەکی بە ڕێژە کورتدا جەماوەرێکی بەرفراوان بۆ پارتەکەیان پەیدا بکەن.

٣- گۆش کردنی نەوەی عەرەبی بەو ئایدیۆلۆژیەتە بیرێکی نەتەوەیی شۆڤێنی وای درووست کردبوو کە عەرەب بەتاکە نەتەوەو تاکەڕەگەز

دابنرێت، بۆ ئەم مەبەستەش هەوڵ بدرێت بۆ یەکگرتنی هەموو بەشەکانی نیشتمانی عەرەب لەچوارچێوەی یەك دەوڵەتدا و لە چوارچێوەی دروشمی (امة عربية واحدة زات رسالة خالدة).

٤- بەووردبوونەوە لە فکری بەعس ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە بەعس نەك کورد بە نەتەوە دانانێت، بەڵکوو ئامادە نەبووە وەك کەمە نەتەوەش دانی پێدابنێت، چونکە ئەوان پێیان وابووە کورد مێوانەو هاتۆتە سەر خاکی عەرەب و لەهەر ئانو ساتێکدا دەبێت ئەو نیشتمانە بۆ عەرەب بەجێ بهێڵێت، لەهەمان کاتدا شۆڕشی کوردی بەدەستکردی ئیمپریالیزم لەقەڵەم دەداو بە شۆڕشێکی ئازادیخوازی نەتەوەیی دانەدەنا و هەوڵی دەدا لەژێر ئەو دروشمە ڕەنگاو ڕەنگە ساختە کاریانەدا، وەك برایەتی نێوان کوردو عەرەب یەك ئاینیو یەك نیشتمانی، کورد لە خشتە بەرێت.

٥- کورد هەمیشە لەپێناوی گەیشتن بە مافەکانی ئامادە بوو دەست بۆ هەموو هێزێك ڕابکێشێت گەر ئامادەیی تێدا بووبێت بۆ چەسپاندنی مافەکانی، هەر بۆیە کورد لەسەرەتادا هەڵوێستی هاوپەیمانێتی لەگەڵ بەعسدا گرتەبەر، دواتر بەهۆی پاشگەز بوونەوەی بەعس ناچار بوو هەڵوێستی خۆی بگۆڕێت، ئەمەش ئەوە دەردەخات کە کورد هەموو جۆرە ڕێگەیەکی تاقی کردۆتەوە بۆ گەیشتن بەئامانجەکانی.

٦- بەعس کە لەڕێگەی کودەتاوە توانی بگاتە ترۆپکی دەسەڵات، بەڵام بەهۆی ئەو سیاسەتە تاکڕەویەی کە سیستێمێکی تۆتالیتارانەیان لەسەر بونیادنابوو، نەك هەر نەیانتوانی هیچ یەکێك لە دروشمە ستراتیژیەکانی خۆیان بە ئەنجام بگەیەنن، بەڵکو وەك حیزبێکی دیکتاتۆر چارەنوسی

خۆیان و گەل و ولاتێکیان بەرەو تراژیدیایەك برد کە لە مێژووی هاوچەرخ دا وێنەی نەبووە.

٧- لە ئەنجامە سیاسەتی داگیرکارانەی ئیمپریالیزم و هەڵەو کەم و کورتی هێزە دیموکراتخواز و شۆرشگێرەکاندا بەعس وەك هێزێکی رەگەز پەرستی بەرچاو تەنگ توانی ببێتە هێزێکی سیاسی و ببێتە هاوپەیمانی ئیمپریالیزم و کۆنە پەرستان بۆلێدانی هێزە دیموکراتخوازەکان و دەسەڵاتی سیاسی قۆرخ بکات .

٨- ئەگەرچی بەیاننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ توانی بەشێکی مافەکانی کورد دەستەبەر بکاتو بۆ ماوەیەك ئاشتی بخاتە کوردستانەوە، بەڵام لە ماوەی نە شەڕ نە ئاشتیدا بەعس خەریکی خۆ کۆکردنەوەو خۆ بەهێز کردنەوە بوو، بەپێچەوانەوە سەرکردایەتی کورد پشتی لێکردبۆوە کە ئەمەش هۆیەکی کاریگەر بوو لە تێکشکاندنو ساردبوونەوەی شۆڕشگێڕە کوردەکان.

٩- بەعس لەپەیڕەو کردنی سیاسەتیدا بۆ توانەوەو سڕینەوەی مۆرکی نەتەوەیی بوونی کورد جۆرەها شێوزای گرتبووە بەر، بۆ ئەم مەبەستەش پەنای بردبووە بەر ڕاگواستنو بەعەرەب کردنی کورد، لەو سەرژمێریانەوە بۆمان دەردەکەوێت کە بەعس لە پلانەکانیدا هەوڵی دابوو بەهەموو شێوەیەك کورد بن بڕ بکات.

١٠- کورد هەمیشە وەك کارتێکی فشاری نێو دەوڵەتی بەکارهاتووەو لەسەر ئەو پێگەیەش بەعس ویستوویەتی سیاسەتی خۆی دابڕێژێو ئامادە بووە جۆرەها سازشی گەورە بکات بۆ بەرامبەرەکەی لەپێناوی خامۆش کردنی شۆڕشی کوردو کۆتایی پێهێنانی، لەلایەکی دیکەوە

سیاسەتی خۆی بەجۆرێك بەدەوڵەتانی دەرەوە نیشان داوە کە بەهەموو شێوازێك ئامادە بووە مافەکانی کورد بداتو وەك پارتێکی دیموکرات و مرۆڤ دۆست گوایا ئەوان تەنها دەوڵەتن لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا کە دەتوانن کێشەیەکی نەتەوەیی ئاڵۆز چارەسەر بکەن.

بەڵام تا ئێستە مێژوو ئەوەی نەخستۆتە بەردەست کە پارتێکی نەتەوەیی شۆڤینی دیکتاتۆر توانیبێتی کێشەی نەتەوەیەکی بن دەست چارەسەر بکات کە لە بنەڕەتدا بریتیە لە کێشەیەکی دیموکراتی و مرۆڤانە.

بۆیە دەکرێ بووترێ، پارتی بەعس وەك رێکخستنێکی سیاسی و سیستمێکی دەوڵەتی ئەو پارت و سیستێمە نەبوو کە کێشەیەکی گرنگی کوردی چارەسەر بکات و لە هەمان کاتدا سەرکردایەتی بزوتنەوەی کوردایەتیش نەدەبوو هیچ ئومێدێك لەسەر ئەو رژێمە تۆتالیتارە هەڵبچنێ. کێشەی نەتەوەیەکی ژێردەستەی خاك داگیرکراو دەکرێ تەنها لە چوارچێوەی سیستێمێکی دیموکراتیانەدا چارەی بکرێ، خۆ ئەگەر نا ئەو کێشەیە هەروەك خۆی بە چارەسەرنەکراوی دەمێنێتەوە تا ئەودەمەی سیاسەتی نێودەوڵەتی لەو مەسەلانەدا گۆڕانکاری بەسەردێ و بە بڕیارێکی خۆیان دەتوانن مافی ئەو گەلە دەستەبەر بکەن و چارەنوسیان دەستنیشان بکەن.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: کتێب بە زمانی کوردی

ئۆرخانی غالب:

١. شۆڕشی ئەیلولو ڕۆژگاری دوای هەرەس،چاپخانەی هەلوێست لەندەن، ١٩٩٠.

ئاریان ئیبراهیم محمد:

٢. رۆژنامەی برایی-برایەتی (١٩٦٧-١٩٧٤) رۆڵی لە پێشخستنی ئەدەب و رۆشنبیری کوردیدا،چ١، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولیر، ٢٠٠٠.

ئازاد:

٣. ئەفسانەی عێراقێکی دیموکراسی یان سەربەخۆیی کوردو عەرەب، لەبلاوکراوەکانی کۆمەڵەی زانستە سیاسیەکانی کوردستان، بێ شوێنی چاپ، ئەیلولی ١٩٩٣.

ئاسۆ گەرمیانی:

٤. دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستەمێکی فیدراڵی، سلێمانی، ٢٠٠٤.

ئەلبێرت عیسا(دکتۆر):

٥. خوێندنەوەی بەعس بۆ فاشیزمی مێژوویی، لەبلاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی.ن.ک)، چاپخانەی دەروون، سلێمانی، ٢٠٠٤.

ئەمین قادر مینە:

٦. ئەمنی ستراتیجی عێراقو سێکوچکەی بەعسیان،تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، چ٢، لە بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ١٩٩٩.

ئەوان و. ئەندرسن(دکتۆر)، د.خەلیل هە رەشیدیان:

٧. عیراق و بەردەوامی قەیرانی خۆرهەلاتی ناوەراست، و/ فوئاد تاهیر سادق، سلێمانی، ٢٠٠٤.

ئیبراهیم جەلال:

٨. خوارووی کوردستانو شۆڕشی ئەیلول، بنیاتنانو هەڵتەکاندن (١٩٦١- ١٩٧٥، چ٣، سلێمانی، ١٩٩٩.

باڤیچ(پرۆفیسۆر):

٩. کوردستان و مەسەلەی کورد، و/ عبدالخالید صابر، چ١، چاپخانەی شڤان، سلیمانی، ٢٠٠٦.

بەختیار عەلی:

١٠. خوێنەری کوشندە، کۆمەڵە ووتار، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠٥.

جاناتان راندل:

١١. بەم هەموو تاوانەوە لێبوردنی چی؟ و/ سەلاحەدیین ئاشتی، چ١، ٢٠٠٣.

جەلال تاڵەبانی:

١٢. جۆشدانی خەبات دژی ئیمپریالیزم و فاشیزم و نۆکەرانیان بۆ سەربەخۆیی و دیموکراسی و ئۆتۆنۆمی، لەبڵاوکراوەکانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، نەورۆزی ١٩٨٠،

١٣. ڕاپۆرتی سیاسی، پەسندکراوی یەکەمین کۆنگری گشتی یەکێتی نیشتمانی کوردستان، ٢٧/١-١٤/٢/١٩٩٢، لەبڵاوکراوەکانی ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ١٩٩٢.

١٤. گفتوگۆیەکی جددی لەگەڵ صبحی عبدالحمیدو هاوڕێیانی، و. جەوهەر کرمانج، چ١، لە بڵاوکراوەکانی شارەوانی سلێمانی، سلێمانی، ٢٠٠٤.

جەمال نەبەز(دکتۆر):

١٥. ئێستە و پاشەڕۆژی نەتەوەی کورد لەبەر گڕی ئاگری شەڕی عیراق و ئیراندا، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی بۆ زانست و هونەر، ستۆکهۆڵم، ١٩٨٩.

١٦. دۆزی ناسیۆنالی کورد، ئۆتۆنۆمی یا کوردستانی سەربەخۆ یا بڕیاری چارەنوس لە ئازادیدا بۆ ئازادی، لە بلاوکراوەکانی ڕێکخراوی خوێندکارانی سۆسیالیستی کورد لە ئەوروپا ، چاپەمەنی ئازاد، سوید، ١٩٨٥.

١٧. کوردستان و شۆڕشەکەی، و/ کوردۆ، لە بلاوکراوەکانی ڕێکخراوی خوێندکارانی سۆسیالیستی کورد لە ئەوروپا ، چاپەمەنی ئازاد، ستۆکهۆڵم، ١٩٨٥.

١٨. بیری نەتەوەیی کوردی نە بیری قەومیەتی ڕۆژهەلاتی و نە بیری ناسیۆنالیستی ڕۆژئاواییە، لە بلاوکراوەکانی ڕێکخراوی خوێندکارانی سۆسیالیستی کورد لە ئەوروپا، چاپەمەنی ئازاد، ستۆکهۆڵم- سوید، ١٩٨٤.

جویس بلو(دکتۆر):

١٩. دۆزی کورد، و/کارزان محمد، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلیمانی، ٢٠٠٤.

حەسەن ئەرفەع:

٢٠. کوردەکان، و/ سەردار محەمەد، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١.

حسین محمد عزیز(دکتۆر):

٢١. خولانەوە لەبازنەیەکی بۆشدا، دەقی چاوپێکەوتن لەگەل جەرجیس فتح الله، چ١، سوید، ١٩٩٧.

٢٢. کوردو شۆڕش و هەڵی مێژوویی، چ٢، سلێمانی، ٢٠٠٠.

حیکمەت محەمەد کەریم (مەلا بەختیار):

٢٣. شۆڕشی کوردستان و گۆڕانکاریەکانی سەردەم، چ٣، هەولێر، ١٩٩٤.

٢٤. کۆبەندی چەند بابەتێك (١٩٨٧- ١٩٩٣)، سلێمانی، ١٩٩٩.

٢٥. لەمەڕ ڕێکخراوە دیموکراتیەکانی باشوری کوردستان، چ١، سلێمانی، ١٩٩٨.

خەبات عەبدوڵڵا:

٢٦. بنەما تیۆریەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشوور، چ١، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، ٢٠٠١.

درك كينان:

٢٧. كورد و كوردستان، و/ئەبوبەكر خۆشناو، چاپخانەی روون، سلێمانی، ١٩٩٩.

ژێرپارد چالیاند ، كەندال، عبدالرحمن قاسملو، مستەفا نازدار، عیسمەت شەریف وانلی، ئارچی رۆزفلت، كامەران قەرەداغی، ئەلیزا ماركوس، بیلل فریلیك:

٢٨. گەلێكی پەژموردەو نیشتمانی پەرت، (كورد و كوردستان)، و/ م. گۆمەیی، سوید، ١٩٩٨،

ڕەفیق سابیر:

٢٩. بەرەو مێژوو، چاپخانەی مەنسور، سویدا، ١٩٩١.

٣٠. عێراق دیموكراتیزەكردنی یان هەڵوەشاندنەوە، لەبڵاوكراوەكانی مەكتەبی بیرو هۆشیاری (ی.ن.ك)، سلیمانی،٢٠٠٥.

روینه لومبون (دكتۆر):

٣١. كورد گەلێكی بێ وولات، و/ ئەمجەد شاكەلی، ستۆكهۆڵم، ١٩٩٤.

سۆران عیزەددین فەیزی:

٣٢. دوو قۆناغی مێژوویی لە ڕوانگەی یاساییەوە، هەولێر، ٢٠٠٦.

سەروەر عبدالرحمن عومەر:

٣٣. یەكێتی نیشتمانی كوردستان دامەزراندنو دەست پێ كردنەوەی شۆڕش (١٩٧٥- ١٩٧٦) سلێمانی، ٢٠٠٢.

شۆڕش حاجی ڕەسوڵ:

٣٤. ئەنفالی كوردو دەوڵەتی عێراق، چ٢، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٣.

شوان عوسمان مستەفا:

٣٥. كوردستان و پرۆسەی بە ئیسلام كردنی كورد، سلێمانی،٢٠٠٢.

شیخ صدیق:

٣٦. پاكتاوكردنی رەگەزیی كورد لە مێژوودا، چ١، چاپخانەی وەزارەتی كشتوكاڵ، هەولیر، ٢٠٠٥.

صدام حسین:

٣٧. باوەڕمان بە ئۆتۆنۆمی هەرگیز لەق نابێ، دار الحریە، بغداد، ١٩٧٦.

٣٨. بڕوای ئێمە لە ویژدانی نەتەوەو لە كەلەپوری دێرینیەوە هەڵقووڵاوە، دار الحریە، بغداد، ١٩٨١.

٣٩. پتەوی بیروباوەڕ لەكاتی بەرەییدا، دار الحریە، بغداد، ١٩٨٢.

٤٠. خاسیەتی نەتەوەیی ناوخۆ بارێكی قووڵتری خۆبەستنەوەیە بەنیشتمانەوە، دار الحریە، بغداد، ١٩٨٢.

٤١. گەل سەرچاوەی هێزو بەخششە، دار افاق عربیە، بغداد، بێ ساڵی چاپ.

٤٢. ووتاری صدام حسین لە ڕۆژی ١٩٨٢/٢/٢٤دا لە پارێزگای سلێمانی.

عبدالرحمن قاسملوو(دكتۆر):

٤٣. كوردستان و كورد، و/ عبداللە حسن زادە، چ٢، لە بلاوكراوەكانی كتێبخانەی سۆران، هەولێر، ٢٠٠٦.

عبداللە حسن زادە:

٤٤. نیو سەدە تێكۆشان، بەرگی دووەم، بێ شوێنی چاپ، ١٩٩٦.

عبدالله قەرەداغی (مەلا عەلی):

٤٥. ڕاگوێزانی کورد لە مێژوودا، چ٢، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٤.

فاتح ڕەسوڵ:

٤٦. بنچینەی مێژووی بیرۆکەی چەپ لە کوردستاندا، چ١، ستۆکهۆڵم، ٢٠٠١،

فاضل حسین:

کێشەی ویلایەتی موسل، و/محمد شاکەلی، چاپخانەی خاك، سلێمانی، ١٩٩٩.

کاوە نادر:

٤٧. کەندێناوە لەنێوان ڕاگواستن و بەعەرەبکردندا، لە بلاوکراوەکانی ڕۆژنامەی میدیا، هەولێر، ٢٠٠١،.

کریس کۆچێرا:

٤٨. کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا، و/ حەمە کەریم عارف، چ١، لە بلاوکراوەکانی کتێبخانەی سۆران، هەولێر، ٢٠٠٣،

کنعان مەکییە:

٤٩. دڵڕەقی و بێدەنگی، و/ حەمە ڕەشید، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلیمانی،٢٠٠٥.

گوێنتەر دیشنەر(دکتۆر):

٥٠. کورد گەلی لەخشتە براوی غەدر لێ کراو، و/ حەمە کەریم عارف، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

لەتیف فاتح، مەجید ساڵح:

٥١. کورد قڕان، بەرگی یەکەم، چ١، سلێمانی، ٢٠٠٣، چاپخانەی تیشك،

مارتن ڤان برۆنەسن:

٥٢. ئاغا و شێخ و دەوڵەت، و/کوردۆ، چ٤، ب١، سلێمانی، ٢٠٠٣.

مارف عومەر گوڵ(دکتۆر):

٥٣. جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێو دەوڵەتی دا، چ٣، لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی.ن.ك)، سلێمانی، ٢٠٠٦.

محمد عومەر مەولود(دکتۆر):

٥٤. فیدرالیەت و پیادەکردنی لە عیراقدا، و/ د.محمد عومەر مەولود و د.عومەر ئیبراهیم عەزیز، چ١، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولیر، ٢٠٠٦.

مەحمود ڕەزا:

٥٥. لەپێناوی دیموکراتیزەکردنی حوکم لە عێراقدا، لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی.ن.ك)، سلێمانی، ٢٠٠٢.

مەحمودی مەلا عزەت:

٥٦. ڕەگ و ڕیشەی مێژوویی تەقەلای بە عێراقی کردنی کوردو مەسەلەی کوردستان، ب١، سوید، ئابی ١٩٨٧.

مەریون ووریا قانع:

٥٧. شوناس و ئاڵۆزی، چەند ووتارێك دژی دۆگماتیزم، چاپ ڕەنج، سلیمانی، ٢٠٠٤.

مەسعود بارزانی:

٥٨. بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد، بەرگی سێیەم، بەشی یەکەم، شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١-١٩٧٥، چ١، هەولێر، ٢٠٠٤.

٥٩. بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد، بەرگی سێیەم، بەشی دووەم، شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١-١٩٧٥، چ١، هەولێر، ٢٠٠٤.

مەهدی محمد قادر:

٦٠. پێشهاتە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق، ١٩٤٥- ١٩٥٨، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، سلێمانی، ٢٠٠٥.

محمد ڕؤوف عزیز:

٦١. ئەنفال و ڕەهەندە سۆسیۆلۆجیەکانی، چ١، سلێمانی،٢٠٠٥.

محمد هماوەندی(دکتۆر):

٦٢. ڕاگواستنی کوردو زامدارکردنی دیموکراتیەت لە کوردستاندا، دەزگای هماوەندی بۆ چاپ و بلاوکردنەوە، کرکوك- لندن، ٢٠٠٤.

مراد حەکیم محەمەد:

٦٣. ئاکامە کۆمەڵایەتیەکانی سیاسەتی ڕاگواستنی کورد لەعێراق لەسەردەمی بەعسدا،، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی سلێمانی، ٢٠٠٤.

منوچهر پارسادوست(دکتۆر):

٦٤. ناکۆکی ئێران – عێراق، و/ محسن علی، لە بلاوکراوەکانی بەشی هۆشیاری مەلبەندی ڕێکخستنی سلێمانی ی.ن.ك، سلێمانی، ١٩٩٥،

نادر ئینتیسار:

٦٥. ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی، و/ عەتا قەرەداغی، چ١، خانەی چاپ و بلاوکردنەوەی قانع، سلێمانی، ٢٠٠٣،

نەژاد عەزیز سورمێ:

٦٦. درەختی بنکۆڵ کراو، چ١، کوردستان، ١٩٩٥.

نوری تاڵەبانی(دکتۆر):

٦٧. سیاسەتی بەعەرەب کردنی کەرکوك، و/ مەریوان حوسێن چیمەنی، لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك)، سلێمانی، ٢٠٠٣.

یاسین صابر صالح:

٦٨. ئینسکلۆپیدیای گشتی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٥.

دووەم:کتێب بە زمانی عەرەبی

ابراهیم خلیل احمد(الدکتور):

٦٩. تاریخ الوطن العربي الحديث و المعاصر، مديرية دار الكتب للطباعة و النشر، موصل، ١٩٨٧.

ابراهیم خلیل احمد(الدکتور)، د. جعفر عباس حمیدی:

٧٠. تاریخ العراق المعاصر،مطبعة التعليم العالي في الموصل، موصل، ١٩٨٩.

ابراهیم خلیل احمد(الدکتور) و د. خیل علی مراد:

٧١. ایران و تورکیا (دراسة في تأريخ الحديث والمعاصر، موصل، ١٩٩٢.

ابو اسلام احمد عبدالله:

٧٢. صدام حسين، نشأة، التاريخ، الجريمة، ط٢، بيت الحكمة، مصر، ١٩٩٠.

احمد رائف:

٧٣. حقوق الانسان في العراق، من تقارير المنظمة العربية لحقوق الانسان، زهراء اعلام العربي، قاهره، بدون سنة الطبع.

احمد فوزي:

٧٤. المثير من احداث العراق السياسية، بغداد، ١٩٨٨.

ادمون غريب:

٧٥. الحركه القوميه الكرديه، دار النهار للنشر، بيروت، ١٩٧٣.

اديث وائي، ايف، بيزوز:

٧٦. العراق دراسه في علاقات الخارجيه ١٩١٥-١٩٧٥، ت/عبدالجيد حسيب القيسى، ج٢،گ١، بدون مكان الگبع، ١٩٨٩.

أمل ميخائيل بشور(الدكتور):

٧٧. دراسة في تأريخ سوريا السياسى المعاصر، ط١، توزيع جروس بروس، بدون مكان الطبع، ٢٠٠٣.

ا.پ:

٧٨. عن التعليم في كردستان العراق، مطبعة خەبات، ايار ١٩٨٦.

بدون أسم مؤلف:

٧٩. البعث العربي الاشتراكى، ط٤، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧.

بدون اسم مؤلف:

٨٠. مظاهر الانتهاكات حقوق الانسان في العراق، بدون مكان و سنة الطبع.

بو علي ياسين، محمد جمال باروت، محمد نجاتى طيارة:

٨١. الاحزاب والحركات القومية العربية، ج١،مركز العربي للدراسات الاستراتيجية، بدون مكان و سنة الطبع.

توفيق سلطان اليوزبكى(الدكتور)، د. يحيى الدين توفيق، صلاح الدين امين:

٨٢. دراسات في الوطن العربي الحركات الثورية والسياسية،مطبعة جامعة الموصل، ط٣،موصل، ١٩٧٥.

ثامر كامل محمد:

٨٣. في الامن الخارجي العراقى واستراتيجيه تحقيقه، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٥.

ج. ل. البغدادي:

٨٤. بعث العراق في قفص الاتهام، ط١، دار الحقيقة، بغداد، ١٩٧٩.

٨٥. **جابر ابراهيم الرواي(الدكتور):**

٨٦. الغاء الاتفاقيه العراقيه - الايرانيه لعام ١٩٧٥ في ضوء القانون الدولى، بغداد، ١٩٨٠.

جاسم محمد حسن العدول، د. طالب محمد وهيم، د. غانم محمد الحفو، عونى عبدالرحمن السجادى:

٨٧. تاريخ الوطن العربي المعاصر، مطبعة جامعة الموصل، موصل، ١٩٨٦.

جبار قادر(الدكتور):

٨٨. السياسات الحكومية في كركوك خلال العهد الملكى (١٩٢١- ١٩٥٨)، كركوك مدينة القوميات المنأخيه، ط١، لندن ، ٢٠٠٢.

جعفر عباس حميدي:

٨٩. التطورات السياسية في العراق ١٩٤١-١٩٥٣، مطبعة النعمان، النجف، ١٩٧٦.

جلال الطالباني:

٩٠. حول القضية الكوردية في العراق،ط٢، منشورات دار ارارات للثقافة والنشر، بدون مكان الطبع،١٩٩٦.

٩١. كردستان و الحركة القومية الكردية، ط٢، دار الطليعة لطباعة و النشر، بيروت، ١٩٧١.

٩٢. تحاور مام جلال عبر فضائيةLBC اللبنانية قامت ببثها هيئة تحرير صحيفة النهار، ليلة ٢٥-١١/٢٦/١٩٩٨، السليمانية،١٩٩٨.

جليل جليلل، م. س لازاريف، حسرتيان، شاكر ومحويان، أولغاجيغالينا:

٩٣. حركة الكردية في عصر الحديث، ت/ د. عبدي حاجى، دار الرازي للطباعة و النشر، لبنان- بيروت، ١٩٩٢ .

جمال بابان

٩٤. اعلام كرد العراق، سليماني، ٢٠٠٦.

حازم صاغية:

٩٥. قوميو المشرق العربي من درابغوس الى غارودى، بيروت، ٢٠٠٠.

حامد احمد الورد:

٩٦. الانسان وبناء مجتمع في فكر وتجربة حزب البعث الاشتراكى، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٤.

حامد محمود عيسى(الدكتور):

٩٧. المشكلة الكردية في الشرق الاوسط منذ بدايتها حتى سنة ١٩٩١، مكتبة مدبولي، قاهرة، ١٩٩٢.

٩٨. القضية الكردية في العراق من الاحتلال البريطانى الى الغزوا الامريكى ١٩١٤- ٢٠٠٤، ط١،عربية للطباعة و النشر، قاهره، ٢٠٠٥.

حسن احمد محمد:

٩٩. الفكر الاشتراكي لحزب البعث العربي الاشتراكي، دار الحرية للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٨٢.

حسن سعيد:

١٠٠. نواطير الغرب، بيروت، ١٩٩٢.

حسن علوي:

١٠١. العراق دولة المنظمة السريه، بدون مكان و سنة الطبع.

حنا بطاطو:

١٠٢. العراق، كتاب الثالث، الشيوعيون و البعثيون و الضباط الاحرار،ت/ عفيف الرزاز، ط٢، مؤسسة الابحاث العربية، بيروت، ١٩٩٩.

خالد سليمان الهنداوي(دكتور):

١٠٣. القضية الكردية و الحل المنشود التاريخ الواقع-المستقبل، ط١، الاوائل للنشر و التوزيع، ديمشق، ٢٠٠٦.

خالدة عبدالقهار:

١٠٤. سكرتيرة صدام تتكلم، تقديم/احمد رائف، ط١، الزهراء للاعلام العربي، قاهرة، ١٩٩٠.

خليل اسماعيل محمد(الدكتور):

١٠٥. المجتمع المدنى ومستقبل الاثنيات في العراق، من منشورات مكتب الفكر و التوعية للاتحاد الوطني الكوردستاني، سليَمانى، ٢٠٠٤.

١٠٦. مؤشرات سياسة التعريب والتهجير في اقليم كردستان العراق، اربيل، ٢٠٠١.

١٠٧. البعد القومي للتغيرات في الحدود الادارية لمحافظة كركوك، وزارة الثقافة والاعلام، منشورات مجلة كاروان، اربيل، ١٩٩٧.

ديفيد ادامسن و جرجيس فتح الله:

١٠٨. الحرب الكوردية و انشقاق ١٩٦٤، ط٢، مطبعة التربية، اربيل، ١٩٩٩.

راستي(دكتور):

١٠٩. المسألة الكردية حوائل على طريق الحل الديمقراطي، ط١، مطبعة هاڤيبون، برلين، ٢٠٠٣.

رجاء حسين الخطاب:

١١٠. العلاقات العراقية- الفارسية ١٨٤٧- ١٩٨١، دار الحرية، بغداد، ١٩٨١.

رشيد ملا:

١١١. الحقيقة الخفية لصدام التكريتي، بدون مكان و سنة الطبع.

رغيد الصلح:

١١٢. حربا بريطانيا والعراق ١٩٤١-١٩٩١، ط٢، بيروت، ١٩٩٧.

سعد البزاز:

١١٣. الاكراد في المسالة العراقية،الاهلية للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٦.

سعد بشير اسكندر(الدكتور):

١١٤. الكرد الفيليون و حزب البعث ١٩٦٣- ٢٠٠٣، من منشورات مكتب الفكر و التوعية للاتحاد الوطني الكوردستاني،سليماني،٢٠٠٤.

سعد ناجي جواد(دكتور):

١١٥. دراسات في المسألة الكوردية، ط١، دار العربية للعلوم، بيروت، ٢٠٠٥.

١١٦. العراق و المسألة الكوردية ١٩٥٨-١٩٧٠، لندن، ١٩٩٠.

سليمان بشير(دكتور) و اخرون:

١١٧. صدام بين الاقوال و الافعال، حزب البعث عن خلال ادبياته (دستور العراق البعثي)، ط١، الزهراء الاعلام العربي، قاهرة، ١٩٩١.

سمير خليل:

١١٨. جمهورية الخوف، ت/ احمد رائف، ط٣، الزهراء للاعلام العربي، قاهيرة، ١٩٩١.

سيدر رياض الزبيدى:

١١٩. تصفيه الخصوم السياسيين، مقال من وقائع ندوة حقوق الانسان وحرياته الاساسية في العراق، جمعية العراقية لحقوق الانسان- فرع سوريا، ط١، ١٩٩٧.

شبلى العيسمى:

١٢٠. حزب البعث العربي الاشتراكى مرحلة الاربعينات التأسيسية ١٩٤٠- ١٩٤٥، ط٢،دار الطليعة، بيروت، ١٩٧٥.

١٢١. حزب البعث العربي الاشتراكى، بغداد، ١٩٨٧.

١٢٢. في الثورة العربية، بيروت، ط٢، مؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت،١٩٧١.
١٢٣. حزب البعث العربي اشتراكى، مرحلة النمو والتوسح ١٩٤٩-١٩٥٨، ط٣، دار الشوؤون للثقافة العامة (أفاق عربية) بغداد، ١٩٨٧.
١٢٤. تاريخ البعث (فكر و نضال)، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٦.

شمران عجلي:

١٢٥. الخريطة السياسية للمعارضة العراقية، ط١، دار الحكمة، لندن، ٢٠٠٠.

شورش حسن عمر:

١٢٦. حقوق الشعب الكردى في الدساتير العراقيه، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية، سليْمانى، ٢٠٠٥.

شيخ جواد الصالحى:

١٢٧. المحاكم الصورية في العراق، مقال من وقائع ندوة حقوق الانسان وحرياته الاساسية في العراق، جمعية العراقية لحقوق الانسان- فرع سوريا، ط١، ١٩٩٧.

شيَركؤ فتح اللة عمر(الدكتور):

١٢٨. الحزب الديمقراطى الكردستانى حركة النصر والقومى الكردية في العراق ١٩٤٦- ١٩٧٥، سليمانية، ٢٠٠٤.

صباح محمود محمد(دكتور):

١٢٩. الفكر الاستراتيجي لصدام حسين، مطبعة عشتار، بغداد، ١٩٨٥.

صدام حسين:

١٣٠. الثورة والتربية الوطنية، ط١، دار الحرية للطباعة، بغداد، تموز، ١٩٧٧.
١٣١. المسار الانساني البعث، جامعة الموصل، بدون سنة الطبع.
١٣٢. مؤشرات العمل في المنظقة الحكم الذاتى، ١٩٧٥/١٢/٧، نص حديث ارفيق صدام حسين نائب امين سر القطر الى كوادر الحزب في فرع الشمال بتاريخ ١٩٧٥/١٢/٧. بدون مكان و سنة الطبع.
١٣٣. البعث و الثورة و الانسان، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٠.
١٣٤. حول كتابة التاريخ، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٩.

صلاح الخرسان:

١٣٥. التيارات السياسية في كردستان العراق، قراءة في ملفات الحركات و الاحزاب الكردية في العراق١٩٤٦-٢٠٠١، ط١، مؤسسة البلاغ للطباعة و النشر، بيروت، ٢٠٠١.
١٣٦. صفحات من تاريخ العراق السياسي الحديث (الحركات الماركسية) ١٩٢٠-١٩٩٠، مؤسسة المعارف للمطبوعات، بيروت، ٢٠٠١.

صلاح الدين الخرسان:

١٣٧. تصفيه خصوم السياسيين، مقال من وقائع ندوة حقوق الانسان وحرياته الاساسية في العراق، جمعية العراقية لحقوق الانسان- فرع سوريا، ط١، ١٩٩٧.

صلاح سعدالله:

١٣٨. السألة الكوردية في العراق، ط٢، دار المثنى ، ٢٠٠٣.

صلاح العقاد(الدكتور):

١٣٩. المشرق العربي المعاصر، مكتب الانجلو المصرية، القاهيره، ١٩٩٣.

طالب الحسن:

١٤٠. اغتيال الحقيقة عبدالسلام عارف و اشكالية الكتابة في تاريخه السياسي، ط١، بغداد، ٢٠٠٤.

طه بابان:

١٤١. عالم الكورد المرعب، الكتاب الاول،ط١، مطبعة شفان، السليمانية، ٢٠٠٢.

عبدالامير هادي الحكام(الدكتور):

١٤٢. تاريخ حزب الاستقلال العراقي ١٩٤٦-١٩٥٨، دار الشؤن الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٦.

عبدالجبار حسن الجبورى:

١٤٣. الاحزاب والجمعيات السياسة في القطر العراقي ١٩٠٨-١٩٥٨، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧.

عبدالجبار عبدالمصطفى:

١٤٤. الفكر السياسى الوسيط والحديث، ط١، مطبعة جامعة الموصل، موصل، ١٩٨٢.

عبدالجبار حيدر:

١٤٥. المسألة الكوردية في الوثائق العراقية، المشكلة، احل، النتيجة، رسالة ماجستير غير منشورة، ١٩٨٢.

عبدالحميد العباسي:

١٤٦. صفحات سوداء من بعث العراق، ج١، ط١، بدون مكان الطبع، ١٩٨٤.

عبدالرحمن البزاز:

١٤٧. العراق من الاحتلال حتى الاستقلال، دار البراق، ط٤، لندن، ١٩٩٧.

عبدالرزاق الحسنى:

١٤٨. تاريخ الاحزاب السياسة العراقية، بيروت- لبنان، ١٩٨٠،

عبدالرزاق محمد اسود:

١٤٩. موسوعة الحرب العراقية الايرانية، المجلد الاول، ط١،دار العربية للموسوعات، بيروت، ١٩٨٤.

عبدالعزيز النوار:

١٥٠. تاريخ العرب المعاصر، (مصر والعراق)،بيروت، بدون سنة الطبع.

عبدالفتاح على البوتانى(الدكتور):

١٥١. الحركة القومية الكوردية التحررية، ط١، دار سپيريز للطباعة و النشر، اربيل، ٢٠٠٤.

١٥٢. الحيات الحزبية في الموصل ١٩٢٦-١٩٥٨، ط١، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٣.

١٥٣. وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، مؤسسة موكريانى للطباعة و النشر، اربيل، ٢٠٠١.

عبدالوهاب الكيالى(الدكتور):

١٥٤. موسوعة السياسة، ط٤، ج١،المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٩٩.

عبدالوهاب حميد رشيد(الدكتور):

١٥٥. العراق المعاصر، ط١، دار المدى، ديمشق، ٢٠٠٢.

عبدللة حنا :

١٥٦. من الاتجاهات الفكرية في سورياو لبنان في النصف الاول من القرن العشرين، بيروت، بدون سنة الطبع.

عثمان الرواندوزى المحامى :

١٥٧. استجواب صدام حسين رجل التنقضات، دار الاندلسيه، لندن، ٢٠٠٢.

عدنان المفتي :

١٥٨. الاكراد والعلاقات العربية الكوردية، مركز المحروسة، بدون مكان الطبع، ١٩٩٨.

عزالدين دياب :

١٥٩. التحليل الاجتماعي لظاهرة الانقسام في الوطن العربي، مكتبة مدبولي، القاهرة، ١٩٩٣.

عزيز الحاج(الدكتور):

١٦٠. القضية الكردية في العراق، تاريخ والافاق، ط١،المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٩٤.

عزيز حسن البارزانى :

١٦١. الحركة القومية الكرديه التحرريه في كردستان العراق ١٩٣٩– ١٩٤٥، دار سپيريز للطباعة و النشر، هەولێر، ٢٠٠٢.

على صالح ميرانى :

١٦٢. الحركة القومية الكردية في كوردستان– سوريا ١٩٤٦– ١٩٧٠، ط١، اربيل، ٢٠٠٤.

علي كريم سعيد(دكتور):

١٦٣. عراق ٨ شباط ١٩٦٣ من حوار المفاهيم الى حوار الدم، مراجعات في ذاكرة طالب شبيب، ط٣، مطبعة المعارف، بغداد، ٢٠٠٥.

١٦٤. العراق البيرية المسلحة، حركة حسن السريع و قطار الموت ١٩٦٣، ط٢، دار البراق، بغداد، بدون سنة الطبع.

عونى الداوودى :

١٦٥. كركوك رحلة في ذاكرة التاريخ، المراجعة والتقيدم، د. نورى طالبانى، ط١، من منشورات مكتب الفكر و التوعية للاتحاد الوطني الكوردستاني، سليمانية، ٢٠٠٤.

عونى عبدالرحمن السبعاوى :

١٦٦. موضوعات مادة الثقافة القومية والاشتراكية، مطبعة جامعة صلاح الدين، ١٩٨٧.

غانم محمد الحفو و عبدالفتاح علي البوتاني :

١٦٧. الكورد والاحداث الوطنية في العراق خلال العهد الملكي ١٩٢١– ١٩٥٨، ط١، دار سپيريز، اربيل، ٢٠٠٥،ل٦٠.

فائز اسماعيل :

١٦٨. بدايات حزب البعث العربي في العراق (١٩٤٤– ١٩٥٠، ١٩٥٠– ١٩٥٣)، ط١، دمشق، ١٩٩٧.

فارس عبدالله :

١٦٩. المنظور الفكري عند الرئيس القائد صدام حسين، ج١، ط١، منشورات المكتبة العالمية، بغداد، ١٩٨٦.

فاضل حسين(الدكتور):

١٧٠. الفكر السياسى في العراق المعاصر (١٩١٤– ١٩٥٨)، مؤسة الخليج للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٨٤.

كاظم حبيب(الدكتور):

١٧١. لمحات من نضال التحرر الوطنى لشعب الكردى في كردستان العراق، دار اراس، اربيل، ٢٠٠٥.

١٧٢. الاستبداد و القسوة في العراق، سليمانى، ٢٠٠٥.

كمال مظهر احمد:

١٧٣. كردستان في سنوات حرب العالمية الاولى، ت/ محمد مەلا كريم، ط٢، بغداد، ١٩٨٤.

كاوس قفطان(دكتور):

١٧٤. الحركة التحررية الكوردية في كوردستان العراق ١٩٥٨–١٩٦٤، ط١، سليمانية، ٢٠٠٤.

ماجد سلمان حسين:

١٧٥. الفكر القومى الاشتراكى في ممارسات البعث النضالية في مرحلة النشاة، منشورات دائرة الشؤون الثقافية والنشر، بغداد، ١٩٨٤.

ماجد عبدالرضا(الدكتور):

١٧٦. مسألة الكردية في العراق الى ١٩٦١، بغداد، ١٩٧٠.

ماريون وبيتر سلوجلت:

١٧٧. العراق الحديث من الثورة الى دكتاتورية، مراجعة وتقديم: احمد رائف، ت/ مركز دراسات والترجمة، الزهراء للاعلام العربي، قاهره، ط١، ١٩٩٢.

مجيد خدوري(الدكتور):

١٧٨. العراق جمهورى، ط١، انتشارات الشريف الضى، مطبعة امير، قم،١٩٩٧.

محسن احمد محمد:

١٧٩. الفكر الاشتراكى لحزب البعث العربي الاشتراكى، دار الحرية للطباعة. بغداد، ١٩٨٢.

محمد احسان(دكتور):

١٨٠. كردستان و دوامة الحرب، ط١، دار الحكمة، لندن، ٢٠٠٠.

محمد السماك:

١٨١. الاقليات بين العروبة و الاسلام، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٩٠.

محمد العباسى:

١٨٢. حزب البعث، التاريخ، الفكر، التطبيق، الزهراء الاعلام العربى، قاهرة، ١٩٩٢.

محمد علي داهش و سعد غالب:

١٨٣. موضوعات مادة الثقافة القومية و الاشتراكية، جامعة الموصل، دار الكتب للطباعة و النشر، الموصل، ١٩٨٧.

١٨٤.

محمد حمدى الجعفرى:

١٨٥. بريطانيا والعراق حقبة من الصراع ١٩١٤– ١٩٥٨، بغداد، ٢٠٠٢.

محمود الدرة:

١٨٦. القضية الكردية في العراق، ط٢، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٦.

محمد منذر(دكتور):

١٨٧. الجبهة والحزب السياسي ، المباديء العامة و منطلقات اساسية، ط١، من منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت لبنان، ٢٠٠٤.

مصطفى المهاجر:

١٨٨. حالة حقوق الانسان و حرياته ولاساسية في العراق، تقرير الثقافى، وقائع ندوه حاله حقوق الانسان وحرياتة الاساسية في العراق، الجمعية العراقية الحقوق الانسان، فرع سوريا، ط١، ١٩٩٧.

مصطفى دندشلي(الدكتور):

١٨٩. مساهمه في نقد الحركات السياسية في الوطن العربي، حزب البعث العربي الاشتراكي ١٩٤٠- ١٩٦٣، ج١، الايدولوجيا والتاريخ السياسى، ط١، دار الطليعة، بيروت، ١٩٧٩.

مصطفى عبدالقادر النجار(الدكتور):

١٩٠. العراق في التأريخ، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٣.

معاذ حسن:

١٩١. البعث صناعة غربية جاهزة، ط١، تهران، ١٤٠٢هـ.

منذر الموصلي:

١٩٢. القضية الكردية في العراق (البعث و الاكراد)، ط١، دمشق، بيروت، ٢٠٠٢.

ميثم الجنابي:

١٩٣. العراق و معاصرة المستقبل، دار المدى للثقافة و النشر، دمشق، ٢٠٠٤.

مير بصري:

١٩٤. اعلام السياسة في العراق الحديث، ج٢، دار الحكمة، لندن، ٢٠٠٤.

ميشل عفلق:

١٩٥. البعث وتحديات المستقبل، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧.

١٩٦. في سبيل البعث، جزء الاول، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٦.

١٩٧. معركة مصير الواحد، بيروت- لبنان، ١٩٧٥

١٩٨. احاديث الامين العام ميشيل عفلق خلال زيارته لبغداد، ايار ١٩٦٩.

١٩٩. في سبيل البعث، ج٢، بغداد، ١٩٨٦، دار الحرية للطباعة.

٢٠٠. البعث و الاشتراكية، ط١، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٧٣.

ميڤان عارف عبدالرحمن بادي:

٢٠١. الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق، ١٩٥٨- ١٩٦٣، دار سپیریز ، اربيل ٢٠٠٥.

نورى عبدالحميد العانى(الدكتور) وأخرون:

٢٠٢. تأريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهورى، ط١، بغداد، ٢٠٠٠.

نوري نجم المرسومي:

٢٠٣. في فكر القائد صدام حسين، بغداد، ٢٠٠٠.

هادي حسن:

٢٠٤. دور الحزب البعث العربي الاشتراكي في العراق في الحركة الوطنية منذ تاسيسه حتى ١٤تموز ١٩٥٨، ط٢، مطبعة معهد الثقافة العالية، بغداد، ١٩٨٤.

وميض جمال عمر نظمى(الدكتور)، د. شفيق عبدالرزاق، د. غانم محمد صالح:

٢٠٥. التطور السياسى المعاصر في العراق، بغداد، بدون سنة الطبع.

الياس فرح(الدكتور):

٢٠٦. التربية والسياسة، ط١، دار الطليعة، بيروت، نيسان ١٩٧٥.

٢٠٧. مستقبل العمل الثوري العربي، دار الطليعة، بيروت، ١٩٧٣،

٢٠٨. حول ايدولوجية الثورة العربية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٧٦،

٢٠٩. في الثقافة و الحضارة، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٩.

٢١٠. قراءة منهجية في كتاب في سبيل البعث، ج١، ط١، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٨١.

سێیەم: کتێب بە زمانی فارسی

سرهنگ زرهی ستاد،

٢١١. عبداللة رفيعى: صدام ابن غريقة عرب، تهران، ١٣٨٢هـ.

عليرضا شيخ عطار:

٢١٢. كردها و قدرتها منطقه اى و خرا منطقه اى، جلد اول، ض١، مركز تحقيقات استراتيژيك، طهران، ١٣٨٢هـ.

أز مؤرخين :

٢١٣. تاريخ المعاصر الايران تهران،١٣٦٨هـ.

أذر ميدخت شايخ :

٢١٤. مسائل مرزي ايران وعراق تاثير ان در مناسبات دوكشور ،جابخانة سبهر، تهران،١٣٦٩هـ.

چوارەم: کتێب بە زمانی ئینگلیزی

٢١٥. Daved macdowall: amodern history of the kurds,i.b.tauris, London, ٢٠٠٠.

٢١٦. Human rights watch/ middle east, iraqs crime of genocide, the anfal campaign against the kurds, New Haven and London, printed in the U.S.A, ١٩٩٢.

پێنجەم: بیرەوەری و یادداشتەکان بە زمانی کوردی

ئەحمەد بانیخێلانی:

٢١٧. بیرەوەریەکانم، ستۆکهۆلم، سوید، ١٩٩٧.

جەمال شێخ نوری:

٢١٨. وێرانکاریو تاوانەکانی بەعس لەبیرەوەریەکانمدا، چ١، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٥.

حەردان تکریتی:

٢١٩. باندیك دزو پیاوکوژ بووین لە پشت میلیشیا تیرۆریستیەکانی سەددامەوە، لێکۆلینەوەی ئەحمەد رائف، و/ئاسۆ، بێ سال و شوێنی چاپ.

ریباز:

٢٢٠. قەندیل بەغدای هەژاند، بەرگی یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٣.

عبدالستار تاهر شەریف(دکتۆر):

٢٢١. ململانێ لەگەڵ ژیاندا (یادداشت) ١٩٣٥-١٩٧١، بەشی یەکەم، چ١، کەرکوك، ٢٠٠٥.

فاتح رەسوڵ:

٢٢٢. چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی خەباتی گەلی کورد، چ١، ب١، سوید، ١٩٩١.

مەحمود سەنگاوی:

٢٢٣. بیرەوەرییەکانی سەنگاوی، سلێمانی، ٢٠٠٤.

میرزا محمد امین مەنگوڕی:

٢٢٤. بەسەرهاتی سیاسی کورد، لە ١٩٥٨/٧/١٤ تا ١٩٨٥، بەرگی یەکەم، روداوەکانی کوردستان لە سالی ١٩٥٨ تا سالی ١٩٧٠، چاپی دووەم، لە بلاوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی و روناکبیری گەلاوێژ، سلێمانی، ١٩٩٨.

نەوشیروان مستەفا ئەمین:

٢٢٥. لە کەناری دانوبەوە بۆ خری ناو زەنگ، دیوی ناوەوەی روداوەکانی کوردستانی عیراق ١٩٧٥-١٩٧٨، چ٢، سلێمانی، ١٩٩٨.

٢٢٦. پەنجەکان یەکتری دەشکێنن، دیوی ناوەوەی روداوەکانی کوردستانی عیراق ١٩٧٩-١٩٨٣، چ٣، سلێمانی، ١٩٩٨.

٢٢٧. خولانەوە لە ناوبازنەدا، دیوی ناوەوەی روداوەکانی کوردستانی عیراق ١٩٨٤-١٩٨٨، چ٢، سلێمانی، ١٩٩٩

شەشەم:بیرەوەری و یادداشتەکان بە زمانی عەرەبی

سليمان فرحان:

٢٢٨. مذكرات بعثي سابق، تقديم/ احمد رائف، الزهراء للاعلام العربي، قاهرة، ١٩٩١.

٢٢٩. يوميات بغداد السرية، التاريخ السري لحزب البعث، ط١، الزهراء للاعلام العربي، القاهرة، ١٩٩١.

هانی الفكيكی:

٢٣٠. أوكار الهزيمة تجريتي في حزب البعث العراقي، ط٢، مؤسسة المنار، قم، ١٩٩٢.

حەوتەم:بلاوكراوەی پارت و كۆمەڵە و ڕێكخراوەكان بە زمانی كوردی

پارتی بەعسی سۆسیالیستی عەرەبی:

٢٣١. راپۆرتی سیاسی هەشتەمین کۆنگرەی قطری پارتی بەعسی سۆسیالیستی عەرەبی قطری عێراق کانوونی دووەمی ١٩٧٤، شۆڕشی ١٧ی تەموز تاقی کردنەوەو ئاسۆ، دار الحریه، بغداد، ١٩٧٥،

٢٣٢. مەسەلەی کەمایەتی یە نەتەوەیی یەکان لە نیشتمانی عەرەبدا، پانزەهەمین کۆنگرەی نەتەوەیی، بغداد، دار الحریه، ١٩٧٩.

٢٣٣. شۆڕشی ١٧ی تەمموز تاقی کردنەوەو ئاسۆ، راپۆرتی سیاسی هەشتەمین کۆنگرەی قطری پارتی بەعسی سۆسیالیستی عەرەب، قطری عێراق، کانوونی دووەمی ١٩٧٤، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٥.

پارتی دیموکراتی کوردستان (سەرکردایەتی کاتی):

٢٣٤. ڕێبازی بزووتنەوەی ئازادیخوازی کورد، هەلسەنگاندنی شۆڕشی ئەیول و بەرنامەی نوێ ی پارتی دیموکراتی کوردستان، راپۆرتی سیاسی سەرکردایەتی کاتی پارتی دیموکراتی کوردستان کە لە ١١-١٥ی ئابی ١٩٧٦ پەسند کراوە، بێ شوێن و سالی چاپ.

پارتی دیموکراتی کوردستان:

٢٣٥. کاروبارەکانی کۆنگرەی نۆهەمی پارتی دیموکراتی کوردستان کە لە ٦-٧ی مایسی ١٩٧٦ لە بەغدا بەسترا، چاپخانەی دار العراق، بغداد، ١٩٧٧. (<u>تێبینی: ئەمە ئەو پارتە بوو کە لەگەل بەعسدا لە بەرەدابو نەك پارتی دیموکراتی کوردستانی بارزانی)</u>

پارتی دیموکراتی کوردستانی عیراق:

٢٣٦. راپۆرتی سیاسی پەسەندکراوی دەیەمین کۆنگرە لە ٢-١٩٨٩/١٢/١٢.

٢٣٧. هەلوێستی حیزبە سیاسیەکانی عیراق لەمەڕ کێشەی کورد ١٩٤٦-١٩٧٠، چ١، ١٩٩٧.

٢٣٨. شۆڕشی کوردستانی عیراق ١٩٦١، ١٩٧٠/٣/١٧،(موحازەرەیەکی د.محمود عوسمانە کە لە پەیمانگەی کادیرانی پدك دا پێشکەشی کردووە و لە ئەرشیفی موممتاز حەیدەری پارێزراوە) .

پەیمانگای نێو دەولەتی بۆ یاسای مافەکانی مرۆڤ :

٢٣٩. دەستورە عێراقیەکان و لێکۆلینەوەیەکی بەراورد کاری بەبێ پێوەرەکانی مافە دەستورییە نێو دەولەتیەکان، لەبلاوکراوەکانی پەیمانگای نێو دەولەتی بۆ یاسای مافەکانی مرۆڤ، کۆمیتەی مافی مرۆڤ، زانکۆی دی بۆل، چ١، چاپخانەی بینایی،٢٠٠٥.

حیزبی سۆسیالیستی کوردستان:

٢٤٠. دیاردەی جاشایەتی لە کوردستاندا، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی شەهید سەیدا سالح یوسفی،١٩٨٠.

یەکێتی نیشتمانی کوردستان:

٢٤١. کەرکوك و سیاسەتی تەعریب، چاپخانەی شەهید ئیبراهیم عەزۆ، ئازاری، ١٩٨٥.

٢٤٢. ئایا مەسەلەی کورد یەك مەسەلەیە یا چەند مەسەلەیەك، چ٢، چاپخانەی شەهید ئیبراهیم عەزۆ، ١٩٨٣.

٢٤٣. عێراق و مەسەلەی کورد، چاپخانەی شەهید ئیبراهیم عەزۆ، ١٩٨٥.

هەشتەم:بلاوکراوەی پارت و کۆمەلە و رێکخراوەکان بە زمانی عەرەبی

جمعية الحقوقيين العراقيين:

٢٤٤. بلاد الخوف و ارض الرعب، دراسة في جمهورية صدام،تقديم/ احمد رائف ، ط١، الزهراء للاعلام العربي، قاهرة، ١٩٩١.

حزب البعث العربي الاشتراكي:

٢٤٥. المنهاج الثقافي المركزى، كتاب الاول،دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٥.

٢٤٦. المنهاج الثقافي المركزي، كتاب الاول، دار الحرية_للطباعة، بغداد، ١٩٧٠.

٢٤٧. المنهاج الثقافي المركزي، كتاب الثانى، دار الحرية للطباعة. بغداد، ١٩٨٧.

٢٤٨. نـضال البعـث، جـزء (١٩، ١٩٤٣- ، دار الطليعـة ١٩٤٩، بـيروت، ١٩٦٣.

٢٤٩. ايمان راسخ، ط٤، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧.

الحزب الشيوعي العراقي:

٢٥٠. الأنهيار، ط١، نيقوسيا، ١٩٨٥.

الحزب الديمقراطي الكوردستاني (المكتب السياسي):

٢٥١. في موقـف البعـث اليمـيني الحـاكم في العـراق مـن (الديمقراطيـة) و (البرلمان)، كردستان، ١٩٦٩.

٢٥٢. التقرير السياسي و القرارات السياسية و البلاغ الختامي للمؤتمر التاسع للحـزب الـديمقراطي الكوردسـتاني- العـراق المنعقـد في تـشرين الثاني ١٩٧٩، بدون مكان الطبع، ١٩٨٢.

عصبة الامم:

٢٥٣. مسألة الحدود بين تركية والعراق وهـو التقريـر الـذى رفعتـه البعثة المؤلفة وفقا لقرار المجلس في ٣٠ ايلول ١٩٢٤، مطبعة الحكومة البغداد.

لجنة الدفاع عن حقوق الانسان في العراق :

٢٥٤. العراق والمجتمع الدولي ، سورية، ديمشق، ١٩٩١.

مكتب الثقافة والاعلام المركزي في الاتحاد الوطني لطلبة العراق:

٢٥٥. الطلبة والتنمية، بدون سنة طبع ومكان.

نۆیەم: گۆڤار بە زمانی کوردی

ئاراس فەتاح:

٢٥٦. بەعسیزم پرۆژەی تـەواوکردنی شوناسێکی تـەواو نـەبوو، گۆڤاری سـەردەمی رەخنـە، ژمـارە (١)، سـاڵی یەکـەم، دەزگـای چـاپ و پەخـشی سەردەم، پایزی ٢٠٠٥.

ئاوات عبدالخالق:

٢٥٧. تـەرحیل و تـەعریبی کـەرکوك، سیاسـەتێك بـۆ شـێواندنی ڕاسـتی یـەکان مـەرگێك بۆ روحی ئاوارەکان، گۆڤاری کـەرکوك، ژمارە (٣)، سـاڵی سێیەم، زستانی ٢٠٠٢.

ئەحمەد عەزیز:

٢٥٨. کوردسـتانیەتی کـەرکوك، لـە ئنـسکلۆپیدیای وڵاتـانی ئـەوروپاو ئەمەریکا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٤)، ساڵی چوارەم، بەهاری ٢٠٠٣.

ئەسغەر جەعفەر وەلدانی:

٢٥٩. تورکیاو باکوری عێراق، و/ موسڵح عبدوالقەهار ئیروانی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە (٩)، ١٩٩٨.

ئەمیر خوا کەرەم محەمەد:

٢٦٠. رەوشـی دەروونـی و کۆمەڵایـەتی و ئـابووری ڕاگـوێزراوان، گۆڤـاری کەرکوك، ژمارە (١)، ساڵی پێنجەم، هاوینی ٢٠٠٣.

دلێر اسماعیل حەقی شاوەیس (دکتۆر):

٢٦١. شۆڕشـی ئـەیلولی ١٩٦١ لاپەڕەیـەکی پرشـنگدارە لەمێـژووی هاوچەرخی نەتەوەی کورددا، گوڵان (گۆڤار)، ژمارە (٢٩)، ٢٠٠٠/٩/٧.

باليسان:

٢٦٢. گفتوگۆ وەك بنەڕەتێك بۆ چارەسەر كردنی مەسەلەی كورد، گۆڤاری هەلوێست، ژ٣، خولی دووەم، لەندەن، ١٩٨٧.

بەختیار جەبار:

٢٦٣. پەیوەندی بەعسیزم بەناسیۆنالیزمەوە، گۆڤاری (نوێكار)، بەشی ڕاگەیاندن و ڕوناكبیری مەلبەندی (٢)ی ڕێكخستنی سلێمانی، ژمارە (١)، بەهاری ٢٠٠٦.

پارتی دیموكراتی كوردستان:

٢٦٤. چەند ڕاستیەكی مێژوویی دەربارەی بەعسەوە، گۆڤاری كادر، ژمارە (٢٣)، سالی شەشەم، ئابی ١٩٧٤.

جەلال تاڵەبانی:

٢٦٥. دەربارەی كێشەی كورد لەعێراقدا، گۆڤاری ڕێبەری پێشمەرگە، ژمارە (١-٥)، نیسانی ١٩٩٨.

دلێر ئەحمەد(دكتۆر):

٢٦٦. ئەوبارودۆخە سیاسیو كۆمەڵایەتیەی (ی. ن. ك)ی تێدا لەدایك بوو، گۆڤاری ڕێبازی نوێ، ژمارە (١٩)، حوزەیرانی ٢٠٠٠.

ڕێبوار سیوەیلی:

٢٦٧. قەفەسی ئاسنین، گۆڤاری كوردستان، وەرزنامەیەكی تیۆری ئەدەبی كلتوریە، ژمارە (٢)، تاران، هاوینی ٢٠٠٣.

ساڵح محمد ئەمین:

٢٦٨. سەرنجو بەدواداچوونێكی یاداشتەكانی تالیب شەبیب، گۆڤاری باسكار، ژمارە (٣)، لندن، هاوینی ١٩٩٩.

سلێمان عبدالله:

٢٦٩. ڕاگواستنی گوندنشینەكان لەهەرێمی كوردستانی عێراقدا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە (١٢)، كۆتایی حوزەیرانی ١٩٩٩،

كاوە نادر:

٢٧٠. كۆلۆنیالیزمی عێراقیو ڕاگواستنو بەعەرەبكردنی باشووری كوردستان، گۆڤاری سەرخۆبوون، ژمارە (٧-٨)، هەولێر، ٢٠٠١.

لەتیف فاتح فەرەج:

٢٧١. كوردو كەركوك، گۆڤاری پەیڤین، ژمارە (٢)، ئۆكتۆبەری ١٩٩٧.

مەلا بەختیار:

٢٧٢. ئەنفالو ئایدلۆجیەتی بەعس، گۆڤاری ئەنفال، ژمارە (١)، ٢٠٠٠.

محمد سعید سۆفی:

٢٧٣. قەزای مەخمورو دەشتی هەولێر لەناو پاكتاو كردنی ڕەگەزیدا، گۆڤاری كەركوك، ژمارە (٣)ی ساڵی چوارەم، زستانی ٢٠٠٣.

ناهیدە جەمال تاڵەبانی:

٢٧٤. ڕاگواستنو بەعەرەب كردن لەقەزای كفریدا، گۆڤاری كەركوك، ژمارە (٣)، ساڵی پێنجەم، زستانی ٢٠٠٤.

هنری كیسنجەر:

٢٧٥. كارەساتی كوردەكان، و/سەباحی غالب، گۆڤاری باسكار، ژمارە (٣)، ساڵی ١٩٩٩،

دەیەم:گۆڤار بە زمانی عەرەبی

جليل محمد شريف:

٢٧٦. الاثار الاجتماعية للتغير الديموغرافي كركوك نموذجا، مجلة كركوك، عدد (١)، سنة السابعة، ٢٠٠٥.

د. نورى طالبانى:

٢٧٧. كانت مدينة كركوك جزءا من اماراتى اردلان وبابان، مجلة كركوك، عدد (٢)، سنة الرابعة، ٢٠٠٢.

الرفيق عبدالكريم ذيب:

٢٧٨. روح الامة و روح العصر، مجلة الاعداد الحزبي، عدد ١، سنة ١٩٨٤.

صباح محمود محمد(دكتور):

٢٧٩. حزب البعث العربي الاشتراكي، دراسة موجزة في المؤتمر القومي الاول و الفترة التي تلته حتى عام ١٩٥٤، مجلة كلية الاداب، العدد(٢٤)، كانون الثاني ١٩٧٩.

صدام حسين:

٢٨٠. من خطاب صدام حسين في التجمع الجماهيري في منطقة قشقولي بمحافظة السليمانية بتاريخ ١٩٧٩/٣/٢١، مجلة الحكم الذاتي، العدد ٤، السنة الرابعة، ١٩٧٩.

٢٨١. موقفنا من النظرية الشيوعية، مجلة الاعداد الحزبي، عدد ١، سنة ١٩٨٤.

هوشيار زيباري:

٢٨٢. الموقف الايدولوجي لحزب البعث العفلقي من القومية لكوردية، مجلة الثقافة الكوردية، عدد ١، اوكتوبر١٩٨٨، يصدرها المركز الثقافي الكوردي في لندن.

یانزەهەم:ڕۆژنامە بە زمانی کوردی

٢٨٣. ڕۆژنامەی برایەتی: بەردەوام کرێکارانی کوردی کەرکوک دوور دەخرێنەوە، ژمارە ٢٦/٨٦، ڕۆژی شەممە، ١٩٧٤/٣/٢.

خليل اسماعيل محمد(دكتۆر):

٢٨٤. بەعەرەبکردنی کەرکوک و ناوچەکانی دەوروبەری، ڕۆژنامەی برایەتی، هەولێر، ژمارە (٣٣٠٩).

دوانزەهەم:نامەی زانکۆیی بە زمانی کوردی

واحد عمر محى الدين:

٢٨٥. دانوستانەکانی سەرکردایەتی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کوردو حکومەتی عێراق (١٩٢١-١٩٦٨)، نامەی دکتۆرا، بەشی مێژوو، کۆلیجی زانستە مرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٥.

سیانزەهەم:نامەی زانکۆیی بە زمانی عەرەبی

ريبوار كريم محمود:

٢٨٦. العلاقات العراقية-الامريكية منذ عام ١٩٨٩ و افاقها المستقبلية، رسالة ماجستير، ٢٠٠٦.

چواردەهەم: سەرچاوەی ئەلیکترۆنی

مەریوان وریا قانیع:

٢٨٧. بەعسناسی، بەعس و ئێستا، www.rahand.com

٢٨٨. -http// www. Akramhorani.com/١١٠.net, p١٢ of ١٤.

پانزەهەم: توێژینەوەی بلاونەکراوە

کەمال عەلی(دکتۆر)، سەروەر عبدالرحمن عمر:

٢٨٩. هەلویستی دەولەتانی دەرەوە بەرامبەر هەرەسی شۆڕشی ئەیلول ١٩٧٥، توێژنەوەیەکی بلاونەکراوە.

شانزەهەم: دەستنوس

میرزا مەنگوڕی:

٢٩٠. بەسەرهاتی سیاسی کورد (دەستنووس)،

الملخص باللغة العربية

في بداية حقبة الأربعينات و في ظل ألاوضاع السورية المتأخرة ظهرت حركة شوفينية باسم (حركة البعث العربي)، وقد بداة هذه الحركة نشاطاتها بمعاداة القوميات الأخرى في المنطقة و من ضمنها الكورد، و منذ إلحاق القسري لجنوب كوردستان بالدولة العراقية المصطنعة الفتية، كان البعث ينظر إلى الشعب الكوردي و أرضه كجزء لا يتجزأ من الأمة العربية و الوطن العربي.

وقد بداة سياستهم المعادية للشعب الكوردي بشكل جلي منذ أن اعتلوا السلطة، وقد سلكوا عدة طرق لتنفيذ سياساتهم ضد الكورد، منها التهجير القسري والتعريب و تغير الهوية الكوردية و أتباع سياسة التطهير العرقي و الابادة الجماعية، و مع هذا رفع البعث العديد من الشعارات لتنفيذ سياساته، مثل وحدة التاريخ و وحدة المصير و الوطن...الخ لكي يفرضوا رسالتهم المتمثلة في (الرسالة الخالدة) للأمة العربية، لأنهم كانوا يظنون بأن العرب هم النخبة و الشعب السائد من الناحية الفكرية و القوى الذهنية، ولم يكن هذا سوى أسطورة جعل منها البعث منطلقا فكريا لنشاطاته، و العراق الديمقراطي كانت صلما آخر من أحلام البعث، لأننا لو نظرنا إلى تاريخ الشرق الأوسط القديم و الحديث لن نعثر على أي أثر لدولة باسم دولة العراق، لأن العراق بمكوناته القومية و الدينية و المذهبية

و بحدوده الحالية عبارة عن كيان مصطنع حديث المنشأ، لذا كانت مسألة صهر القوميات وجمعها في قالب مصطنع عبارة عن محض خيال.

لم يقف الكورد ساكنا أمام التغيرات الجارية في المنطقة، بل سلك درب النضال في سبيل نيل حقوقه الشرعية وقد ضحى من أجل مطالبه وقدم الكثير في سبيل حريته.

وقد كان أهمية الموضوع تكمن في جوهر الموضوع نفسه ألا وهي تحليل ذهنية البعث ونظرته للقوميات الأخرى في المنطقة و محاولاته لطمس هوية تلك القوميات في المنطقة، هذا بغض النظر عن عدم وجود أية دراسة مستقلة و مستفيضة لتحليل الفكر ألبعثي كفكرة منتشرة ومماثلة للفكر الفاشي و النازي وقد لعب دورا كبيرا وسجل سفرا دموما في تاريخ شعوب المنطقة.

وكان ديدننا في أجراء هذه الدراسة هي تعريف وتحليل فترة تاريخية مليئة بالكوارث و الويلات للشعب الكوردي ومط اللثام عن حزب سياسي كرس برامج عمله على حساب الشعوب الأخرى من اجل فرض (عرق عربي طاهر) كما يزعمون على الأقوام والأجناس الأخرى.

وقد قسمنا البحث على ثلاثة فصول كالأتي:

الفصل الأول: خصصنا هذا الفصل لدراسة نشوء الفكر ألبعثي وانتشاره وقد قسمناه إلى ثلاثة مباحث.

المبحث الأول: يتحدث هذا المبحث عن أوضاع العراق السياسية قبل تأسيس حزب البعث ويتطرق إلى تأسيس الدولة العراقية والتغيرات اللاحقة بشكل موجز.

المبحث الثاني: يتحدث عن نشوء الفكر ألبعثي وتأسيسه كحركة فكرية في أول الأمر ومن ثم كيفية انتشاره في العراق.

المبحث الثالث: أفردنا هذا المبحث للحديث عن أيديولوجية البعث و كيفية نموه و انتشاره، والثالوث البعثي (وحدة، حرية، اشتراكية).

أما الفصل الثاني فقد خصصناه لدراسة البعث و الكورد ويتكون من ثلاثة مباحث:

المبحث الأول: يتحدث عن الكورد من المنظور البعثي وأيديولوجيا لبعث و وجهة نظر قياداته الشعب الكوردي.

المبحث الثاني: يتحدث عن البعث من المنظور الكوردي وقرأة الكورد للبعث وموقفهم السياسي تجاه البعث.

المبحث الثالث: يختص بدراسة وتحليل منظورين مختلفين، الكورد والبعث، والجهود المبذولة للتفاوض وينقسم بدوره إلى ثلاثة محاور.

١-يتحدث عن انقلاب عام ١٩٦٣ و كيفية وصول البعث إلى السلطة وعلاقاتهم مع الكورد.

٢-يتحدث عن انقلاب عام ١٩٦٨ و وصول البعث الى السلطة للمرة الثانية وبداية أخرى للعلاقة بين الكورد والبعث.

٣-يتحدث عن بدء المفاوضات من جديد وصولا إلى عقد اتفاقية ١١/ آذار/١٩٧٠.

أما الفصل الثالث والأخير فقد خصصناه للحديث عن تنفيذ سياسات البعث في كوردستان وينقسم إلى ثلاث مباحث رئيسية:

المبحث الأول: يتحدث عن الحرية السياسية و حقوق الإنسان.

المبحث الثاني: خصص للحديث عن ثالوث سياسة البعث تجاه الكورد ألا وهي (التعريب، التبعيث، الترحيل).

المبحث الثالث: يتحدث عن سياسة حزب البعث الخارجية و أثر الكورد في هذه السياسة، من اجل التعاون وعقد الاتفاقيات مع العالم الخارجي للقضاء على الكورد و سحق الثورة الكوردية.

وقد استفدنا من الكثير من المصادر والمراجع التي تتحدث عن حزب البعث ويمط اللثام عن جوانبه السلبية والايجابية...مثل:

- المصادر المؤلفة من قبل مفكريي و قياديي حزب البعث والتي تبين وجهة نظر القوميين العرب، مثل (ميشيل عفلق، شبلي العيسمي، فائز إسماعيل، اليأس فرح، صدام حسين...الخ).

-منشورات و أدبيات البعث، مثل برنامج ونظام الحزب الداخلي، الكتب و الكتيبات التي تبين وجهات نظر البعثيين.

-مؤلفات والتحقيقات الصحفية التي أجريت من قبل الكتاب والاجانب الذين زاروا كوردستان واستقوا معلوماتهم من القيادات

الكوردية، مثل: (جوناثان راندل، كريس كوچيرا، گوينتەر ديشنەر،...الخ).

-هذا وبالإضافة إلى عدد آخر من الأشخاص الذين استقوا معلوماتهم من المؤسسات السرية و المخابراتية، أمثال (هنري كيسنجر...الخ).

-المصادر المؤلفة ن قبل القادة الكورد السياسيون والذين كانوا المشاركين الفعليين والمساهمين في الأحداث، مثل(جلال الطالباني، مسعود البرزاني).

-مذكرات عدد من الشخصيات البارزة في الأحداث، أمثال (نوشيروان مصطفى، فاتح رسول، طالب شبيب، عبد الستار طاهر شريف...الخ).

-مؤلفات بعض الكتاب الأكاديميين والمكتومة بأسلوب علمي رصين و ذا أهمية لكتابة البحوث التاريخية، مثل: (صلاح الخرسان، حامد محمود عيسى، منوچهر پارسادوست...الخ).

دەکۆمێنتەکان

١- داواکاری ڕێگە پێدان بۆ چونە نێو پارتی بەعس.

٢- داوەت نامە پارتی بەعس بۆ ئامادەبوون لە یەکەمین کۆنگرەی پارتدا.

٣- کارتی ڕێگەپێدان بۆ ئامادەبوون لە یەکەمین کۆنگرەدا.

٤- ڕێوشوێنەکانی بەستنی یەکەمین کۆنگرەی بەعس.

٥- یەکەمین بەیاننامەی پارتی بەعس کە بەنێوی(احیاء العربی)ەوە بڵاوکراوەتەوە بەنێونیشانی(اهداف والغایات).

٦- بەیاننامەی پارتی بەعس سەبارەت بەبریارەکانی کۆنگرەی یەکەم.

٧- یەکەمین ژمارەی ڕۆژنامەی(البعث).

٨- ڕێگە پێدان سەبارەت بەیەکگرتنی هەردوو پارتی بەعس و پارتی العربی الاشتراکی.

٩- بەیاننامەی بەعس لە ساڵیادی شۆڕشی ١٤ی تەمموزدا.

١٠- بەیاننامە یەکەمی شۆڕشی ٨ی شوباتی ١٩٦٣.

١١- بروسکەی پیرۆزبایی پارتی دیموکراتی کوردستان بۆ سەرانی کودەتاکەی ١٩٦٣.

١٢- بیرخەرەوەیەك کەلەلایەن کوردەوە پێشکەش بە حکومەتی بەعس کراوە لە نیسانی ١٩٦٣.

١٣- داواکارییەکانی نوێنەرانی کورد دەربارەی مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد.

١٤- داواکاریەکانی کورد کە پێشکەش بەوەفدی بەعس کراوە لە کانی ماران لە سەرەتای ١٩٦٣.

١٥- ڕێککەوتننامەی ١٩٦٣.

١٦- پرۆژەی لامەرکەزی کە بەعس لە ساڵی ١٩٦٣دا خستویەتیە ڕوو.

١٧- بەیاننامەی پارتی بەعس سەبارەت بەدەست پێکردنەوەی بزاڤی سەربازی لە ١٠ی حوزەیرانی ١٩٦٣.

١٨- هەڵوێستی پارتی دیموکراتی کوردستان سەبارەت بە کودەتای ١٩٦٣.

١٩- بروسکەی راگرتنی شەر لەلایەن بارزانیەوە دوا کودەتاکەی عبد السلام عارف.

٢٠- یەکەم ڕێککەوتننامەی بارزانی لەگەڵ حکومەتی عبد السلام عارف.

٢١- نامەی عبد الرزاق نایف بۆ بارزانی سەبارەت بەدۆزینەوەی ڕێگە چارە بۆ کێشە چارەسەر نەکراوەکانی نیوان هەردوولا.

٢٢- نامە ئەحمەد حەسەن بەکر بۆ بارزانی سەبارەت بە دۆزینەوەی ڕێگەچارەی ئاشتیانە بۆ کێشەکان.

٢٣- نامەی جەلال تاڵەبانی بۆ پارتی دیموکرات سەبارەت بەخستنە رووی هەڵویستی سۆڤیەت و چەند زانیارییەك لەسەر خۆئامادەکردنەکانی بەعس.

٢٤- نامەی بارزانی بۆ ئەلیکسی کۆسیگن سەبارەت بە کێشەی کورد.

٢٥- نامەی بارزانی بۆ یەکێتی سۆڤیەت سەبارەت بە خستنەرووی هەڵویستی کورد.

٢٦- نامەی بارزانی بۆ سەدام حسین سەبارەت بە هەڵسوکەوتەکانی بەعس.

٢٧- نامەی جەلال تاڵبانی بۆ بارزانی سەبارەت بە هەڵویستی یەکێتی سۆڤیەت بەرامبەر بەکورد.

٢٨- نامەی سەدام بۆ بارزانی سەبارەت بەرێوشوێنی گفتوگۆکانی نێوانیان وگەیشتن بە شێوەی ئۆتۆنۆمی.

٢٩- نامەی د. مەحموود عوسمان سەبارەت بە ئاگادارکردنەوەی سەرکردایەتی کورد لەپیلانگێریەکەی جەزائیر.

٣٠- نامەی سەدام بۆ پەنابەرانی کورد لە ئێران دوای هەرەسی ١٩٧٥، لێبوردنی گشتی.

پاشکۆ

Summary

In the initial of four teeth and while Syria was in a critical situation a nationalist movement under the name of the (Arab Baath Movement) emerged, opposing the other nations was one of the initial works of this movement in the area, including Kurdish people. While the south of Kurdistan and its soil was attached to Iraq, which was established by Britain, the Baath Party considered Kurdish people as Arab nation.

Whereas the Ba`ath party took power, at mostly dedicated its policy to opposite the Kurdish people , used various means to destroy the Kurdish people and occupying its country, as displacement, Arabization , changing its identification, Genocide , capturing and mass killing. In spite of that this Party raised various mottos to implement its will like one history and fate…etc, to impose its believe under the name of Immortal Letter (Risala Khalida) , introduced it as immortal and common letter for humanitarian, because they were believed that Arab is pioneer of the other nations in the area , in the fields of believe and thinking and this is focal point of the Baath ideology , establishing a democrat Iraq is another dream of the Baath Party, whereas through reviewing the history of middle east there were no country in the name of Iraq in the old and new history, because Iraq with its new frame, people, religions ,ethnics, is hard matter for putting all this different nations in a an imaginary country.

Kurd as second nation in this area was not kept silent and started a sequence revolution to gain its rights, so a lot of Kurdish people sacrificed for this believe.

The reason that encouraged us to choose this subject relates to its importunacy , which consists of analyzing the Ba`ath Party

believe towards the minority and its plan to remove the national identification of the other nations in this area, in spite of this reason there are no public research about the analyzing of the Ba`ath Party ideology which looks like the Nazism and fascisms as it was met a grate role in the history and wrote a bloody history in the nation’s history, especially in the old history.

Our aim is introducing and analyzing an era which is full of disasters for the Kurdish people, to discuss about a party that set up its plan on account of another nations in the area and for imposing the (clean Arab) ethnic on the another nations.

Hereunder the content of the research:-

Fist part: It is about Political situation of Iraq before founding the Baath Party and talks about the establishment of Iraqi state as well as the changes were happened in that time.

Second part: It is about the way of arousing and establishment of the Ba`ath Party believe, at the beginning it was appeared as an Ideological movement then its spread in Iraq.

Third part: It is about the Ba`ath Party Ideology and developing their Ideology as well as its main mottos which were consisted of (Union, Freedom, Socialism).

Second Part: it is about Ba`athisim and Kurd, this part consists of three another parts:-

First part: it is about Kurd in the Baath Party Ideology and the intentions of the Baath leaders towards the Kurd as well.

Second part: it is about believe and position of Kurd towards the Ba`ath Party.

Third part: it is about tow different point of views of Kurd and Ba`ath party, and the attempts used for negotiation consisted of three parts:-

١. It is about the coup d’etat of ١٩٦٣, the means of taking power by the Ba`ath party and their relations with Kurd.

٢. It is about coup d'etat of ١٩٦٨, and re-taking power by the Ba`ath party for the second time, beginning of new relations with Kurd.

٣. It's about the negotiation and the arrival to the declaration of March.١١, ١٩٧٠.

Third part: it is about the foreign policy of the Ba`ath Party and the Kurdish role in that policy, to make agreement with the foreign country's to gain their support to their policy for suppressing and destroying the Kurdish revolution.

In the meantime this research depended on a number of the different original sources which presents the negative and positive sides of the Ba`ath Party .Hereunder some examples of that sources:-

- The sources which were written by the Ba`ath Party leaders in which were presented Natihonalism believes as (Michel Aflaq , Shibli Aysami,Fayez Ismail , Alias Farah and Saddam Hussein…etc), and most of them were from the founder of the Ba`ath Party.
- The sources which were from the Ba`ath Party publications as the mentioned party believes and plans as well as the booklets and books which are about the mentioned party believes.
- Writing and reportages of the foreign writers whom were visited Kurdistan and received information from the Kurdish leaders, like (Jonathan Randill, Chris Cochera , Gwentar Dishnar…etc), as well as another number of writers whom were worked in the secret and intelligence service as (Henry Kisnjar….etc).
- The sources which were written by the Kurdish leaders and directly participated in the incidents as (Jalal Talabani and Masud Barzani).

- Memorandums of a number of the personalities who have role in the incidents as (Nawshirwan Mustafa , Fatih Rasul, Talib Shabeeb and Abed al-Sitar Taheer Shareif….etc).
- Writing of a number of the writers which were written scientifically as (Salah Khurasan , Hamid Mahmoud Isa , Manuchahri Parsadost…etc).

End